

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
STUDIA TERRITORIALIA XIII – 2008

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA

TERRITORIALIA

XIII – 2008

OSTROVY OBČANSKÉ AUTONOMIE?
TRADIČNÍ SAMOSPRÁVNÉ INSTITUCE
V PŘEVRATOVÝCH LETECH 1944/45 A 1989/90

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2008

Editoři: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.
PhDr. Tomáš Nigrin

Recenzovali: prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.
doc. PhDr. Petr Svobodný

© Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, Praha 2008

ISSN 1213-4449

Obsah

Ostrov občanské autonomie? Tradiční prostředí samosprávy v přelomových letech 1945/45 a 1989/90 JIŘÍ PEŠEK – TOMÁŠ NIGRIN	7
Německé univerzity 1945/46 a 1989/90: těžká a neochotná cesta k akademické autonomii JIŘÍ PEŠEK	25
Univerzity ve francouzské okupační zóně v Německu (1945–1948) LUCIE FILIPOVÁ	55
Obnova rakouského vysokého školství v letech 1945–1955 OTA KONRÁD	75
Univerzita Karlova 1945 – akademická samospráva a stát ZDENĚK POUŠTA	99
Polské univerzity 1945–1948: autonomie, rekonstrukce a politika JIŘÍ VYKOUKAL	117
Obnovení činnosti univerzit na Ukrajině po roce 1944 BOHDAN ZILYNSKYJ	143
Proměny právního postavení vysokých škol v ČSR po roce 1990 – cesta k jejich autonomii KAREL MALÝ	157
Ustavování pražské samosprávy a správy v roce 1945 KATEŘINA JÍŠOVÁ	175

Praha 1989–1990. Přejchod lidové správy k demokratické samosprávě VÁCLAV LEDVINKA	189
Budování nezávislého ústavního soudnictví v Německu v letech 1945–1949 PETR MLŠNA	203
Katolicismus mezi univerzalismem, partikularismem a autonomií – příspěvek k typologii středoevropské náboženské kultury MIROSLAV KUNŠTÁT	249
Seznam literatury a pramenů	283
O autorech	297

**OSTROV OBČANSKÉ AUTONOMIE?
TRADIČNÍ PROSTŘEDÍ SAMOSPRÁVY
V PŘELOMOVÝCH LETECH 1945/45
A 1989/90**

JIŘÍ PEŠEK – TOMÁŠ NIGRIN

Předkládaný sborník je výsledkem konference Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Problematika autonomie byla v rámci tohoto setkání představena v mezinárodně srovnávací perspektivě s těžištěm v současných dějinách. Konference se zabývala tradičními, samosprávnými a státem respektovanými prostředími, která se vyvíjela v dlouhé historické perspektivě a v běhu dějin vždy disponovala větší či menší mírou autonomie. Autonomní, právně exempovaná a zajištěná nebo jistou společensky garantovanou svobodu alespoň rámcově nabízející prostředí hrála v evropské intelektuální tradici i společenské modernisaci velkou roli. Obdobně významná byla v Evropě tato prostředí již od 12. a 13. století i pro uchování hodnoty „nezávislosti“ jako samostatné kvality. Od středověku náleží do kategorie autonomních prostředí tradičně především univerzity a samosprávná města. Od počátku (občanského) novověku jsou do této kategorie opor a svobodných prostředí evropské artikulace občanské a duchovní nezávislosti na vedení státu a církve stále více počítány též nezávislé soudy.

Tuto autonomní tradici však nikdy nebylo možné vnímat v dějinách a sotva pak v dějinách moderních jako „definitivní“ a nezpochybnitelnou. Autonomní společenství a instituce musely neustále obhajovat a potvrzovat svou právní pozici a hodnověrnost vůči státní exekutivě, vůči stavovské politické reprezentaci a přirozeně též vůči (katolické i protestantské) církvi, musely v historicky se proměňujících podmínkách svou existenci vždy

nově právně i materiálně zakládat, případně ji dobývat zpět. I přesto však – z historického pohledu – (moderní) společnost více méně respektuje tato státa blízká a zároveň ovšem autonomní prostředí jako důležitá centra potřebných inovací, strukturálních modernizací a především sebereflexe a široce pojaté zpětné vazby.

Nejnoveji bývá k výše zmíněným oblastem přiřazován též svobodný (demokratický) tisk jakožto „hlídací pes“ občanských svobod a demokratického státu obecně. V podmínkách porážky, popř. zhroucení moderních evropských diktatur či totalitních režimů bylo však sotva možné počítat se svobodným tiskem, popřípadě s rozhlasovou žurnalistikou jako s nositelem obnovy společnosti a její sebereflexe v přelomových letech. Celou existující oblast novin a rozhlasu v osvobozených zemích bylo tak kupříkladu v Německu v roce 1945 potřeba podle mínění spojenců i Rusů od základů „vyčistit“, popřípadě zcela nově založit. Osoby etablované ve „starém režimu“ se mohly do svých profesionálních pozic vrátit teprve v 50. letech a nebyly již schopné si vůči nově příchozím zpět vydobýt svou vedoucí pozici.

V roce 1989 hrála sice média velkou roli při informování a mobilizaci společnosti, gigantickou roli sehrály též neoficiální „podzemní“ listy, které se poté rychle institucionalizovaly a zavedly na veřejnosti. Přece je možné říci, že se jednalo o proces, ve kterém hrály osobní a institucionální kontinuity a sebezpytování již dříve zavedených protagonistů spíše nevýznamnou roli. Tato problematika však nebyla, přinejmenším pro období převratu, dosud podložena žádnou analytickou studií.

Účastníky konference zajímala především otázka, jak velkou roli hrála tradice autonomie v průběhu velkých převratů současných dějin. Vážili si představitelé těchto (tradičních nebo již jen domnělých) „autonomních a svobodných prostředí“ své tradiční pozice, obhajovali ji, naplňovali ji novými společenskými obsahy, nebo se v době dramatických převratů dostaly do popředí spíše jen praktické problémy a zájmy? Do jaké míry působila v hlavách osob, vedoucích v převratových dobách tyto „autonomní“ instituce, představa jejich silné až neomezené finanční a legislativní závislosti na „vyživujícím otci“ státu? Mohla být potlačena vědomím významu historické tradice a „společenské povinnosti“ hájit svoji autonomii nebo tvrdá praxe odsoudila hodnoty nezávislosti a samosprávy k zapomnění?

Konference se soustředila na dva velké epochální momenty současných dějin: konec druhé světové války je v centru bádání jako moment znovuoobnovení válkou a nacismem zničených struktur občanské společnosti. Převraty z let 1989/90, které ukončily studenou válku a ruské imperiální pan-

ství ve Střední a velké části Východní Evropy a znamenaly obnovení tradičních rolí a postavení mnoha institucí, které byly postiženy komunistickými „glajchšaltovacími“ opatřeními. Referenti soustředili svou pozornost na obnovení univerzitních a městských organismů, a to jak v praktickém „operativním“ slova smyslu, tak na úrovni tematizace obnovování jejich autonomie. Bohužel jediný právně-historický příspěvek k soudní tematice věnoval pozornost založení Spolkového ústavního soudu.

Těžištěm předkládaného sborníku s jedenácti příspěvky je problematika univerzit ve středoevropské oblasti (Německo, Čechy, Rakousko). Tento celek je doplněn studiemi o polských a ukrajinských univerzitách v době bezprostředně po ukončení války, dvěma příspěvky zabývajícími se situací v Praze v letech 1945 a 1990 a již zmíněnou studií o založení Spolkového ústavního soudu. Sborník uzavírá studie, která, ač se vymyká původní koncepci, přináší cenné poznatky o pozici českého katolicismu mezi universalismem, partikularismem a autonomií v době od poloviny 19. do poloviny 20. století.

Shromážděné studie ukazují, že univerzity stejně tak jako hlavní město Československa, které bylo tradičně a dlouhodobě (až do německé okupace) s úspěchem samosprávně spravováno, nebyly až na absolutní výjimky na zásadní politické převraty vůbec připraveny. Všechny zkoumané subjekty reagovaly v takových dějinných momentech čistě pragmaticky a téměř neomezeně se přizpůsobily novým mocenským podmínkám. Snahu zdůraznit tradiční práva autonomních akademické samosprávy lze rozpoznat vlastně jen u pražské univerzity, která v obou přelomových letech stála na straně vítězů. Veřejná kritika silně paternalistických a až dirigistických tendencí a také uskutečněných kroků státu (a samozřejmě tím méně okupačních mocností) nebyla z těchto prostředí slyšet. Hořká závislost na rozhodnutích a na finanční podpoře státu byla v těchto podmínkách mnohem důležitější než všechny – příliš idealistické – myšlenky o autonomii. Tím méně můžeme pak v těchto prostředích očekávat svobodnou reflexi (a kritickou sebereflexi) aktuální (mj. též vlastní) historické situace.

První tři studie se věnují středoevropské německy mluvící oblasti. Jiří Pešek se pokusil na základě srovnání dvou časových rovin (rok 1945 a doba bezprostředně po přelomu z let 1989/1990) o souborný pohled na situaci německých univerzit. Systémově a „idealisticky“ vzato měly německé univerzity hrát v obou srovnávaných epochách roli center intelektuální a morální rekonstrukce a modernizace celé německé společnosti. A to i přes často značné poškození jejich stavebního a materiálního zázemí i knihoven, přes nemalé personální ztráty a především přes jejich silné pro-

pojení s oběma „starými“, více či méně zločinnými režimy a přes horu ideologické zátěže, kterou za sebou táhly. Není pak divu, že za těchto podmínek onu ideální roli center obnovy německé univerzity nesehrály.

V obou historických situacích univerzity usilovaly především o co nejrychlejší a nejobsáhlejší znovuobnovení vlastní schopnosti fungovat, tedy obnovení principu akademické samosprávy, kterou v první diktatuře nahradil vůdcovský princip a ve druhé se rozpustila při likvidaci tradičních fakultních struktur. Jednalo se o vymezení práv a povinností mezi samosprávou a okupační, popř. zemskou (regionální), správou při zajišťování hmotného i duchovního provozu univerzit, kýženeho jak univerzitami samými, tak i okupačními, respektive v roce 1989 novými státními orgány. Není divu, když zničené a uprchlíky zaplavené Německo muselo v roce 1945 zajistit vzdělání nové generaci inteligence, která měla být hlavním nositelem medicínské, právní, výukové a také stavební a technické rekonstrukce. V letech 1989/90 pak bylo jasné, že funkční znovusjednocení Německa bylo sotva realizovatelné bez nové generace východoněmecké inteligence.

V přelomových momentech bylo zvláště důležité, zda a do jaké míry univerzity z vlastní iniciativy uskutečnily strukturální, obsahovou a především personální rekonstrukci učitelského sboru, zda tato opatření byla respektována státem, či zda stát (či jej zastupující moc) při prosazování těchto opatření vystupoval z vrchnostenských pozic. Ze správně-právního pohledu získaly vysoké školy (na počátku všechny, později jen západoněmecké) vůči státu po roce 1945 nezávislejší pozici, než měly před rokem 1933.

Pokud srovnáme míru zapletení se německých univerzit s dvanáctiletou vládou vražedné nacistické diktatury a se čtyřicetiletou vládou hrubého, v možnostech teroru však přece jen omezeného, autoritativního režimu východoněmeckých komunistů, musíme s určitým údivem konstatovat, že míra vnitřního a strukturálního zpusošení univerzit byla v roce 1989 svým způsobem vyšší. Tomu odpovídala též mizivá schopnost docentů účinně iniciovat či podpořit reformy univerzit. Možnost provést reformy vysokých škol vlastními silami byla v případě východoněmeckých škol až do sjednocení Německa reálně neproveditelná. V mnohem větší míře než v letech 1945/46 tak klíčová role připadla vnějšímu faktoru. V porovnání s poválečnou situací hrála v tomto kontextu velkou roli absence nějakého s předstihem vyvinutého konceptu reedukace a univerzitní reformy. V tomto kontextu je pak významné posoudit, zda a do jaké míry byli nositeli rekonstrukce sami učitelé, případně studenti, zda akade-

mická populace zůstala v průběhu reforem zevnějšku manipulovaným objektem nebo zda se dokonce stala jejich „obětí“.

Pokud srovnáme obě zkoumané historické situace, musíme konstatovat převažující neúspěch čistek, evaluačních řízení a reforem univerzit či pokusů o jejich radikální modernizaci zevnějšku. Situace byla určována tlakem na nalezení rychlého řešení, chybějící vnitřní reformní dynamikou a mohutnou setrvačností „starých kádrů“, které byly ve svém celku reálně nenahraditelné, vnitřně soudržné a vzájemně loajální. K tomuto výsledku přispěly též morální důsledky zásahy „shora“ znehodnoceného „sebeočistného“ úsilí univerzit, ale i neochota profesorů a studentů akceptovat zvenčí nabídnutá opatření, která vnímali jako vnější „zásahy“. Ani v jedné ze zkoumaných časových rovin se německé univerzity nepokusily v rámci své tradiční administrativní, politické a intelektuální autonomie o „přípravu myslitelů“. Situace byla prostší: šlo o mocenské pozice, ale i o pragmaticky chápané vzdělávání výkonných odborníků, případně obecněji o příspěvek ke stabilizaci diktaturami narušené německé společnosti.

Článek Lucie Filipové dále konkretizuje momenty zmíněné Peškem na příkladě obnovy univerzit francouzské okupační zóny mezi lety 1945 a 1948. Autorka si pro univerzity ve Freiburgu in Breisgau, Tübingenu a Mohuči položila tři otázky: Jaký vztah měla okupační správa k autonomii univerzit? Jakými prostředky usilovaly univerzity o znovuobnovení své samostatnosti? Jaké účinky mělo na univerzity postupné zmírňování přísnosti okupačního režimu?

Východiskem pro obnovu jihoněmeckých univerzit bylo uznání práva Němců na vzdělání, které bylo schváleno francouzskou vládou v létě roku 1945 v rámci francouzské snahy o „převýchovu“ poražených Němců. Významnou roli v tomto konceptu hrál francouzský respekt vůči humboldtovskému ideálu vzdělání. Okupační správa tak souhlasila s korporativním uspořádáním univerzity a potvrdila princip kolegiality, svobodu výuky a úlohu stanov jako základního „nástroje“ k správě univerzity. Samospráva ovšem spadala – jak dokazují pokyny ze září roku 1945 – pod přímý vliv okupačních orgánů, což se jasně projevilo mj. při denacifikaci či při obsazování volných pozic ve vedení univerzity. Obě strany měly ovšem ve většině otázek zájem na dosažení nosného kompromisu. Situace se začala komplikovat od počátku roku 1947, kdy se do vysokoškolské politiky začaly vměšovat nově vzniklé zemské vlády, které ne vždy stály na straně univerzit. Dosavadní výzkum ukázal, že i přes široce pojaté koncepty a počáteční energické zásahy, se francouzské okupační správě nepo-

dařilo zásadním způsobem proměnit charakter existujícího vysokého školství své zóny.

Studie Oty Konráda se zabývá znovuoobením rakouského univerzitního školství v letech 1945–1955. Autor se zaměřil na problematiku obnovy akademické samosprávy a k ilustraci problematiky použil příklad Vídně jako nejdůležitější rakouské univerzity. Při její obnově byl v létě roku 1945 oživen tradiční rakouský univerzitní model 19. století. Po zrušení platnosti nacistických zákonů se tak univerzita vrátila k univerzitnímu zákonu z roku 1873, aniž by byť jen diskutovala možnosti koncepční „převýchovy“ či své zásadní strukturální přestavby. Jak spojenci, tak nová rakouská vláda neměli ani hotové reformní koncepty ani základní zájem na hlubších přeměnách rakouských univerzit. Reformní úsilí se týkalo především základních a středních škol.

Na univerzitní úrovni bylo považováno za dostačující zrušit říšské reformy zavedené od roku 1938 a odstranit z univerzity docenty, kteří „přivandrovali“ po německém anšlusu Rakouska. Posilování rakouského národního vědomí a vymezování se vůči poraženému německému sousedovi mělo přednost před denacifikací. Rakušané, kteří se zapletli s nacistickým režimem, zůstali přes denacifikační opatření (nejpozději od vyhlášení amnestie z roku 1948) na svých učitelských místech. Zpět povoláni byli (na rozdíl od židovských, liberálních či socialistických učitelů, vyhnáných ve 30. letech) konzervativní a klerofašisticky smýšlející profesori, kteří byly z univerzit odstraněny po roce 1938.

Univerzity byly vypuštěny do „svobody“ bez jakékoliv pomoci či konceptu obnovy, což vedlo k dalekosáhlým následkům, které vyústily v provincializaci rakouských univerzit. Přístup prvního (komunistického) ministra školství Fischera se v tomto směru nijak výrazně neodlišoval od jeho křesťanských následníků. Rakouská lidová strana držela univerzity pod svým vlivem a ve svém stínu až do 70. let. Její členové řídili také univerzitní senáty těchto desetiletí. Situace univerzit tak byla po roce 1945 i přes jednotlivé americké, francouzské, britské i sovětské snahy o materiální pomoc spíše tristní: univerzitní rozpočty zůstaly nízké nebo se ještě snižovaly, počet studentů (až na masivní ale krátkou poválečnou vlnu) stagnoval a jakákoliv modernizace se přinejmenším do vydání vysokoškolského organizačního zákona (Hochschulorganisationsgesetz) z roku 1955 nekonala.

Příspěvek Zdeňka Pousty zkoumá situaci pražské Karlovy univerzity, která byla znovuootevřena v květnu roku 1945, a její vztah jak k myšlence akademické samosprávy tak k poválečnému státu. Autor popisuje historické

ké utváření samosprávných principů a na základě vybraných, prameny doložitelných případů ukazuje, že tyto principy byly v roce 1945 drženy ve velké vážnosti jak mezi profesory, profesorskými sbory, tak i státními úřady. Autor též dokumentuje, že studenti i profesori byli ve 30. a 40. letech hluboce přesvědčeni o nedotknutelnosti akademické půdy policíi a že též opakovaně jednali v tomto duchu.

Dalším důležitým momentem Poustova příspěvku je zachycení příprav československých odbojových hnutí – londýnské exilové vlády a československé moskevské komunistické skupiny – na reformní činnost v osvobozené republice. Zatímco exilová vláda ve svých představách do té míry vycházela z představy úplné návaznosti na předválečný stav, že pro moskevské rozhovory roku 1945 nepřipravila vlastní podklady pro složení poválečné vlády a její program, vypracovali komunisté obsáhlé „akční programy“, mj. též pro reorganizaci vysokých škol. Následky se ukázaly ihned po ukončení války: zatímco profesori z nacisty zavřených univerzit počítali s tím, že po osvobození budou svoláni poslední řádně zvolení funkcionáři jejich fakult, popř. centrální akademické orgány a povedou univerzity až do příštích voleb, jmenoval nový komunistický ministr školství a osvěty Zdeněk Nejedlý (údajně na podnět organizací hnutí odporu) nové funkcionáře z řad vědců pronásledovaných nacistickým režimem.

Úkoly akademických grémií byly přitom značné: bylo nutné zrušit v roce 1939 provedená nucená pensionování profesorů, či jejich přeložení na dovolenou s čekatelným, bylo třeba povolat nové učitele, bylo nutno ukončit studia absolventů univerzity, kteří měli být promováni 17. listopadu 1939, a přiznat jejich diplomům zpětnou účinnost. Vyčerpávající byla i organizace výuky v provizorních podmínkách a za mohutného zájmu studentstva. Podobné poměry vládly též na dalších českých vysokých školách, např. v Brně, a i tam došlo ke jmenování nových akademických funkcionářů bez konzultace s univerzitami. Podle Pousty však tato opatření nebyla současníky chápána politicky, nýbrž jako byrokratický pokus o zavedení nutného operativního provizoria do doby, než proběhnou řádné akademické volby. Tyto volby se pak konaly na většině vysokých školy již v průběhu roku 1945. Ministr školství a osvěty pak výslovně potvrdil autonomii univerzit při návštěvě Karlovy univerzity v září roku 1945. Roku 1948 se však situace univerzit drasticky proměnila.

Jiří Vykoukal se ve svém článku soustředil na vývoj polských univerzit v poválečném období s klíčovými pojmy: autonomie, rekonstrukce a politika. Popisuje tradici moderního polského akademického školství, právní

základ akademické autonomie, a také cílenou likvidaci polských univerzit ruskými a německými okupanty. Evropsky jedinečné „podzemní univerzity“ z doby okupace ve Varšavě, Poznani a Krakově, které fungovaly v těžkých podmínkách díky obrovskému nasazení 700 docentů a tisíců studentů, nemohly v žádném případě nahradit okupanty cíleně způsobené ztráty polské inteligence.

Vývoj polských univerzit v letech 1945–1948 zrcadlil posun Polska na západ, namáhavou rekonstrukci zničené země a snahy komunistů definitivně se ujmout moci. Komunisté napadali univerzitní autonomii s tvrzením, že vysoké školy utvrzují zvláštní společenskou roli tradiční polské „inteligence“, nejsou schopné působit ve prospěch celé společnosti a zajistit přístup ke vzdělání mládeži ze sociálně nižších, zejména venkovských vrstev. Podíl dětí z rodin dělníků a rolníků mezi studenty se v poválečných letech radikálně navýšil. Poptávka po akademicky vzdělané inteligenci byla v poválečném Polsku vysoká a akademici, kterým se nabízely skvělé kariérní příležitosti, se ve většině hlásili k politické levici. Kritika univerzit se pojila s tvrzením, že ve srovnání s vysokými školami technického směru univerzity jen málo přispívají k rekonstrukci rychle se proměňující země.

Univerzity obhájovaly svou autonomii stejně jako svá ostatní práva, jejich pozice ovšem stále slábla spolu s pozicí těžce zkušného občanského tábora, s nímž byly úzce spojeny. Politické útoky na práva univerzit, která byla dosud i legislativně zakotvená, se stupňovaly zejména v roce 1947. Zatímco v prvních letech po válce byly vysoké školy kritizovány jako instituce brzdící „zpružnění“ vysokoškolské scény a tím zabraňující rekonstrukci, v roce 1947 začal otevřený boj proti akademické svobodě výuky a výzkumu s nárokem aplikovat sovětské principy vědy a vzdělání jako služby potřeb socialismu v Polsku. Přesto se ani po úplném převzetí moci komunistům nepodařilo univerzity zcela ovládnout. Zůstaly místem disentu a tato jejich role postupem času dále nabývala na významu.

Bohdan Zilynskyj se zabýval osudy ukrajinských univerzit ve 40. letech. V době sovětské expanze na západ přibýly ke stávajícím čtyřem ukrajinským univerzitám ještě další dvě (Lvov a Černovice). Na počátku německého útoku na SSSR v roce 1941 se podařilo evakuovat alespoň univerzity v Kyjevě, Charkově a Oděse do Kazachstánu a Turkmenistánu. Rumunskem obsazené univerzity v Černovicích a Oděse pokračovaly bez přerušení ve výuce jako rumunské vysoké školy. Univerzity obsazené německou armádou zůstaly uzavřené, ačkoliv část protisovětsky orientované ukrajinské inteligence doufala v jejich znovuotevření pod německým okupačním režimem.

Sovětský svaz začal s přípravami na znovuotevření univerzit ihned po osvobození ukrajinských území: v Kyjevě a Charkově již v roce 1943, v dalších univerzitních městech pak o rok později. Na území Zakarpatské Ukrajiny získaném po válce od Československa byla v roce 1945 založena nová univerzita v Užhorodě. Síť univerzit na Ukrajině se tak v poměru osm ku sedmi stala podstatně hustší než byla univerzitní síť na podstatně větším evropském území pro celý Sovětský svaz centrální RSFSR. To ovšem nehrálo žádnou roli: rozhodnutím Nejvyššího Sovětu SSSR z roku 1946 byly všechny vysoké školy, mezi nimi i 31 univerzit, vyjmuty z pravomoci svazových republik a podřízeny nově zřízenému Ministerstvu pro vyšší vzdělání v Moskvě. Toto opatření bylo odůvodněno nutností rychlé rekonstrukce a výstavby. S ním byla ovšem spojena též centralizace a odstranění zbytků „starých pořádků“ z meziválečného období, jakož i jednotné zavádění povinné výuky marxismu-leninismu. Rozhodující roli ve vedení univerzit získaly stranické a komsomolské orgány, jejichž příkazy prosazovali vládou jmenovaní rektori. Ti byli vybíráni převážně z řad již dlouho působících vědců exaktních oborů (přírodní vědy, technika).

Karel Malý se ve své studii soustředil na změny právního statutu českých vysokých škol po roce 1990 a na jejich cestu k autonomii, která vedla přes ne vždy jednoduché organizačně-legislativní zavedení nového popřevratového vysokoškolského systému. Autor se v práci opírá mj. o své vlastní zkušenosti z doby, kdy působil jako nejvyšší reprezentant Univerzity Karlovy a jako zakládající předseda Rady vysokých škol v 90. letech. Univerzity chápe jako nejjemnější indikátor nálady a vnitřního stavu společnosti a demokratizační procesy v akademické sféře představuje jako neobyčejně významný znak vývoje celé české společnosti v 90. letech 20. století. Malý definuje autonomii jako právo společenství nebo jednotlivce řešit samostatně či podle vlastních statut své záležitosti v rámci většího celku (např. státu). V případě vysokých škol se jedná především o právo na samostatně utvářenou samosprávu, která má zaručeno, že do ní stát nebude zasahovat. Chápání akademické autonomie mělo v dějinách různé podoby záležející na dobové míře závislosti univerzit na státu. Dnes hraje klíčovou roli nezávislost vysokých škol na státní moci.

Starý československý vysokoškolský zákon č. 39/1980 o akademické autonomii nic nevěděl a vysoké školství zcela podřizoval službě socialistickému státu, vedení a kontrole komunistické strany. Rektorové a děkani, ostatně stejně jako ředitelé institutů marxismu-leninismu byli jmenováni vládou, případně ministerstvem školství. Rozhodující roli na vysokých ško-

lách tak hrály stranické organizace, popř. jejich vedoucí orgány. Během sametové revoluce, ještě na konci listopadu 1989 se na univerzitách a fakultách etablovaly organizace Občanského fóra, na jejichž činnosti se společně podíleli profesori a studenti. OF donutilo dosavadní akademické funkcionáře k odstoupení, zorganizovalo svobodné volby děkanů a rektorů a založilo a posléze též zvolilo akademické senáty – to vše za velké účasti zástupců studentů. Byly zrušeny instituty marxismu-leninismu, na vysoké školy se vrátili ti profesori a studenti, kteří je dříve museli z politických důvodů opustit. Všechny tyto iniciativy přicházely „zdola“, ostatně včetně založení české rady vysokých škol jako akademického parlamentu nebo založení československé konference rektorů. Podněty se většinou rodily v Praze. Je hodné pozornosti, že tyto iniciativy a nové orgány byly novou vládou a parlamentem akceptovány jako partneři ve věcech týkajících se vysokého školství.

Již 4. května 1990 byl schválen nový vysokoškolský zákon, ve kterém byly znovu zakotveny principy akademické samosprávy a autonomie, přirozeně obdobně jako svoboda výzkumu a výuky. Autonomní svobody vysokých škol byly na základě tohoto zákona rozšířeny v dosud nebývalé míře. Zákon měl ale i několik v porevoluční euforii způsobených vad na kráse: fakulty získaly tolik svobody a právní subjektivitu (a to i v otázkách financí a vlastnictví), že se tím komplikovala jednota, koordinace a zodpovědnost každé vysoké školy jako celku. Také v zákoně zakotvený vztah rektora a akademických senátů (až 50 procent zástupců tvořili studenti) byl nakloněn ve prospěch akademických senátů. Rektoři nebyli jejich členy a nemohli jejich činnost přímo ovlivňovat, což činilo operativní vedení univerzit někdy téměř nemožným.

Tyto problémy se snažila odstranit – přehnaně centralistická – novela zákona, připravená ministerstvem školství. Ta ovšem nenašla dostatečnou politickou podporu. Rektoři pak vypracovali návrh nového zákona, který se stal základem demokratického vysokoškolského zákona z roku 1998. Ten podstatně oslabil vliv ministerstva na vývoj vysokých škol, odstranil většinu problematických míst ve vysokoškolské legislativě a především univerzity „odstátnil“, tj. učinil z nich veřejnoprávní korporace a předal jim do vlastnictví majetek, který do té doby spravovaly. Humboldtovská idea zdůrazňující nutnost spojení výuky a výzkumu ovšem dále zůstala základní myšlenkou českého vysokého školství. „Vysoké školy nejsou a ani nemohou být izolovanými ostrovy v národním životě. Strěží svoji nezávislost na politickém životě, aniž by ztrácely funkci jeho odborného a kritického oponenta.“

Kateřina Jiřova věnovala pozornost ustavování prařske samosprávy a správy v roce 1945. Jedním z důležitých faktorů obnovení eskoslovenskeho státu v květnu 1945 bylo vytvoření nového modelu poválečné lidové správy. Jiř za okupace bylo zřejme, ře za dané politické situace nemuře po válce dojít k obnovení stavu z doby předválečné. Nové koncepce se rodily v exilových centrech – londýnském a moskevském, realne uskutečněný model byl pak výsledkem jejich dohody, respektive prosazením modelu moskevského centra. Název nových samosprávných jednotek – národní výbory – naznacoval paralelu s „revolučním rokem“ 1918. Národní výbory měly ovšem roku 1918 pouze zabezpečit zdárný přechod z revolučních poměrů do standardních podmínek. Přechodnou podobu měly původně mít také národní výbory, vzniklé ke konci druhé světové války. Autorka soudí, ře nebylo mořne navázat na předválečný model státní správy a samosprávy a bylo třeba nalézt nový model, který by vyhovoval politickým subjektům poválečného Československa.

Provolání „Tvořte Narodne revoluční výbory“ vydalo jiř v říjnu 1941 UV KSC spolu s ústředním vedením nekomunistických odbojových organizací. Model lidové správy tvořený zdola měl jiř svým označením symbolizovat rozchod s érou byrokratických urednıku jmenovaných do uradu shora. Podle prvotních představ měly bít národní výbory demokratickými institucemi, které by spojovaly politickou státní správu a samosprávu. Dne 16. dubna 1944 se londýnská vláda obrátila prostřednictvím rozhlasu na eskoslovensky lid s výzvou, aby vytvořil národní výbory na místní, okresní a zemské úrovni a v základních rysech i vyznačila jejich organizační strukturu. Národní výbory se měly řídit platnými československými zákony a směrnicemi vydanými prezidentem a vládou. Edvard Beneř podepsal 4. prosince 1944 ústavní dekret prezidenta republiky o národních výborech a o prozatímním Národním shromazdenı.

V Praze ovšem nelze mluvit o vytvarenı samosprávy bez kontextu s květnovým povstáním. Za povstání řıvelne vzniklo 55 revolučních národních výborů. Jejich území se nekryla s tehdeřımi městskými astmi Prahy. Nejvíce predsednickych postů obsadila KSC. Jinak probíhalo utvarenı ústřední městské samosprávy: V dubnu 1945 byl magistrátnímu urednıkovi Frantiřku Krásovi doručen poverovacı pıkaz „Národního výboru Praha“, ře má po zhroucení Německa převzít vedení prezidia hlavního města Prahy. Krása měl vést správu prařskeho magistrátu do pıchodu zakonndarnych členů vedení prezidia hlavního města. O svém poverenı informoval 30. dubna uradujıcıho primátora Aloise Říhu a získal jeho podporu. Sig-

nálem k oficiálnímu převzetí pražské radnice národním výborem se stala zpráva, že US-Army došla před Beroun. Krása vyzval národního socialistu Eustacha Mölzera, aby sestavil tříčlenný výbor k převzetí radnice. Dalšími členy výboru se stali Václav Vacek (KSC) a sociální demokrat Vladimír Prokop. Zároveň ovšem byl předsedou ČNR Albertem Pražákem pověřen řezník a uzenář Jiří Lutovský, aby spolu s V. Vackem řídil správu hlavního města Prahy. Dopis ČNR z 11. května, podepsaný Pražákem i vůdčím představitelem komunistů v ČNR Josefem Smrkovským, pak pověřil správou osvobozené Prahy Václava Vacka.

Na konci srpna 1945 vstoupil do života nový samosprávný koncept, kdy dosavadní Magistrát hlavního města Prahy ztratil rozhodovací pravomoc a stal se výkonným orgánem nově zřízeného Ústředního národního výboru (ÚNV), kterému byla přikázána působnost místních a okresních národních výborů. ÚNV byl podřízen Ministerstvu vnitra, resp. v odborných otázkách ostatním ministerstvům. Zápisy ze zasedání rady ÚNV ze srpna a září 1945 ukazují, že zastupitelé řešili běžné každodenní záležitosti vyplývající z chodu hlavního města. Již tehdy bylo patrné, že poválečný vývoj Československa a jeho hlavního města se bude ubírat jiným směrem, než v době předválečné. Mnohé napověděly volby v roce 1946, kdy v Praze zvítězila KSC, ale pouze o dva mandáty před Čsl. stranou národně socialistickou.

Bouřlivý přerod pražské samosprávy roku 1989 z nesamostatného Národního výboru hlavního města Prahy (NVP), který byl pouhou „převodní pákou“ rozhodnutí Městského výboru Komunistické strany Československa (MV KSC) v sebevědomou, svobodně volenou samosprávu českého hlavního města se stal tématem příspěvku Václava Ledvinky. Autor zdůraznil rychlost, s kterou proběhly změny v politických strukturách po 17. listopadu 1989. Neexistovaly žádné připravené koncepty z konečného období socialismu, protože „sebedestrukce komunistického režimu“ byla překvapivá nejen pro zahraničí a režimní kádry, ale i pro „normální občany“ žijící s odstupem od politického dění. Restrukturalizace veřejné správy musela tak být po listopadové revoluci provedena „na zelené louce“.

Týden po událostech 17. listopadu vzniklo na pražské radnici občanské fórum zaměstnanců. Většina pracovníků NVP se účastnila demonstrací, vliv na přetváření městské správy a samosprávy ovšem neměla. Klíčovou roli v tomto ohledu sehrávalo centrální koordinační centrum Občanského fóra a v prosinci 1989 založená Pražská rada Občanského fóra. Tlak těchto organizací na vedení města měl ryze „sametový“ charakter, v podstatě se ome-

zoval na jednání o personálních otázkách. Dne 8. prosince 1989 bylo v městském zastupitelství dosaženo konsensu ohledně odvolání komunistického starosty Horčíka a dosavadní městské rady. O dva týdny později zveřejnila Pražská rada Občanského fóra programové prohlášení, které místo kompromisů požadovalo zásadní přestavbu celé komunální politiky. Na začátku roku 1990 umožnil nový ústavní zákon o reorganizaci poslaneckých výborů rozsáhlou rekonstrukci dosavadního pléna i rady. Klíčové posty převzali zástupci Občanského fóra, stejně tak jako vedení a iniciativu v dalším vývoji. Novým starostou města byl zvolen člen Občanského fóra, překladatel americké literatury a fotograf Jaroslav Kořán.

Debaty o řešení mocenské otázky umožnilo právě zavedení nového modelu městské samosprávy. Vzrušené diskuse revolučních dnů se soustředily kolem otázky utváření pražské teritoriální správy a samosprávy. Naskýtala se otázka, o který z historicky vyzkoušených modelů by se měla nové uspořádání opírat: zda o model svobodných revolučních národních výborů z roku 1918 a roku 1945 či model obecních (okresních, krajských) zastupitelstev, který v pražské obecní samosprávě úspěšně existoval mezi lety 1861 a 1939. Nakonec se prosadila druhá forma správy, protože poslanci cítili potřebu distancovat se od komunisty zdiskreditovaného modelu národních výborů. Záměrem bylo též zajistit již dříve osvědčeným způsobem jasné oddělení legislativy a exekutivy, oddělení rozhodovací pravomoci volených zástupců lidu a výkonné působnosti profesionálních nepolitických úředníků. Stejně jako v případě vysokých škol zde stála v popředí výzva omezit roli a moc státu a potvrdit svrchovanost volených samosprávných grémií. Důležitým aspektem tohoto vývoje bylo navrácení městského majetku, který byl vyvlastněn v roce 1948.

Ve žhavých diskuzích tohoto období ovšem figurovala též otázka míry decentralizace měst. Myšlenka „konfederalizace“ velkoměsta, navrhovaná v roce 1990, se sice neprosadila, ale historicky nezvyklé rozvolnění nových správních struktur a silná pozice jednotlivých městských částí jsou jedním z následků těchto diskusí komunální politiky. Posílení centrální městské rady na úkor slábnoucího celoměstského zastupitelského sboru byl pak produktem stejného vývoje. Nový historicky silně vázaný model obecní správy a samosprávy byl zaveden 9. října roku 1990 přijetím zákona o obcích č. 367/1990. Rychlá a úspěšná rekonstrukce, oživení, internacionalizace a účelná restrukturalizace do roku 1989 šedivého a zmrzačeného velkoměsta je důkazem, že jeho slabiny byly dány do pořádku správným způsobem.

Petr Mlsna dodal do tohoto sborníku jediný, o to však důležitější příspěvek o soudní problematice. Zabývá se v něm vytvořením nezávislého ústavního soudu v Německu mezi lety 1945–1949. Mlsna se připojuje k těm pohledům, které považují ústavní soudnictví za druh soudního řízení, které je ve všech svých formách vázáno na ústavu. Je to druh soudního řízení v jehož rámci se ústavnost poměřuje a jenž dodržování ústavy garantuje.

Spolkový ústavní soud byl vytvořen během politických jednání a prací na spolkové ústavě iniciovaných spojenci. Konala se v rámci činnosti ústavního konventu v Herrenchiemsee a později Parlamentární rady v letech 1947–1949. Jeho začlenění mezi nejvyšší spolkové orgány mu zajišťovalo nezávislost. Do ústavy byly přejaty především koncepty vypracované v Herrenchiemsee, prameny nedovolují identifikovat jiné, případně dřívější koncepty ústavy, které byly přizpůsobeny situaci a struktuře poválečného Německa. Zónová poradní komise požadovala takové ukotvení Spolkového ústavního soudu v ústavě republiky, aby mu byla přidělena role strážce ústavy a tím základních práv a svobod. Soudní dvůr vytvořený na této bázi měl rozhodovat o ústavních stížnostech, ústavních zákonech, žalobě na ministerstva popř. na spolkového prezidenta v případech porušení ústavy nebo ústavních zákonů. Ohledně praktické role ústavního soudu nepanovala v Parlamentární radě shoda. Spolkový ústavní soud opíral svou funkci o skutečnost, že se otázky ústavy a ústavnosti staly politickým tématem tím i důležitou součástí politické kultury republiky.

Příspěvky v tomto sborníku jen ztěžka mohou vyčerpat šíři této problematiky. Přesto se pokusíme formulovat několik závěrů. Jde především o to, že historicky etablované „oblasti autonomie“ jsou jednoznačně a silně závislé na obecné situaci státu. Jejich právní, organizační, především ale finanční a široce pojatá hospodářská situace závisí z velké míry na milosti (a rozumu) státu, nebo subjektu zastupujícím státní moc. I ve státech se silnou akademickou nebo městsko-liberální tradicí bylo pro zástupce těchto autonomních oblastí velmi složité povzbudit v destabilizujících historických situacích k nezávislé reflexi. Můžeme říci, že jak pro Německo a Rakousko za vlády nacistického režimu a těsně po něm, tak pro bývalou NDR a „popřevratovou“ NDR platí, že velké osobnosti pozdních 40. let, které v akademickém prostředí vyslovily kritickou reflexi doby, společnosti a situace univerzit (zcela nechtěnou ze stran kolegů a studentů), byly zcela ojedinělé. Dnes citované kritické hlasy náležely tehdy spíše exulantům a navrátilivším se emigrantům ve službách spojenců.

Situace – v roce 1945 i 1989 „vítězného“ – Československa/Česka byla v mnoha ohledech podstatně lepší. Zadušení demokracie a autonomie prvoplánově „cizím“ nepřítelem umožnilo podstatně vyšší stupeň opětovné identifikace s principy navracející se demokratické autonomie. Přesto je ve 40. letech možno pozorovat spíše ojedinělé a formální snahy setrvat při těchto principech. Celoevropská vlna antinacistického socialismu a nadšení pro socialismus působily proti této tradici. Teprve popřevratové období rekonstrukce akademické i komunální demokracie přineslo masivní a reflexí kultivované „znovuobjevení“ „odstátněné“ autonomie a samosprávy. Zde můžeme pozorovat obrovský rozdíl oproti situaci v NDR /nových spolkových zemích. Oslabení státu a ve srovnání s bývalou NDR jen omezená míra aktuálních hospodářských problémů k tomu vytvořily dobré podmínky.

Vysoce komplikovaná situace polských univerzit v poválečné době byla v porovnání s Československem složitější. Posun polského státního území z východu na západ, enormní zpustošení země, velká míra vykořenění polských elit nacisty a do roku 1947 trvajících zastřená občanská válka a obrovský tlak ze strany sovětského Ruska situaci dále komplikovaly. Nezávislost akademického „myšlení a slova“ mohli v těchto podmínkách uhájit opět jen ojedinělí – zato početní – profesori i celé univerzity. Přesto zůstala tato tradice svobody zachována a stala se jádrem a základem dalšího polského boje o akademickou, sociální a naposledy též národní svobodu.

Něco podobného mohlo sotva existovat v sovětském vysokém školství 40. let. Společensky etablovaná a přijímaná tradice právní, finanční a především duchovní autonomie nenáležela ani k dějinám carských univerzit, ani nemohla vzniknout v sovětském období. Univerzity řízené stranou byly centralisticky spravovány a kontrolovány státem. Hlas kritizující situaci společnosti nebo jen jednotlivé problémy univerzitní „krajiny“ neměl nejen šanci na vyslyšení ale ani na vyhnutí se trestu.

Akademická nebo též obecní a soudní autonomie je tedy kouskem luxusu, který si společnost dopřává jako sebekontrolu a zpětnou vazbu. Takový luxus může být sotva chápán jinak, než jako společensky významná a zároveň výnosná investice. Státní zotročení nebo zbavení moci těchto autonomních oblastí se ukazuje být jednou z nejhorších pomst, které si společnost sama může zařídit. To zjišťujeme obvykle příliš pozdě – teprve se zpětným pohledem do zrcadla dějin.

Soubor příspěvků z konference se podařilo obohatit ještě o práci Miroslava Kunštáta, věnovanou katolicismu mezi univerzalismem, partikularis-

mem a autonomií. Autor tu na třech případových studiích ukázal, že navzdory nelineárnosti modernizačních a sekularizačních procesů (jež ovšem podle něj nelze spojovat jako nerozlučnou dvojici) se od konce 19. století měnil poměr paradigmatu „univerzální-partikulární“ ve vztahu církve a moderní (národní) společnosti. Katolická ecclesia universalis se tak v hodnotově rozkolísané západní civilizaci postupně stala pouze jednou z nabídek na pestrém náboženském a světonázorovém trhu.

Bipolarismus „univerzální“ versus „partikulární (autonomní)“ církevní pozice byl autorem představen na několika charakteristických případech, jež dokládají průnik národně emancipačních procesů do tradičních církevních vzdělávacích, správně-organizačních a pastoračních institucí (kněžské semináře, teologické fakulty, diecéze, katedrální kapituly aj.). Kunštát tu naznačil i diferenciacní vliv těchto procesů na nové katolické společenské formy původně obranného či misijního charakteru (katolické sjezdy, stavovské organizace katolických duchovních, organizace katolických laiků apod.). Konstantou při těchto posunech podle autora zůstal josefinistický resp. postjosefinistický charakter katolicismu v českých zemích resp. značné části „středoevropského“ katolicismu. Paradoxně se na něm nic nezměnilo ani po nástupu komunistických režimů po druhé světové válce: dále trvalo úzké, byť různě zaměřené sepětí církve a státu s klady i zápory, které z něho vyplývaly. Kunštát dále formuloval teze o recepci tzv. modernismu v prostředí středoevropského katolicismu. Šlo o svým způsobem univerzální, reformní koncept obnovy církve a vztahu církve k měnící se společnosti, který však paradoxně uvolňoval i potenciál „přiblížení se“, ne-li splynutí se zdejšími národně emancipačními snahami a nacionálně motivovanými nároky.

Uvedené případové studie naznačily potřebu zařazení „církevněhistorických“ témat do širších souvislostí: výzkum těchto otázek z hlediska tzv. náboženské kultury by měl přinést jejich vyjmutí z dosavadní úzce vnímané rezervace. Takový přístup s sebou pak přináší i přehodnocení významu církvi a náboženství pro pochopení celkového vývoje v tomto období. Problematika jazykové a národnostní utrakvizace dosavadních tradičních církevních institucí (církevní dignity obecně, církevně-správní celky, ústavy pro výchovu kněží, dómské a kolegiální kapituly, obzvláště pak bohoslovecké fakulty univerzit) podle autora naznačuje jejich využitelnost, nikoliv však nezbytnost v rámci moderní národní společnosti. Církve postupným přijetím této nabídky vlastně přistoupila na redukovanou inkluzivitu moderních národních společností, nepřimo tedy i na jejich samovolný spád

k exkluzivitě menšin (menšin zprvu národnostních, pak i – zejména v moderních totalitních systémech – jinak definovaných). Úskalí s tím spojená si ovšem církev začala uvědomovat až s velkým zpožděním.

Analýza vybraných masových katolických shromáždění – tzv. katolických dnů – v předkonjunkturním období moderních nacionálních a státních emancipací (1860) i v jejich vrcholné fázi (1935) naznačila klesající integrativní schopnost hierarchické církve mobilizovat věřící lid. Dokonalá inscenace této „demonstrationis catholicae“ navozovala sice ve světě moderních médií mohutný dojem, nezastřela však národnostní a politickou fragmentalizaci „katolického lidu“. Způsob recepce katolického modernismu ve střední Evropě pak podle Kunštáta naznačuje, že zatímco „velké“ katolicismy (německý, francouzský) přijímaly, spoluvytvářely, multiplikovaly či zahrnovaly modernismus v celé šíři a síle jeho reformního programu, ve střední Evropě byla tato recepce buď omezená (věrnost Římu a tradiční nauce měla identitotvornou, národněobránnou sílu pro katolicismus polský, ale i litevský, slovenský, slovinský či chorvatský) či fázově rozložená, resp. částečně postponovaná (katolicismus český, zprvu kulturně-literární, posléze i církevně reformní – s nejviditelnější, avšak pozdní modernistickou apozicí po roce 1918).

Společným jmenovatelem tří vybraných témat bylo sledování vztahu mezi deklarovaným univerzálním charakterem katolické církve (a konkrétními projevy její katolicity) a moderními partikularismy 19. a 20. století, především však nacionalismem jako doposud nejúspěšnější sekulární integrační ideologií, rozleptávající tradiční nábožensko-církevní struktury, vazby a kulturní modely. Nacionalismus jim úspěšně konkuroval nebo je dle autora dokonce do značné míry nahrazoval. Tato konkurence však nemusela přinést zničení, spíše nabízela různé formy a stupně hybridizace. Nadkonfesní, univerzální koncepty nejdříve ustily v „konfesionalizované koncepty národa“, pádem železné opony roku 1989 dokonce oživené či dovršené. Triáda Kunštátových témat proto nejenom zmapovala různé formy a stupně kompromisů a kohabitace odlišných táborů a prostředí, ale také poukázala na nedoceněný význam církve a náboženství v zobrazení podrobné „mentální mapy“ českých zemí i střední Evropy.

NĚMECKÉ UNIVERZITY 1945/46 A 1989/90: TĚŽKÁ A NEOCHOTNÁ CESTA K AKADEMICKÉ AUTONOMII

JIŘÍ PEŠEK

Motto: „*A German university has one and only one object: to train thinkers.*“

James Morgan Hart 1874

Univerzita – jako v právně svébytném městském prostředí zakotvená, v mnoha ohledech na světské i duchovní vládě autonomní instituce, jako intelektuální prostředí i jako akademická obec vyučujících a studujících – je jedním z klíčově významných specifíků, která bezmála od počátku druhého tisíciletí po Kristu až dodnes charakterizují západokřesťanskou Evropu ve srovnání se zbytkem světa. Dějiny univerzit, ostatně jako všech historických entit, mají ovšem své výšiny i hlubiny, „hvězdné hodiny“ a momenty slávy stejně jako etapy hany, bezradnosti a neochoty vzít na sebe nároky připomínané tradicí. Období, o nichž tu budu referovat, představují v dějinách německých univerzit specifické epochy „po pádu“ (*The Day after*, abych připomněl název slavného amerického filmu), tedy chvíle bolestivé kocoviny a střízlivění po opojení nebo po alespoň zdánlivě poklidném období užívání „výdobytků“ diktatur či přinejmenším autoritativních režimů, které neměly nejmenší respekt k akademickým svobodám ani k morálním imperativům.¹

¹ Nehodlám tu obsáhleji rozvíjet úvahy o typové shodnosti či míře rozdílů mezi třináctiletou celoněmeckou nacistickou diktaturou a čtyřicet let se – pod sovětskou kontrolou a po úvodním sovětském startovním impulsu – vyvíjející ulbrichtovsko-honeckerovské východoněmecké diktatuře, postupně se proměňující ve specifický policejně autoritativní „stát dělníků a rol-

Vyrazil jsem své téma jako komparaci dvou, dle mého názoru strukturálně podobných či co do nároků po naplnění maxim akademické autonomie jako prostředí i duchovního zdroje univerzitního „obrození“, východiska pro nutné reformy i pro „sebeočistu“, přinejmenším paralelních historických situací německých univerzitních dějin. Systémově a idealisticky nahlíženo měly či snad (viděno v mezinárodním srovnání) dokonce i mohly univerzity v obou srovnávaných epochách přes nezanedbatelná poškození svého stavebního i přístrojového nebo knižního fundusu, přes nemalé personální ztráty a přes značné ideologické zátěže hrát roli center intelektuální a morální rekonstrukce a modernizace celé německé společnosti – avšak nehrály ji ani v nejmenším a naopak do velké míry zůstaly bolavými body, v nichž se zřetelněji než jinde ukazoval její po všech stránkách neutěšený aktuálně reálný stav.

V čem je tedy možno obecněji spatřovat klíčové momenty ozřejmování se univerzitní autonomie při znovuzrození univerzit po době nesvobody? Pokusil jsem se je shrnout do pěti bodů:

Především šlo v obou historických situacích o co nejrychlejší a neúplnější obnovení principu akademické samosprávy, kterou prvá diktatura nahradila vůdcovským principem a druhá likvidační tradičních univerzitních fakultních struktur.

Šlo o vymezení hranic pravomocí a povinností samosprávy a okupační (státní) zemské správy při zajišťování fyzického i duchovního provozu univerzit.

V okamžicích zlomu bylo pak signifikantně důležité, zda a do jaké míry strukturální, obsahovou a zejména personální rekonstrukci učitelských sborů provozovaly samy univerzity ze své iniciativy, respektive zda byla jejich opatření státem respektována, nebo naopak zda tak stát či stát zastupující moc činila ve vrchnostenském postavení.

V tomto kontextu šlo i o to, zda a do jaké míry se učitelé, ale obdobně i studenti, stávali nositeli rekonstrukce, zda zůstali jejími zvnějšku univerzity „posunovanými“ objekty nebo zda se dokonce stali jejími „oběťmi“.

níků“. K tématu existuje rozsáhlá literatura. Srovnej alespoň první nedeskriptivní syntetický pokus: Kaeble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (eds.): Sozialgeschichte der DDR, Stuttgart 1994. O koncept plné srovnatelnosti obou – diktátorských – režimů se opírá např. Sabrow, Martin – Walther, P. T. (eds.): Historische Forschung und sozialistische Diktatur. Beiträge zur Geschichtswissenschaft der DDR, Leipzig 1995 a nejnověji Parak, Michael: Hochschule und Wissenschaft in zwei deutschen Diktaturen. Elitenaustausch an sächsischen Hochschulen 1933–1952. Geschichte und Politik in Sachsen Bd. 23, Köln – Weimar – Wien 2004.

Konečně bylo pro univerzitu klíčově významné, zda a s jakou mírou duchovní nezávislosti byla ze svých tradic definovaných autonomních posic schopna interpretovat, artikulovat a širší společnosti zprostředkovávat výklad proměn, jimiž procházela jak akademická sféra, tak a především celek společnosti.

Pokusme se nyní – na základě rozsáhlé literatury, která je dnes k dispozici již vlastně k oběma revitalizačním zlomům v dějinách německých univerzit 20. století, ale s ohledem na charakter tohoto příspěvku nikoliv popisně – prozkoumat s ohledem na pět právě definovaných aspektů obě zlomové situace, definovat shody a rozdíly a hledat jejich vysvětlení.

1. Poválečné počátky

„Nultá hodina“ německých univerzit byla v roce 1945 masivně trpká:² Především oproti nejskvělejším nacistickým létům podstatně klesl počet univerzit, které byly počítány k „německé univerzitní krajině“ a kam mohla – válkou tvrdě zdecimovaná, ale v existenčně těžkých bezprostředně poválečných měsících a letech po studiu zoufale dychtící – německá mladá generace odcházet za studiem. Vedle opětného osamostatnění rakouské oblasti (univerzity ve Vídni, Innsbrucku, Linci a Štýrském Hradci)³ přišlo poražené, rozdělené a až na kraj (ne)existence dovedené Německo nejen o „anektované“ univerzity ve Strassburgu⁴ (navrácena Francii) a v Praze (obnovena nacisty „dočasně“ uzavřená Univerzita Karlova a naopak zpětně k 17. listopadu 1939 zrušena Německá univerzita v Praze⁵) a Poznani (uni-

² Schild, Axel: Im Kern gesund? Die deutschen Hochschulen 1945, in: König, Helmut – Kuhlmann, Wolfgang – Schwabe, Klaus (eds.): Vertuschte Vergangenheit. Der Fall Schwerte und die NS-Vergangenheit der deutschen Hochschulen, München 1997, s. 223–240, z jiného úhlu pohledu: Krönig, Waldemar – Müller, Klaus-Dieter: Nachkriegssemester. Studium in Kriegs- und Nachkriegszeit, Stuttgart 1990.

³ K rakouské situaci srovnej studii Konráda, Oty: Obnova rakouského vysokého školství v letech 1945–1955 v tomto sborníku. Z rakouské literatury srovnej zejména: Fleck, Christan: Autochtone Provinzialisierung. Universität und Wissenschaftspolitik nach dem Ende der nationalsozialistischen Herrschaft in Österreich, Österreichischer Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 7/1 (1996), s. 67–92.

⁴ Univerzita ve Strassburgu byla jako „Reichsuniversität“ otevřena 1. 5. 1941, roku 1944 byla pak evakuována do Tübingen. Srovnej: Boehm, Laetitia – Müller, Rainer A. (eds.): Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Eine Universitätsgeschichte in Einzeldarstellungen, Düsseldorf – Wien 1983, s. 331 a 343.

⁵ Kavka, František – Petráň, Josef (eds.): A History of Charles University, Prague 2001, Vol. II. s. 262.

verzita obnovena Polskem), ale v rámci Spojenci v Postupimi posvěceného odstoupení německých východních území ve prospěch SSSR a Polska ztratilo Německo také dvě staré říšské univerzity: v pruském Královci a ve slezské Vratislavi.⁶ Na vnitřním německém území pak alespoň v případě hesenského Giessenu, malé univerzity, mimořádně tvrdě postižené již obecným masivním úbytkem studentstva za nacismu, uplatnili Američané opatření, s nímž původně plošně počítala extrémní (v jisté fázi názorového vývoje ovšem F. D. Rooseveltovi velmi blízká) tzv. Morgenthauova doktrína: ponechat Německu jen medicínské a agrární vysoké školy či fakulty a jinak univerzity zrušit.⁷ Gießen byl degradován na agrární vysokou školu a trvalo mu to jednu generaci než se opět vrátil do klubu univerzit.⁸

Dvacet německých univerzit, které v letech 1945–46 znovu otevřely své brány studentstvu, představovalo tedy – přinejmenším nominálně – pouze dvě třetiny německé válečné univerzitní kapacity.⁹ Většina univerzit ame-

⁶ K této tematice existuje řada politicky značně jednostranných sborníků a syntetizujících prací doby před 1989, vzniklých většinou bez možnosti soustavné práce s prameny. Srovnej: Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten, Köln 1964, Kvalitnější, byť i politicky namnoze nadále jednostranné přehledné práce vyšly v 90. letech: Königsberg und seine Universität. Eine Stätte ostmitteleuropäischen Geisteslebens, Nordost-Archiv N.F. III/2, Lüneburg 1994; Rausching, Dietrich – von Verée, Domta (eds.): Albertus-Universität zu Königsberg und ihre Professoren, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen, Bd. XXIX. 1994, Berlin 1995.

⁷ Moraw, Peter: Kleine Geschichte der Universität Gießen von den Anfängen bis zur Gegenwart, Gießen 1990, s. 225 k tomu říká: „Ausgangspunkt war die verzweifelte Lage in der amerikanischen Besatzungszone und in Gießen im ersten Nachkriegsjahr [...] die restlose Auslieferung eines zu Tode erschöpften und kompromittierten Landes an die Besatzungsmacht. Diese hatte zunächst sämtliche Hochschulen geschlossen und damit zum Beginn eines Wettlaufs der einzelnen Anstalten mit dem Ziel der Wiedereröffnung herausgefordert. Denn bei weitem nicht stand fest, dass die alten Verhältnisse wiedererstehen würden. Vielmehr gab es eine Mehrzahl unterschiedlicher, zunächst durchaus reduzierender oder bestenfalls beschränkender Konzepte“.

⁸ Tamtéž, s. 227–228; Chroust, Peter: Giessener Universität und Faschismus. Studenten und Hochschullehrer 1918–1945, Bd. 1, Münster – New York 1994, s. 304–323.

⁹ Podle – byť i jen dílčího – data otevření univerzit lze řadu německých univerzit rekapitulovat následujícím způsobem: Heidelberg 15. 8. 1945, Freiburg i. Br. 17. 9. 1945, Göttingen 17. 9. 1945, Marburg a. L. 25. 9. 1945, Tübingen 15. 10. 1945, Jena 15. 10. 1945, Münster 3. 11. 1945, Hamburg 6. 11. 1945, Bonn 17. 11. 1945, Kiel 27. 11. 1945, Köln 10. 12. 1945, Berlin 29. 1. 1946, Frankfurt a. M. 1. 2. 1946, Halle a.d. Saale 1. 2. 1946, Leipzig 3. 2. 1946, Würzburg 5. 2. 1946, Greifswald 15. 2. 1946, Rostock 25. 2. 1946, Erlangen 5. 3. 1946 a München 23. 7. 1946. Srovnej Wolgast, Eike: Die Wahrnehmung des Dritten Reiches in der unmittelbaren Nachkriegszeit (1945/46), Heidelberg 2001, s. 291–294, resp. John, Jürgen – Wahl, Volker – Arnold, Leni (eds.): Die Wiedereröffnung der Friedrich-Schiller-Universität Jena 1945. Dokumente und Festschrift, Rudolstadt – Jena 1998, s. 449–452. Je samozřejmé, že z nejrůzněj-

rické britské a francouzské okupační zóny otevřela alespoň část svých poslucháren již v zimním semestru 1945/46, v sovětské okupační zóně se tak stalo v podstatě o semestr později. Již 22. května 1946 pak zahájila v barácích protiletadlových kasáren v porýnské Mohuči provoz také jedna Francouzi nově založená univerzita.¹⁰ V roce 1948 pak jako nezamýšlený produkt sovětizace Berlínské (Humboldtovy) univerzity přibyla Svobodná univerzita, usilující nadto o eliminování vilémovské tradice profesorského autoritářství. Proces znovuvytváření německé univerzitní sítě na delší čas završilo francouzské založení univerzity v Saarbrückenu. K univerzitám zatím nepatřila sedmička technických vysokých škol (Technische Hochschulen), až později transformovaných v plnohodnotné univerzity: Cáchy, Berlín, Darmstadt, Karlsruhe, Hannover, Mnichov, Stuttgart. Neuniverzitní statut si na dobu více než jedné generace podržela i *Medizinische Akademie Düsseldorf*, povýšená a rozšířená v univerzitu až roku 1965.

Nadpoloviční většina univerzit, a to nejen ve velkých městech (především univerzity Berlín, Hamburg, Kolín, Frankfurt, Mnichov, ležela doslova v troskách), byla zničena bombardováním. Jen šest až devět jich platilo za provozu schopné.¹¹ Všechny německé univerzity byly – ve srovnání s počátkem 30. let – postiženy ztrátou části profesorského sboru. První ránu zasadily profesorským sborům již roku 1933 politické a rasové čistky, tím drsnější, čím liberálnější byla dříve ta která univerzita. Tehdy bylo vyhnáno nebo odešlo celkem 1.268 vysokoškolských učitelů. Oproti tomu spíše výjimečné bylo pak předčasné pensionování některých profesorů,

ších důvodů traduje řada univerzit jiná data svého znovuootevření. Tak např. pro Tübingen bylo nárokováno postavení prvé po válce otevřené univerzity v Německu: srovnej Quartal, F.: Tübingen, in: Boehm – Müller: Universitäten, s. 343. Autor vychází z prací, vydaných k univerzitnímu jubileu: Jens, W.: Eine deutsche Universität. 500 Jahre Tübinger Gelehrtenrepublik, München 1977 a Decker-Hauff, H. (ed.): Contubernium. Beiträge zur Geschichte Eberhard-Karls-Universität Tübingen, Tübingen 1971.

¹⁰ Srovnej především studii Filipové, Lucie: Univerzity ve francouzské okupační zóně v Německu (1945–1948), v tomto sborníku. Dále: Mathey, Helmut: Die Universität Mainz 1477–1977, Mainz 1977, s. 291–311; Defrance, Corine: Die Franzosen und die Wiedereröffnung der Universität Mainz 1945–1949, in: Clemens, Gabriele (ed.): Kulturpolitik im besetzten Deutschland 1945–1949, Stuttgart 1994, s. 117–130; Baginski, Christophe: Frankreichs Universitätspolitik am Beispiel der „Affäre Josef Schmid“, Freiburg i. Br./Mainz 1945–1952, Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte 22. 1996, s. 353–371 a Mathy, Helmut: Johannes-Gutenberg-Universität von Rheinland-Pfalz, Mainz 1997, zde zejména s. 61–74.

¹¹ Vyšší počet uvádí Fallon, Daniel: The German University. A Heroic Ideal in Conflict with the Modern World, Boulder 1980, s. 55. Oproti tomu Jarausch, Konrad H.: Deutsche Studenten 1800–1970, Frankfurt a. M. 1974, s. 214 hovoří o dvanácti takřka úplně zničených univerzitách (příklad Würzburg) a jen šest jich přečkalo válku bez větších škod.

kteří odmítali režim hnědých revolucionářů. Většina profesorů totiž nacistickou revoluci kritizovala „zprava“, a to nikoliv přednostně pro likvidaci svobody názoru a jejích nositelů.¹² Někteří „starokonzervativci“ byli svým způsobem ještě agresivnější než nacionálně-socialističtí revolucionáři. Stojí za to připomenout příklad göttingenského historika starověku Ulricha Kahrstedta, který 18. ledna 1934 v rámci veřejné kritiky jiného konzervativce, zasloužilého badatele o raně novověkých dějinách Karla Brandiho, který se „provinil“ účastí na mezinárodním historickém sjezdu ve Varšavě, korunoval svoji řeč provoláním: „[...] říkáme ne mezinárodní vědě, říkáme ne mezinárodní vědecké obci, říkáme ne výzkumu, nacházejícímu svůj účel sám v sobě [...]“.¹³ Část mladších členů profesorských sborů a ovšem podstatnou část univerzitního *Mittelbau* pohltila fronta, menší personální daň si vybralo bombardování či přechod fronty.

Tyto ztráty, podstatnější u přírodovědných, medicínských a technických oborů než u sociálních a humanitních věd, byly ovšem relativně menší než mezery ve sborech, vyvolané nacistickou eliminací „nevhodných“ intelektuálů. Někteří exulanti se od roku 1945 vraceli do válekupřeorané, nicméně nadále (přínejmenším při pohledu z Británie nebo USA) převážně „hnědé“ vlasti, většina z těch, kdo přežili, však již trvale zakotvila na zahraničních, zejména amerických univerzitách.¹⁴ To platí i o podstatné části vyhnaného (především židovského) vědeckého doros-

¹² Srovnej: Pešek, Jiří: Ve znamení kontinuity: nad novou literaturou k dějinám německých a rakouských univerzit let 1933–1945(1950), AUC Studia territorialia III. 2001 Studia germanica et austriaca, Praha 2002, s. 151–188, ze starší literatury srovnej: Funke, Manfred: Universität und Zeitgeist im Dritten Reich. Eine Betrachtung zum politischen Verhalten von Gelehrten, Aus Politik und Zeitgeschichte 12. 1986, s. 3–14; Faust, Anselm: Professoren für die NSDAP. Zum politischen Verhalten der Hochschullehrer 1932/33, in: Heinemann, Martin (ed.): Erziehung und Schulung im Dritten Reich, Bd.2, Stuttgart 1980, s. 31–49, z novějších prací připomeňme: Herbert, Ulrich: Wer waren die Nationalsozialisten? Typologie des politischen Verhaltens im NS-Staat, in: Hirschfeld, Gerhard – Jersak, Thomas (eds.): Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseliten zwischen Mitwirkung und Distanz, Frankfurt a. M. – New York 2004, s. 17–42, kde autor hovoří o „integraci nacionálně socialistických a přednacistických elit“ v závěrečné fázi světové války.

¹³ Boockmann, Hartmut: Wissen und Widerstand. Geschichte der deutschen Universität, Berlin 1999, s. 255.

¹⁴ Nejstarší, dodnes však citovanou prací je: Pross, Helge: Die deutsche akademische Emigration nach den Vereinigten Staaten 1933–1941, Berlin 1955, dále srovnej: Röder, Werner – Strauss, Herbert A. (eds.): Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933, 3 Bde in 4 Teilen, München 1980; Kröner, Peter: Vor fünfzig Jahren. Die Emigration deutschsprachiger Wissenschaftler 1933–1939, Münster 1983; Möller, Horst: Exodus der Kultur. Schriftsteller, Wissenschaftler und Künstler in der Emigration nach 1933, München 1984. Velmi konkrétně to ukázal Weisbrod, Bern: The Moratorium of the Mandarins

tu, který se dokázal i přes extrémně těžké počátky v zahraničí profesorsky uchytit a netoužil ještě jednou začínat v zemi, která ho – nadále – nemilovala, resp. nadále zarytě blokovala navrácení nacisty odňaté akademické kvalifikace.¹⁵

Největší personální „ztráty“ ovšem univerzitám hrozily v důsledku poválečných politických čistek, nařízených a z části i prováděných okupačními mocnostmi. V první fázi byl výkon povolání zastaven asi třetině stávajících a na místě se nacházejících členů profesorských sborů: 4.289 vysokoškolským učitelům. Poměrně brzy – tj. nejpozději po předání denacifikačního řízení do německých rukou – se ovšem zhruba polovina z nich opět vrátila za katedry. Nás budou otázky – ztroskotavší – denacifikace univerzit jako takové zajímat o něco později. Velký význam však tato problematika měla již pro znovukonstituování univerzit jako institucí, resp. samosprávných korporací, které usilují o to, aby státní mocí nebo tím, kdo ji aktuálně supluje, bylo uznáno jejich statutární postavení a respektována svrchovanost jejich samosprávy.

Univerzity využily zániku Třetí říše k tomu, aby se ve chvíli kolapsu stranického dohledu a diktátu zbavily také nacisty vnuceného *Führerprinzipu* (autoritárně monokratická forma vlády) a navrátily se ke stavovsko oligarchické – totiž pouze na ordináře omezené, nicméně volené akademické samosprávě.¹⁶ Vedlejší, ovšem pro profesory velmi příjemným efektem

and the Self-Denazification of German Academe a View from Göttingen, *Contemporary European History* 12. 2003, s. 47–69, zde s. 54n. Mezi léty 1933–38 muselo odejít 49 z 233 učitelů. Po válce se vrátili jen dva profesoři. Nevrátil se nikdo ze slavných fyziků a matematiků, kteří založili meziválečnou proslulost univerzity, ostatně obdobně jako obecněji nikdo ze stovky německých fyziků, emigrovavších do USA. Např. Albert Einstein „přesídlení do země masových vrahů“ zásadně zavrhoval.

¹⁵ Wolgast: Die Wahrnehmung des Dritten Reiches, s. 306 připomíná, že ani jeden z německých rektorů nezmínil v projevech k poválečnému otevření univerzit židovské kolegy, vyhnané roku 1933, ani nevyjádřil radost nad tím, že se někteří profesoři po létech nucené pausy nyní přece jen vrací na své katedry. Martin, Bernd: Die Entlassung der jüdischen Lehrkräfte an der Freiburger Universität und die Wiedereingliederung nach 1945, in: *Freiburger Universitätsblätter* 129. 1995, s. 7–46, upozorňuje, že není známo, že by některá německá univerzita podnikla vážný pokus získat zpět učitele, vyhnané roku 1933. Srovnej Chroust, Petr: Der verordnete Neubeginn. Grundzüge der Entnazifizierungspolitik an den deutschen Hochschulen, in: Aumüller, Gerhard – Lauer, Hans – Remschmidt, Helmut (eds.): *Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945. Symposium zur Hochschulmedizin am 5. und 6. Juli 1996 in der Phillips-Universität Marburg*, Marburg 1997, s. 102–112, zde s. 111n. a Lemberg, Margret: Odebírání doktorského titulu na Filipově univerzitě v Marburku v letech 1933–1945, *HUCP XLII. 2002 (2003)*, s. 123–146.

¹⁶ Kluge, Alexander: Die Universitäts-Selbstverwaltung. Ihre Geschichte und gegenwärtige Rechtsform, Frankfurt a. M. 1958, zde kapitola V: Die Hochschulreform nach 1945, s. 101–114.

samosprávně politického návratu před rok 1933 bylo, že tímto krokem bylo (na další čtvrtstoletí) zlikvidováno akademické spolurozhodování, resp. i jen pouhá nutnost informování nižší učitelské a studentské reprezentace o tématech a rozhodnutích univerzitní vlády. Samozřejmě poválečná likvidace *NS-Dozentenbundu* a *NS-Studentenbundu* znamenala také plný návrat neomezené vnitřní univerzitní vlády „mandarínů“ v jejím – pokud možno – nejkonservativnějším vilémovském vydání.¹⁷

Co možná rychle byli zvoleni nebo – s ohledem na evakuaci, rozprchnutí, případně jiné, závěrečnou fází války způsobené rozptýlení profesorských sborů univerzit – jinak provizorně etablováni rektori a děkani, a to především z řad profesorů, kteří se nechali za nacismu předčasně penzionovat nebo v pasivní rezistenci bez funkcí a vzdálení veřejného působení očekávali v příšeří svých pracoven konec vražedného režimu. Bylo jim jasné, že univerzity musí „v nulté hodině“ vůči (kterékoliv aktuální) výkonné moci uhájit svoji subjektivitu a tedy nárok na její finanční i hmotnou podporu, pomoc při rekonstrukci budov, zařízení i při znovuočtení akademického provozu, ale také její souhlas s reformou statutu, vnitřního řádu, ale i zákonného postavení univerzit. A oněm prvním reprezentantům německých univerzit bylo také jasné, že za to všechno bude oné „moci“ nutno učinit řadu, patrně i podstatných, ústupků.

Americká a britská okupační správa (a v jejich rajónu ležela většina univerzit) si velmi rychle uvědomila význam univerzit pro (generační) obnovu potřebných akademických elit, zdecimovaných, zdiskreditovaných a obecněji těžce postižených více než dvanácti lety diktatury i zničující válkou. Německo potřebovalo náhradu za inteligenci, která emigrovala, byla umučena ve věznicích a lágrech, zahynula při bombardování, padla na frontě, zmizela – a to v ruském případě nejednou až na celé desetiletí, případně (a to obecněji) navždy – v zajateckých táborech, byla

Srovnej nově: Jahr, Christoph, in: Bruch, Rüdiger vom – Jahr, Christoph (eds.): Die Berliner Universität in der NS-Zeit. Band I.: Strukturen und Personen, Stuttgart 2005, citováno dle recenze Christoha Schutte in: H-Soz-Kult: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2006-2-194>, 17. 6. 2006.

¹⁷ K pojmu univerzitní „mandarín“ srovnej klasickou knihu Ringer, Fritz K.: The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community 1890–1933, Cambridge Mass. 1969, resp. mnou použité (druhé) německé vydání: Die Gelehrten. Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890–1933, München 1987, zejména s. 385–394. Tezi o touze německých poválečných univerzit navrátit se „před první světovou válku do oné velké doby německých univerzit“ zastávala již řada dobových pozorovatelů. Srovnej Phillips, David: Zur Universitätsreform in der britischen Besatzungszone 1945–1948, Köln – Wien 1983, s. 7.

z Německa odtransportována „kořistními komandy“ všech vítězných států¹⁸ nebo byla do té míry politicky i lidsky diskreditována, že jí již nebylo možno povolit návrat k profesionální kariéře. Roku 1950 ukázala anketa konzervativního evangelického časopisu *Christ und Welt*, že na své katedře zůstalo mezi léty 1933 a 1950 bez přerušení působení jen 14,2 procenta německých profesorů.¹⁹

Německo ale potřebovalo také vychovat generaci nové inteligence, která by zničenou a miliony utečenců či vysídlenců zaplavenou zemi lékařsky, právnicky, učitelsky a ovšem také stavebně a technicky stabilizovala a rekonstruovala. A zkušenost z doby po I. světové válce učila, že univerzity jsou dobrým prostředkem rekultivace, disciplinace a společenské reintegrace nezanedbatelné části jak mladých utečenců a vyhnanců, tak masy zdivočelých mladých mužů, oblečených do uniforem armády, která již neexistovala. Rubová strana tohoto pozitivního odhodlání se projevila např. v tom, že z praktických důvodů na většině univerzit nadále (oficiálně nebo neoficiálně) platil nacisty zavedený *numerus clausus* pro ženy:²⁰ V ideálním případě neměl jejich podíl překročit 15 procent. Počtem omezená místa v posluchárnách byla potřeba pro nestabilizované mladé muže... Jako již v průběhu války, ustavila se ovšem i nyní situace v reálu nakonec podstatně výhodněji ve prospěch dívek.

Tváří v tvář potřebám okupační správy byly tedy velmi rychle zapomenuty morgenthauovské fantazie a okupační správa poměrně velmi ochotně podporovala znovuoustavení, rekonstrukci a znovuotevření německých univerzit. První z nich – v americké, francouzské i britské zóně – otevřely alespoň tu provozu schopnou část svých poslucháren již čtyři až pět měsíců po konci války. Alexander Kluge – s ohromnou znalostí správních reforem, ale zároveň i se svrchovaně disciplinovanou věrností adenauerovské mytologii německé sebeobnovy vlastní silou – charakterizoval roku 1958 bezprostředně poválečný samosprávní vývoj německých univerzit, které se

¹⁸ Ash, Mitchell G.: Verordnete Umbrüche – Konstruierte Kontinuitäten: Zur Entnazifizierung von Wissenschaftlern und Wissenschaften nach 1945, in: Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft 43. 1995, s. 903–923, zde s. 906n. Shrnutí obsáhlé literatury k rozsáhlým americkým, britským a sovětským „intelektuálním reparacím“ in: Judt, Matthias – Ciesla, Burghard (eds.): Technology Transfer out of Germany, Chur 1995.

¹⁹ Jaraus: Deutsche Studenten, s. 214.

²⁰ Boockmann: Wissen und Widerstand, s. 254 uvádí autor pro Göttingen, že ještě v zimním semestru 1948/49 bylo z 4296 zapsaných studentů (přijata byla třetina všech zájemců o studium) jen 22 % žen. Z mužů byla třetina bývalých důstojníků, jen pětina studentů nesloužila v ozbrojených silách Třetí říše.

(v jistém přechodném vakuu, způsobeném masivním nacistickým „pročištěním“ platného práva) podle jeho názoru vyvíjely s nezanedbatelnými odlišnostmi s ohledem na tu kterou okupační zónu, třemi body:²¹

Obecně se všechny univerzity obrátily opět k tradičnímu, před rokem 1933 platnému univerzitnímu právu. Vysoké školy zaujaly vůči státu nezávislejší postoj než měly před rokem 1933. Bylo obecně uznáváno, že po této katastrofě je – v ještě daleko větší míře než roku 1807 – třeba vzpomenout se na duchovní hodnoty a v jejich rámci provést univerzitní reformu, která nebude pouhou vnějšností. Kluge k tomu podotýká, že restaurace starého práva probíhala se zdůrazněním univerzitních korporativních tradic, odkazujících k „původním“ předabsolutistickým akademickým svobodám. Univerzity principiálně spadaly pod pravomoc – již před rokem 1949 funkčně do velké míry „zprovozněných – nově definovaných zemí a jejich orgánů. Až do roku 1947 lze sledovat univerzitní legislativní či statutární vývoj v západních zónách a sovětské okupační zóně jako souběžný, respektive vzájemně provázaný. Definitivní rozchod vykrytalizoval až roku 1949 (secese studentů z Humboldtovy univerzity a založení Svobodné univerzity – FU). „V západním Německu byl roku 1948 poprvé předložen ucelený systém reformních návrhů, a to dvěma navzájem nezávislými komisemi, do nichž náleželi mj. Gustav Radbruch, Walter Hallstein, Bruno Snell a C. F. von Weizsäcker“.²² Tyto, tzv. *Schwalbacher Richtlinien* se poté staly základem reformního vývoje západoněmeckých univerzit. Oproti tomu v NDR v roce 1953 univerzity své statuty vytvořily a odhlasovaly formálně samy (s nemalými historizujícími návraty až do poloviny 19. století), skutečným konstitutivním aktem se ovšem stalo až jejich potvrzení státem o rok později.²³

Jestliže s druhým a třetím Klugeho bodem lze souhlasit jen velmi podmíněně, je přece možno z tohoto, alespoň letmo připomenutého procesu vyvodit pro naše téma především to, že v bezprostředně poválečných letech se univerzity řídily jednak vlastními, provizorními předpisy, usneseními a rektorskými výnosy, odkazujícími na obecnou legislativní rovinu

²¹ Kluge: Die Universitäts-Selbstverwaltung, s. 101.

²² Tamtéž, s. 103, Návrhy vyšly tiskem jako: Geiler, Karl – Hallstein, Walter – Radbruch, Gustav (eds.): Richtlinien für die Reform der Hochschulverfassungen in den Ländern des amerikanischen Besatzungsgebietes. Vorschläge eines Sachverständigenausschusses, Heidelberg 1948.

²³ Parak: Hochschule und Wissenschaft, soudí, že na saských vysokých školách přinesl reálné a dalekosáhlé odstranění univerzitní autonomie již počátek 50. let.

právních úprav doby výmarské republiky, jednak vyhláškami a příkazy okupační správy, operativně zastupované pověřeným „univerzitním důstojníkem“.²⁴ Na tomto mladém muži v uniformě okupační armády, na jeho zájmu a schopnostech, na jeho kontaktech s profesory, s vedením univerzity, ale i s nadřízenými orgány okupační správy pak vždy do velké míry záleželo, která z navzájem si konkurujících složek nabude vrchu.²⁵ *Universitätsoffiziere* všech tří, resp. čtyř zón nadto působili při – většině z nich nepříjemných – denacifikačních jednáních poměrně často v kooperaci se spojeneckými tajnými službami a rádi jim přenechávali břemeno konečných rozhodnutí, ať již byla vedena jakýmikoliv cíli. V každém případě, ač to řada německých autorů po dlouhou dobu soustavně popírala, braly v prvých poválečných letech okupační orgány koncepcce i výsledky usilování univerzitních samospráv úvahu jen tehdy, když se shodovaly s jejich vlastními záměry. A naopak, od chvíle, kdy byla správa univerzit (a v jejím rámci i denacifikace) vrácena do plné režie německých orgánů, došlo k rychlému a poměrně komplexnímu odbourání všech „zbytečných“ demokratických vymožeností.

Příkladem tu poslouží marburská univerzita, resp. do prázdna vyznělé ohromné reformní úsilí amerického univerzitního důstojníka pro Hesensko, sociologa a již od 30. let právě v oboru německých vysokých škol akademicky kvalifikovaného specialisty Dr. Edwarda Y. Hartshorne. Ten nejen že s masivní dávkou iniciativy řešil řadu případů osob, perzekvovaných za nacismus, univerzitní knihovně obstaral, resp. též osobně věnoval množství

²⁴ K roli těchto klíčových osobností denacifikace a znovuzprovoznění německých univerzit srovnej čtyři v podstatě materiálové sborníky, edičně připravené M. Heinemannem: Heinemann, Manfred (ed.): *Hochschuloffiziere und Wiederaufbau des Hochschulwesens im Westdeutschland*, Teil 1: Die britische Zone, Hildesheim 1990, Teil 2: Die US-Zone, Hildesheim 1990, Teil 3: Die französische Zone, Hildesheim 1991; Týž (ed.): *Hochschuloffiziere der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (SMAD) und Wiederaufbau des Hochschulwesens in der Sowjetischen Besatzungszone 1945–1949*, Berlin 1997. Celkově k téže tematice srovnej starší sborník téhož editora: Heinemann, Manfred (ed.): *Umerziehung und Wiederaufbau. Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich*, Stuttgart 1981.

²⁵ Moraw, Peter: *Kleine Geschichte der Universität Gießen*, s. 227 názorně vysvětluje na giessenském případě klíčovou roli těchto mužů, v konkrétním případě Dr. E. Y. Hartshorne, v Marburgu sídlícího (ale opakovaně působícího i ve prospěch Heidelberku) univerzitního důstojníka pro Hesensko. „Das gefährlichste und am Schluß wohl ausschlaggebende Moment war die Tatsache, dass die führenden Männer der Ludoviciana den amerikanischen Universitätsoffizier nicht für sich gewinnen konnten. Aus der Geschichte anderer Universitäten ist bekannt, dass diese aufsichts- und weisungsbefugte Person für die Frage der Wiedereröffnung entscheidend war“.

knih a upřímně se zasazoval za důkladnou demokratizační reedukaci německé inteligence a za modernizaci této konzervativní univerzity, ale (vlastně bohužel!) zpracoval i nový univerzitní statut, který se měl stát závaznou normou pro celé Hesensko. Hartshornovými sympatiemi k Německu nesené reformní úsilí ovšem záhy skončilo v džípu, velmi odborně zablokovaném a rozstříleném na dálnici před Wiesbadenem. Je symptomatické, že tento dobře zorganizovaný úspěšný atentát na vlivného – okupačního – zastánce demokratizace německého akademického školství, k němuž došlo 30. srpna 1946, nebyl nikdy objasněn.²⁶ Vývoj marburské (a nejen marburské) univerzity se pak ihned důrazně obrátil od denacifikace a demokratizace k pokud možno všestranné kontinuitě s nacistickou epochou.²⁷

Věřit na duch akademické duchovní obnovy lze po přečtení relací o poměrech na poválečných německých univerzitách jen s těžší. Evangelickými studenty agresivně ukřičený a vypískaný páter Martin Niemöller, vyzývající na univerzitě v Erlangenu 22. ledna 1946 k tomu, aby německý národ před Bohem a lidmi uznal svoji vinu na nacistických zločinech minulých dvanácti let a vydal se tak na cestu své duchovní obnovy, stojí tu vedle velkého filozofa Karla Jasperse, jemuž se totéž opakovaně dalo při přednáškách, na nichž studentům předkládal teze své Otázky viny.²⁸ Jaspersovo zoufalství z poměrů, panujících na univerzitě, vyústilo roku 1948 v *de facto* útěk z Heidelbergu do Basileje. Marburský rektor Ebbinghaus konstatoval roku 1946: „nechceme popírat, že je stále ještě velmi mnoho studentů, kteří teď jako dříve holdují nacionálně socialistickému šilenství“.²⁹ Ještě v roce 1950 si ve svých esejích z cesty po Německu zoufala nad morálním stavem německého studentstva Hannah Arendtová.³⁰

²⁶ Krüger-Bulcke, Ingrid: Universität in Zwielicht. Der Zustand der Universität Marburg und ihre Erneuerungsbemühungen unter amerikanischen Einfluß 1945/46, in: Aumüller – Lauer – Renschmidt (eds.): Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945, s. 13–36, zde s. 22. Autorka provedla rozsáhlou rešerši v The National Archives, Washington D.C. v aktech OMGUS, kde zpracovala soubor přehledných zpráv, úřední korespondence i osobní pozůstalosti tohoto amerického „university officer“ pro Hessensko.

²⁷ Srovnej Lemberg, Margret: Verboten und nicht verbrannt. I. Die Universitätsbibliothek Marburg und ihre Bücher von 1933 bis 1946, Marburg 2001, s. 201n. a Krüger-Bulcke, s. 35–37.

²⁸ Ellwein, Thomas: Die deutsche Universität vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Frankfurt a. M. 1992, s. 238.

²⁹ Chroust: Der verordnete Neubeginn, s. 108.

³⁰ Arendt, Hannah: Besuch in Deutschland (1950). Die Nachwirkungen des Naziregimes, in: Arendt: Zur Zeit. Politische Essays, Berlin 1986, s. 43–70.

V převažující autorskou skepsi vyústila i retrospektivní soustavná analýza dobových rektorských řečí, pronesených při slavnostech otevírání univerzit let 1945–46, kterou provedl Eike Wolgast.³¹ Kritickou reflexi nacistické epochy (a dokonce i deklaraci německé viny na právě prohrané válce) našel prakticky jen u marburského rektora, filozofa Julia Ebbinghause (mj. právě v době, kdy jeho univerzita stála pod vlivem E. Y. Hardsthorne) a alespoň letmo i u frankfurtského rektora, lékaře Georga Hohmanna. Řada rektorů oproti tomu dokázala ve slavnostních projevech právě uplynulou epochu a nacistický režim jednoduše nezmínit.

Důvod k takovému postoji ovšem zdaleka nespočíval jen v obecně formulovaných hodnotových soudech a chybějící reflexi reprezentantů znovuzrozených akademických obcí. Praktická stránka věci spočívala v tom, že ve chvíli otevření přednáškových síní studentům teprve probíhala denacifikace učitelů.³² Ta na většině univerzit započala z iniciativy akademické samosprávy: profesorské sbory byly okupační mocí informovány o potřebě denacifikace jako o nutné podmínce znovuzahájení univerzitního provozu a začaly ji tedy provádět ve vlastní režii. Cílem bylo vyloučit nejvýraznější a obecně známé exponenty nacistického režimu (ve 30. letech nezřídka té které univerzity v rámci zavádění „nových oborů“ dosazené „zvenčí“) a uchránit co největší počet svých odborně „nepostradatelných“ profesorů, potřebných pro zahájení a udržení výuky. Nemilosrdně se tu střetl politicko morální a pragmatický princip – ostatně podobně jako i později při dalších kolech denacifikace prováděné tentokrát v režii spojeneckých orgánů. Okupační správa totiž (opět velmi obdobně ve všech čtyřech zónách) shledala onu vlastní, primární německou denacifikaci velmi měkkou, nedostatečnou a „neobjektivní“ – již jen ve smyslu absence jednotných kritérií.³³ Dříve nebo později se proto objevily jednotné formuláře a denacifikační řízení, přísně

³¹ Wolgast: *Die Wahrnehmung des Dritten Reiches in der unmittelbaren Nachkriegszeit (1945/46)*, Heidelberg 2001, s. 296nn. Wolgast připomíná mínění Lorda Chorleye z London School of Economics, který roku 1946 prohlásil, že rektori německých univerzit – už jen s ohledem na své stáří – nedorostli na úroveň úkolu přebudovat univerzity. Tamtéž, s. 294.

³² Obecně k denacifikaci Fürstenau, Justus: *Entnazifizierung. Ein Kapitel deutscher Nachkriegspolitik*, Neuwied – Berlin 1969, zde k počátkům denacifikace podle rozhodnutí Postupimské konference z 2. 8. 1945 s. 20–52. Základem denacifikace se poté stal Zákon spojenecké kontrolní rady K osvobození od nacionálního socialismu a militarismu z 5. března 1946.

³³ Podle mínění hlavy francouzské okupační kulturní politiky, Raymonda Schmittleina, byla denacifikace tak jako tak neproveditelná, protože „nacifikováno bylo celé Německo“ a „celý německý národ byl přiotráven stoletím romantismu, půlstoletím imperialismu a patnácti lety velkých dávek propagandy“. Lidé nad třicet byli podle něj již nepřevychovatelní. Srovnej: Schmittlein: *La rééducation*, s. 14.

prováděná v centrální vojenské režii. Standardizováním otázek (nejskvěleji ve všeobšhlém americkém pojetí dotazníků) mělo vyloučit subjektivitu posuzování a také prolomit masivní vnitřní solidaritu jednotlivých fakult, respektive zamezit tomu, že jednotlivé profesorské kliky nebudou při denacifikaci likvidovat nacisty, nýbrž své konkurenty, což se zajisté velmi často také dalo.

Obecně dobře myšlená idealistická představa ovšem pouze přispěla ke krachu denacifikace: základem posuzování se totiž místo hodnocení charakteru a konkrétních dopadů pronacistické činnosti jedince stala jeho formální účast ve straně, jejích orgánech, návazných organizacích a v institucích, prohlášených za příkladně nacistické. Za situace, kdy byli do chodu nacistické stranicko-státní mašinerie na univerzitách více či méně zataženi takřka všichni, bylo to velmi problematické kritérium posuzování „pošpi-něnosti“.³⁴ Již jen strategie přežití univerzit si ve 30. letech žádala „obětování se“ některých jedinců pro profesorský celek, respektive za situace, kdy tradiční elity považovaly za nutné pro udržení vlastního osobního a skupinového statutu v jisté míře se „aranžovat“ s nacistickými mocipány, hrála nejednou neformální, ale vypjatá nacistická angažovanost některých učenců významnější roli než formální zastávání stranických či státně úředních funkcí jejich příčetnějšími kolegy. V denacifikačním kole, prováděném okupačními orgány podle ukořistěných formálních, centrálně evidovaných podkladů, tak byli na jedné straně „očistěni“ někteří zarytí nacisté, kteří předtím neprošli v hodnocení svých kolegů, na druhé straně pak vyloučení i ti profesoři, kteří přes formální stranickost platili u svých kolegů za oddané strážce univerzity proti nacistům.³⁵

³⁴ Příznačná je v tomto směru argumentace kolínského rektora Josepha Krolla, vždy bezpartijního klasického filologa, který jako komisařský zastupující rektor převzal „zbytkovou“ univerzitu (většina profesorů přenesla na ministerský podnět výuku do Marburgu n. L.) již 30. 10. 1944 a byl pak potvrzen jak americkou armádou, tak britskou okupační správou, aby byl 5. 11. řádně zvolen prvním poválečným rektorem. Když v srpnu 1946 zdůvodňoval specifika své denacifikační politiky, napsal: „Bei dem Wiederaufbau der Universität nach der personalen Seite habe ich folgende Politik verfolgt: Es war selbstverständlich, dass wirklich aktive PGs nicht wieder zugelassen waren. Die Zahl der Nicht-PGs war so klein, dass mit ihnen allein kein Lehrbetrieb aufzurichten war. [...]“ Srovnej: Heimbüchel, Bernd: Die neue Universität. Selbverständnis – Idee und Verwirklichung, in: Kölner Universitätsgeschichte Bd. II. Das 19. und 20. Jahrhundert, Köln – Wien 1988, s. 603.

³⁵ Konkrétně na univerzitě v Kolíně nad Rýnem byli britskou okupační správou profesoři posouzeni následujícím způsobem: Z 66 profesorů, kteří v zimním semestru drželi katedry, bylo 35 členů NSDAP. Z nich bylo 13 označeno za „bezproblémové“, 9 za „povolatelné k výkonu výuky“, 13 za „pochybné“ a jen 9 jako „neúnosné“. Z 31 bezpartijních uznali Britové 8 za „pochybné“. Srovnej: Groten, Manfred: Älteste Stadtuniversität Nordwesteuropas. 600 Jahre Kölner Universität, Köln 1988, s. 158.

Jestliže obecně platí, že Britové dávali vývoji volnější průchod, Američané upřímně usilovali o koncepční změny, Francouzi ani v nejmenším nevěřili stávajícím akademickým elitám a tvrdě univerzity poručníkovali a Rusové se chovali *ad hoc* podle momentálních priorit, definovaných Moskvou, lze nakonec kupodivu konstatovat, že ve zpětné perspektivě počátku 50. let se výsledky rozdílných strategií ukázaly být poměrně podobné.³⁶ Na počátku denacifikačního úsilí lze zjistit ovšem velké rozdíly mezi jednotlivými univerzitami i v rámci jedné a téže zóny. Jestliže v Heidelbergu bylo původně propuštěno 56 procent učitelů, na univerzitách a technických vysokých školách v britském Dolním Sasku původně 31 procent, ve francouzském sektoru 26 procent (dokonce mezi profesory, přijatými na nově založenou mohučskou univerzitu byla čtvrtina bývalých členů NSDAP), podařilo se v odvolacím řízení přece podstatné části vyloučených vrátit se do počátku 50. let na univerzity. V sovětské zóně byly počátky dramatické: v zimním semestru 1945/46 bylo propuštěno 78 procent učitelů berlínské univerzity.³⁷ Celkově se v SBZ v této fázi pohyboval průměr počtu vyloučených profesorů a docentů okolo poloviny sborů (nejníže 46 procent v Jeně). Při novém obsazování kateder byli ovšem i v SBZ nabíráni učitelé, kteří byli jinde propuštěni z politických důvodů nebo kteří uprchli a byli vyhnáni z východně ležících bývalých částí Říše. Mezi nimi bylo mnoho bývalých nacistů (mezi profesory, nově jmenovanými v SBZ roku 1946, bylo 39 procent bývalých členů NSDAP), takže k roku 1954 bylo mezi profesory a docenty v NDR 28,4 procent bývalých členů NSDAP, tedy zhruba stejně jako v SRN! (Počet bývalých straníků v této vrstvě se ostatně v NDR kryl s počtem nových členů SED, kteréž dvě kategorie se nadto dalekosáhle překrývaly.)³⁸

Vzhledem k tomu, že však spojenci byli zároveň přesvědčeni o širokou paletou argumentů zdůvodněné potřebě zahájení vysokoškolské výuky,

³⁶ K denacifikaci univerzit přehledně Ash: *Verordnete Umbrüche – Konstruierte Kontinuitäten*, s. 908–910 pro západní zónu a s. 910–914 pro sovětskou okupační zónu.

³⁷ Ash: *Verordnete Umbrüche – Konstruierte Kontinuitäten*, s. 913n s odkazem na práci: Hubensdorf, Michael – Walter, Peter Th.: *Politische Bedingungen und allgemeine Veränderungen des Berliner Wissenschaftsbetriebes 1920 bis 1950*, in: Fischer, Wolfram (ed.): *Exodus von Wissenschaften aus Berlin*, Berlin 1995, s. 67n., ovšem upozorňuje, že sám fakt odchodu 90 % učitelů berlínské univerzity mezi lety 1944 a 1948 nelze přičíst výhradně sponeckým denacifikačním opatřením, nýbrž daleko širšímu spektru důvodů.

³⁸ K poměrům v NDR srovnej Jessen, Ralph: *Professoren im Sozialismus. Aspekte des Strukturwandels der Hochschullehrerschaft in der Ulbricht-Ära*, in: Kaeble – Kocka – Zwahr (eds.): *Sozialgeschichte der DDR*, s. 241.

byla celá řada významných odborníků technických, přírodovědných a lékařských oborů okupační správou *ad personam* prohlášena za *entlastet* a přikázána na univerzitu nebo jinou vysokou školu k výkonu akademické výuky. Důsledně provedená denacifikace by totiž německé vysoké školy prakticky ochromila. Za příklad tu poslouží univerzita v Lipsku: Když tu H. G. Gadamer jako (v pořadí druhý, a to řádně zvolený) rektor navrhl v červenci 1947 uzavření lékařské fakulty pro nedostatek vyučujících – dostalo se mu jako odpověď obecné sovětské ukončení denacifikace (SMAD *Befehl Nr. 201* z 20. srpna 1947).³⁹ SMAD – již dříve k nacistům podstatně mírnější než americké denacifikační orgány – návazně nařídil obecnou integraci „nominálních členů NSDAP“ do sborů vysokých škol.⁴⁰ Kritériem akceptace jedince se místo prozkoumání jeho minulosti stala jeho ochota podílet se na budování sovětsky definované budoucnosti. Jako memento zde působilo slavnostní otevření univerzity ve východoněmeckém Greifswaldu 15. února 1946. V předvečer slavnosti zatkla KGB zakládajícího rektora, evangelického teologa Ernsta Lohmeyera. Ten byl pak po kratším vyšetřování v tajnosti zastřelen... jako reprezentant protisovětské opozice na univerzitě.⁴¹ V sovětské zóně zahájily činnost dělnické univerzity, dodávající na tradiční vysoké školy dělníky, prošlé krátkými přípravnými kurzy.

³⁹ Ash: *Verordnete Umbrüche – Konstruierte Kontinuitäten*, s. 907 a Feige, Hans-Uwe: *Zur Entnazifizierung des Lehrkörpers an der Universität Leipzig*, in: *Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft* 42. 1994, s. 795–808.

⁴⁰ Srovnej Feige, Hans-Uwe: *Aspekte der Hochschulpolitik der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (1945–1948)*, in: *Deutschlandsarchiv* 25. 1992, s. 1169–1180, zde s. 1174. Krönig, Waldemar – Müller, Klaus-Dieter: *Anpassung, Widerstand, Verfolgung. Hochschule und Studenten in der SBZ und DDR 1945–1961*, Köln 1994. Řadu rozsáhlých prací R. Jessena shrnuje jeho příspěvek: Jessen, Ralph: *Diktatorischer Elitenwechsel und universitäre Milieus. Hochschullehrer in der SBZ/DDR (1945–1967)*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 24. 1998, s. 24–54.

⁴¹ Wolgast: *Die Wahrnehmung des Dritten Reiches*, s. 293; Buchholz, Werner: *Die Geschichte der Universität Greifswald vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis zum 20. Jahrhundert im Kontext der allgemeinen Universitätsgeschichte. Eine Skizze*, in: Buchholz, Werner: *Die Geschichte der Universität Greifswald und die deutsche Hochschullandschaft im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart 2004, s. 381–444, zde s. 438nn. Obecněji srovnej i druhé, přepracované vydání dokumentace: *Namen und Schicksale der von 1945 bis 1962 in der SBZ/DDR verhafteten und verschleppten Professoren und Studenten. Verband Ehemaliger Rostocker Studneten e.V., Rostock 1994*. Je vysoce symptomatické, že roku 1983 ještě nebylo v příspěvku excelentního znalce problematiky Rudigera vom Bruch o Greifswaldu v syntetické práci Boehm – Müller (eds.): *Universitäten und Hochschulen*, s. 170–172 o okolnostech znovuotevření univerzity 15. 2. 1946 ani slovo.

Všichni reprezentanti okupačních denacifikačních institucí nadto dobře věděli, že nacističtí profesori, kteří na domovské univerzitě nemohli počítat s úspěšnou denacifikací, měli poměrně velkou naději, že dosáhnou „zprovoznění“ v jiné okupační zóně. Ještě jednoznačněji platila tato kritéria pro uprchlíky, vyhnance a vysídlence ze ztracených univerzit na východě. Stávali se vítanou, odborně plnohodnotnou náhradou nacisticky do té míry zatížených, že denacifikačně neprůchozích místních odborníků. Ověřování jejich minulosti bylo pro spojence ještě komplikovanější a německé sítě osob, ochotně vystavujících *Persilscheine* (osvědčení o morální integritě, nezatíženosti nacismem či přímo o protinacistické odbojové činnosti) i nejdopornějším nacistům, vysokým funkcionářům strany a důstojníkům SS působily v tomto případě snad ještě výkonněji než v regionálním okruhu.⁴² Morální prestiž denacifikačního řízení takovýto pragmatický postup ovšem neposiloval.

Denacifikací muselo projít i studentstvo. Studium nemělo být umožněno funkcionářům NSDAP, činitelům přidružených organizací strany a členům SS. Již výše jsem naznačil, že velkou část univerzitního studentstva tvořili demobilizovaní vojáci a mladí důstojníci Wehrmachtu.⁴³ Byli to pragmatictí muži, jejichž mentalitu a hodnotový systém utvářel nacistický režim, případně konzervativní nacionalismus.⁴⁴ Jejich respekt k dotazníkům okupační správy byl – v extrémně nuzných poválečných poměrech – minimální. Americké úřady provedly jako odpověď na řadu masivních protiamerických studentských vystoupení v Erlangenu, Norimberku a Marburku v roce 1945/46 úřední přezkoumání politické minulosti studentstva.⁴⁵ Další kolo podobného prověření studentských denacifikačních dotazníků následovalo koncem zimního semestru 1947/48. Přezkoumání údajů ve studentských dotaznících univerzity v Erlangenu ukázalo, že v celkem 726 případech bylo uchazeči o studium zamlčeno členství

⁴² Tschacher, Werner: „Ich war also in keiner Form aktiv tätig“. Alfred Buntru und die akademische Vergangenheitspolitik an der RWTH Aachen 1948–1960, in: Geschichte im Westen 19. 2004, s. 197–229, zde s. 207.

⁴³ Jak upozorňuje např. Groten: Älteste Stadtuniversität, s. 158, deset procent studijních míst bylo rezervováno pro bývalé Zwangsarbeitery a válečné zajatce.

⁴⁴ Eckert, Willehad Paul: Kleine Geschichte der Universität Köln, Köln 1961, s. 208: Hluboké zklamání (z konce prohrané války – pozn. JP) se u mnoha studentů projevovalo bouřlivými reakcemi vůči nařízením okupační správy“.

⁴⁵ Hammerdstein, Notkera: Die Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main. Von der Stiftungsuniversität zur staatlichen Hochschule, Bd. 1: 1914–1950, Neuwied – Frankfurt 1989, s. 632.

v NSDAP. Univerzitní důstojník však přesto vyšel vstříc rektorovu přání a ponechal hříšníky mezi řádnými studenty.⁴⁶ Peter Chroust k tomu – snad přece jen poněkud skepticky – dodává, že „činnost amerických univerzitních důstojníků se omezovala na to, zabránit nejhoršímu, tedy úplné renacifikaci vysokých škol“.⁴⁷ Souzní tak s – na mnichovskou univerzitu konkretizovaným – míněním Waltera Dorna, poradce generála L. D. Claye, vojenského viceguvernéra americké okupační zóny: „Podle mého, zajisté nikoliv směřodatného, mínění učinila okupační správa takřka neopravitelnou chybu, když oživila starou mnichovskou univerzitu a ostatní vysoké školy. Místo toho, aby byla skupina politicky spolehlivých a energických profesorů pověřena vybudováním opravdu demokratické univerzity, pokusila se okupační správa znovuustavit starou mnichovskou univerzitu, samozřejmě bez nacistů. Jaký je výsledek? Ani jedna katedra není nově obsazena, dokud existuje byť i jen nejmenší naděje, že by pro ni mohl přece jen být uvolněn ten či onen z nacistických profesorů. Pro vybudování demokratické a antimilitaristické univerzity se to ukázalo být nepřekonatelnou překážkou“.⁴⁸

Na západě lze po krátkém období absolutní podřízenosti vůli okupační moci velmi brzy konstatovat svého druhu vítězství univerzit jako státu podřízených, záhy však s ohledem na jejich mimořádný společenský význam již vnitřně profesorskou oligarchií „svobodně“ spravovaných komunit. Ve třech západních zónách se poválečné univerzity „rychle a takřka dokonale“ uchýlily k konzervativní výmarizaci, zesilující s rozvojem studené války a petrifikované od roku 1948, respektive definitivně po konečném krachu denacifikace roku 1951 s návratem posledních, spojenci z univerzit vyloučených nacistů. Radikálně reformní snahy okupačních správ tak nevydržely konfrontaci s poválečnou německou praxí a nástupem studené války. Obrození se konalo jen verbálně. „Vyrovnání se s vlastní minulostí bylo na dlouhou dobu potlačeno“.⁴⁹ Autonomie názoru vůči ostatní německé společnosti nebyla – až na několik individuálních vystoupení velkých, většinou akademické obce odmítnutých osobností – vlastně nikdy uplatněna.

⁴⁶ Wendehorst, Alfred: Geschichte der Friedrich-Alexander – Universität Erlangen-Nürnberg 1743–1993, München 1993, s. 224.

⁴⁷ Chroust: Der verlorene Neubeginn, s. 111.

⁴⁸ Kleßmann, Christoph: Die doppelte Staatsgründung. Deutsch Geschichte 1945–1955, Bonn 1982, s. 97n.

⁴⁹ Ve shodě s řadou autorů 90. let a počátku 21. století: Glaser: 1945. Beginn einer Zukunft, s. 173n.

V SBZ probíhaly procesy znovuetablování univerzit přes specifika sovětské okupační moci velmi podobně jako na západě, záhy se ovšem začal prosazovat jednak ve srovnání se západem ještě masivnější okupační pragmatizace opatření vůči univerzitám a šíře vysokým školám, jednak započala obdobně intenzivní sovětizace celého školského a intelektuálního sektoru, která vedla k dalším deformacím a následně rychlému odbourání případných snah o vytvoření demokratických univerzit, center kritického a svobodného ducha.

Univerzity, po roce 1933 i po roce 1945 ve všech svých článcích i aspektech nadále hluboce souznějící s nacionálně socialistickou revolucí, respektive s německým ultrakonzervativním, militantním nacionalismem, byly pouze koncentrovanou ukázkou stavu celku německé společnosti, nikoliv „nikou“ svobodného demokratického ducha. Nic jiného než špičkový výkon antidemokratické rezistence od nich – zejména po ukončení reformních a denacifikačních pokusů okupačních mocností, respektive na východě po zahájení soustavné sovětizace – nebylo možno očekávat.

2. „Wende“ na východě

Nekrvavá revoluce v satelitních státech sovětského impéria nezaskočila jen západní strategické analyticky, politology, čelné politiky států na hranici obou bloků, ale především „domácí“ komunistický *establishment*, kupodivu většinou též představitelé opozičních skupin a v našem případě samozřejmě také univerzity. To byl podstatný rozdíl oné *Stunde Null* na přelomu let 1989/90 a situace po konci války. Jestliže se spojenecké expertní týmy na denacifikaci a reedukaci nacismem zablokované německé společnosti, respektive na její denacifikaci, a na reformu a modernizaci německého školství připravovaly již v průběhu války, po *Wende*, k níž dramatický společensko-politický vývoj spěl vlastně jen několik měsíců a z níž měla většina východoněmeckých občanů upřímnou – naivně pragmatickou – radost, se v tomto ohledu nepřipravoval nikdo.⁵⁰

⁵⁰ Z dnes již bohaté literatury k převratu ve východním Německu uvedme alespoň následující publikace: Jarausch, Konrad H.: *Die unverhoffte Einheit 1989–1990*, Frankfurt a. M. 1995, významný koncepční sborník: Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (eds.): *Weg in den Untergang: der innere Zerfall der DDR*, Göttingen 1999 a syntetizující bielefeldskou disertaci: Timmer, Karsten: *Vom Aufbruch zum Umbruch. Die Bürgerbewegung in der DDR 1989*, Göttingen 1999. Významný – saský – akcent mají práce staříckého lipského historika:

Iluzionistická německo-německá politika Kohlovy vlády, korunovaná slavnou státní návštěvou Ericha Honeckera v SRN v září 1987, přinesla vedle kýženého uvolnění vnitroněmeckých vztahů také jisté sblížení akademických špiček obou států a pěstování iluzí o utěšeném stavu východoněmecké vědy a školství. To mělo důsledky i v popřevratovém, respektive sjednocovacím období, kdy vedle slavného kancléřského snění o rychlé proměně bývalé NDR v kvetoucí krajiny účinkovala i představa o vyspělém východoněmeckém školství stojícím na mezinárodně vysoké úrovni, zejména ve srovnání s ostatními postsocialistickými státy.⁵¹ Nebyla to – přinejmenším, co se týče netechnického vysokého školství – pravda.

Vysoké školy bývalé NDR byly po úvodních poválečných čistkách v 50. a 60. letech ve třech reformních vlnách, vrcholících reformou z roku 1968, zbaveny všech podstatných znaků, které charakterizovaly tradiční evropské univerzity.⁵² Především byla odstraněna akademická samospráva. Fakulty byly nahrazeny sekce, které podléhaly přímo ministerstvu školství. Sekční rady měly jen poradní hlas, o to slabší, oč významnější byl hlas stranické skupiny SED nebo výboru FDJ. Odhady míry členství učitelů ve straně se pohybují okolo 80 procent, u studentů – vybíraných podle přísných třídních a politických kritérií – dosahovalo členství v FDJ ještě o 10 procent více. Není pochyb, že velká řada východoněmeckých straníků i svazáků byla ve svém členství zcela pasivně pragmatická, to však nic nemění na skutečnosti, že o dění v „sekcích“, resp. celkově na vysokých školách rozhodovaly na nižší úrovni právě tyto stranické nebo straně podřízené organizace.

Podobně je třeba hledat reálnou míru ideologizace východoněmeckých univerzit: Všeobecně povinná výuka marxismu leninismu, zavedená již koncem 40. let a na všech vysokých školách poté opřená o rozsáhlý aparát a početný lektorský sbor, jistě mohla působit kontraproduktivně, co se

Zwahr, Hartmut: Ende der Selbstzerstörung: Leipzig und die Revolution in der DDR, Göttingen 1993, a Týž: Die Revolution in der DDR 1989/1990 – Eine Zwischenbilanz, in: Fischer, Alexander – Heydemann, Günther (eds.): Die politische „Wende“ 1989/90 in Sachsen. Rückblick und Zwischenbilanz, Weimar – Köln – Wien 1995, s. 205–252.

⁵¹ Anweiler, Oskar – Fuchs, Hans-Jürgen – Dorner, Martina – Petermann, Eberhard: Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990, Bonn 1992, s. 29: „Bei allen strukturellen Unterschieden im einzelnen hat sich in beiden deutschen Staaten ein leistungsfähiges Bildungswesen entwickelt, das auch im internationalen Vergleich einen relativ hohen Stand aufwies. Das galt für die DDR besonders gegenüber den anderen sozialistischen Staaten“.

⁵² Schröder, Richard: Wende und Wandel. Erwartungen der ostdeutschen Universitäten an die Zukunft, in: Bode, Christian – Becker, Werner – Klofat, Rainer (eds.): Universitäten in Deutschland, München 1995, s. 78–83, zde s. 78, Anweiler – Fuchs – Dorner – Petermann: Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990, s. 193–197.

vlastního přijetí „víry“ týče. I v případném negativním výměru však vázala studenty a učitele k bujně iracionálním nebo v nejlepší případě zcela zastaralým myšlenkovým systémům a blokovala tak jejich kapacitu ve vztahu k moderním teoriím vědy i společnosti. Marxismus-leninismus přitom představoval jedno z mála pout, navzájem spojujících východoněmecké univerzity: pro NDR byla typická vysoká specializace škol: 60 procent oborů bylo přednášeno jen na jediné vysoké škole ve státě. Vědecká konkurence nepatřila k povoleným jevům.

Vědecký výzkum ostatně podle mínění SED na univerzitě v podstatě nepatřil – věda byla rezervována pro akademii a na univerzitách se mělo jen vyučovat, tedy zprostředkovávat jednou potvrzené moudro, nikoliv bádát. Tomu odpovídalo i intenzivní „zeškolštění“ univerzitního provozu a trvalá existence masy asistentů, pověřených výukou, ale stranou i státem bržděných nebo dokonce zcela blokových v oblasti výzkumu. Možnost bádání a odborného publikování byla ve státě antifašistických pracujících nesamozřejmou výsadou, v principu rezervovanou jen pro osvědčené strany. I jejich výkony, respektive obdobně kvalifikační práce těch studentů, jimž bylo povoleno napsat a obhájit disertaci, podléhaly však dohledu státních orgánů a z velké části byly zařazeny na listinu utajených a nepublikovatelných vědeckých výstupů, určených jen pro potřeby státních a bezpečnostních orgánů. Příkazu nepublikování a utajení podlehl za dobu trvání NDR celkem na 123 000 disertací a 20 000 habilitačních prací, tj. asi 15–20 procent, na některých školách až polovina, na stranických a policejních školách komplet všech obhájených prací. Tato vžitá praxe přežila dokonce státní převrat – ještě roku 1990 bylo do kategorie „utajených“ zařazeno 164 disertací a habilitací.⁵³ Vysoké školy nebyly autonomní „součástí společnosti“, byly poslušným „sektorem aparátu“, který jí vládl.

Srovnáváme-li míru zasaženosti německých univerzit dvanácti lety vlády nacistické, masově vraždící diktatury a čtyřiceti lety vlády hrubé, v možnostech teroru však přece jen omezené diktatury a posléze šikanosně autoritativního režimu východoněmeckých komunistů, je třeba s jistým údivem říci, že stupeň vnitřní, strukturální devastace univerzit byl roku 1989 svým způsobem větší. Týkalo se to již fyzického stavu univerzit

⁵³ Bleek, Wilhelm – Mertens, Lothar: DDR-Dissertationen. Promotionspraxis und Geheimhaltung von Doktorarbeiten im SED-Staat, Opladen 1994, Bleek, Wilhelm – Mertens, Lothar: Bibliographie der geheimen DDR-Dissertationen, Bd. 1, 2, München 1994, Mertens, Lothar: Die geheimen Dissertationen der DDR-Hochschulen, Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft 1994, s. 825–834, zde zejména s. 826, 828 a 832.

a jejich vybavení: Univerzity jistě nebyly rozbombardovány. Kupodivu však byl přesto jejich fyzický stav velmi povážlivý: Honeckerův režim v posledním desetiletí své existence na vysokém školství zoufale šetřil a prostředky navíc nebyl vynakládány racionálně.⁵⁴ Univerzity i technické vysoké školy byly soustředěny do Východního Berlína a do Saska, ostatní země NDR byly vysokými školami vybaveny zcela nedostatečně. Hlavní problém však spočíval ve formách provozu a v kvalitě i kvalifikaci učitelů, decimovaných v průběhu let jak ideologicky a státně bezpečnostně motivovanými „připouštěcími kritérii“, respektive čistkami, tak (různě motivovanými) odchody mnohých příslušníků intelektuálních elit na západ Německa. Ti, kdo zůstali, museli hájit svoji pozici tolika rozsáhlými ústupky vůči StaSi i straně a její ideologii, že to nemohlo nezanechat stop na jejich vědeckém i pedagogickém působení.

Není divu, že tyto univerzity „zaspaly převrat“.⁵⁵ Existuje sice literatura 90. let, hrdinsky bojující alespoň za východoněmecké studentstvo a ujišťující čtenáře, že studenti východoněmeckých vysokých škol měli mimořádně vyvinutý smysl pro bazální demokracii, že již od revoluce zakládali – v rámci aparátu FDJ dokonce v některých případech již před (!) převratem – diskusní kroužky, případně diskutovali ve stranických skupinách o sovětské „perestrojce“, respektive o snaze Honeckerova režimu cenzurovat informace, které o ní přicházely, a uvažovali o budoucnosti socialismu, později o budoucnosti bez socialismu.⁵⁶ Nic to ovšem nemění na tom, že s výjimkou několika studentů teologie, angažovaných v církevních

⁵⁴ Ellwein: Deutsche Universität, s. 264.

⁵⁵ Gottwald, Herbert – Ploenus, Michael (eds.): Aufbruch – Umbruch – Neubeginn. Die Wende an der Friedrich-Schiller-Universität Jena 1988 bis 1991, Rudolstadt – Jena 2002, s. 9, kde i odkaz na – vůči univerzitám naprosto skeptickou – studii: Fischer, Bernd-Reiner: Bildung und Wissenschaft im Einigungsprozeß, in: Jesse, Eckhard – Mitter, Armin (eds.): Die Gestaltung der deutschen Einheit. Geschichte – Politik – Gesellschaft, Bonn 1992, s. 336–364. Srovnej jeho tezi na s. 342: „Studentstvo ani vědecký stav nedisponoval společenskorelevantním kritickým potenciálem, který by stál za zmínku. Úspěšně tomu bránily mechanismy jejich výběru a vědě dlouhodobě nepřátelská funkcionalizace vědy“.

⁵⁶ Sieber, Malte – Freytag, Ronald: Kinder des Systems. DDR-Studenten vor, im und nach dem Herbst 89, Hamburg 1993, s. 204–205 rozhodně popírá pro rok 1989 nějakou nižší politizaci studentstva ve srovnání s většinou východoněmecké společnosti, aby již na s. 206 a 208 předkládali teze, jednoznačně hlásající pravý opak. K tématu dále srovnej tajnou policejní „Information über beachtenswerte Aktivitäten bestimmter studentischer Kreise der Humboldt-Universität Berlin vom 16. October 1989“, in: Anweiler a kol.: Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990, s. 448n.; Gottwald – Ploenus (eds.): Aufbruch – Umbruch – Neubeginn, s. 10–12; Kluge, Gerhard – Meinel, Reinhard: MfS und FSU. Das Wirken des Ministeriums für Staatssicherheit an der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Erfurt 1997.

iniciativách, se na organizování masových demonstrací podzimu 1989 nepodílel prakticky nikdo z nich.⁵⁷ Představy a požadavky východoněmecké veřejnosti šly v kritické chvíli podstatně přes úroveň a horizont krotce socialistických, SED a FDJ usměrňovaných studentských představ.⁵⁸

S učители to bylo – až na několik výjimek z řad teologů nebo přírodovědců – obdobné.⁵⁹ Byli to – se stranou a státní bezpečností pevně srostlí – *disziplinierte Fachexperte*.⁶⁰ Úvahy o nesocialistické reformě vysokých škol začínaly tak v NDR až poměrně pozdě po převratu a vyčerpávaly se požadavkem obnovení tradiční vnitřní struktury univerzit (rozdělení na fakulty) a obnovu práva volby rektorů, respektive volené samosprávy. Ani k těmto aktům nedošlo ovšem spontánně a aktivně: univerzity v podstatě čekaly, až jim tyto kroky „nová vrchnost“ – tj. nově ustavená vláda, později po připojení NDR k SRN a po zavedení nové zemské soustavy zemská vláda – dovolí či přikáže. Není například zcela jasné ani to, zda poměrně konsekventně po převratu provedené zrušení výuky marxismu-leninismu bylo prosazeno na univerzitách „odzdola“ nebo zda bylo taktéž „shora“ provedeno „pro“ univerzity Modrowovou vládou po berlínských demonstracích pracovníků Akademie věd, kteří 10. listopadu 1989 protestovali proti akčnímu programu ÚV SED „Za reformu školství“, případně zda se tak nestalo dokonce až na západoněmecký popud roku 1990.⁶¹ Definitivní konec marxismu-leninismu učinil až výnos ministerské rady NDR o odvolání vysokoškolských učitelů marxismu-leninismu z 23. května 1990, který jim

⁵⁷ Schröder: *Wende und Wandel*, s. 78. Stejného názoru je i Mayntz, Renate: *Die Erneuerung der ostdeutschen Universitäten zwischen Selbstreform und externer Intervention*, in: Mayntz, Renate (ed.): *Aubruch und Reform von oben. Ostdeutsche Universitäten im Transformationsprozess*, Frankfurt a. M. – New York 1994, s. 283–312, zde s. 284.

⁵⁸ Sieber – Freytag: *Kinder des Systems*, s. 208.

⁵⁹ Boockmann: *Wissen und Widerstand*, s. 252 k tomu říká: „[...] gerade an den Instituten der Akademie und in den Universitäten konnten die bisherigen „Kader“ mit Grund hoffen, dass es ihnen gelingen würde, die alten Machtverhältnisse – vielleicht ein wenig kaschiert – noch lange am Leben zu erhalten, zumal wenn sich die verdeckt agierenden Mitarbeiter der Staatssicherheitsdienstes anstrengen, an die Spitze der Unzufriedenen zu treten“.

⁶⁰ Fuchs, Hans-Werner – Reuter, Lutz R.: *Bildungspolitik seit der Wende. Dokumente zum Umbau des ostdeutschen Bildungssystems (1989–1994)*, Opladen 1995, s. 125. Tento pojem se objevuje v reformním konceptu z listopadu 1989: *Die Universitäten und Hochschulen in der Erneuerung des Sozialismus. Wissenschaftler und Angehörige des Ministeriums für Hoch- und Fachschulwesen zu Reform im Hochschulwesen*, edice viz výše, s. 123–126.

⁶¹ Fuchs – Reuter: *Bildungspolitik seit der Wende*, s. 20. Zde na s. 179–182 srovnej řeč spolkové ministryně pro vnitroněmecké vztahy Dorothee Wilms z května 1990, která teprve žádá (!) zrušení kateder marxismu-leninismu a varuje před jejich přejmenováním a včleněním do programu jakéhosi *studium generale*.

ovšem poskytoval možnost změn zařazení na týchž univerzitách.⁶² V každém případě byli marx-leninisté pružnější než většina jejich akademických kolegů a skokem se transformovali v „politology“ a sociální vědce.

Exemplárním příkladem tu může být klíčová východoněmecká univerzita:⁶³ berlínská Humboldtova univerzita, kde takováto proměna proběhla s maximální důsledností a navíc s brzkým posvěcením od nové městské vlády: dosavadní „sekce“ se přejmenovaly na *Fachbereiche* a z „sekce Marxismus-Leninismus“ se stal *Fachbereich Sozialwissenschaften*, v jehož rámci započali dosavadní vědečtí komunisté vyučovat politologii. Senátorka pro vědu a výzkum spolkové země Berlín, Barbara Riedmüller pak s podporou ve vládním usnesení provedla *Abwicklung* všech humanitních a sociálně vědních oborů od práva až po filologii. „Transformovaný“ *Fachbereich* původně marxismu-leninismu, nyní sociálněvědné politikologie, však paní Riedmüller tímto zrušením a následným – reformovaným – znovuzaložením již nepovažovala za potřebné obtěžovat.⁶⁴ Podobně tomu bylo například na univerzitě v Jeně.

Reakce na pád „zdi“ byly rozdílné: Na východě – pochopitelně – usoudila celá řada studentů, ale například i lékařů univerzitních klinik, že nazrál čas k masové výpravě na západ a velmi rychle se přesunula na západoněmecké univerzity. Na druhé straně řada západoněmeckých i zahraničních profesorů vyrazila – na vlastní pěst, ale záhy s masivní podporou DAAD i řady nadací – na východ a začala v rámci *Gastprofesur* od letního semestru 1990 učit na univerzitách NDR. Tito i další západoněmečtí odborníci se pak také podíleli na koncipování reformy univerzit či studijních plánů, na odborných i morálních „čistkách“ učitelských sborů a na zakládání nových univerzit. Bez jejich rozsáhlé a obětavé pomoci si nelze celý transformační proces ani představit. Na druhé straně (vedle převážně zcela nekompetentních politiků obou německých států) právě oni implantovali do NDR, respektive nových spolkových zemí, řadu iluzí a systémových defektů univerzitního školství staré SRN.

Západoněmecký *Wissenschaftsrat*, toto nejvyšší poradní grémium vlády ve věcech vědy, výzkumu a vysokého školství, provedl roku 1990 evaluaci všech východoněmeckých vysokých škol a ústavů akademie a již před při-

⁶² Gottwald – Ploenus: *Aufbruch – Umbruch – Neubeginn*, s. 15.

⁶³ K dispozici jsem, bohužel, neměl disertaci: Böttcher-Ilal, Tatjana: *Identitäten im Umbruch: eine empirische Untersuchung zu Voraussetzung der sozialen Integration zwischen ost- und westdeutschen Professoren an der Humboldt-Universität zu Berlin*, Berlin 1999.

⁶⁴ Küpper, Mechthild: *Die Humboldt-Universität. Einheitsschmerzen zwischen Abwicklung und Selbstreform*, Berlin 1993, s. 23.

pojením východního Německa k SRN (3. října 1990) doporučil spolkové vládě restrukturalizaci východoněmeckého akademického systému: většina ústavů akademie byla zrušena, jejich „vědecky renomovaní“ pracovníci byli převedeni na univerzity.⁶⁵ Tam se od roku 1990 a zejména po sjednocení Německa začaly ustavovat „Strukturální komise“, z poloviny obsazené místními a z poloviny západoněmeckými odborníky. Strukturální komise začaly provádět atestace odborné kvalifikace učitelského personálu univerzit. Paralelně s tím začaly působit „etické komise“, provádějící politicko morální přezkum týchž učitelů.

Závazná povinnost předstoupit před komise pro univerzitní učitele neexistovala, bylo ovšem zřejmé, že ti, kdo nepodstoupí takovouto „atestaci“, budou mít při vypisování míst pro nově ustavované *Fachbereiche* menší šance na ustanovení nebo na potvrzení svého místa než ti, kdo se pokusí projít. Posuzování každého učitele bylo poměrně přísné: neprošla asi třetina, v některých komisích až polovina probíraných uchazečů. Jestliže u nedoporučených profesorů hrály většinou roli jejich politické a policejné morální poklesky, u asistentů dominovaly odborné nedostatky. Výsledek práce komisí vypadal roku 1991 na Humboldtově univerzitě na eliminaci asi pětiny vyučujících.⁶⁶

Zásah byl daleko tvrdší pro asistenty než pro profesory: s výjimkou čelných exponentů strany a agentů policie totiž hrála klíčovou roli odborná kompetence.⁶⁷ A tou mohli asistenti, v mnoha případech po léta blokováni v kvalifikačním a publikačním ohledu, jen stěží konkurovat jak svým stranicky zdatnějším a policejné ochotnějším, a tedy i odborně a publikačně „schváleným“ kolegům, tak západoněmecké „rezervní armádě nezaměstnaných akademiků“, kteří se opravdu masově hlásili na nově vypisovaná nebo – skutečně velkoryse – nově zřizovaná místa. (Při úvahách o tom, jak bylo východoněmecké akademické školství „převálcováno“ západem se zapomíná na bez nadsázky gigantické finanční sumy, které sem stará SRN od roku 1991 „nalila“ v rámci *Hochschulernerneuerungsprogramm*).⁶⁸ O některé znovu obsazované nebo nově zřizované profesury například na nově založené Viadrině ve Frankfurtu nad Odrou spolu bojovalo až několik set, nejednou značně kompetentních, uchazečů.

⁶⁵ Přehledně Fuchs – Reuter: *Bildungspolitik seit der Wende*, s. 14n a 172–175; Anweiler – Fuchs – Dorner – Petermann: *Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990*, s. 510–513.

⁶⁶ Küpper: *Die Humboldt-Universität*, s. 83n.

⁶⁷ Schröder: *Wende und Wandel*, s. 82.

⁶⁸ Fuchs – Reuter: *Bildungspolitik seit der Wende*, s. 37.

Přesto není pravda, jak se občas bylo lze dočíst v tisku 90. let, že by východoněmeckou akademickou krajinu zalila vlna západoněmeckých akademických přistěhovalců a „pendlerů“: Politicky velmi korektní a vůči „staré SRN“ a jejím univerzitám z principu až extrémně kritický autor standardní, masově rozšířené příručky o dějinách německé poválečné kultury Hermann Glaser tak například tvrdí, že v pěti letech po Wende bylo z východoněmeckých vysokých škol propuštěno na 20.000 profesorů a asistentů, tedy asi polovina z 38.900 osob ve stavu vysokého školství bývalé NDR. „Práci ztratilo více než 60 procent vysokoškolských asistentů, přibližně polovina profesur, která zůstala zachována, byla obsazena Západoněmci.“⁶⁹ Glaser má ve své kritice porevolučních opatření v mnohém pravdu, zejména když srovnává velkorysou západoněmeckou toleranci vůči podstatné části bývalých východoněmeckých politických elit s tvrdou čistkou v univerzitním prostředí, stejně jako když připomíná rychlou likvidaci většiny východoněmeckého mimouniverzitního a průmyslového výzkumu a vznik podstatných „ostalgieckých“ – proti západoněmecké kádrové dominanci zaměřených – resentimentů. Situace však byla nakonec méně dramatická. Jen asi třetina z osob, nově jmenovaných na uprázdněná nebo nově zřízená místa pocházela ze staré SRN – a mnozí použili všech možných triků, aby se přes východoněmeckou okliku rychle vrátili opět na západ.⁷⁰ Zakládající rektor univerzity v Erfurtu z roku 1996, významný sociální demokrat Peter Glotz, budíž tu příkladem ze všech nejvýraznějších. Neodsloužil ani své prvé rektorské období a odešel za lepším platem na soukromou univerzitu ve švýcarském St. Gallenu.⁷¹

Svým způsobem se ovšem při atestacích a reformách opakovala situace z poválečné doby: Vzhledem k právně chaotické situaci doby spojování Německa podala většina vyloučených vysokoškolských učitelů soudní pro-

⁶⁹ Glaser, Hermann: *Deutsche Kultur. Ein historischer Überblick von 1945 bis zur Gegenwart*, Bonn 1997, s. 476n.

⁷⁰ Konkrétně pro Sasko to bylo ke konci roku 1994 32 % všech nově obsazených míst (a to bylo 95 % původních postů) vysokoškolských učitelů. 66 % nově jmenovaných pocházelo z bývalé NDR, nyní z nových spolkových zemí, 2 % byla povolána ze zahraničí. Na svých katedrách zůstalo asi 20 % profesorů, kteří je drželi již před rokem 1989. Srovnej bilanci vysokoškolské reformy, jak ji 7. 12. 1994 přednesl saský ministr vědy a výzkumu Hans Joachim Meyer. Srovnej: Fuchs – Reuter: *Bildungspolitik seit der Wende*, s. 324.

⁷¹ Bergsdorf, Wolfgang: *Jeden Tag eine Reform. Die Impulse des Erfurter Gründungsrektors, Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte* 52. 2005/10, s. 36–38, k tomu na s. 38 ovšem říká: „Po třech letech se z jeho pohledu proměnila konstelace. Jeho odchod byl v tomto smyslu konsekvantní. Ne vše bylo zcela promyšleno, na mnohé bylo také málo času“.

test, a posléze obhájila své právo na pracovní místo. Odhady z poloviny 90. let tedy nakonec hovoří o asi 15 procent vysokoškolských učitelů, kteří neprošli úspěšně restructurační čistkou.⁷² Vysoká čísla propuštěných v prvních letech po „Wende“ ovšem představovala i odraz skutečnosti, že některé školy byly jako celek bez náhrady zrušeny, když se stát snažil kompenzovat skutečnost, že většina vysokých škol bývalé NDR byla situována do Berlína a do Saska. Propuštění učitelé pak změnili místo na jinou, mj. nově zakládanou univerzitu (Postupim, Frankfurt a. O., Erfurt, Cottbus), někteří přešli na neuniverzitní místa, tu a tam někdo odešel do penze a nebo dokonce zemřel sešlostí věkem. Věková struktura univerzitních učitelů byla totiž v poslední fázi NDR a po převratu značně posunutá směrem ke starším ročníkům. Roku 1995 např. bylo 60 procent učitelů Humboldtovy univerzity v bezprostředně „předpenzijním“ věku.⁷³

Všechny popsané procesy probíhaly mimořádně rychle, protože již v dohodě o sjednocení Německa bylo zakotveno, že do 3. října 1990, nejpozději ale posledního prosince téhož roku se musí jednotlivé země bývalé NDR rozhodnout, které školy a které jejich části převezmou a které zruší, případně zda s nimi provedou *Abwicklung*.⁷⁴ Dohoda o sjednocení přitom dávala představitelům státu, respektive zemí mimořádné pravomoci v tom smyslu, že propuštění mohli (ale nemuseli) být ti státní zaměstnanci (a tedy i vysokoškolští učitelé), jimž byla prokázána spolupráce se StaSi, ti, jejichž odborná kvalifikace neodpovídala novým požadavkům a ti, pro něž na nově koncipovaných *Fachbereiche* nebyla odpovídající místa.⁷⁵ Za této situace, kdy souběžně platila celá řada odlišných zákonů a nařízení o reformě a převzetí vysokých škol, byly na všech univerzitách (vedle zrušení marxismu-leninismu) preventivně „abwicklovány“ právní vědy, dějiny, pedagogika, filozofie a ekonomika. Oproti tomu medicína, přírodní a technické vědy byly apriorně uznány za nepolitické vědy a tedy za obory, které nevyžadují zásadní přestavbu ani atestace pracovníků.

Obecně lze říci, že onen se zpožděním a velmi pomalu, ale přece jen nastartovaný proces univerzitních reforem byl – ať již s ohledem na čas-

⁷² Schröder: *Wende und Wandel*, s. 82.

⁷³ Küpper: *Die Humboldt-Universität*, s. 86.

⁷⁴ Fuchs – Reuter: *Bildungspolitik seit der Wende*, s. 23. Küpper: *Die Humboldt-Universität*, s. 24 vysvětluje, že pojem „Abwicklung“ zavedli roku 1937 nacisté v novém zákoně o akciích, kde v kontextu s právní úpravou arizace židovského majetku nahradil výraz „likvidace“.

⁷⁵ Küpper: *Die Humboldt-Universität*, s. 22. Obecně srovnej: Mayntz, Renate (ed.): *Aufbruch und Reform von oben: ostdeutsche Universitäten im Transformationsprozeß*, Frankfurt a. M. 1994.

vý tlak německo-německé unifikace, možná v důsledku státně dirigistické tradice NDR nebo snad v souvislosti s nedostatečným tempem, hloubkou i aktuálně vyžadovanou politickou kvalitou univerzitních „autoreforem“ – politiky ve všech případech zlikvidován.⁷⁶ Zemské vlády ustavily vlastní reformní komise a provedly všechny potřebné (?) změny shora.⁷⁷ Thomas Ellwein říká o vztahu univerzitní autonomie a státní správy, resp. politiky popřevratové doby: „Znovusjednocení ještě jednou omezilo autonomii, protože vůči ní na dlouhou přechodovou dobu bezpodmínečně upřednostnilo politiku a správu“.⁷⁸ Gottwald s Ploenem se v kontextu se zaváděním reforem cestou zrušení a znovuzaložení fakult nebo vysokých škol vyjadřují ještě jednoznačněji: „*Abwicklung* pak znamenalo ztrátu, případně omezení vysokoškolské autonomie na neurčitou dobu a přenesení univerzitních kompetencí na země“.⁷⁹

Je vysoce pravděpodobné, že cesta provedení reforem univerzit jejich vlastními silami nebyla v případě NDR, respektive obecněji skokem se sjednocujícího Německa reálně uskutečnitelná. Vysokým školám však byl tímto způsobem dán do vínku náklad (cizo)státního dirigismu. Klíčovou roli tak získal – ještě v nesrovnatelně vyšší míře než roku 1945/46 externí faktor. Ve srovnání s poválečnou situací tu nadto hrál ohromnou roli faktor předem nevytvořeného reedukačního a univerzitně reformního konceptu. Odbourávání západních ilusí o stavu východoněmeckého vysokého školství a vysokoškolského učitelstva, ale i konfrontace s trpkou realitou, že nový začátek bude muset být z řady důvodů proveden s většinou těch lidí, kteří byli spoluzodpovědní za stávající katastrofální situaci (nebo jí byli alespoň pasivně definováni), to vše probíhalo za pochodu. Jediné, co mohla v této situaci stará SRN dělat, bylo masivní injektování východoněmeckého školství penězi. Dodat reformnímu úsilí funkční a produktivní model univerzity ale nemohla.

Vlastní – návštěvníkovi z postsocialistické oblasti tehdy jako vědecky luxusní ráj připadající – západoněmecké univerzitní školství trčelo ovšem již po delší dobu v hluboké strukturální, finanční, ale především identitní krizi.⁸⁰ V 90. letech se tato krize jen prohlubovala a univerzity z ní nezna-

⁷⁶ Bilanci reformních procesů přináší sborníky: Buck-Becher, Gertraude – Jahn, Heidrun (eds.): *Hochschuleneruierung in den neuen Bundesländern: Bilanz nach vier Jahren*, Weinheim 1994 a Söllner, Alfons – Walkenhaus, Ralf (eds.): *Ostprofile: Universitätsentwicklungen in den neuen Bundesländern*, Opladen 1998.

⁷⁷ Gottwald – Ploenus: *Aufbruch – Umbruch – Neubeginn*, s. 15.

⁷⁸ Ellwein: *Deutsche Universität*, s. 268.

⁷⁹ Gottwald – Ploenus: *Aufbruch – Umbruch – Neubeginn*, s. 17.

⁸⁰ Jarausch: *Deutsche Kultur*, s. 475n.

ly vlastní cestu. Nadto byly soustavně „zvenčí“ válcovány rozhodnutími politiky, které nešlo o univerzity jako takové, nýbrž o domácí i zahraniční – pozici v různých tabulkách vyjádřenou – prestiž, o tlumení rostoucí nezaměstnanosti mládeže a o přetíženost veřejných rozpočtů. Připočteme-li převažující, realitu skutečných problémů vysokých škol nevnímající, resp. odmítající, levičáctví většiny klíčových politiků i akademických expertů zabývajících se univerzitní problematikou, je to vlastně malý zázrak, že v konfrontaci s problémy univerzit nových spolkových zemí nedošlo k větším škodám. Situace se tedy, podobně jako po válce, i nyní v nových spolkových zemích bude vyvíjet dlouhodobě historicky na bázi generačních změn a v rámci postupného zapojování univerzit jak do reflexe problémů německé společnosti (univerzity se po převratu a sjednocení Německa musely vydat na „dlouhou cestu“ z dosavadní izolace zpět do souvislostí celku do německé společnosti), tak do bohaté škály (mnohdy ovšem navzájem protikladných) celoněmeckých, respektive celoevropských modernizačních procesů.

Srovnáváme-li obě historické situace, musíme konstatovat **převažující neúspěch** čistek, evaluačních řízení, reformem nebo zvenčí implantovaných radikálně modernizačních pokusů. Důraz na rychlost řešení, chybějící vnitřní dynamika tlaku na změny a ohromná setrvačnost ve svém celku reálně nenahraditelného, vnitřně soudržného a vzájemně loajálního kádrů „starých kádrů“, ale i morální dopad znehodnocení provedených sebeočistných úsilí rozkazy „seshora“ a také negativní mentální důsledky dominance vnějších zásahů pro ochotu profesorů i studentů akceptovat nabízená řešení, to vše (v 90. letech spolu s absencí nabídky atraktivního a funkčního modelu „jiné a lepší univerzity“) v obou případech přineslo jisté zakonzervování dosavadního stavu. Ani v prvním, ani v druhém studovaném případě se německé univerzity nesnažily v rámci své tradiční správní, politické či intelektuální autonomie „připravit myslitele“, jak se naivně domníval J. M. Hart v roce 1874. Situace byla prostší: šlo o mocenské pozice, ale i o pragmaticky viděnou akademickou přípravu výkonných odborníků, případně obecněji o příspěvek k stabilizaci diktaturou narušené německé společnosti.

Pozitivní oslavná, respektive sebeoslavná univerzitní a politická rétorika nemohla zakrýt skutečnost, že německé univerzity ve zlomových situacích nebyly a ani se nestaly prostory autonomní reformní vůle, sebereflexe a společenské reflexe. Nebyly a ani nemohly být „nikami pozitivní deviace“ a mohly se v ně vyvinout až po dlouhém a vnitřně nesnadném vývoji. Dale-

ko spíše německé univerzity v obou situacích představovaly vysoce koncentrované vzorky komplexních problémů německé společnosti, nad níž se přitom domnívaly stát. Nejvýznamnější roli při jejich postupné proměně hrála vždy reintegrace do mezinárodní vědecké, učitelské a studentské komunity, obětavá učitelská práce (většiny) akademických hostí a možnost pobytů nastupujících, osamostatňujících se a doufejme kritické akademické generace na západě Evropy a v USA, po roce 1989 možná z řady důvodů i na univerzitách východních sousedů Německa. Vnitřní, samosprávná autonomie německých univerzit dnes není problémem. Ty ostatní formy a smysly univerzitní autonomie to však dnes mají v Německu, ze zcela jiných důvodů než kdy dříve, přece těžké. Ale to už je úplně jiný příběh.

Summary

This article deals with the renewals of German universities in 1945/1946 and 1989/1990. The article focuses mainly on the autonomy of universities in the post-war and post Communist period. It shows that after 1945 the traditional form of German universities, as it had been established in the second half of the 19th century, was renewed and despite all political cleansing in the East as well as in the West most of the Nazi-professors remained employed as the university staff. The allies did not succeed in their attempt to modernize and re-educate German universities. All those efforts failed, at the latest, in 1949. The process of denazification and modernization in the Soviet occupied zone had already been redesigned in favour of Sovietization by 1946. The situation of the GDR after 1989 was someone similar. The obligation to have successfully implemented reforms and political cleansing at the end of 1990 the time of the unification of Germany, i.e. until the end of 1990 allowed only for marginal and superficial change within the administration for East German Universities. Instead of decommunisation only a change of tapestry was achieved.

UNIVERZITY VE FRANCOUZSKÉ OKUPAČNÍ ZÓNĚ V NĚMECKU (1945–1948)

LUCIE FILIPOVÁ

Přestože univerzita je dodnes chápána jako názorný příklad „autonomního prostředí“, nelze zapomínat, že míra této autonomie byla v moderní historii jednotlivých států velice odlišná. Právě Francie a Německo byly předtím, než se ujala vlády Hitlerova NSDAP, klasickou ukázkou zemí se slabou a silnou univerzitní samosprávou. Zatímco německé univerzity se tradičně těšily právní, administrativní, finanční a pedagogické autonomii, získaly francouzské univerzity podobnou nezávislost až na konci šedesátých let 20. století.¹

Když však přebíraly okupační mocnosti v roce 1945 kontrolu nad zhroucenou Třetí říší, byly německé univerzity poznamenány dvanáctiletou podřízeností berlínskému Ministerstvu vědy, výchovy a národního vzdělávání. Do jejich každodenního chodu se promítal vůdcovský princip stejně jako nacistická ideologie, jež vedla k propuštění židovských pedagogů a k politické indoktrinaci ostatních vyučujících, studentů i obsahu výuky.² Po pádu nacistického režimu chtěli univerzitní představitelé, tj. především držitelé profesorských kateder, ztracenou autonomii obnovit. Otázku, zda a do jaké míry se podařil německým univerzitám tento návrat k tradiční samosprávě, je vhodné následujícím způsobem upřesnit:

¹ Díky tzv. loi d'orientation z roku 1968, viz Rüegg, W. (ed.): *Geschichte der Universität in Europa*, sv. III., Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg. 1800–1945, München C. H. Beck, 2004, s. 111.

² Tamtéž, s. 535–536.

- Jaký postoj zastávala okupační správa k univerzitní autonomii?
- Jakými prostředky se snažily univerzity získat zpět svou původní nezávislost?
- Jaký vliv mělo na správu univerzit postupné zmírňování okupačního režimu?

Předmětem následující analýzy jsou jak tradiční oblasti spojené s chodem univerzity, tak specifické problémy, které univerzitám přinesly nacistická diktatura a druhá světová válka. Pro pochopení sledované situace je však nejprve třeba uvést, jaký postoj zaujímali Francouzi k německým univerzitám obecně a jakým způsobem ho formalizovali z právního a správního hlediska.

Především ještě dvě faktografické poznámky: Ve francouzské okupační zóně (tzv. ZFO – *zone française d'occupation*), ležící v jihozápadním Německu, existovaly celkem tři univerzity – Albert-Ludwigs-Universität v bádenském Freiburgu im Breisgau, Eberhard-Karls-Universität ve württemberském Tübingenu a Johannes Gutenberg-Universität v Mohuči (založena v roce 1946). Sledované období bylo zvoleno tak, aby postihlo nejen bezprostřední poválečné proměny univerzitní (samo)správy, ale i důsledky, které přineslo univerzitám obnovení německých zemských vlád.

1. Francouzský vztah k německým univerzitám

Postoj, s jakým přebírali Francouzi v roce 1945 kontrolu německých univerzit ve své okupační zóně, byl ovlivněn dvěma protichůdnými zkušenostmi – oceňováním tzv. humboldtovské univerzity na jedné straně a odsuzováním Německa za opakované válečné výpady proti Francii na straně druhé.

Humboldtovská univerzita byla po celé devatenácté století předmětem intenzivního francouzského zájmu. V centralizovaném francouzském vysokém školství, zaměřeném na přípravu loajálních státních úředníků a kvalifikovaných specialistů, neměla obdobu. Za důkaz úspěšnosti německého vysokého školství pak byla považována porážka Francie v prusko-francouzské válce v letech 1870–1871, která podnítila alespoň částečnou reformu francouzských univerzit.³ Přestože bylo německé vysoké školství v meziválečné době původnímu humboldtovskému ideálu v řadě ohledů již

³ Tamtéž, s. 61.

vzdáleno, budilo ve Francii stále respekt. Zvláště francouzští germanisté proto často trávili semestr či více na německých univerzitách.⁴

Avšak za druhé světové války začali někteří francouzští znalci Německa pochybovat o tom, zda má německé vysoké školství nadále vůbec existovat. Důvodem byly zprávy o německých válečných krutostech stejně jako nacistická okupace a vykořisťování Francie. Tyto skutky přivedly některé představitele francouzské inteligence k názoru, že v budoucnu by měli Němci pracovat především v zemědělství a pomáhat při obnově válkou zničených oblastí, přičemž ani k jednomu nebyly univerzity zapotřebí.⁵

Nicméně toto radikální stanovisko se neprosadilo a francouzská okupace se nakonec vyznačovala konstruktivně orientovanou, ale zároveň autoritativně prosazovanou politikou převýchovy (*rééducation*). Ta vycházela z přesvědčení, že válčení mezi Němci a Francouzi může přestat pouze tehdy, projde-li Německo se svými obyvateli zásadní proměnou. Změnit se měla nejen struktura hospodářství či fungování státních institucí, ale i smýšlení lidí. Toleranci, kritickému uvažování a demokratickému smýšlení je měly naučit především vzdělávací instituce – od národních škol, přes gymnázia až po univerzity či jiné vysoké školy.⁶

Skutečné obnovení vysokoškolské výuky v ZFO však záviselo na materiálním stavu jednotlivých univerzit. Vzhledem k tomu, že freiburskou alma mater zničilo bombardování ze dvou třetin, objevily se nejen na francouzské, ale i na německé straně úvahy o tom, že by univerzita mohla definitivně zaniknout. Zatímco francouzská okupační správa zvažovala, že by univerzitu přesunula do Tübingenu, případně některé její vybavení odvezla do Francie, navrhoval prozatímní starosta Freiburgu celkové uzavření. Svůj postoj odůvodňoval tím, že heidelberská univerzita, ležící v americké zóně, je pro obyvatele Bádenska naprosto dostačující.⁷ Závěry speciální

⁴ Někteří z nich se po roce 1945 vrátili do Německa jako příslušníci francouzské okupační správy, viz R. Cheval: Die Bildungspolitik in der Französischen Besatzungszone, in: Heine mann, M. (ed.): Umerziehung und Wiederaufbau. Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich, Stuttgart, Klett-Cotta 1981, s. 193.

⁵ Uvedený postoj zastával do roku 1944 například renomovaný germanista Edmond Vermeil, viz Defrance, C., Les Alliés occidentaux et les universités allemandes. 1945–1949, Paris, CNRS Editions 2000, s. 38–40.

⁶ K této politice převýchovy se v roce 1945 přiklonil i Edmond Vermeil. Francouzské snahy o převýchovu německého národa podrobně mapuje má diplomová práce, viz Pánková, Lucie: Školská a univerzitní politika převýchovy ve francouzské okupační zóně v Německu. 1945–1949, Praha, FSV UK 2004 (rukopis).

⁷ Fassnacht, W.: Universitäten am Wendepunkt? Die Hochschulpolitik in der französischen Besatzungszone 1945–1949, Freiburg, Alber 2000, s. 58.

francouzské komise však rozhodly – k úlevě všech ostatních představitelů Freiburgu –, že univerzita zůstane zachována, a to na původním místě.⁸ Třetí, zcela nově budovaná univerzita zahajovala také provoz za velmi náročných podmínek. Mohuč, jež se nacházela z osmdesáti procent v troskách, byla zvolena bez ohledu na svůj fyzický stav jako nové univerzitní centrum proto, že nejlépe vyhovovala francouzským strategickým záměrům s levobřežní částí Porýní.⁹

2. Správní a právní rámec poválečné obnovy univerzit

Na základě berlínské deklarace, vyhlášené 5. června 1945, převzala Francie veškeré pravomoci německých orgánů na svěřeném teritoriu. Nejvyšším francouzským představitelem se stal generál Pierre Koenig, jemuž byla podřízena francouzská okupační vojska i civilní okupační správa. Řízením, kontrolou a správou okupovaného území v jihozápadním Německu byla pověřena tzv. vojenská vláda ve francouzské okupační zóně (*Gouvernement militaire de la zone française d'occupation*) se sídlem v Baden-Badenu.¹⁰ Otázka německých univerzit příslušela podřízenému útvaru, nazvanému odbor pro veřejné vzdělávání (DEP – *Direction de l'éducation publique*), v jehož čele stál germanista a generál Raymond Schmittlein. V rámci odboru se záležitostmi vysokých škol zabývalo samostatné oddělení.

V jednotlivých zemích (*Länder*), které do poloviny roku 1946 oficiálně neexistovaly, vykonávali civilní okupační správu francouzští guvernéri. V jejich úřadech také existovalo oddělení zodpovědné za vzdělávání. Pro snazší kontrolu vysokého školství působili příslušníci okupační správy i přímo na univerzitách. Hlavním úkolem těchto „důstojníků pro vysoké školy“, vystudovaných germanistů, bylo kontrolovat, jak se univerzity řídí francouzskými pokyny, a zajišťovat přímý kontakt mezi univerzitou a okupační správou. Dále podávali pravidelné zprávy o náladách mezi studenty a vyučujícími a zároveň se snažili o zlepšení materiálních podmínek na univerzitě.¹¹

⁸ Tamtéž, s. 60.

⁹ Defrance, C.: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes*, s. 177–179.

¹⁰ Vláda dostala přívlástek „vojenská“ navzdory svému civilnímu charakteru. Grafické zpracování popisované organizační struktury nabízí Pánková, L.: *Školská a univerzitní politika převýchove ve francouzské okupační zóně v Německu*, s. 33 a 35.

¹¹ Defrance, C.: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes*, s. 52–55. Nejasnosti ohledně podřízenosti těchto vzdělávacích důstojníků dokládají, že uvnitř okupační správy

Otázky vzdělávání patří v Německu tradičně do kompetencí jednotlivých zemí. Vzhledem k tomu, že zároveň se začátkem okupace přestala existovat nejen Německá říše, ale i všechny země, považoval Raymond Schmittlein svůj odbor za legitimního nástupce zemských ministerstev kultury.¹² Snažil se proto, aby záležitosti týkající se všech úrovní školství spadaly pod jeho vliv a kontrolu, a nikoli do působnosti zemských guvernérů.¹³ Okupační správa však musela od počátku své činnosti spolupracovat také s místními německými orgány, měla-li administrativně zvládnout všechny akutní poválečné problémy.

V oblasti vzdělávání byly tímto německým protějškem tzv. kulturní správy (*Kultusverwaltungen*). Rozhodování o personálním obsazení těchto úřadů spadalo do francouzské kompetence.¹⁴ Když byly na podzim 1946 na území ZFO vytvořeny tři země (Bádensko, Porýní-Falc a Württembersko-Hohenzollernsko), změnily se tyto instituce v zemská ministerstva kultury. Od zemských voleb, jež se konaly v květnu 1947, stáli v čele ministerstev zástupci politických stran, kteří se na okupační správě domáhali svých pravomocí vycházejících z právě schválených zemských ústav. Univerzity tak nově obhajovaly svou autonomii nejen vůči francouzské okupační správě, ale nově i vůči německým zemským orgánům.

Způsob, jakým Francouzi zasahovali do řízení a chodu univerzit, vycházel z interních pokynů, jež vydala vojenská vláda na počátku září 1945, zhruba měsíc před celkovým obnovením akademické výuky.¹⁵ Univerzity měly obnovit korporativní uspořádání a znovu zavést princip kolegiality. Francouzi souhlasili v zásadě také s tím, aby univerzity získaly zpět své tradiční svobody. Ty však byly s ohledem na poválečnou situaci v různé míře omezeny.

S největšími zásahy bylo nutno počítat v řadách pedagogického sboru. Členové nacistické strany nebo jejích přidružených organizací měli být propuštěni. Rozhodování o přijímání nových vysokoškolských pedagogů (zejména profesorů) příslušelo vojenské vládě stejně, jako byl její souhlas

panovaly četné kompetenční spory. V tomto případě se týkaly vztahů mezi Schmittleinovým odborem a úřady zemských guvernérů.

¹² Fassnacht, W.: *Universitäten am Wendepunkt?*, s. 77–78. Tamtéž autor cituje Schmittleinův výrok: „My jsme dědici zemské vlády“.

¹³ Defrance, C.: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes*, s. 61.

¹⁴ Fassnacht, W.: *Universitäten am Wendepunkt?*, s. 41, 46 a 50.

¹⁵ Teologické fakulty, považované za nejméně poznamenané nacismem, získaly souhlas k zahájení činnosti již na konci srpna 1945; viz Arrêté No. 1, in: *Journal Officiel du Commandement en Chef Français en Allemagne* (dále *Journal Officiel*), 3. září 1945.

nutný pro volbu univerzitního a fakultního vedení. Konečné rozhodnutí náleželo francouzské správě také při přijímání správního personálu, právo kontroly si ponechala při výběru uchazečů o studium. Pro válečné maturanty měly být zřízeny speciální kurzy pro doplnění znalostí. Francouzi chtěli posílit svou autoritu také tím, že jim univerzita musela předkládat před začátkem semestru seznam a obsah plánovaných kurzů. Obavy z šíření nacistické a pangermánské ideologie přiměly okupační správu k zákazu všech studentských organizací.¹⁶

3. Personální denacifikace

Když Francouzi zvažovali na jaře 1945 budoucnost německých univerzit, chápali jako samozřejmé, že na případně znovuotevřených vysokých školách nebudou působit pedagogové, kteří se kompromitovali spoluprací s nacistickým režimem. Vyloučení měli být všichni příslušníci NSDAP, SS a SA či osoby, jež se jinak zapletly s nacistickým režimem.¹⁷

První pokusy o potrestání kompromitovaných osob se objevily na obou univerzitách ještě před ustavením francouzské okupační zóny. Výzvy k tomuto zásahu vyšly přímo z řad univerzitních profesorů (v Tübingenu ji učinil přímo rektor). V obou městech zazněly až poté, co se členové akademické obce vyslovili pro obnovení platnosti meziválečných stanov a pro návrat k principu kolegiality. Tato sebedenacifikace mohla být u některých pedagogů motivována morálními důvody, celkově však vycházela především z pragmatické úvahy. Jednak byla prvním projevem dosud potlačené univerzitní samosprávy, jednak měla předejít radikálnějšímu a ponižujícímu francouzskému zásahu. Navíc s ní byla spojována naděje, že urychlí opětovné zahájení akademické výuky. Zatímco ve Freiburgu se celý proces zastavil na neochotě pedagogů zasáhnout proti vlastním kolegům,¹⁸ tübingenská komise předložila návrhy na vyloučení konkrétních osob. Ty se však týkaly jen lidí nejvíce kompromitovaných.¹⁹

¹⁶ Defrance, C.: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes*, s. 96 a 257; S. ZAUNER, *Erziehung und Kulturmission. Frankreichs Bildungspolitik in Deutschland. 1945–1949*, München, Oldenbourg 1994, s. 207.

¹⁷ Bývalí členové NSDAP tvořili ve Freiburgu 33 % a v Tübingenu 40 % pedagogického sboru, Fassnacht, W.: *Universitäten am Wendepunkt?*, s. 116 a 135. Freiburská univerzita platila obecně za méně nacifikovanou.

¹⁸ Tamtéž, s. 115–116.

¹⁹ Tamtéž, s. 124.

Tyto neuspokojivé výsledky vedly k tomu, že denacifikace (*épuration*) přešla v červnu 1945 pod řízení a kontrolu okupační správy. Ve Freiburgu vznikla nová denacifikační komise, jejížž pět členů vybrala okupační správa mezi místními profesory a jejichž nominaci nechala schválit univerzitnímu senátu. Jeho požadavek, aby mohl komisi kontrolovat, ale zamítla. Namísto toho se nově účastnili zasedání komise také rektor a prorektor.²⁰

V Tübingenu navázal denacifikační proces na práci první, před příchodem Francouzů sestavené univerzitní komise. Její závěry byly prověřovány francouzskými orgány ve spolupráci s Carlo Schmidem, docentem mezinárodního práva a současně hlavním představitelem místní württemberské správy.²¹ Na rozdíl od Freiburgu byly tübingenské univerzitní orgány z této fáze denacifikace zcela vyloučeny.²²

Vzhledem k tomu, že se případy posuzovaly individuálně, bylo nutno rozlišovat míru provinění jednotlivých osob. To vedlo k uplatňování různých forem trestu (např. snížení mzdy, dočasné suspendování či předčasné penzionování), přičemž trvalé vyloučení z univerzity bylo nejpřísnějším opatřením. Takto postižení jedinci mohli požádat o své znovuzaměstnání. K žádosti se musel vyjádřit rektor, německá kulturní správa (popř. ministerstvo) a úřad příslušného francouzského guvernéra. Jak ukazuje ujištění tübingenského rektora Schneidera, že „bude hájit každého, jehož chování v posledních letech neznemožnilo tuto ochranu“,²³ dala se ze strany univerzitního vedení očekávat maximální solidarita. Definitivní rozhodnutí příslušelo odboru pro veřejné vzdělávání. Výsledek nesdělovaly francouzské orgány, nýbrž německá zemská správa. Ve většině případů byla dotyčná osoba znovu zaměstnána, především z potřeby obsadit uvolněné katedry, ovšem bez obvyklého statutu státního úředníka a pod trvalou hrozbou okamžitého propuštění.²⁴

Opětovné zaměstnávání vyloučených vyučujících, přechody pedagogů mezi univerzitami různých okupačních zón a otevření mohučské univerzi-

²⁰ Tamtéž, s. 116–118.

²¹ Tamtéž, s. 135.

²² Počet vyloučených pedagogů po této fázi denacifikace činil podle W. Fassnacha 31 % ve Freiburgu a 32 % v Tübingenu, Fassnacht, W.: *Universitäten am Wendepunkt?*, s. 135. Jiné zdroje však uvádí pro Freiburg 48 %, viz Defrance, C.: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes*, s. 109. Všechny údaje jsou tedy jen orientační.

²³ Zápis ze zasedání velkého senátu 19. května 1945, viz Schmidt, M. – Schäfer, V. (eds.): *Wiedergeburt des Geistes. Universität Tübingen im Jahre 1945. Eine Dokumentation*, Tübingen, Universitätsarchiv 1985, s. 59.

²⁴ Defrance, C.: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes*, s. 96 a 110.

ty, aniž by se důkladně prozkoumala minulost jejích nových učitelů,²⁵ vedly k tomu, že se v době okupace objevily ještě dva pokusy o další denacifikaci. Jejich iniciátorem byla vždy francouzská okupační správa, někdy podporovaná zemskými vládami. Aktivita zemských orgánů souvisela s postupným vytvářením německých politických institucí, což vedlo k tomu, že v denacifikačních komisích nově zasedali také reprezentanti politických stran. Při poslední vlně denacifikací, jež proběhla v letech 1947–1948 a při níž byl uplatněn systém tzv. Spruchkammer, se zapojili do posuzování politické minulosti vysokoškolských představitelů opět zástupci jednotlivých univerzit.²⁶ Okupační správa si po celou dobu vyhrazovala možnost definitivního rozhodnutí.

Ani právo na konečný verdikt v otázkách personální denacifikace však nestačilo francouzské straně k tomu, aby prosadila „deprusifikaci“ (*déprusification*) univerzit – vyloučení profesorů, které obviňovala z nedemokratického a nacionalistického smýšlení (např. historika Gerharda Rittera či ekonoma Adolfa Lampa).²⁷ Skutečnost, že oba zůstali na svých freiburských katedrách, protože na ně nebylo možno uplatnit žádná denacifikační kritéria, dokazuje, že míra francouzských zásahů do univerzitní autonomie měla i v otázkách politické očisty určité meze.

4. Vedení a správa univerzity

Pro každodenní chod poválečné univerzity bylo nezbytné, aby bylo jasné stanoveno, kdo a jakým způsobem se podílí na jejím vedení a její správě. Již v posledním měsíci války se proto na univerzitách diskutovalo o platnosti předválečných stanov, které určovaly vznik a pravomoci hlavních univerzitních orgánů – rektora a jeho zástupce, děkanů, univerzitních shromáždění a kancléře.

Pro obnovení platnosti předválečných stanov se univerzitní ordináři vyslovili na senátním shromáždění ještě předtím, než byla vytvořena vojenská vláda v Baden-Baden. Tento akt měl jednak ukončit nacistický způsob

²⁵ Defrance, C.: La politique culturelle de la France sur la rive gauche du Rhin. 1945–1955, Strasbourg, Presses universitaires de Strasbourg 1994, s. 70.

²⁶ Po této fázi denacifikace bylo z Freiburgu propuštěno 9 % pedagogů, z Tübingenu dalších 14 %. Mohučskou univerzitu neopustil nikdo, přestože pětina jejího pedagogického sboru bývala členy NSDAP, Fassnacht, W.: Universitäten am Wendepunkt?, s. 130–136.

²⁷ Defrance, C.: Les Alliés occidentaux et les universités allemandes, s. 109–110.

univerzitní správy, jednak byl chápán jako navázání na tradici univerzitní autonomie. Nicméně okupační správa nepovažovala senátní usnesení za dostačující a platnost staronových stanov podmínila souhlasem příslušného francouzského guvernéra. Zatímco freiburské stanovы byly tímto způsobem potvrzeny, základní tůbingenský dokument byl zamítnut. Důvodem byl postoj tamějšího rektora, který právě s odvoláním na text stanov odmítal uznat nadřazenost francouzských okupačních úřadů, čímž dostal svou instituci do nejisté právní situace.²⁸

V případě mohučské univerzity byl konflikt s okupační správou předeem vyloučen, neboť příprava nových stanov probíhala podle francouzských pokynů. Text dokumentu vypracoval budoucí rektor Josef Schmid, vybraný přímo generálem Schmittleinem. Právě s ním Schmid navrhovaný text opakovaně konzultoval. S definitivní podobou mohučských stanov, jež nebyly z hlediska univerzitní správy nijak novátorské, nakonec souhlasil i senát.²⁹ Řízení univerzity tak bylo ve všech trojích stanovách upraveno podobným způsobem. Stejně tak začaly všechny tři instituce pracovat ještě za francouzské okupace na textu nových stanov, do nichž se již promítla existence německých zemských orgánů.

Rektor působil na každé ze tří univerzit jako její nejvyšší představitel v otázkách akademické výuky, ve Freiburgu a v Mohuči zodpovídal také za hospodářskou správu univerzity.³⁰ Podle stanov měl být volen shromážděním řádných profesorů, doplněných někde mimořádnými profesory (financovanými z univerzitního rozpočtu) a zástupci docentů.³¹ Proti složení těchto volebních grémíí neměli Francouzi žádné námitky, nicméně konečné rozhodnutí o jmenování rektora si vyhradili pro sebe. První pováleční rektori byli na obou existujících univerzitách zvoleni bez francouzského vědomí v dubnu a květnu 1945, což vedlo k tomu, že okupační orgány neuznávaly ani jednoho z nich za svého partnera. Odmítání tůbingenského rektora bylo navíc odůvodněno tím, že jeho volba neproběhla tajně, nýbrž aklamačně, protože měla „ukázat navenek jednotu univerzity“.³² Kontakt mezi Tůbingenem a okupační správou proto zajišťoval právník

²⁸ Fassnacht, W: Universitäten am Wendepunkt?, s. 96–97.

²⁹ Tamtéž, s. 99–100.

³⁰ Kompetencím v hospodářské správě univerzity se věnují poslední dva odstavce této části studie.

³¹ Tamtéž, s. 78–88 a 92–96, Statuts de l'Université de Mayence, § 8a, in: Journal Officiel, 14. února 1947.

³² Schmidt, M. – Schäfer, V. (eds.): Wiedergeburt des Geistes, s. 59.

Carlo Schmid, jenž byl díky svým znalostem francouzského prostředí i jazyka pro německou stranu nepostradatelný. Bádanská univerzita jednala s vojenskou vládou do konce roku 1945 prostřednictvím speciální pětičlenné profesorské komise, jejíž obsazení si vybrali sami Francouzi.³³

Specifickou podobu měly okupační zásahy do univerzitní autonomie v případě mohučského zakládajícího rektora Josefa Schmida. Vojenská vláda rozhodla, že první rektor akademickou obcí vůbec volen nebude, aby se zbytečně neprotahovalo otevření nové vysokoškolské instituce. Oficiálně měl být zakládající rektor vybrán německými orgány, suplujícími zatím neexistující zemskou vládu. K jejich návrhu byl potřeba souhlas mohučského starosty a děkanů teologie a filozofie. Nakonec měl být nominovaný kandidát potvrzen francouzským odborem pro veřejné vzdělávání.³⁴ Ve skutečnosti to však byl právě tento odbor, respektive generál Schmittlein, kdo rozhodoval o výběru budoucího rektora.³⁵ Paradoxně to však byl také on, kdo od konce roku 1946 tlačil mohučský senát k tomu, aby předčasně ukončil Schmidovu funkci tím, že zkrátí čtyřleté funkční období rektora (prosazené Francouzi) na tradiční jeden rok. Přestože se na Schmidovu stranu postavili jeho univerzitní kolegové, společný nátlak Baden-Badenu a místního francouzského guvernéra donutil rektora na podzim 1947 k abdikaci.³⁶

Podobné zásahy do univerzitního vedení se objevily ještě ve Freiburgu, když se na jaře 1946 jednalo o obsazení úřadu prorektora. Vhodného kandidáta se podařilo univerzitnímu senátu zvolit až na potřetí. Nicméně jeden z odmítnutých uchazečů, ekonom Constantin von Dietze, byl o rok později zvolen do funkce rektora, kterou vykonával bez francouzských protestů dokonce dvě funkční období.³⁷ Oba příklady ukazují, že právo konečného rozhodnutí, kterým disponovala okupační správa při obsazování rektorských, prorektorských a děkanských postů, bylo aktivně využíváno. Do souladu s univerzitní samosprávou se ho Francouzi snažili uvést alespoň tím, že tlačili oficiální univerzitní shromáždění k tomu, aby mu dala formální podobu univerzitních rozhodnutí.

³³ Fassnacht, W: Universitäten am Wendepunkt?, s. 116. Tato komise byla současně pověřena personální denacifikací freiburských univerzitních pedagogů, viz část 3.

³⁴ Statuts de l'Université de Mayence, § 8a.

³⁵ Fassnacht, W: Universitäten am Wendepunkt?, s. 99.

³⁶ Důvody změněného francouzského postoje k zakládajícímu rektorovi i průběh sporů popisuje Baginski, C.: Un aspect de la politique universitaire française en Allemagne. „L'affaire Josef Schmid“, Fribourg/Mayence 1945–1952, in: Allemagne d'aujourd'hui, sv. 134, 1995, č. 6, s. 69–91.

³⁷ Fassnacht, W: Universitäten am Wendepunkt?, s. 78–81.

Mohučské a tübingské stanovy zmiňovaly dva druhy univerzitních shromáždění. Větší shromáždění (plénium), jehož členy mohli být kromě řádných profesorů i čestní profesori a docenti, mělo za úkol především volbu univerzitního vedení. Menší shromáždění s jasnou převahou řádných profesorů, označované jako senát, se zabývalo otázkami spojenými s vědou či výukou i záležitostmi důležitými pro běžný chod univerzity. V Tübingenu plnil všechny tyto úkoly tzv. velký senát.³⁸ Plenární shromáždění i senát fungovaly podle znovuzavedeného principu kolegiality.

Za francouzské okupace bylo v senátech vytvořeno několik komisí či výborů, které řešily specifické problémy poválečné doby. Jedním z nich byla i další podoba univerzitní samosprávy, která závisela na obsahu nových stanov. Ve Freiburgu i v Tübingenu vznikl senátní výbor pro přijetí nových stanov hned v prvním akademickém roce. Na zformulování a hlavně schválení nových dokumentů potřebovala každá instituce různě dlouhý čas. Na bádenské univerzitě byl hotový návrh k dispozici již v roce 1946. Od meziválečných, Francouzi uznaných stanov, se lišil pouze drobnými změnami ve složení univerzitních a fakultních grémií. Senátoři totiž z pragmatických důvodů rezignovali na původní úmysl, že by univerzité přisoudili právo rozhodovat o vlastních stanovách nezávisle na ministerstvu. Obsah stanov musela odsouhlasit jak okupační správa, tak německé zemské orgány, k čemuž došlo na jaře 1947.³⁹ Získání německého souhlasu přitom bylo mnohem náročnější než potvrzení okupační správy. Tento fakt naznačoval, že diskuze o míře univerzitní autonomie se dva roky po válce stávala více předmětem německo-německých sporů než německo-francouzských konfliktů.

Tübingenská alma mater takto „bojovala“ se zemským ministerstvem kultury až do padesátých let. Kromě autonomie při vydávání stanov požadovala také zrušení kancléřské funkce. Tübingenský kancléř, jmenovaný na návrh ministerstva, měl ve srovnání se svými dvěma kolegy v ZFO podstatně větší kompetence ve správních záležitostech a silnější postavení vůči rektorovi. Uspokojivé řešení obou otázek bylo z pohledu univerzitních představitelů dosaženo až na konci šedesátých let.⁴⁰ Naopak mohučská univerzita měla k dispozici nové stanovy již na podzim 1949, ovšem její pravomoci se zmenšily. Senátu se sice podařilo udržet si ve vlastních rukách

³⁸ Tamtéž, s. 88–94; Statuts de l'Université de Mayence, § 8 d, e.

³⁹ Tamtéž, s. 90–92. Právo rozhodovat samostatně o vlastních stanovách získala univerzita v roce 1956.

⁴⁰ Tamtéž, s. 97–98.

volbu rektora, nicméně rektorovy kompetence v hospodářské oblasti přešly na pověřence zemské vlády, tzv. kurátora. Ten nahradil dosavadního, rektorovi podřízeného správního ředitele.⁴¹ Uvážíme-li, jak neochotně se francouzská okupační správa vzdávala svých pravomocí ve prospěch německých zemských vlád, je paradoxní, že právě univerzita, kterou Francouzi založili, se stala na zemském ministerstvu kultury nejvíce závislá.

5. Výběr univerzitních pedagogů

Obsazování postů vysokoškolských pedagogů, zejména přidělování profesorských kateder, bylo další oblastí, v níž univerzita čelila vměšování okupační mocnosti. Francouzské zásahy byly o to citelnější, že volných míst bylo v prvních poválečných letech obsazováno nezvykle mnoho. Za této situace si okupační správa vyhradila právo veta při výběru univerzitních asistentů, docentů a profesorů. O obsazení každého volného místa rozhodoval výslovně odbor pro veřejné vzdělávání,⁴² jehož ředitel Schmittlein měl značnou nedůvěru zejména k univerzitním profesorům. Pokud je nekompromitovala jejich nacistická minulost, byli podle něho příliš nacionalisticky orientovaní. Zbývající menšinu zase odsuzoval za to, že nejevila zájem o cokoli jiného než o vlastní obor, v němž bádala a do něhož se dobrovolně uzavřela jako „do věže ze slonoviny“.⁴³ Ještě na podzim 1945 proto byly francouzské pravomoci rozšířeny – Schmittleinův odbor převzal do své kompetence celý proces výběru. Univerzita mohla volbu ovlivnit pouze ve chvíli, kdy se okupační správa svého práva vzdala. Poté směla příslušná fakulta navrhnout se souhlasem univerzitního senátu tři kandidáty. K tomuto návrhu byl zapotřebí souhlas německé i francouzské zemské správy. Definitivní rozhodnutí příslušelo opět francouzské správě v Baden-Badenu.⁴⁴

Na mohučské univerzitě chtěla francouzská strana naplnit své představy o německém pedagogickém sboru zčásti odlišným způsobem. Ve snaze získat schopné a zkušené pedagogy „vycházející ze zdravých sil lidu“ pro-

⁴¹ Tamtéž, s. 104–107.

⁴² Zauner, S.: *Erziehung und Kulturmission*, s. 210.

⁴³ Defrance, C.: *L'enseignement supérieur en Zone Française d'Occupation en Allemagne. 1945–1949*, in: *Francia*, sv. 22/3, 1995, s. 48. Výrazy uvedené v uvozovkách použil Schmittlein ve zprávě ze září 1945, z níž C. Defrance některé úseky citovala.

⁴⁴ Defrance, C.: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes*, s. 116–117.

sadila do textu zakládajících stanov, že „habilitace na německé univerzitě nebude považována za úspěšnou či dostačující kvalifikaci“.⁴⁵ Podle modelu uplatňovaného ve Francii tak měla být otevřena cesta k akademické dráze i nadprůměrným gymnaziálním učitelům. Samotný výběr budoucího profesora náležel rektorovi, který se na kandidátovi musel dohodnout s představitelem německé zemské správy. Senát byl v této otázce až od roku 1947 bez jakýchkoli pravomocí, poté byl zapotřebí jeho souhlas s nominací.⁴⁶ Jako poslední, rozhodující instance působil opět odbor pro veřejné vzdělávání.

Přestože okupační mocnost disponovala takto rozsáhlými kompetencemi, ve skutečnosti je nedokázala plně uplatnit. Záměr prosadit vlastní vůli navzdory univerzitě se nezdařil již na konci roku 1945, když chtěl generál Schmittlein dosadit na jednu z freiburských kateder nehabilitovaného geografa Josefa Schmida. Poté, co freiburský rektor na protest proti tomuto kandidátovi podal demisi, Schmittlein nakonec ustoupil.⁴⁷ Nicméně Josefa Schmida pověřil řízením právě vznikající univerzity v Mohuči, kde dotyčný získal nejen profesorský titul, ale i rektorskou funkci. Odůvodněné podezření, že Schmid uváděl nepravdivé údaje o své občanské i odborné minulosti, však vedlo k tomu, že byl v roce 1949 generálem Koenigem zbaven (byť dočasně) profesury. Přestože za postiženým stála jeho mateřská fakulta, prosadila vojenská vláda Schmidovo suspendování díky souhlasu zemské vlády.⁴⁸

Okupační zásahy do výběru univerzitních pedagogů byly nakonec menší, než se dalo podle rozsahu francouzských kompetencí očekávat. Spory, jaké nastaly ohledně uvedených freiburských profesur, se již neopakovaly, a univerzitní katedry byly až na dvě výjimky přidělovány jen habilitovaným pedagogům.⁴⁹ Vojenská vláda přesto usilovala o to, aby jí zůstalo právo navrhopvat a vetovat uchazeče o pedagogickou funkci co nejdéle. Tuto pravomoc chápali Francouzi jako prostředek k demokratizaci německé společnosti, a tudíž si ji ponechali i po červnu 1947, kdy jinak mnohé kompeten-

⁴⁵ Statuts de l'Université de Mayence, § 11.

⁴⁶ Fassnacht, W.: Universitäten am Wendepunkt?, s. 157.

⁴⁷ Defrance, C.: Les Alliés occidentaux et les universités allemandes, s. 118.

⁴⁸ Fassnacht, W.: Universitäten am Wendepunkt?, s. 102–104.

⁴⁹ Těmito výjimkami byli chemik Fritz Straßman a filozof Karl Holzamer, viz Defrance, C.: Les Alliés occidentaux et les universités allemandes, s. 184.; Zauner, S.: Demokratischer Neubeginn? Die Universitäten in der französischen Besatzungszone. 1945–1949, in: Rauch-Kühne C.–Ruck M. (eds.): Regionale Eliten zwischen Diktatur und Demokratie, München, Oldenbourg 1993, s. 354.

ce přecházely na zemské vlády.⁵⁰ Přestože k žádným větším neshodám nedocházelo, byla univerzita formálně připravena o tradiční právo navrhnout na uvolněný post tři vhodné kandidáty. Definitivní výběr a jmenování zvoleného uchazeče bývaly úkolem zemské vlády, nikoli univerzity.

6. Výběr studentů

Jestliže si okupační správa vyhradila velké pravomoci při obsazování pedagogického sboru, stranou své pozornosti nenechala ani kritéria, podle nichž byli vybírání budoucí studenti. První poválečná léta byla specifická nejen tím, že mezi uchazeči mohly být osoby kompromitované nacistickým režimem, ale i počtem zájemců, který mnohonásobně překračoval vysokoškolské kapacity. Kromě toho panovaly mezi pedagogy obavy, že váleční maturanti nemají na univerzitní studium dostatečnou průpravu.

Ještě před znovuzahájením akademické výuky jako celku rozhodla vojenská vláda, že studium bude umožněno pouze politicky nekompromitovaným osobám. Vyřazeni byli jak bývalí členové SS a SA, tak výše postavení příslušníci nacistických organizací mládeže a NSDAP. Otázku, zda mohou studovat řadoví členové nacistické strany, měla individuálně řešit přijímací komise, složená výhradně z reprezentantů univerzity. Kromě rektora působili v komisi členové fakulty (děkan a jeden profesor), později také studentští zástupci.⁵¹ Francouzská strana si ponechala právo na samostatné rozhodování pouze u žadatelů, kteří do konce války sloužili jako aktivní důstojníci, neboť se obávala jejich špatného vlivu na ostatní studenty. Žádosti všech ostatních uchazečů však mohly být kdykoli podrobeny francouzské kontrole.⁵²

Při výběru studentů však nerozhodovala pouze denacifikační kritéria. Jednotlivé fakulty zohledňovaly ještě další sociální aspekty. Přednost dostávali vojáci a uchazeči starších věkových ročníků, váleční invalidé, oběti nacistického režimu a zájemci z domácího regionu. Skupinou jednoznačně znevýhodněnou byly ženy.⁵³ Francouzský záměr zohlednit při výběru

⁵⁰ Uvedená francouzská pravomoc byla explicitně uvedena v tzv. Bidaultově nótě z července 1947, viz Zauner, S.: *Erziehung und Kulturmission*, s. 98.

⁵¹ Defrance, C.: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes*, s. 124–125.

⁵² Fassnacht, W.: *Universitäten am Wendepunkt?*, s. 160–161 a 189.

⁵³ Defrance, C.: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes*, s. 134.

více studijní předpoklady uchazeče začal být vojenskou vládou prosazován až od roku 1946, a to dvěma způsoby.

První možností byla nově založená univerzita v Mohuči. Jelikož byla zřízena jako „protimodel“⁵⁴ k tradičním německým univerzitám, měla se od samého počátku více otevřít nadaným, byť společensky níže postaveným studentům. Výběr uchazečů byl proto na mohučské *alma mater* podroben větší francouzské kontrole než ve Freiburgu a Tübingenu, což přispělo k tomu, že v Mohuči studovalo méně bývalých důstojníků i členů NSDAP, a naopak více osob z nižších vrstev.⁵⁵ Druhý způsob, jakým okupační správa ovlivňovala výběr uchazečů o vysokoškolské studium, spočíval v zavedení jednotného přijímacího kritéria. Tím byl počet bodů získávaných od léta 1947 při sjednocené a pro celou zónu centrálně organizované maturitní zkoušce. Protože vojenská vláda chápala tuto reformu jako podstatnou součást svých plánů na demokratizaci německého školství, trvala velmi důsledně na jejím akceptování – jak na gymnáziích, tak na univerzitách.⁵⁶ Univerzitní představitelé tak byli dotlačeni k tomu, aby do konce okupace (tj. do léta 1949) vybírali uchazeče podle kritérií nastavených okupační správou, a nikoli podle svých tradičních zvyklostí.

7. Koncepční úpravy univerzitního studia

Podle prvních francouzských pokynů ohledně akademické výuky se zdálo, že pojetí univerzitního studia nečekají během okupace žádné zásadní změny. Přesto prošlo univerzitní studium v letech 1945–1948 několika strukturálními úpravami. Jejich iniciátoři však pocházeli nejen z okupační správy, ale i z řad univerzitních pedagogů.

Právě propedeutické kurzy byly prvkem, který ve Freiburgu a Tübingenu podnítili sami univerzitní pedagogové, protože měli obavy, že váleční maturanti nejsou dostatečně připraveni k vysokoškolskému studiu. Dohodli se proto, že je pro ně třeba zřídit dvousemestrální doplňkové kurzy, tzv. propedeutikum. Okupační správa tuto iniciativu podpořila pod podmín-

⁵⁴ Defrance, C.: L'enseignement supérieur en Zone Française d'Occupation en Allemagne, s. 48.

⁵⁵ Fassnacht, W.: Universitäten am Wendepunkt?, s. 189; Defrance, C.: La politique culturelle de la France sur la rive gauche du Rhin, s. 70.

⁵⁶ Heinemann, M. (ed.): Hochschuloffiziere und Wiederaufbau des Hochschulwesens in Westdeutschland. 1945–1952, sv. 3, Die französische Zone, Hildesheim, Lax 1991, s. 288.

kou, že bude smět zasahovat do výběru vyučujících.⁵⁷ Kladný postoj, který měli univerzitní zástupci k propedeutiku, se však změnil poté, co Raymond Schmittlein učinil z propedeutických kurzů přípravný ročník pro studenty, kteří nebyli zapsáni ke studiu kvůli nepříliš dobrému maturitnímu vysvědčení.⁵⁸ Na stranu mohučské univerzity, která bojovala proti novému využití propedeutika nejvíce, se postavilo také zemské ministerstvo kultury, které vnímalo požadavek vojenské vlády jako zásah do svých kompetencí. Nicméně univerzitní senát na francouzské pojetí propedeutika koncem roku 1947 přece jen přistoupil. V jeho kompetenci přitom zůstalo rozhodování o konkrétní náplni těchto kurzů.⁵⁹

Novou součástí akademického studia byl od roku 1945 také tzv. *dies universitatis*. I tento „univerzitní den“, který nabízel přednášky o problémech mezioborového charakteru, vznikl na vlastní žádost univerzit. V duchu humboldtovského ideálu měl přispět k tomu, aby studenti získali co nejširší vzdělání a vyvarovali se tak příliš jednostranné specializace ve svém oboru. Odbor pro veřejné vzdělávání tento záměr podpořil, univerzita ho však musela pravidelně předem informovat o obsahu plánovaných přednášek.⁶⁰ Samotní Francouzi se snažili rozšířit obzory poválečných studentů tím, že od léta 1946 organizovali mezinárodní prázdninové kurzy, kde se vybraní jednotlivci setkávali se zahraničními, především francouzskými studenty. Tyto kurzy byly spojeny se samotným univerzitami jen velmi volně, a tudíž nebyl důvod, aby se dotýkaly jejich autonomie.

Největší francouzské zásahy do koncepce univerzitního studia přišly v podobě tří nových vysokoškolských institucí. První z nich byla univerzita v Mohuči, jejíž založení bylo reakcí na skepsi, kterou u Francouzů vyvolaly univerzity ve Freiburgu a Tübingenu. Jestliže nikdo nezpochybňoval odborné kvality tamějších pedagogů, jejich chování a občanské smýšlení byly předmětem časté francouzské kritiky.⁶¹ Nová *alma mater* se proto měla lišit jak svou atmosférou, tak způsobem fungováním.

Jak již uváděla preambule univerzitních stanov, v Mohuči měla „jít odborná výchova ruku v ruce s péčí o všeobecné vzdělávání“. Univerzita dostala za úkol utvářet člověka jako celek – rozvíjet nejen jeho intelligen-

⁵⁷ Fassnacht, W.: Universitäten am Wendepunkt?, s. 199.

⁵⁸ Tamtéž, s. 161.

⁵⁹ Tamtéž, s. 227–228.

⁶⁰ Tamtéž, s. 194–196.

⁶¹ Defrance, C.: La politique culturelle de la France sur la rive gauche du Rhin, s. 170–171.

ci, ale i morální kvality.⁶² Z hlediska fungování se měla lišit především tím, jakým způsobem budou vybírání pedagogové a studenti.⁶³ Ač Raymond Schmittlein hovořil o Mohuči jako „protimodelu“ k tradiční německé univerzitě, ve skutečnosti se od ní nová alma mater příliš neodlišovala,⁶⁴ a to ani v otázkách univerzitní autonomie. Jelikož však Francouzi vkládali do nového univerzitního projektu velké naděje, byl pod větší okupační kontrolou než Freiburg a Tübingen.

Dvě další vysoké školy, které založila okupační správa na počátku roku 1947, neměly charakter univerzity. Překladatelská škola v Germersheimu dostala za úkol přípravu kompetentních překladatelů a tlumočnicků, Vysoká škola ve Špýru byla pověřena tím, aby vzdělávala vyšší administrativní personál. Právě tato druhá škola, v mnohém inspirovaná pařížskou *Ecole Normale d'Administration*, byla jasně koncipována tak, aby narušila dosavadní monopol právnických fakult na výchovu vyšších státních úředníků.⁶⁵ Nová instituce proto musela čelit mnohým útokům ze strany všech tří univerzit i německých zemských vlád. Jejich nátlak byl o to silnější, že jak rektori, tak zemští představitelé mohli spolurozhodovat o osudu obou škol, protože seděli v jejich správních radách.⁶⁶ Situace se vyřešila až krátce po skončení okupace, kdy byl překladatelský ústav připojen k mohučské univerzitě a správní škola se stala specializovanou institucí, využívanou několika spolkovými zeměmi současně.⁶⁷ Právě příklad vysoké školy ve Špýru ukazuje, že německé univerzity nebojovaly za francouzské okupace pouze o svoji tradiční autonomii, ale také o svůj dosavadní podíl na výchově vzdělaných elit.

8. Závěr

Jestliže mělo dojít k poválečné obnově univerzitní samosprávy, bylo nezbytným předpokladem, aby okupační mocnost přiznala německému národu právo na výchovu vysokoškolsky vzdělaných elit. Fakt, že se francouzští představitelé vyslovili v létě 1945 pro brzké znovuotevření německých univerzit, byl projevem jejich nově koncipované politiky převýchovy

⁶² Statuts de l'Université de Mayence, § 3–4.

⁶³ Viz předcházející části textu.

⁶⁴ Defrance, C.: La politique culturelle de la France sur la rive gauche du Rhin, s. 177.

⁶⁵ Tamtéž, s. 179.

⁶⁶ Arrêté No. 194 a Arrêté No. 195, in: Journal Officiel, 17. ledna 1947.

⁶⁷ Defrance, C.: La politique culturelle de la France sur la rive gauche du Rhin, s. 281–282.

i pozůstatkem francouzského respektu k tzv. humboldtovské univerzitě. Samy osoby, které zodpovídaly na různých úrovních okupačního aparátu za chod a kontrolu německých univerzit, s nimi měly často osobní zkušenost z dob vlastního studia.

Okupační správa souhlasila s obnovením korporativního uspořádání univerzit i se znovuzavedením principu kolegiality, potvrdila svobodu výuky a úlohu stanov jako základního „návodu“ k řízení univerzity. Tím v principu uznala model samosprávné německé univerzity, ve skutečnosti ho však podrobila četným omezením ve prospěch pravomocí vlastních orgánů. Jestliže některé francouzské zásahy byly pochopitelné vzhledem ke specifickým poválečným problémům (např. vytváření denacifikačních komisí bez předchozího souhlasu představitelů univerzity), jiné byly jasnou manifestací francouzské převahy (např. nekonzistentní zásahy do voleb univerzitního vedení).

O obnovu univerzitní autonomie usilovali němečtí vysokoškolští pedagogové, zastupovaní především řádnými profesory, již od dubna 1945. Nejdříve odhlasovali návrat k hlavním zásadám univerzitní samosprávy (včetně obnovení platnosti meziválečných stanov), poté začali jednat o osudu nejvíce kompromitovaných jedinců ve svých řadách – s pragmatickým cílem zabránit nežádoucím zásahům okupanta. Z francouzských pokynů ze září 1945 však jasně vyplývalo, že si okupační správa prakticky ve všech oblastech univerzitní (samo)správy vyhradila právo definitivního rozhodnutí (denacifikace, volba univerzitního vedení, výběr pedagogů) či alespoň kontroly (obsah výuky, výběr uchazečů o studium). Přesto mnohé z těchto záležitostí byly nejdříve rozhodovány univerzitními orgány, které tím získaly možnost různými způsoby ovlivnit výsledné francouzské rozhodnutí. Tomu napomáhala i skutečnost, že okupační správa ve většině případů požadovala formální souhlas univerzitních grémií. Pokud tyto orgány projevily dostatečnou neústupnost, mohli Francouzi na svůj záměr i rezignovat (např. způsob udílení profesur). Obě strany měly navíc společný zájem na tom, aby každá univerzita obhájila (Freiburg a Tübingen) či získala (Mohuč) pověst kvalitní pedagogicko-vědecké instituce.

Ovšem ne všechny pravomoci, kterými okupační správa disponovala vůči německým univerzitám, byly získány na úkor jejich akademické samosprávy. Některé kompetence vykonávaly francouzské orgány místo německých zemských vlád, zvolených až na jaře 1947. Nejpozději od této chvíle musely univerzity obhajovat svou nezávislost nejen vůči okupační správě, ale i vůči příslušnému ministerstvu kultury (např. nové stanovy). Poté, co se „boj“ o správu univerzity rozšířil o třetího aktéra, vznikala podle společ-

ných zájmů různá spolenectví. Německé zemské vlády nacházely společnou řeč nejen s univerzitami (odmítání reformovaného přijímacího řízení a vysoké školy ve Špýru), ale příležitostně i s okupační správou (denacifikace). Nicméně vztahy mezi zemskými orgány a okupační mocností bývaly většinou napjaté – zejména proto, že se Francouzi jen pomalu a neradi vzdávali svých kompetencí (zejména rozhodování o výběru pedagogů).

Úplnou představu o tom, jakým zásahům čelila univerzitní autonomie během poválečné francouzské okupace, si však bude možno vytvořit teprve tehdy, až budou zpracovány prameny týkající se univerzitního financování. Z dosavadních výzkumů vyplývá, že francouzské zásahy do autonomie univerzit byly dočasného charakteru a že z dlouhodobějšího hlediska nepřivodily v záležitostech univerzitní samosprávy (s výjimkou druhých mohučských stanov schvalovaných současně zemským ministerstvem) žádné radikální změny.

Summary

This study discusses the topic of autonomy and (in)dependence through the example of university reconstruction in southwest Germany after World War II. There were three sides striving to control universities: German university dignitaries, the French occupation administration and German Land authorities. Their attitudes (impacted by different historical experience) toward the rebuilding of universities in Freiburg, Tübingen and Mainz after the fall of Nazism are analyzed against the background of post-war legal and administrative conditions. The struggle over university autonomy is illustrated by the following examples: disagreements about personal denazification, efforts of all three sides to control the university administration and to exercise authority over the choice of university pedagogues as well as students and interferences in the content of university instruction. Officially the French occupation administration accepted the model of German self-governing university. In reality, however, this model was substantially restricted in favour of French occupational power. Nevertheless the universities could successfully resist many unwanted changes. They had to face interferences of German Land governments beginning in 1947, too. Finally, French interventions in the autonomy of German universities were temporary and in the long run they did not bring about any radical changes in the matter of university autonomy.

OBNOVA RAKOUSKÉHO VYSOKÉHO ŠKOLSTVÍ V LETECH 1945–1955

OTA KONRÁD

Tématem tohoto příspěvku je poválečná obnova rakouských univerzit v letech 1945–1955. Rok 1955 nebyl zvolen pouze s ohledem na znovunabytí rakouské státní suverenity. I v oblasti vysokého školství znamenal konec bezprostřední poválečné éry, období rekonstrukce a obnovy, a to jak v materiálním slova smyslu, tak i ve smyslu obnovy formální a právní. V roce 1955 byl přijat nový vysokoškolský organizační zákon,¹ první svého druhu od základní univerzitní normy z roku 1873. I z dalšího hlediska končí v polovině padesátých let poválečné období obnovy – od roku 1955 začíná výrazněji stoupat podíl výdajů na vysoké školy jak v rámci státního rozpočtu, tak i v rámci hrubého národního produktu² a zároveň dochází od roku 1955 k rapidnímu nárůstu počtu studentů.³

¹ Bundesgesetz vom 13. Juli 1955 über die Organisation der wissenschaftlichen Hochschulen (Hochschul-Organisationsgesetz), in: Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, Jahrgang 1955, Stück 40, Nr. 154, s. 818–835.

² V letech 1952–1954 se výdaje na vysoké školy podílely na hrubém domácím produktu 0,20 % (resp. 0,19 % v roce 1953). V roce 1955 stoupl tento podíl na 0,22 % a následujícího roku již na 0,25 %. Od té doby rostl tento podíl kontinuálně, takže v roce 1960 činil např. 0,33 % a v roce 1965 0,49 %. Viz: Fischer-Kowalski, Marina: Universität und Gesellschaft in Österreich, in: Fischer, Heinz (ed.): Das politische System Österreichs, Wien 1974, s. 571–624, zde s. 590.

³ Sledujeme-li počty studentů na rakouských vysokých školách v letech 1920–1955, ukazuje se, že vyjma výrazného poklesu v období 1936–1944, byly počty studentů vcelku stabilní a pohybovaly se přibližně v rozmezí 20 000–25 000. Během pěti let mezi lety 1955–1960 se však jejich počet zdvojnásobil: ve školní roce 1955/56 studovalo na rakouských vysokých školách přibližně 20 000 studentů, roce 1960/61 to však bylo již 40 000. Tento strmý nárůst pokračoval i v dalších letech, takže v polovině sedesátých let studovalo v Rakousku již téměř 100 000 studentů, viz tabulka „Die Zahl der Studierenden an den österreichischen Universi-

Spolu se získáním suverenity a hospodářským rozvojem padesátých let tak překonaly i univerzity bezprostřední poválečný materiální nedostatek a hlavní roli začaly hrát zcela nové otázky (financování vědeckého výzkumu, proměna univerzity z „elitářské instituce“ na masovou instituci), na které však reagovaly až vysokoškolské reformy Kreiskyho vlád v sedmdesátých letech.

Z tohoto hlediska nabývá první poválečné desetiletí na podstatném významu: podoba univerzit, jejich vztah ke státu a k politice, postavení studentů na univerzitě, sebepojetí profesorů a v neposlední řadě i složení učitelského sboru, které vykrytalizovaly v období rekonstrukce, podstatně ovlivňovaly univerzitní politiku až do sedmdesátých let. Z kritického úhlu pohledu se pak právě první poválečné desetiletí, probíhající především ve znamení personální a badatelské obnovy, jeví jako období nevyužitých šancí na modernizaci rakouského vysokého školství. Vědomý návrat k prověřeným modelům 19. století vedl k „provincializaci“ a zaostávání rakouské vědy v mezinárodním srovnání.⁴ V tomto kontextu nabývá nakonec otázka univerzitní autonomie a státního vlivu na nových významech: nakolik umožnila právě relativně vysoká míra svobody ve vnitrouniverzitních otázkách, spolupodmíněná, jak ještě ukážeme, mizivým zájmem spojenců o univerzitní politiku, univerzitám odmítat a přehlížet alternativní koncepty? Kdo byli ti, kteří po roce 1945 určovali v Rakousku univerzitní politiku, jaké byly jejich životní a profesní zkušenosti, ale i politické přesvědčení? Znamenal rok 1945 návrat v roce 1938 dočasně odstraněného konzervativního, katolického tábora na univerzity, poté co nacistický či spíše německonacionální tábor byl v důsledku totální porážky Hitlerovského Německa s konečnou platností diskreditován a nepříliš silná liberální a socialistická skupina profesorů byla odstraněna již během existence stávkového státu?

Zodpovězení těchto otázek bude předmětem následujícího textu. V první části se věnujeme přehledu právního a organizačního vývoje rakouských univerzit v letech 1945–1955. Následující část je věnována charakteristice hlavních aktérů univerzitní politiky v Rakousku této doby

täten und Hochschulen zwischen 1918 und 1987“, in: Engelbrecht, Helmut: Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs, Bd. 5: Von 1918 bis zur Gegenwart, Wien 1988, s. 754.

⁴ Srv. např.: Fleck, Christian: Autochtone Provinzialisierung. Universität und Wissenschaftspolitik nach dem Ende der nationalsozialistischen Herrschaft in Österreich, Österreichischer Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 7/1 (1996), s. 67–92, zde s. 67–69.

a jejich vzájemným vztahům – spojencům, rakouské vládě a univerzitám samotným. Nakonec se zaměříme podrobněji na vývoj Vídeňské univerzity, především pak na obnovu jejího učitelského sboru a na složení jejího akademického senátu.

I.

Na počátku obnovy rakouské státní existence stojí slavné vyhlášení nezávislosti Rakouska z 27. dubna 1945, podepsané třemi antifašistickými stranami.⁵ Ve stejný den bylo také ohlášeno složení Rennerovy provizorní vlády, jejíž reálná pravomoc však zůstala v prvních měsících omezena v podstatě pouze na Sověty okupované území. 1. května 1945 pak vláda vyhlásila řadu z ústavního a právního hlediska základních norem obnovovaného státu: zákon o převedení ústavy (*Verfassungsüberleitungsgesetz*)⁶ znovu zavedl v platnost spolkovou ústavu ve znění z roku 1929 a všechny ústavní zákony z doby před 5. březnem 1938. Platnost prvorepublikové ústavy však byla vzhledem k její tehdejší reálné neproveditelnosti (neexistence parlamentu, neúplná kontrola celého rakouského území atd.) odložena a nahrazena časově omezenou „předběžnou ústavou“, vymezující postavení a kompetence provizorní vlády.⁷ Ve stejný den byl také přijat zákon o převodu práva (*Rechtsüberleitungsgesetz*),⁸ který zajistil právní kontinuitu s výjimkou nacionálně socialistických zákonů, norem a nařízení. Především však ukládal provizorní vládě vydávat veřejné vyhlášky, stanovující, které zákony z období po březnu 1938 jsou zrušeny a které je nahrazují.

⁵ Viz: Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich, Jahrgang 1945, 1. května 1945, 1. Stück, s. 1–2. Vyhlášení nezávislosti obnovilo rakouský stát a prohlásilo připojení k Německu za neplatné („null und nichtig“). Vyhlášení také obsahuje první oficiální formulaci teze o Rakousku jako první Hitlerovy oběti: „[...] vzhledem ke skutečnosti, že nacionálně socialistická vláda Adolfa Hitlera díky úplné politické, hospodářské a kulturní anexi zavedla bezmocný lid Rakouska do nesmyslné dobovačné války, kterou si žádný Rakušan nikdy nepřál, nikdy nepředpokládal či neschvaloval, že ho zavedla do války s národy, k nimž žádný pravý Rakušan necítil nikdy nepřátelství či nenávisť [...]“.

⁶ Verfassungsgesetz vom 1. Mai 1945 über das neuerliche Wirksamwerden des Bundes-Verfassungsgesetzes in der Fassung von 1929 (Verfassungs-Überleitungsgesetz – V-ÜG.), in: Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich, Jahrgang 1945, 1. května 1945, 2. Stück, s. 7–8.

⁷ Verfassungsgesetz vom 1. Mai 1945 über die vorläufige Einrichtung der Republik Österreich (Vorläufige Verfassung), in: Tamtéž, s. 8–12.

⁸ Verfassungsgesetz vom 1. Mai 1945 über die Wiederherstellung des rechtslebens in Österreich (Rechts-Überleitungsgesetz – R-ÜG.), in: Tamtéž, s. 12.

Na tomto základě pak vláda 20. června 1945 v 16. vyhlášce vyjasnila právní situaci v oblasti vysokého školství: namísto zrušených německých zákonů, vyhlášek a nařízení vstoupily v platnost starší rakouské normy.⁹ Jednalo se především o normy o organizaci univerzit a ostatních vědeckých vysokých škol, vycházejících z univerzitního zákona z roku 1873 a také, paradoxně, o vysokoškolský zmocňovací zákon z roku 1935, produkt rakouského stavovského státu.

Vysokoškolský zmocňovací zákon umožnil ministerstvu školství vydat v krátkém sledu řadu vyhlášek a nařízení, upravujících především studijní záležitosti, zkoušky či udělování akademických titulů. Nová úprava habilitačního řízení, která nahradila říšský habilitační řád, odstranila mj. titul Dr. habil., a docentům, kteří se habilitovali v letech 1938–1945, umožnila přednášet pouze v případě souhlasu ministerstva, vycházela ze zákona z roku 1873.¹⁰

Platnost předběžné ústavy však vypršela v prosinci 1945 a s ní i možnost vydávání zákonných nařízení vládou – opětovně platná ústava totiž, pochopitelně, rušila všechna podobná zmocnění a zákonné normy musely projít obvyklou parlamentní cestou. Tato skutečnost, spolu s rozdílnými představami obou hlavních stran v oblasti školství a vzdělání, vedla k tomu, že až do roku 1955 vyšlo jen mizivé množství významnějších norem, které by zasahovaly a nově upravovaly vysokoškolskou oblast. Nakonec i vysokoškolský organizační zákon z roku 1955, jako završení mnohaletého úsilí, nepřinášel žádné podstatné změny oproti dosavadní praxi. Jeho hlavním cílem bylo totiž sjednotit mnohaletým vývojem značně roztržštěnou rozsáhlou oblast vysokoškolského práva. V podstatě až do zásadních reforem sedmdesátých let si rakouské univerzity zachovávaly svoji formální podobu, ustanovenou již zákonem z roku 1873.

Z období 1945–1955 tak můžeme z významnějších norem jmenovat pouze zákon o rakouském vysokoškolském studentstvu (*Österreichische Hochschülerschaft* – ÖH), shrnoval dosavadní zákony o studentské samo-

⁹ Kundmachung der provisorischen Staatsregierung vom 20. Juni 1945 über die Aufhebung der deutschen Rechtsvorschriften auf dem gebiet des Hochschulwesens (16. Kundmachung über die Aufhebung von Rechtsvorschriften des Deutschen Reiches), in: Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich, Jahrgang 1945, 19. července 1945, 19. Stück, s. 95.

¹⁰ Verordnung des Staatsamtes für Volksaufklärung, für Unterricht und Erziehung und für Kultusangelegenheiten vom 9. Juli 1945 über die Zulassung und die Lehrtätigkeit der privatdozenten an den wissenschaftlichen Hochschulen (Habilitationnorm), in: Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich, Jahrgang 1945, 19. července 1945, 19. Stück, s. 95–100.

správě. ÖH se stala stavovským zastoupením všech rakouských studentů, které příslušela především správa studentských zařízení, kulturní a sportovní záležitosti, poradenství atd. Navíc získali studenti i právo posuzovat návrhy vysokoškolských zákonů.¹¹

Z výše uvedeného přehledu právního vývoje rakouského vysokého školství po roce 1945 vyplývá nepřehlédnutelná snaha o návrat ke starým, časem prověřeným univerzitním formám, respektive k situaci před rokem 1933, mnohdy však i k letům 1933–1938.

II.

Předpokladem obnovy tradiční univerzitní formy v Rakousku po roce 1945, tj. předpokladem návratu k době před rokem 1938 či 1933 byl souhlas ostatních aktérů vysokoškolské politiky v poválečném Rakousku – okupačních mocností na straně jedné a rakouské vlády na straně druhé.

Jednotlivé okupační mocnosti měly své vlastní oddělení pro školskou politiku. Po vzniku Spojenecké kontrolní rady v červenci 1945 byla tato oddělení sjednocena do *Quadrupartite Committee on Educational Affairs* (od roku 1947 *Educational Directorate*). Spojenecké oddělení bylo nadřazené rakouskému ministerstvu školství a kontrolovalo jeho politiku.¹² Problematika vysokých škol však nehrála ve spojeneckých plánech podstatnou roli – zájem spojenců se v oblasti školské politiky koncentroval především na základní a střední školství, na jeho personální obnovu (denacifikace), materiální obnovu (učebnice atd.) a na vytvoření nových učebních plánů.¹³ Podobně i v Německu zůstaly univerzity do jisté míry mimo centrum spojenecké pozornosti, jakkoli například Američané jmenovali do vedení vysokých škol vlastní komisaře, kteří měli dohlížet na jejich obnovu a znovuo-
tvoření. Avšak ani podobný institut v Rakousku neexistoval – vysoké školy

¹¹ Ke studentům po roce 1945 obecně srv.: Engelbrecht, *Geschichte*, 1988, s. 389–393; Fischer-Kowalski: *Universität und Gesellschaft*, 1974, s. 584–615. Ke studentům na Vídeňské univerzitě srv. Messner, Maria – Posch, Herbert: *Studieren und Studierende an der Universität Wien*, in: Grandner, Margarete – Heiss, Gernot – Rathkolb, Oliver (eds.): *Zukunft mit Altlasten. Die Universität Wien 1945 bis 1955*, Wien 2005, s. 54–67.

¹² Engelbrecht: *Geschichte*, 1988, s. 399.

¹³ K americké školské politice v Rakousku po roce 1945 srv.: Hiller, Alfred: *US-amerikanische Schulpolitik in Österreich 1945–1950*, *Österreich in Geschichte und Literatur* 24 (1980), s. 65–82.

byly víceméně ponechány v kompetenci rakouského ministerstva. Přesto nalezneme minimálně dvě oblasti, v níž se spojenci výrazněji angažovali: jednak se to týká jejich obecného dohledu nad denacifikačním procesem, včetně (nikoli však v první řadě) denacifikací na univerzitách a především pak iniciovali spojenci spolupráci rakouských vysokých škol se školami a vědeckým prostředím v mateřských zemích. Na Vídeňské univerzitě tak nalezneme řadu amerických, britských, francouzských či sovětských hostujících profesorů. Významné byly i různé dary (knihy apod.) či zajištění zahraničních stipendií pro rakouské studenty. Tyto první náznaky mezinárodní vědecké a univerzitní spolupráce byly na Vídeňské univerzitě institucionalizovány založením „Mezinárodního institutu“. Jeho cílem bylo „pěstovat úzké duchovní vztahy mezi spojeneckými zeměmi a Rakouskem, především pak umožnit vzájemné porozumění jejich státních a kulturních zařízení a poskytovat studentům ze spojeneckých zemí rady podporu“.¹⁴ Institut, který měl anglo-americké, francouzské a ruské oddělení, měl sice v první řadě sloužit k výuce členům okupačních jednotek a nahradit jim tak univerzitní studium na domácích vysokých školách, přednášky však mohli navštěvovat i rakouští studenti. Nejaktivněji působilo především anglo-americké oddělení – jak vyplývá například ze zprávy rektora za školní rok 1948/49 nevyvíjely v této době zbývající dvě oddělení žádnou činnost. V rámci Mezinárodního institutu a za spolupráce Rakousko-americké společnosti a *Austro-American Institute of Education* byla v roce 1949 založena *Summer School of the University of Vienna*. „Letních kursů“ v Thumersbachu se účastnili převážně zahraniční studenti, kterým v angličtině přednášeli vídeňští profesori o rakouském právu, dějinách a kultuře.¹⁵

Celkově však postrádal přístup spojenců, včetně Američanů, vůči univerzitám jednotný „reedukační“ plán – univerzity vystupovaly spíše jako partneři či jako servisní organizace pro zajištění výuky členů okupačních jednotek.

Vysokoškolská politika nebyla ani prioritou rakouského ministerstva školství.¹⁶ Oblast vysokého školství spadala v provizorní vládě do působ-

¹⁴ Statut des Internationalen Institut der Universität Wien, in: Bericht über den Studienbetrieb an der Wiener Universität vom Sommer-Semester 1945 bis zum Sommer-Semester 1947. Erstattet von Professor Dr. Ludwig Adamovich, Wien 1947 (dále jen: Bericht 45–47), s. 45–47.

¹⁵ Bericht über das Studienjahr 1948/49. Erstattet von Professor Dr. Wolfgang Denk, Wien 1949, s. 19. Letní škola byla úspěšná a probíhala i v dalších letech.

¹⁶ Srv.: Rathkolb, Oliver: Die Universität Wien und die „Hohe Politik“ 1945 bis 1955, in: Grandner – Heiss – Rathkolb: Zukunft, 2005, s. 38–53. Obecněji k problematice vzdělání

nosti státního úřadu pro lidovou osvětu, výuku a výchovu, vedeného komunistou Ernstem Fischerem. Sekci vysokých škol vedl na ministerstvu Otto Skrbensky, který stejnou funkci zastával již před rokem 1938. Hlavním předmětem zájmu nového ministra byla především oblast základního a středního školství, v oblasti vysokého školství spoléhal především na „nepostradatelné“ konzervativní elity, které měly nahradit bývalé nacionalistické a nacistické profesory¹⁷ a na podobně motivované zdůrazňování rakouských historických a kulturních tradic jako protikladu velkoněmeckých a „pruských“ idejí. Fischer na první přednášce v rámci „lidových přednášek“ na Vídeňské univerzitě, které sám inicioval, představil v květnu 1945 v tomto smyslu budoucí úkoly vysokého školství: „Vysoká škola musí být centrem rakouského duchovního života. Když prusko-němečtí dobyvatelé vygumovali slovo Rakousko, stalo se toto slovo pro nás nehybným vyznáním [...]. Rakousko jsme v sobě přechovávali a přivedli ho k plnému jasu: jeho podstatu, jeho dějiny, jeho hudbu a literaturu, jeho památky a lidové písně, jeho díla a jeho lidi [...]. A zde spatřuji rozhodující úkol pro rakouské vysoké školy: vychovávejte naši mládež k sebevědomým Rakušanům, vzbuzujte v nich důvěru a lásku k Rakousku, sjednocujte demokratickou touhu po svobodě a rakouský patriotismus k nerozborné organické jednotě“¹⁸

Komunistické vedení ministerstva školství však byla pouhá epizoda. Po listopadových volbách v roce 1945, které pro rakouské komunisty skončily fiaskem, převzal vedení ministerstva lidovecký politik a bývalý vězeň v koncentračních táborech Felix Hurdes a zahájil tak dominanci lidovců na ministerstvu školství, trvající až do sedmdesátých let. Po Hurdesovi byl krátkou dobu ministrem Ernst Kolb, kterého nahradil Heinrich Drimmel. Drimmel, podobně jako Skrbensky, měl blízko k univerzitnímu prostředí, především jako člen významné katolicky-konzervativní studentské organizace Cartell-Verband (CV) a studentský aktivista v letech stavovského Rakouska. I z těchto důvodů nepřekvapí, že hlavní počin Drimmelovy éry v oblasti vysokoškolské politiky nespočíval v prosazení nových konceptů, strukturálních či personálních změn, ale v přípravě vysokoškolského orga-

v Rakousku po roce 1945 srv.: Knight, Robert: Education and National Identity in Austria after the Second World War, in: Robertson, Ritchie – Timms, Edward (eds.): The Habsburg Legacy. National Identity in Historical Perspective, Edinburgh 1994, s. 178–193.

¹⁷ Rathkolb: Die Universität Wien, 2005, s. 41.

¹⁸ Fischer, Ernst: Für Freiheit und Vernunft!, in: Fischer, E.: Das Jahr der Befreiung. Aus Reden und Aufsätzen, Wien 1946, s. 85–89, zde s. 88.

nizačního zákona, který byl parlamentem schválen v roce 1955, který, jak jsme se již zmínili, se orientoval podle rakouských univerzitních tradic vycházejících již ze zákona z roku 1873. Univerzity tak nadále zůstaly v první řadě státními (resp. spolkovými) institucemi, s přesně vymezenými oblastmi samostatné („autonomní“) působnosti univerzit, resp. jejich volebného vedení. Ke změnám oproti dosavadním zvyklostem tak patřilo pouze zrovnoprávnění katolických a evangelických fakult a řádných a mimořádných profesorů.¹⁹

Místem, kde docházelo k neformálním vyjednáváním a k výměně informací mezi ministerstvem školství a rakouskými vysokými školami, se záhy po roce 1945 staly znovuobnovené rakouské rektorské konference, jichž se účastnili i zástupci ministerstva, většinou pak příslušný sekční vedoucí Skrbensky. Konference probíhaly pod vedením rektora Vídeňské univerzity.²⁰

III.

Všeobecná touha po návratu ke starým hodnotám a tradicím – v tomto případě tradicím konzervativním a katolickým, umožněná v oblasti vysokých škol neexistencí promyšleného reformního plánu na straně spojenců a podporovaná lidoveckým ministerstvem školství, byla vlastní i (staro)novým univerzitním funkcionářům, kteří ani nevypracovali alternativní reformní plány a po roce 1945 se přihlásili k podobě univerzity, tak jak vykristalizovala ještě před první světovou válkou, jak názorně ukazuje i příklad znovuotevření Vídeňské univerzity na jaře 1945.

Vídeňská univerzita byla válkou těžce zasažena. Historická budova na Ringu byla v troskách: „Budova měla jedenáct velkých zásahů. 11 % všech poschodí bylo zcela zničeno a 18 % bylo těžce poškozeno. Dále bylo zničeno 65 % střechy budovy a vytlučena byla všechna okna“, shrnuje stav budovy v dubnu 1945 univerzitní správa budov.²¹

¹⁹ Podrobnou analýzu zákona podává Ferz, Sascha: Ewige Universitätsreform. Das Organisationsrecht der österreichischen Universitäten von den thesesianischen Reformen bis zum UOG 1993, Frankfurt am Main, s. 335–361.

²⁰ Viz: Höflecher, Walter: Die Österreichische Rektorenkonferenz 1911–1938, 1945–1969, Wien 1993, s. 131.

²¹ Bericht über die Bautätigkeit an der Wiener Universität und den angeschlossenen Instituten in der Zeit vom April 1945 bis 31. Mai 1947. Erstattet vom Leiter der Universitäts-Gebäudeverwaltung Wien, Baurat Dipl.-Ing. Eugen Hicksch, in: Bericht 45–47.

Ještě před osvobozením Vídně Rudou armádou 13. dubna 1945 se sešla skupina studentů, sdružených okolo studentského faráře Karla Strobla, aby se domluvila na znovuootevření univerzity, což znamenalo v první řadě sanační a úklidové práce.²² Po osvobození Vídně se do obnovy univerzity zapojili i někteří profesori pod vedením profesora starých dějin Josefa Keila. Na schůzce 16. dubna 1945 se domluvili na volbě nového rektora a akademického senátu podle dřívějších rakouských univerzitních norem. Z volby však byli vyloučeni členové NSDAP – týkala se tak v podstatě pouze profesorů-nestraníků, kteří se, ať už z jakýchkoli důvodů, nacházeli v dubnu 1945 ve Vídni. 26. dubna 1945 „politicky nezatížení“ členové učitelského sboru zvolili nový akademický senát a rektora. Prvním svobodně zvoleným rektorem po roce 1945 se stal právník Ludwig Adamovich, který byl v roce 1938 jako „exponent stavovského státu“ nacisty z univerzity propuštěn. Volba byla sdělena nově se konstituující provizorní vládě, respektive státnímu úřadu pro vyučování, který ji 2. května 1945 potvrdil.

Avšak ne na všech rakouských univerzitách proběhlo obnovení jejich původní podoby stejně jako ve Vídni. Ve Štýrském Hradci například k žádným volbám na univerzitě nedošlo. Rektora, právníka Karla Raucha, jmenoval sociální demokrat Reinhold Machold, Sověty pověřený vedením prozatímní zemské vlády. Jmenování byli i ostatní univerzitní funkcionáři. Volby tak na univerzitě proběhly až v červnu 1946.²³

Dříve či později však byla tato nejvýznamnější součást univerzitní samosprávy obnovena na všech rakouských univerzitách.

Další podstatnou součástí tradiční univerzitní samosprávy představovala personální politika, a to především ve smyslu práva univerzity navrhnout ministerstvu školství kandidáty na obsazení ordinariátů a extraordinariátů. Jakkoli tato tradice zůstala zachována i během nacionálně socialistické vlády, byla personální politika podstatně ovlivňována stranickými politickými posudky. Po roce 1945 byl sice jakýkoli formální politický vliv odstraněn, avšak vzhledem ke kritické personální situaci lze pochybovat, že univerzita měla vůbec možnost provádět v prvních poválečných letech aktivní personální politiku. Propuštění říšskoněmeckých profesorů a denacifikace totiž

²² Srv.: Kurt Schubert, *Die Wiedereröffnung der Universität Wien im Mai 1945*, Wien 1991. Autor, profesor na univerzitě, byl neformálním vedoucím této skupinky studentů, k níž patřila mj. i pozdější slavná rakouská historička Erika Weinzierl. Schubert, byl dokonce po několik dní prvním a zřejmě i posledním „studentským rektorem“ v moderních dějinách Vídeňské univerzity.

²³ Viz: Ferz: *Ewige Universitätsreform*, s. 323.

uvolnila téměř dvě třetiny profesur na rakouských vysokých školách – vakance byly odstraněny až koncem čtyřicátých let. Na druhou stranu však denacifikační proces otevíral univerzitám zcela nové oblasti samostatného působení – denacifikace ležely totiž na univerzitách v rukou univerzitních komisí, které rozhodovaly o znovuzaměstnání či propuštění „sporných“ případů.²⁴

Dalším významným znakem moderní středoevropské univerzity byla úprava vztahů mezi profesory a studenty, resp. postavení studentů na univerzitě. Přes veškeré bouře, které „studentská otázka“ vyvolávala na meziválečných rakouských univerzitách, byl vliv studentů na vnitrouniverzitní politiku omezený – studentské pravomoci se omezovaly v podstatě pouze na ryze studentská zařízení (menzy, nadace atd.) či v omezené míře na disciplinární řízení, vedená proti studentům. Silnějšího postavení dosáhli studenti paradoxně až po březnu 1938, kdy se nacionálně socialistický svaz studentů stal významným formálním i neformálním aktérem vysokoškolské politiky. Po roce 1945 byla pochopitelně podobná „fašistická“ studentská privilegia odstraněna. Studenti však i v poválečných letech požadovali větší pravomoci a dokonce i podíl na vnitrouniverzitním rozhodování, například ve formě členství v akademickém senátu. Jak ukazují zápisy z rektorských konferencí, obnovených již záhy po dubnu 1945, vnímali vysocí rakouští univerzitní funkcionáři podobné požadavky nanejvýš negativně – jednak se jim jevily jako zcela neopodstatněné narušení tradičního rozdělení rolí na univerzitě mezi profesory a studenty, zároveň však v nich vzbuzovaly i reminiscence na moc ideologicky konformních studentů v letech 1938–1945 na univerzitách.²⁵

Po nacionálně socialistické vládě, vnímané mnohdy jako experiment s katastrofálními následky, se rakouské univerzity, resp. jejich vedoucí funkcionáři a profesori, kteří prošli denacifikačním procesem, přihlásili jaksí samozřejmě k tradiční podobě univerzity – tj. k instituci v posledku státní, financované téměř výlučně z rozpočtu ministerstva školství, avšak

²⁴ K denacifikaci na univerzitách srv. především: Werinert, Willi: Die Entnazifizierung an den österreichischen Hochschulen, in: Meißl, Sebastian – Mulley, Klaus-Dieter – Rathkolb, Oliver (eds.): Verdrängte Schuld, verfehlt Sühne. Entnazifizierung in Österreich 1945–1955, Wien 1986, s. 254–269 a Stiefel, Dieter: Entnazifizierung in Österreich, Wien 1981, s. 170–190.

²⁵ Na rektorské konferenci v září 1945 reagovali např. rektori na studentské požadavky obavami před „návratem studentstva do dřívější mentality“. (Höflecher: Die österreichische Rektorenkonferenz, 1993, s. 137), podobně kritizoval i děkan vídeňské právnické fakulty v roce 1948 návrh studentského zákona kvůli jeho „neofašistickému duchu“. (Höflecher: Die österreichische Rektorenkonferenz, 1993, s. 155).

s určitým, tradicí vymezeným autonomním prostorem. Ten zahrnoval v první řadě právo volby vlastního vedení, výběru vlastního vědeckého dorostu ve formě habilitačního řízení a spolupodíl na personální politice. Také postavení profesorů a studentů na univerzitě se orientovalo podle tradičních vzorů. Otázka studentského spolurozhodování byla vyřešena až reformami v sedmdesátých letech.

IV.

Návrat k tradicím byl spolupodmíněn i personálním složením učitelského sboru po roce 1945. Rakouské univerzity prošly v první polovině dvacátého století několika politicky a ideologicky motivovanými personálními čistkami. V období stavovského státu musela odejít (pravda nepříliš početná) skupina liberálních a socialistických učitelů, na jaře 1938 zasáhly radikální čistky profesory a docenty židovského původu a částečně také představitele katolického tábora jako exponenty nacisty pronásledovaného „systému“. V roce 1945 pak byli propuštěni všichni říšskoněmečtí profesori a představitelé německonacionálního tábora. Na univerzitách tak zůstali v podstatě pouze profesori, kteří se po roce 1938 příliš politicky neprojevovali a uvolněná místa obsadili učitelé, kteří byli v roce 1938 propuštěni, přežili válku a nacházeli se na rakouském území – v první řadě tedy katolíky a mnohdy i monarchisticky orientovaní konzervativní učitelé, kterým bylo nejbližší zřejmě Schuschniggovo Rakousko.²⁶

Zda je tato teze oprávněná, ukazuje analýza složení vídeňského akademického senátu v letech 1945–1950 jako vrcholného a rozhodujícího orgánu univerzity.

Jak ukazuje tabulka, vyznačoval se akademický senát v prvních poválečných letech relativně vysokou stabilitou personálního složení. Byli to především právník Ferdinand Degenfeld-Schonburg, lékaři Leopold Arzt a Wolfgang Denk a především pak pedagog a klasický filolog Richard Meister, kteří v různých funkcích zasedali téměř ve všech poválečných senátech. Především Richard Meister je pro poválečnou vysokoškolskou politiku osobnost klíčová. V senátu působil nepřetržitě až do roku 1952, ve školním roce 1949/50 byl rektorem. Meister, detailní znalec univerzitních dějin

²⁶ Srv. Fleck: *Autochtone Provinzialisierung*, 1996, s. 68, který tuto tezi uvádí v ještě ostřejší podobě: „Zůstali pouze katolíci reakcionáři a oportunisté, kteří se po roce 1945 bez odporu podrobili katolické restauraci“.

Tabulka 1: Složení akademického senátu Vídeňské univerzity v letech 1945–1950

Jméno	45–47	47/48	48/49	49/50	50/51
45–47					
Adamovich	R	ProR			
Meister	ProR	SFF	SFF	R	ProR
Jellouschek	DKTF				SKTF
Gabriel	ProDKTF	ProDKTF			R
Entz	DETF	DETF	DETF		
Degenfeld	DRuSF		SRuSF	SRuSF	SRuSF
Mayer	ProDRuSF				
Arzt	DMF	SMF	SMF	SMF	SMF
Kerl	ProDMF (+)				
Denk	ProDMF	ProDMF	R	ProR	
Czermak	DFF				
Späth	ProDFF				
Tomek	SKTF	SKTF	SKTF		
Verdroß	SRuSF	DRuSF	ProDRuSF		
Reuter	SMF				
Keil	SFF				
47/48					
Sölch		R	ProR	SFF	SFF
Mitterer		DKTF	ProDKTF		
Schwarzacher		DMF	ProDMF		
Duda		DFF	DFF	ProDFF	

Tabulka 1: pokračování

Jméno	45–47	47/48	48/49	49/50	50/51
Köstler		ProDRuSF			
Thirring		ProDFF	ProDFF		
Wolff		SRuSF	DRuSF	ProDRuSF	
48/49					
Pflieger			DKTF	ProDKTF	
Lindner			DMF	ProDMF	
49/50					
Kosnetter				DKTF	ProDKTF
Schneider				DETF	DETF
Schima				DRuSF	ProDRuSF
Lauda				DMF	ProDMF
Leitmeier				DFF	ProDFF
Arnold				SKTF	DKTF
50/51					
Winkler					DRuSF
Fellinger					DMF
Schenk					DFF

Legenda:

R rektor

ProR prorektor

DKTF děkan Katolické teologické fakulty

DETF děkan Evangelické teologické fakulty

DRuSF děkan Právnické fakulty

DFF děkan Filozofické fakulty

DMF děkan Lékařské fakulty

ProDKTF proděkan Katolické teologické fakulty

ProDRuSF proděkan Právnické fakulty

ProDFF proděkan Filozofické fakulty

ProMF proděkan Lékařské fakulty

SKTF senátor Katolické teologické fakulty

SRuSF senátor Právnické fakulty

SMF senátor Lékařské fakulty

SFF senátor Filozofické fakulty

a univerzitního práva a zvyklostí, byl po odchodu Adamoviche i klíčovou postavou poválečných rakouských rektorských konferencí a na univerzitě samotné byl dlouho před vlastním rektorátem faktickým organizátorem vnitrouniverzitní politiky. Kromě funkcí v akademickém senátu a předsednictví celé řady univerzitních komisí měl na starosti především denacifikační proces na univerzitě. Zajímavé je, že kvůli jeho domnělé nepostradatelnosti v univerzitních a organizačních otázkách, se bez Meistera nedokázalo obejít ani nacionálněsocialistické vedení univerzity: Meister byl sice kvůli svým sympatiím k Schuschniggovskému Rakousku v březnu 1938 zbaven profesury pedagogiky, zároveň však byl přesazen na uvolněnou stoličku klasické filologie a působil tak na univerzitě i v letech 1938–1945.²⁷

Podobně zasedal v senátu po několika funkčních obdobích i chemik Johann Sölch (čtyři funkční období). Turkolog Herbert W. Duda a právník Karl Wolf byli členy senátu v letech 1947–1950.

Kdo byli členové prvních poválečných akademických senátů?²⁸ Naprostá většina z nich (27 z 32) působila na Vídeňské univerzitě již před rokem 1938. Další tři členové poválečných senátů (katolický teolog Albert Mitterer, turkolog Herbert W. Duda a muzikolog Erich Schenk) přišli do Vídně až po roce 1938 z jiných univerzit. Všichni tři však byli rakouští rodáci. Pouze dva členové akademických senátů přišli do Vídně až po roce 1945: právník Karl Wolf byl v roce 1938 propuštěn z Innsbrucké univerzity a katolický teolog Erwin Schneider získal profesuru ve Vídni v roce 1948.

Zajímavé je také složení převažující skupiny profesorů, kteří ve Vídni působili již před rokem 1938, z hlediska jejich postavení: naprostá většina z nich (23 z 27) byla již před rokem 1938 profesory, pouze čtyři pozdější členové senátu byli v roce 1938 teprve docenty.

Především nás však musí zajímat, nakolik se členové poválečných senátů mohli považovat za vědce, pronásledované nacistickým režimem. I z tohoto hlediska vykazují poválečné senáty výraznou kontinuitu nejenom s učitelským sborem před rokem 1938, ale i s lety 1938–1945: nový rek-

²⁷ K Meisterovu „propuštění“ v roce 1938 viz: Heiss, Gernot: „...wirkliche Möglichkeiten für eine nationalsozialistische Philosophie?“ Die Reorganisation der Philosophie (Psychologie und Pädagogik) in Wien 1938 bis 1940, in: Fischer, Kurt R. – Wimmer, Franz M. (eds.): Der geistige Anschluß. Philosophie und Politik an der Universität Wien 1930–1950, Wien 1993, s. 130–169.

²⁸ V následující analýze nejsou zahrnuti lékaři Walter Schwarzacher a Karl D. Lindner, u nichž se nepodařilo zjistit bližší biografické údaje.

tor, Ludwig Adamovich, byl sice v roce 1938 nacisty propuštěn, většina členů senátu v letech 1945–1955 (19 ze 30) však na univerzitě přednášela i v době po anšlusu Rakouska. Jinými slovy: v poválečných senátech zasedalo 11 profesorů, kteří získali v rámci rehabilitace po roce 1945 zpět svá místa, z kterých byli v roce 1938 nacisty propuštěni. V prvním poválečném senátu zasedali dokonce i dva děkani z období 1938–1945: Gustav Entz byl děkanem evangelické teologické fakulty po roce 1938 a svoji funkci zastával až do roku 1949. Podobně byl děkanem katolické teologické fakulty po roce 1938 i Ernst Tomek, od roku 1945 až do roku 1949 senátor za svoji fakultu v akademickém senátu.

Tato kontinuita však neznamená, že by poválečné akademické senáty byly ovládány nacionálními socialisty – jednalo se převážně o profesory, kteří (ať už z jakýchkoli důvodů) zůstávali během let 1938–1945 stranou politického dění, nebyli členy strany (či do ní nebyli přijati).

Jaké závěry umožňuje tato analýza složení akademických senátů v letech 1938–1945? Rozhodující orgán univerzitní samosprávy byl po roce 1945 obsazen lidmi, kteří na univerzitě jako profesori působili již v době před válkou. Jak ukazují jejich životopisy jednalo se převážně o představitele konzervativního, katolického tábora, zastávající mnohdy významná postavení ve stavovském státě. Část z nich byla právě pro svoji svázanost se Schuschniggovským Rakouskem na jaře 1938 nacisty propuštěna, většina však mohla na univerzitě zůstat, jakkoli bez většího vlivu na tehdejší univerzitní politiku. Profesori, kteří přišli na univerzitu až po roce 1938 nebyli v poválečných senátech téměř zastoupeni – většina z nich totiž byla propuštěna ihned v roce 1945 jako němečtí občané. Vyjímkou byli i ti členové senátu, kteří na univerzitu přišli až po roce 1945.

O způsobu, jakým byla po roce 1945 obnovována univerzita svědčí i ta skutečnost, že mezi členy poválečných senátů nenalezneme jediného emigranta z roku 1938.

Analýza složení akademických senátů 1945–1955 tak názorně ukazuje, že hlavní slovo na univerzitě po roce 1945 získali představitelé katolického tábora, jimž byla po roce 1945 nepochybně nejbližší nově založená Rakouská lidová strana, politická strana, která, jak jsme se již zmínili, měla na dlouhou dobu v Druhé republice rozhodující slovo v oblasti školské a univerzitní politiky.

Toto zjištění však neznamená v žádném případě, že by se univerzita po roce 1945 stala centrem lidovecké stranické propagandy. Po zkušenostech z meziválečného období a ideologizace vědecké a výukové činnosti z let

1938–1945 dbala univerzita po roce 1945 až úzkostlivě na svoji „apolitichnost“, chápanou však především jako vyloučení veškeré stranicko-politické agitace z univerzitní půdy. Tento postoj univerzity jasně vyjádřil první poválečný rektor v souvislosti s nepokoji na univerzitě v době voleb do Rakouského studentstva v listopadu 1946:²⁹ „Každý příslušník univerzity, každý člen jejího učitelského sboru, každý zaměstnanec, každý student má samozřejmě právo přihlásit se k některé ze zákonem povolených politických stran. Toto právo mu nikdo nemůže a nesmí vzít. Před branami vysoké školy se však jakákoli stranicko-politická aktivita musí zastavit: vysoká škola má a musí zůstat institucí, věnující se výhradně vědeckému bádání a výuce, v jejích prostorách musí veškerá politika zmlknout“.³⁰

Namísto vyhraněných politických aktivit se univerzita snažila především v prvním roce až úzkostlivě o „politicky korektní“ postoj vůči spojencům – 1. května 1945 byl na univerzitě poprvé slaven svátek práce, 14. července 1945 proběhla v aule univerzity oslava dobytí Bastily za účasti francouzské delegace, 6. listopadu 1945 proběhla v *Auditorium maximum* za přítomnosti zástupců sovětských okupačních jednotek oslava výročí říjnové revoluce.³¹

Univerzita také udělovala vyznamenání představitelům okupačních jednotek – v květnu 1947 byl udělen čestný doktorát vysokému komisaři USA v Rakousku generálovi Marku W. Clarkovi, další představitelé americké armády v Rakousku byli jmenováni čestnými členy univerzity.³²

Především se však univerzita symbolicky hlásila k nově (či pro bývalé exponenty stavovského státu staronově) objeveným historickým a kulturním tradicím svébytného Rakouska.³³ V říjnu 1946 proběhla na univerzitě oslava u příležitosti „950 let Rakouska“, již v květnu 1945 byly zahájeny

²⁹ K nepokojům srv.: Messner – Posch: Studieren, 2005.

³⁰ Bericht über das Studienjahr 1947/48. Erstattet von Professor Dr. Johann Sölch (dále jen: Bericht 47), s. 73.

³¹ Bericht 47, s. 38–39. Prosovětské oslavy však v následujících letech zmizely. Až ve školním roce 1953/54 proběhly oslavy 150. výročí narození Tolstého za přítomnosti sovětského vyslance (viz: Bericht 53/54, s. 19)

³² Bericht 47, s. 32–36.

³³ K novým či spíše staronovým historiografickým paradigmatům a k jejich významu pro konstituci rakouské identity po roce 1945 srv.: Heiss, Gernot: Von der gesamtdeutschen zur europäischen Perspektive? Die mittlere, neuere und österreichische Geschichte, sowie die Wirtschafts- und Sozialgeschichte an der Universität Wien 1945–1955, in: Grandner – Heiss – Rathkolb: Zukunft, 2005, s. 189–210 a Týž: Pan-Germans, Better Germans, Austrians. Austrian Historians on National Identity from the First to the Second Republic, German Studies Review 16 (1993), s. 411–433.

„lidové univerzitní přednášky“, jejichž úkolem bylo „obrátit se na veškeré studentstvo i na širší okruh posluchačů a představit duchovní obnovu Rakouska prostřednictvím jeho historických tradic a ukázat cestu do budoucnosti“.³⁴ Ve školním roce 1952/53 proběhla také první slavnostní *promotio sub auspiciis praesidentis rei publicae*, která vědomě navazovala na starou císařskou tradici.³⁵

Jestliže jsme v případě složení akademického senátu mohli konstatovat výrazné personální kontinuity s obdobím před rokem 1938, je nutné položit si také otázku proměny učitelského sboru rakouských univerzit po roce 1945. Personální otázky a politika byly ostatně až do konce čtyřicátých let samotným středem univerzitní politiky. Rozsah „čistky“ v roce 1945 byl na rakouských vysokých školách skutečně enormní: Christian Fleck počítá, že přibližně 80 % všech vídeňských vysokoškolských učitelů bylo po roce 1945 nějakým způsobem postiženo denacifikačním procesem. Každý druhý vídeňský vysokoškolský učitel měl být ze zákona zbaven svého úřadu.³⁶ Podle Dietera Stiefela mohlo být na Vídeňské univerzitě z hlediska zákonných norem za nezatížené považováno pouze 31 % profesorů: z celkového počtu 130 jich bylo plných 71 propuštěno či penzionováno a dalších patnáct suspendováno. Podobné údaje uvádí Stiefel i pro vysoké školy ve Štýrsku.³⁷ Jakkoli se údaje jednotlivých autorů mohou od sebe lišit, jedno je nesporné – v roce 1945 proběhly na rakouských vysokých školách radikální personální čistky, více než polovina profesorů musela z univerzit odejít.

V případě Vídeňské univerzity se můžeme opřít o analýzu zprávy rektora Ludwiga Adamoviche.

Jak ukazuje tabulka 2 působilo i po dvou letech po roce 1945 na filozofické fakultě o 49 vysokoškolských učitelů méně než jaký byl oficiální stav koncem války. Budeme-li si však všimnout pouze rozhodujících univerzitních pozic – řádných a mimořádných profesorů – byla situace ještě daleko tíživější: na fakultě zůstávala více než polovina ordinariátů a polovina extraordinariátů nadále neobsazena. Nárůst počtu hostujících profesorů nemohl tuto situaci řešit: jednalo se o časově omezené profesury, většinou přednášeli hostující profesori na fakultě po dobu jednoho semestru. Mezi

³⁴ Bericht 47, s. 54.

³⁵ Bericht über das Studienjahr 1952/53. Erstattet von Professor Dr. Alfred Verdroß, Wien 1953, s. 20.

³⁶ Fleck: Autochtone Provinzialisierung, 1996, s. 74.

³⁷ Stiefel: Entnazifizierung, 1981, s. 172.

Tabulka 2: Personální situace na FF Vídeňské univerzity 1945-1947³⁸

	ř.p.	mř.p.	em.ř.p.	em.mř.p.	hon. p.	host.p.	tit.mř.p.	doc.	Celkem
Stav 4/1945	49	21	10	3	5	3	53	53	197
Zůstalo ⁽¹⁾	13	3	10	1	0	1	15	18	61
Rehabilitace	7 ⁽²⁾	5	0	0	2	3	–	–	17
Obnovené doc.	–	–	–	–	–	–	9 ⁽³⁾	10	19
Nově jmenovaní ⁽⁴⁾	5	2	–	–	7	8	–	–	22
Nové habilitace	–	–	–	–	–	–	–	32	32
Celkem	24	10	10	1	9	12	22	60	148
Změna oproti r. 1945	–25	–11	0	–2	4	9	–	7	–49

Legenda:

⁽¹⁾ *Odcbody zahrnují denacifikaci, úmrtí, normální penzionování a propuštění*

⁽²⁾ *z nich ř. prof. mineralogie Dr. Emil Dittler zemřel*

⁽³⁾ *tit. mř. prof. Dr. Hans Mžik (Historische Geographie) a tit. mř. prof. Dr. Hermann Julius Hermann (neuere Kunstgeschichte) svoji venia legendi opět složil.*

⁽⁴⁾ *pouze ti, kteří před jmenováním na univerzitě nepůsobili – tj. příchody buď z jiné univerzity či z praxe.*

hostujícími profesory nalezneme jednak zástupce vítězných mocností,³⁹ či německojazyčné komunisty, kteří přišli spolu s Rudou armádou do Vídně⁴⁰ a dokonce také bývalého pražského profesora, katolického teologa Karla Hilgenreinera.⁴¹ Tato skupina profesorů mohla jen stěží představovat

³⁸ Pramen: Bericht 45–47.

³⁹ Charles Richard Hiscocks, reprezentant British Council ve Vídni, přednášel v LS 1947 o anglických dějinách, Ivan Vasilevič Ustinov o historické gramatice ruštiny (ZS 45/46), Jean Stanislas Clement o francouzských literárních a kulturních dějinách, James Parker Pettegrove o anglické literatuře.

⁴⁰ Germanistka Elise Riesel přednášela od ZS 45/46 až do LS 1946 národopis a Leo Stern, profesor Moskevské univerzity, marxismus.

⁴¹ Jeho mladší bývalý pražský kolega kunsthistorik Karl Maria Swoboda byl již jmenován profesorem.

základ výuky a bádání na univerzitě, stejně tak jako honorární profesori – většinou se jednalo o lidi z „praxe“ bez habilitace.

Podobně nemohli uvolněná místa zaplnit ani rehabilitovaní profesori, a to především proto, že z vědecky i početně významné skupiny bývalých rakouských emigrantů se na vídeňské profesury vrátil pouze národopisec Wilhelm Koppers a mimořádný profesor fyziky Karl Przibram.

Z hlediska fakulty se tak pozitivně vyvíjel pouze počet nově habilitovaných docentů, který v letech 1945–1947 dosáhl počtu 32. Lze předpokládat, že se jednalo v převážné míře o habilitace, započaté již za války. Z krátkodobého hlediska však ani tento nový vědecký dorost nemohl nahradit propuštěné ordináře a extraordinariáře.

Jakým způsobem byla tato volná místa nahrazena ukazuje srovnání personálního stavu fakulty v letech 1949/50 a 1956/57 se situací v roce 1944: Jestliže po roce 1945 zůstalo na fakultě z jejího původního složení pouze 31 % všech učitelů, působilo na ní koncem čtyřicátých let již 44 % učitelů z původního sboru (v případě profesorů se jednalo dokonce o 60 %) a v polovině padesátých let bylo již 50 % učitelského sboru z doby před rokem 1945 opět činných na fakultě (v případě profesorů se jednalo o 66 %).⁴² Po radikálních personálních čistkách v prvních měsících roku 1945 následoval postupný ale vytrvalý návrat nemalé části původního učitelského sboru z doby před rokem 1945.

Údaje o personální situaci na filozofické fakultě Vídeňské univerzity v základních rysech vykreslují dilemata denacifikačního procesu na rakouských vysokých školách. Základem denacifikací na univerzitách byl zákon o zákazu NSDAP (*Verbotsgesetz*) a zákon o převodu úřednictva (*Beamtenüberleitungsgesetz*). Na jejich základě byli automaticky propuštěni všichni „říšští“ Němci, tj. vysokoškolští učitelé, kteří nebyli k 13. březnu 1938 rakouskými státními občany. Podobně byla odejmuta *venia legendi* všem docentům, kteří se habilitovali v letech 1938–1945. Propuštěni měli být také všichni členové NSDAP a dokonce i kandidáti členství (tzv. čekatelé). Rigórní ustanovení denacifikačních zákonů však byla zmírněna možnostmi dovolání a výjimek, na univerzitách byly také zřízeny komise, které měly rozhodovat o konkrétních případech.

V roce 1947 byl přijat nový denacifikační zákon (*Nationalsozialistengesetz*), který měl průběh denacifikací sjednocovat. Zákon nově rozdělil bývalé nacionální socialisty (či ty, kteří za ně byli považováni) na „zatížené“

⁴² Údaje podle Weinert: *Entnazifizierung an den Hochschulen*, s. 262.

a „méně zatížen“ a určil jim tresty a pokuty. Zákon však zůstal v plné platnosti pouze jeden rok – nejprve tzv. „mládežnická amnestie“ a poté především amnestie „méně zatížených“ v roce 1948 vedly v podstatě ke konci denacifikací v Rakousku.⁴³

Tento systém denacifikací měl pochopitelně zásadní vliv i na podobu rakouských univerzit – zatímco propuštění „říšských Němců“, kteří na univerzity přišli až po roce 1938, provedly většinou univerzity bez větších obtíží a námitek, staly se hlavním tématem univerzitní personální politiky denacifikace „rakouských“ kolegů před univerzitními komisemi. Nebyla to však pouze „falešná solidarita“ profesorů, která vedla k tomu, že rakouští „méně zatížení“ a později i „zatížení“ profesori a docenti se mohli většinou do konce čtyřicátých let na univerzity vrátit, ale také systém denacifikací samotných: automatické propuštění „říšských Němců“ mělo za následek takový nedostatek učitelů, který „vedl k ponechání většiny nyní ‚nepostradatelných‘ rakouských bývalých nacistů na vysokých školách“.⁴⁴ Po amnestii v roce 1948 pak již velké části pouze dočasně propuštěných bývalých členů NSDAP nestála v jejich obnovené univerzitní kariéře žádná zákonná překážka. Že se personální situace po roce 1948 stabilizovala, dokazují i zprávy rektorů z této doby, kteří mohli ohlásit, že „velká část vakantních stolic byla obsazena“.⁴⁵

Kromě rehabilitovaných profesorů a docentů, tj. těch, kteří byli v roce 1938 propuštěni či jim byla odebrána *venia legendi*, a kteří přežili válku a nacházeli se na rakouském území, to tak byli především „obyčejní“ členové NSDAP a později dokonce i vyšší funkcionáři strany,⁴⁶ kteří koncem čtyřicátých let vytvářeli učitelský sbor rakouských vysokých škol.

Otázkou zůstává, zda tento způsob obnovy učitelského sboru byl jediný možný, zda, vzhledem k tomu, že podle odhadu Christiana Flecka bylo po roce 1945 na rakouských vysokých školách 200 volných ordinariátů,⁴⁷ neznamenal tento způsob obnovy vyřazení možnosti modernizace (ale

⁴³ K denacifikaci v Rakousku srv. základní již citovanou studii Stiefelovu. K denacifikacím v americké okupační zóně viz: Rathkolb, Oliver: U.S.-Entnazifizierung in Österreich zwischen kontrollierter Revolution und Elitenrestauration (1945–1949), *Zeitgeschichte*, s. 302–325.

⁴⁴ Heiss, Gernot: Wendepunkt und Wiederaufbau: Die Arbeit des Senats der Universität Wien in den Jahren nach der Befreiung, in: Grandner – Heiss – Rathkolb: *Zukunft*, 2005, s. 9–37, zde s. 31.

⁴⁵ Viz např. Bericht 48/49, 49/50, 50/51.

⁴⁶ Z celé řady příkladů uvedme pouze znovuudělení akademického titulu bývalému vůdci nacionálně socialistického svazu docentů na Vídeňské univerzitě Arthuru Marchetovi v květnu 1950 akademickým senátem (viz: Heiss: *Wendepunkt*, 2005, s. 36).

⁴⁷ Fleck: *Autochtone Provinzialisierung*, 1996, s. 75.

i omlazení) rakouské vědy ve Druhé republice. Jedná se tak především o otázku, proč se na rakouských univerzitách objevilo po roce 1945 tak malé množství bývalých emigrantů – obvyklá odpověď, kterou nalezneme již ve zprávách rektorů z poválečného období, poukazovala na nechuť emigrantů vrátit se do nejistých (z finančního i politického hlediska) podmínek poválečného Rakouska.⁴⁸ Jakkoli nelze popřít, že podobné úvahy mohly hrát podstatnou roli, upozorňuje právě Fleck na připravenost nemalého množství bývalých rakouských profesorů, docentů či dokonce pouze studentů v zahraničí, vrátit se do Rakouska – ministerstvo školství a ani univerzity samotné však neprojevovaly žádný zájem s touto skupinou jednat: „Jak univerzity, tak i ministerstvo se snažily rehabilitovat ty, kteří v roce 1938 ztratili svá místa, ale neopustili zemi. Emigranti byli vnímáni s neskrývanou závistí, neboť se jim mělo domněle vést lépe, byli vnímáni se starými a novými předsudky, mezi nimiž nebyly předsudky, vycházející z antisemitského syndromu, zdaleka nejslabší. Oprávněné obavy těch emigrantů, kteří se chtěli vrátit, byly přijímány s nepochopením a hbitě byli odmítáni ti, kteří se ptali na podmínky návratu. Z podobného přístupu byla vyjímána pouze skupinka prominentů, s kterými se chtěly rakouské instituce chlubit a také staří přátelé z křesťansko-sociálního, stavovského a monarchistického prostředí“.⁴⁹

Závěr

V červenci 1946 předal diplomatický zástupce Rakouska v USA ministerstvu školství *Memorandum on the Reconstruction of Austrian Universities*, vypracované Rakouskou univerzitní ligou v Americe, obsahující 262 jmen vědců (mj. Ernst Gombrich, Lise Meitner, Erich Voegelin, Karl Popper) připravených vrátit se z emigrace na rakouské univerzity. Memorandum obsahovalo i návrhy na obnovu rakouského vysokého školství – na místo tradiční univerzitní samosprávy navrhovali autoři zavést na přechodnou dobu na každé univerzitě univerzitní komisi a předběžně postavit mimo službu

⁴⁸ Srv. např.: „Mnozí bývalí učitelé Vídeňské univerzity, kteří byli nacionálněsocialistickým režimem donuceni k emigraci a žijí nyní v zahraničí, byli několikrát pozváni rakouskými zastoupeními ve světě, aby převzali svůj úřad ve Vídni. Byly to většinou zřejmě důvody osobní povahy, že tato výzva dosud nenalezla takovou odezvu jak jsme očekávali“, in: Bericht 45–47, s. 17.

⁴⁹ Fleck: *Autochtone Provinzialisierung*, 1996, s. 91.

všechny učitele, kteří na univerzitě působili před rokem 1945.⁵⁰ Ministerstvo na memorandum neodpovědělo a ani s vědci, uvedenými v seznamu, o jejich návratu nejednalo.

Tento příklad nevyužitých alternativ obnovy rakouského vysokého školství po roce 1945 nás opět vrací k otázce položené v úvodu tohoto textu: jakou roli sehrál téměř okamžitý návrat k „univerzitní autonomii“ na rakouských univerzitách po roce 1945 v procesu jejich obnovy? Nebyl právě relativně velký svobodný prostor, který univerzity (opětovně) získaly, jednou z hlavních příčin obnovy jejich učitelského sboru pomocí rehabilitace v roce 1938 propuštěných přívrženců konzervativního a katolického tábora na straně jedné a „méně zatížených“ a později i „zatížených“ bývalých členů NSDAP na straně druhé?

Předchozí text však také ukázal, že tento návrat ke starým hodnotám probíhal na univerzitách v širším rámci: byl umožněn jednak nízkým zájmem spojenců o problematiku rakouských vysokých škol a jejich případných reforem a zároveň také vedením ministerstva školství, které se od podzimu 1945 nacházelo v rukou lidové strany a jejích politiků, mnohdy úzce spojených s univerzitní politikou stavovského státu. Druhá rozhodující politická síla v zemi – rakouská sociální demokracie – neměla až do sedmdesátých let o univerzity zájem, v rámci rozdělení sfér vlivu ve velké koalici přenechala tuto oblast svému koaličnímu partnerovi. Nelze se ani divit: rakouské univerzity platily tradičně za instituci ovládanou především měšťanskými vrstvami společnosti, kde socialističtí profesori a studenti byli ve výrazné menšině, po roce 1933 navíc cíleně pronásledované Dolfusovým režimem.

Vnitropolitická konstelace, stejně tak jako rozložení sil na univerzitách samotných tak byly podstatnými faktory návratu k prověřené podobě rakouské univerzity, který probíhal cíleně v prvních poválečných letech a jehož výsledkem byla nejenom konzervativní atmosféra na univerzitách v padesátých a šedesátých letech, ale i daleko povážlivější zamlčování minulosti řady univerzitních učitelů: duchu doby tak nepochybně odpovídala reakce historika, bývalého člena strany a velkoněmeckého nacionalisty Tarase v. Borodajkewycze, který v dotazníku, jímž se v roce 1955 ucházel o profesuru na Vysoké škole světového obchodu ve Vídni, odpověděl na rubriku „vztah k NSDAP“ slovy: „překonaná a nedůležitá otázka“!⁵¹

⁵⁰ Tamtéž, s. 82–83.

⁵¹ Viz Heiss: Wendepunkt, 2005, s. 36.

Summary

This article deals with the renewal of Austrian universities in 1945–1955. The article focuses mainly on autonomy of universities in the postwar period. It shows that after 1945 the traditional form of Austrian universities, as it had been established in the second half of the 19th century, was renewed. The possibility of new beginning after 1945 was not accomplished. The author finds the causes of this process in little interest in programmatic university policy on the side of the Allies as well as the Austrian government. This fact enlarged the space for autonomous activities of the universities. Return to the traditional form of the universities was determined by the way of the renewal of the university staff too. This renewal is demonstrated on the example of the personal structure of the staff of the University of Vienna and its academic senate.

UNIVERZITA KARLOVA 1945 – AKADEMICKÁ SAMOSPRÁVA A STÁT

ZDENĚK POUSTA

Pro zpracování tématu – akademická samospráva a stát v roce 1945 – bude vhodné, připomeneme-li si úvodem některé okolnosti, které pojem „autonomní prostředí univerzit“ pomohou objasnit. Rovněž bych rád poznamenal, že uplatňování státního vlivu či přímo jeho zasahování do chodu univerzity bylo a je zcela pochopitelné. Vždyť to byl stát, který od dob absolutismu tuto vzdělávací instituci financoval. Veškeré vysoké školy v předválečné Československé republice v letech 1918 až 1939 byly státní a byly zřízeny příslušným zákonem. V Československu nebylo soukromých vysokých škol, i když to bylo se zvláštním povolením vlády možné. Jako takové existovaly pouze vysoké školy zřízené ve dvacátých letech pro emigranty (Ruská právnická fakulta v Praze, Ukrajinská volná univerzita v Praze a Ukrajinská akademie zemědělská v Poděbradech)¹.

Ostatně státní dohled se projevuje pochopitelně i v současnosti.² Nejen přímým řízením ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy, ale také jme-

¹ Pro ukrajinské emigranty byla roku 1921 založena Ukrajinská univerzita v Praze, která od letního semestru 1933 nesla název Ukrajinská volná univerzita v Praze. Likvidace českých vysokých škol v listopadu 1939 se jí nedotkla a byla činná po dobu války až do jara roku 1945. (Výnohradník, Michal: Ukrajinská svobodná univerzita (UVU) a její důležité osobnosti v rámci ukrajinsko-českých vztahů. In: České vědomí Ukrajiny. Budoucnost v tradici. Univerzita Karlova, Ústav slavistických a východoevropských studií Filozofické fakulty, 2005, s. 11–18). Ruská právnická fakulta v Praze (1922–1929) ve třicátých letech svou činnost nerozvíjela.

² Děje se tak v rámci Zákona o vysokých školách č. 111/1998 Sb. Tento zákon svým demokratickým pojetím kupodivu překonal právní stav, jaký v tomto ohledu panoval před druhou světovou válkou a v roce 1945. Postavení vysokých škol před válkou bylo dáno právními normami, které upravovaly organizaci vysokého školství (zákon z 27. 4. 1873, č. 63, zákon

nováním vysokoškolských profesorů prezidentem republiky po předchozí proceduře na vysokých školách a na ministerstvu školství. Prezident republiky rovněž na návrh vlády jmenuje (a na návrh vlády může také případně z funkce odvolat) představitele univerzity, jejího rektora. Zvoleného kandidáta na rektorskou funkci akademickým senátem mu předkládá vláda prostřednictvím ministra školství ke schválení a udělení jmenovacího dekretu. Jde však o to, aby stát svého postavení nezneužíval a bezdůvodně nezasahoval do oblastí, jež jsou tradičně považovány za vlastní doménu akademické univerzitní obce. Pojem vysokoškolské autonomie je charakterizován nejen právem na vlastní samosprávu (právem spravovat si své záležitosti samostatně a vytvářet si vlastní statutární předpisy), ale také právem vyloučit zasahování státu do této univerzitní samosprávy.

„Revoluční jaro národů“ roku 1848 i po zmařené revoluci přineslo řadu pozitivních novot. Ve Vídni vzniklo 27. března 1848 ministerstvo vyučování. Mělo za úkol kromě jiného také modernizaci univerzit monarchie. Ta začala nabývat konkrétnější podoby, když se ve vládě Felixe Schwarzenberga stal 28. července 1849 ministrem kultu a vyučování hrabě Lev Thun.³ Během jeho působení ve vedení ministerstva byly přijaty zákony a nařízení, které podstatným způsobem upravily systém vysokých škol včetně jejich vnitřního postavení na celé století, u nás až do nabytí platnosti Zákona o vysokých školách.⁴ Thunovy reformy byly zásadního rázu. Na základě Zákona o organizaci univerzit (byl vydán 30. září 1849) stály v jejich čele profesorské sbory. Ty volily ze svých řad na jeden studijní rok děkana fakulty, který v následujícím roce zastával úřad proděkana. Bylo pravidlem, že děkanem byl volen služebně nejstarší člen profesorského sboru, který dosud děkanský úřad nezastával. Doba funkční působnosti rektora byla stejná jako u děkana, jeden rok. Také způsob výběru příslušného kandidáta na rektora byl obdobný. Rektora volil sbor volitelů, který tvořili v rovnoměrném zastoupení učitelé všech fakult.⁵ Od rozdělení Karlo-Ferdinandovy univerzity na českou a německou v roce 1882 platila také na české

z 19. 1. 1922, č. 28 Sb. a další), viz též Placht, Otto – Havelka, František: Příručka školské a osvětové správy, Praha, Státní nakladatelství v Praze 1934, s. 1215–1250.

³ Ministrem vyučování byl Leopold Lev hrabě Thun-Hohenstein (1811–1888) v letech 1849–1860.

⁴ Zákon o vysokých školách, č. 58/1950 Sb., byl 18. května 1950 přijat Národním shromážděním na 45. plenární schůzi.

⁵ Jednalo se o fakulty teologickou, právnickou, lékařskou a filozofickou. Ve studijním roce 1920/21 k nim přibyla na Univerzitě Karlově v Praze nově konstituovaná fakulta přírodovědecká.

univerzitě zásada střídání fakult v rektorském úřadě. K narušení této zásady došlo výjimečně pouze v roce 1909, kdy místo kandidáta teologické fakulty Gabriela Pecháčka prosadila filozofická fakulta svého kandidáta. Prof. Pecháček si pak na zvolení rektorem musel počkat až do školního roku 1917/18. Od vzniku Československé republiky v říjnu 1918 se už žádný teolog rektorem Univerzity Karlovy nestal. Ostatně teologická fakulta jako taková měla namále a mnoho nechybělo, aby v počátečním „revolučním“ období Československé republiky byla z univerzitního společenství vykázána.⁶

Univerzitu na základě Thunovy reformy⁷ řídil akademický senát, v němž zasedali vedle rektora a prorektora – (což byl rektor minulého studijního roku) čtyři děkani a čtyři proděkani jednotlivých fakult, z počátku ještě čtyři děkani doktorských sborů. (Zákonem z 27. dubna 1873 byly však doktorské sbory pražské a vídeňské univerzity, které jinde neexistovaly, zbaveny aktivní účasti na životě univerzity.) Thunovo pojetí bylo značně moderní. Reforma odstranila policejní dohled na vysoké školy, odpadla stávající cenzura přednášek profesorů a dohled sledující prospěch studujících. Byla odstraněna rovněž dohlédací kompetence studijních direktorů, jež přešla na děkany fakult. Univerzita pochopitelně zůstávala i nadále zařízením v rámci státní školské správy, ale jak dokazuje působnost profesorských sborů, získala jistou samostatnost, byť státem svým způsobem ohraničenou a kontrolovatelnou. Rigorózní byrokratická podřízenost státnímu

⁶ Je pozoruhodné, že když se konala volba rektora 5. června 1946 a děkan filozofické fakulty prof. Rypka požadoval rektorskou funkci pro filozofickou fakultu, s odůvodněním, že rektor prof. Hrozný funkční období nevyčerpal, vystoupil s překvapivým požadavkem volby děkan teologické fakulty prof. Josef Šíma. Upozornil na skutečnost, že se fakulty v rektorské funkci střídají podle určitého turnu, přičemž teologická fakulta od vzniku Československé republiky rektora neměla. Požadoval proto, aby teologická fakulta nebyla z kandidatury na funkci rektora vyřazována. Rektor Bělehrádek reagoval na návrh prof. Šímy, jednoho ze zvolených volitelů rektora, vysvětlením, že tradičně uplatňovaný turnus při volbě rektora není stanoven žádnými předpisy a neexistuje žádné ustanovení, které by bránilo, aby teologická fakulta neposkytla svého profesora k výkonu rektorské funkce. Vyslovil však zároveň názor, že současná doba, která je „politicky vypjatá neposkytuje žádoucí předpoklady k tomu, aby rektorem byl člen teologické fakulty“. Členové akademického senátu spolu s přítomnými voliteli rektora byli pak nemálo překvapeni následným návrhem prof. Šímy. Ten na přítomných požadoval, aby vydali závazné prohlášení, že bude ve vhodnější době volen rektorem také člen teologické fakulty. Tento návrh přítomní odmítli se zdůvodněním, že příští volitele nemohou do budoucna zavázat jakýmkoli slibem.

⁷ Lentze, Hans: Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein, Wien 1962, dále Placht, Otto – Havelka, František: Předpisy pro vysoké školy republiky Československé, Praha 1932, s. 21n.

dohledu byla nahrazena formou jistého volnějšiho splynutí státní školy se samosprávnou společností. Ostatně trochu to připomínalo středověkou podobu univerzit jako učených cechů. Významu získané samostatnosti v rozhodování profesorských sborů si byli členové akademické obce plně vědomi a bedlivě ji i v budoucnu střežili, jak dokumentují za mnohé případy jmenování prof. JUDr. Karla Engliše profesorem právnické fakulty Karlovy univerzity.

Prof. JUDr. Karel Engliš byl jmenován profesorem pražské právnické fakulty v roce 1939 ještě před uzavřením českých vysokých škol Němci 17. listopadu.⁸ Dne 24. května 1939 na schůzi profesorského sboru poděkoval děkanu Hoetzlovi jménem nových členů sboru za přivítání a také jejich jménem slíbil upřímnou spolupráci (spolu s prof. Englišem se schůze poprvé účastnili ordináři Karel Laštovka, František Štajgr a Bohuslav Tomsa).⁹ Na programu této schůze byla také volba děkana na studijní rok 1939/40. Z 18 odevzdaných hlasů byly dokonce tři hlasy pro nového člena sboru prof. Karla Engliše¹⁰ a vše nasvědčovalo tomu, že profesorským sborem byl plně akceptován. Ze zápisu sboru dále vyplývá, že se prof. Engliš zasedání také velmi aktivně účastnil, podal několik návrhů a připomínek. Byl respektován již skutečností, že jménem nově přichozících členů sboru mohl promluvit. Proto tak trochu překvapí jednání profesorského sboru krátce po obnovení činnosti českých vysokých škol v květnu 1945. Muselo být náhledni, že jeho jmenováním v roce 1939 ministr školství a národní osvěty ve vládě Rudolfa Berana,¹¹ prof. Jan Kapras, vynikající profesor čes-

⁸ O jmenování profesorem národního hospodářství na právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze byl prof. Engliš vyzooměn dopisem Ministerstva školství a národní osvěty (č. j. 42538/39-III/3) 17. března 1939 adresovaného mu do Brna.

⁹ AUK, PF, Protokol o schůzi profesorského sboru právnické fakulty Karlovy univerzity konané dne 24. května 1939. Dle zápisu doc. JUDr. Jarmily Veselé byli přítomni děkan Hoetzel, a členové sboru: Krčmář, Drachovský, Funk, Vavřínek, Hobza, Sommer, Wenig, Engliš, Laštovka, Tomsa, Saturník, Matějka, Vošta, Boháček, Solnař, Andres, Tureček, Štajgr a doc. JUDr. Kliment. Omluveni byli: Kapras, Svoboda a Horáček.

¹⁰ Karel Engliš (1880–1961), posluchač právnické fakulty česko-karloferdinandovy univerzity v letech 1899–1903, byl promován 31. května 1904. Dne 25. dubna 1910 byl habilitován pro národohospodářskou politiku a statistiku na české technice v Brně, posléze se stal tamtéž mimořádným profesorem pro národní hospodářství, finanční vědu a statistiku, řádným profesorem byl jmenován 18. srpna 1918. Řádným profesorem národního hospodářství na právnické fakultě Masarykovy univerzity jmenován 23. července 1919. Řádným profesorem právnické fakulty Univerzity Karlovy byl jmenován dekretem prezidenta republiky ze dne 15. března 1939 a nově 6. listopadu 1945 s účinností od 1. října 1945.

¹¹ Druhá vláda pomnichovského Česko-Slovenska za předsednictví Rudolfa Berana vykonávala úřad od 1. prosince 1938 do okupace země a vzniku Protektorátu Čechy a Morava

kých právních dějin na právnické fakultě Univerzity Karlovy sledoval v první řadě pedagogický, odborný a vědecký přínos renomovaného odborníka pro fakultu, než že by se jednalo o vlastní ministerský autoritativní zásah do univerzitní samosprávy.

Na druhé straně je způsob jednání právnické fakulty pádným důkazem, jak si univerzita, v tomto případě profesori právnické fakulty svého rozhodovacího práva cenili a jak důrazně univerzitní autonomii bránili. Prof. Engliš byl po osvobození Československa v květnu 1945 a obnovení činnosti českých vysokých škol pozván do schůze profesorského sboru pražské právnické fakulty a tam bylo v jeho přítomnosti konstatováno, že „profesor Masarykovy univerzity JUDr. Karel Engliš byl jmenován profesorem Univerzity Karlovy v Praze dekretem Dr. Háchy z 15. března 1939 k návrhu ministra školství Dr. Kaprase z 14. března 1939 schválenému v poslední schůzi Beranovy vlády z 14. března 1939“. Profesorský sbor konstatoval, že se proti jmenování prof. Engliše v roce 1939 k nejvyššímu správnímu soudu neodvolal pouze z důvodu, že by tím nejen ničeho nedocílil, ale naopak by vláda nezákonnost „sanovala, generálním aktem autonomii vysokých škol, kterou před tím již značně omezila, zcela odstranila“. Současně se profesorský sbor usnesl, aby byl prof. Engliš navržen na jmenování řádným profesorem národního hospodářství, a toto jmenování aby bylo provedeno současnou vládou. V rámci dobové poválečné atmosféry spojené s „očistou“ rovněž sbor konstatoval, že proti „jmenovanému není námitek z hlediska národní a politické spolehlivosti“. A tak se stalo, že prof. Engliš byl ministrem školství prof. Zdeňkem Nejedlým z místa profesora právnické fakulty Karlovy univerzity odvolán, jmenován profesorem Masarykovy univerzity v Brně a pak nově na návrh právnické fakulty jmenován ministrem Nejedlým profesorem právnické fakulty Univerzity Karlovy.¹² „Profesorský sbor právnické fakulty Univerzity Karlovy, řídě se programem vlády a zásadním usnesením schůze všech děkanů pražských vysokých škol, ne-

15. března 1939. Ve stejném složení pracovala jako první protektorátní vláda (16. 3. 1939 – 27. 4. 1939). Prof. Jan Kapras (1880–1947) zastával funkci ministra školství a národní osvěty nejen v Beranových vládách, ale také do konce vlády div. gen. Ing. Aloise Eliáše (19. 1. 1942). Prof. Jan Kapras, vysokoškolský pedagog byl politicky angažován v národně demokratické straně, v letech 1931–1935 člen senátu Československé republiky. Po válce byl obviněn z kolaborace, Národním soudem však zproštěn obvinění.

¹² AUK, PE, inv. č. 58, Protokoly o schůzích profesorského sboru právnické fakulty Karlovy univerzity v letním semestru 1945 a ve studijním roce 1945/46, osobní spis prof. JUDr. Karla Engliše. Viz též Pousta, Zdeněk: Právnická fakulta. In: Dějiny univerzity Karlovy IV. (1918–1990), Praha, Univerzita Karlova 1998, s. 370 a 371.

uznal při znovuotevření univerzity tento jmenovací dekret jako platný učiniv toto usnesení: Prof. Engliš byl jmenován bez návrhu profesorského sboru dekretem dr. Háchy z 15. března 1939. Byl to první případ na naší univerzitě od roku 1882, a vůbec na všech ostatních našich vysokých školách, že byl jmenován profesor bez návrhu sboru¹³.

Po likvidaci zbytku Československa německou okupací 15. března 1939 narostla vrchovatě zpupnost představitelů Německé univerzity v Praze a Karlova univerzita musela 31. srpna 1939 odevzdat historické insignie a starobylé pečetidlo. Bylo jí odňato také Karolinum a univerzitní archiv. Rektor Bedřich Hrozný se po neuskutečněném slyšení u prezidenta Emila Háchy v této věci obrátil na profesory právnické fakulty Jana Matějku a Antonína Hobzu, aby vypracovali nástin obranného ohrazení. Požádal zároveň Václava Vojtíška, profesora pomocných věd historických a archiváře Univerzity Karlovy, aby vypracoval memorandum, které by věcnými argumenty podpořilo stanovisko rektora Hrozného proti odnětí Karolina, univerzitního archivu a insignií.¹⁴ Prof. Vojtíšek shrnul argumenty na 13 stránkách textu¹⁵ a 5. listopadu je rektorovi Hroznému odevzdal. Následného dne bylo přijato akademickým senátem a postoupeno nadřízeným úřadům. Pozoruhodná je závěrečná věta průvodního Vojtíškovy dopisu, která svým způsobem vypovídá o vážnosti univerzitní samosprávy a o osobitěm vlastním konání členů akademické obce. Prof. Vojtíšek na závěr dopisu rektorovi Hroznému píše: „Ještě bych si dovilil podotknouti: Jestli ministerstvo školství a národní osvěty připravilo obširný rozklad o otázkách práv Karlovy univerzity, nemělo to činiti jen o své újmě a bez vědomí Karlovy univerzity“.¹⁶ Tyto dva příklady jednání akademické samosprávy (jmenování profesora bez předběžného návrhu profesorského sboru fakulty a skutečnost, že si univerzita v kauze vlastnictví Karolina ústy prof. Vojtíška vymíňuje svou účast) ještě doplním o tradovaný pojem „neutrální území akademické půdy“.

I když jsem nenašel publikovanou normu, která by „neutralitu akademické půdy“ stvrzovala, stalo se toto pojetí, jež vycházelo zřejmě ze středověké jurisdikce, respektovaným a uznávaným, byť nepsaným územ, který

¹³ AUK, PF inv. č. 87, osobní spis prof. Karla Engliše.

¹⁴ AUK, AS, mimořádné zasedání akademického senátu 6. listopadu 1939.

¹⁵ Univerzita Karlova – Ústav našeho státu a národa. (Dobré zdání z 2. listopadu 1939) In: Vojtíšek, Václav: Výbor rozprav a studií, Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1953, s. 540–553.

¹⁶ AUK, fond Archivu UK, čj. 60/39.

i česká veřejnost řadila mezi univerzitní specifika. Tak si Václav Vaněček posteskyl,¹⁷ že při násilnostech národně demokratického studentstva, kterých byl svědkem v budově právnické fakulty a sídla rektorátu 26. listopadu 1934 při převzetí insignií českou univerzitou, nebylo možno k udržení pořádku povolat policii, neboť na akademickou půdu „přece nesměla“.

V budově právnické fakulty hledali po pohřbu Jana Opletala 15. listopadu 1939 demonstrující studenti útočiště před oddíly SS a německé policie.¹⁸ Děkan fakulty Arnošt Wenig se snažil odvrátit případnou perlustraci studentů argumentováním o „akademické půdě“.¹⁹ Němci však na tuto akademickou zvláštnost nebrali zřetel a děkanovi výjimečně povolili pouze osobní účast při německé kontrole fakulty. Prohlídky se mohl účastnit spolu s děkanem právnické fakulty Wenigem ještě v budově přítomný rektor prof. Bedřich Hrozný. Manifestující studenty však nezachránila v tomto případě akademická půda, ale skutečnost, že se rázem stali pozornými posluchači prof. Josefa Turečka, který přednášel církevní právo.²⁰

Jiří Ješ ve své vzpomínkové knize *Co přines čas*²¹ uvádí, že když přišli v časných ranních hodinách v únoru 1948 příslušníci Státní bezpečnosti zatknout předsedu spolku právníků Všehrd a předsedu pražského Svazu vysokoškolského studentstva Emila Ransdorfa, předstíral že není doma, „a když odešli, zmizel na právnickou fakultu, neboť se domníval, že dosud platí nedotknutelnost akademické půdy“. Než stačili přátelé Ransdorfovi odbarvit vlasy na blond a pomoci mu k útěku do americké okupační zóny Německa, Jiří Ješ se s ním na právnické fakultě setkal a naposled s ním zde hovořil. Takovou sílu představivosti si udržovala akademická půda ještě v polovině dvacátého století! Snad tomu bylo díky dosud státem respektovaným akademickým zvláštnostem a formám samostatného rozhodování

¹⁷ Vaněček, Václav: Jak to bylo před týdnem. Nepěkné, výstražné vzpomínky, České slovo, 2. 12. 1934.

¹⁸ Pasák, Tomáš: 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova, Praha, Univerzita Karlova 1997, viz s. 73 a 78.

¹⁹ Buriánek, František (ed.): Nepokořené mládí. Vypovědi českých studentů z koncentračního tábora Sachsenhausen, Praha 1977, s. 100n.

²⁰ Když vtrhli nacisté do posluchárny a pátrali po studentech, kteří hledali útočiště na Turečkově přednášce, děkan Wenig je opakovaně rezolutně žádal, aby opustili akademickou půdu. Přítomní studenti měli jednání děkana za statečné. Viz Pasák, Tomáš: 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova, s. 78.; Krátký, Karel: Studenti zatčení dne 15. listopadu 1939, in: 17. listopad 1939, vydal Český svaz bojovníků za svobodu v nakl. Doplněk, Brno 1994, s. 39; Pražský, Lubomír: Nacistická likvidace vysokých škol, in: Perzekuce bez soudu, vydal Český svaz bojovníků za svobodu, Praha 2006, s. 54n.

²¹ Ješ, Jiří: Co přines čas, vzpomínky současníka. Praha, Academia 1997, s. 57.

akademické obce a tradičně chápané univerzity, jakožto instituce s někdejší vlastní jurisdikcí a zvyklostmi.

Dramatické období světových dějin let 1939–1945 ovlivnilo životy generací. Také Karlova univerzita musela projít strastiplnou cestou německé okupace, než se opět po ukončení válečného běsnění otevřely na jaře 1945 brány jednotlivých fakult a začala normální vysokoškolská práce. Životní zkušenost univerzitní obce byla bohatší o četná zklamání, jež přinesl Mnichov, demoralizující éra Druhé republiky s konečnou likvidací zmrzačeného státu vojsky fašistického Německa a utvořením Protektorátu Čechy a Morava v březnu 1939. Profesori, docenti a asistenti Karlovy univerzity se spolu se studenty podíleli na protifašistickém odboji doma i v zahraničí, dvanáct profesorů a čtrnáct docentů se v květnu 1945 domů nevrátilo. Buď zahynuli v koncentračních táborech nebo byli popraveni.²² Studenti byli nejaktivnějšími účastníky pražských demonstrací proti německé okupaci 28. října 1939, při kterých přišel o život dělník Václav Sedláček a postřelen byl posluchač lékařské fakulty Jan Opletal. Ten zranění 11. listopadu podlehl a studentské protiněmecké protesty v Praze v den Opletalovu pohřbu 15. listopadu se staly pro Němce vhodnou záminkou k připravované razantní akci proti české inteligenci a českým vysokým školám. V Praze-Ruzyni popravili Němci bez soudního rozhodnutí devět studentských funkcionářů, 1200 vysokoškoláků odvezli do koncentračního tábora *Sachsenhausen* a 17. listopadu 1939 české vysoké školy uzavřeli.²³ Mnozí českoslovenští vysokoškoláci, mezi nimi také posluchači Karlovy univerzity, opustili domov, aby se v řadách československé zahraniční armády účastnili bojů za osvobození země.²⁴

Prezident Edvard Beneš řídil československou zahraniční osvobozovací akci z Londýna, zde také sídlila Státní rada a exilová vláda. Při podpisu československo-sovětské spojenecké smlouvy v prosinci 1943 v Moskvě vedl prezident Beneš politická jednání i s exilovými představiteli KSČ, zde také probíhala v březnu 1945 před odjezdem prezidenta a vlády do Košic závě-

²² Zpráva prorektora prof. Antonína Salače, AUK, AS inv. Č. 611, kart. 39. Viz též: Persekuce českého studentstva za okupace, Praha 1945.

²³ Pašák, Tomáš: 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova, Praha 1997; Leikert, Jozef: Černý pátek sedmnáctého listopadu, Praha 2001.

²⁴ Šulc, Bohuslav: Ústřední svaz československého studentstva v exilu za války 1940–45, Praha 1990, s. 103; Odkaz 17. listopadu po šedesáti letech, Praha 2000; Leikert, Jozef: A den se vrátil. Co následovalo po 17. listopadu 1939, Bratislava 1993; Leikert, Jozef: Černý pátek sedmnáctého listopadu, Praha 2001; Macháček, Karel: Útěk do Anglie, Praha 2003.

rečná jednání mezi londýnskou a moskevskou exilovou skupinou o podobě budoucího politického uspořádání státu.

Otázkám poválečného života v osvobozeném Československu věnovala pozornost nejen jednotlivá ministerstva československé exilové vlády v Londýně, ale také příslušné studijní ústavy. Jak se druhá světová válka chýlila ke konci, připravovaly skupiny jednotlivých politických stran tzv. akční programy na uspořádání politických poměrů v osvobozené republice. Je proto velkou otázkou, proč členové exilové vlády s sebou nepřivezli na moskevská jednání s československými komunisty písemné podklady, jež by mohly tvořit základ jednání o podobě vládního programu a budoucím uspořádání republiky.²⁵ Pro samotné komunisty to bylo velmi překvapivé.²⁶ Oni byli naopak na jednání důkladně připraveni a ta pak probíhala v jejich režii na základě písemných podkladů, které připravili a předložili. Tak tomu bylo při projednávání personálního složení vlády i Návrhu programu nové československé vlády.²⁷ Byly to otázky existence a působnosti národních výborů, které se uplatnily i v případě obnovy činnosti českých vysokých škol. Těch se týkaly i některé dekrety prezidenta Beneše, připravované v Londýně. Jedním z nich byl návrh dekretu prezidenta republiky o vysokých školách.²⁸ Krom toho, že v 1. odstavci § 1 proklamoval obnovení činnosti Karlovy univerzity v Praze a všech československých vysokých škol, stanovoval 2. odstavec § 1: „Ministr školství a národní osvěty se zmoc-

²⁵ Vždyť jenom Akční program londýnské skupiny československé sociálně demokratické strany z února 1945 představuje rozsáhlý a kompaktní dokument. Viz: Klimeš, Miloš – Lesjuk, Petr – Malá, Irena – Prečan, Vilém: Cesta ke květnu, Praha 1965, I/2, s. 358–366.

²⁶ Moskevské vedení sděluje komunistům do Londýna v dopise 30. března 1945 (adresovaném Anežce Hodinové-Spurné), že jednání o průběhu a výsledcích moskevské přípravy vládního programu a budoucího uspořádání poválečného Československa byla velmi rozčilující, ale „naše vedení mělo vše náležitě promyšleno; program i strukturu písemně připravené, kdežto ostatní partneři neměli věci ani promyšleny, ani nic písemného nepřivezli“, viz Hanzlík, František: Únor 1948, výsledek nerovného zápasu, Praha 1997, s. 40, kde je publikována fotokopie zmíněného dopisu do Londýna, deponovaný ve fondech Národního archivu, A ÚV KSČ, fond 100/24, sv. 172, aj. 1532.

²⁷ Klimeš, Miloš – Lesjuk, Petr – Malá, Irena – Prečan, Vilém: Cesta ke květnu, Praha 1965, I/2 s. 380–390.

²⁸ Jech, Karel – Kaplan, Karel (eds.): Sborník návrhů a doporučení, část I., vydalo studijní oddělení pro věci školské a osvětové ministerstva vnitra RČS, Londýn 1944, 190 s., in: Dekrety prezidenta republiky 1940–1945. Dokumenty 1, Brno 1995, s. 465–466. (Exilová československá londýnská vláda neměla ministerstvo školství. Proto ministr vnitra dr. Juraj Slávik zřídil v srpnu 1943 studijní oddělení pro věci školské. Toto oddělení za spolupráce 25 externistů předložilo 28. října 1944 ministru vnitra a předsednictvu ministerské rady soubor návrhů a doporučení pro oblast školství v bezprostřední poválečné době.)

ňuje, aby zařídil volbu hodnostářů univerzitních a vůbec vše, čeho bude k aktivování zapotřebí, pakliže oprávnění činitelé nebudou s to, aby tak sami učinili“.

Vlastní dekret prezidenta republiky, který se týkal Karlovy univerzity, byl vydán později,²⁹ v květnu a červnu 1945 to byla vládní nařízení či ministerská ustanovení vydávaná formou ministerských vyhlášek, která sledovala cíl urychlené obnovy činnosti českých vysokých škol. Vládní nařízení č. 9/1945 Sb. z 25. května 1945 o přechodných opatřeních na českých vysokých školách stanovilo krom jiného, že poměry na českých vysokých školách se řídí předpisy platnými dne 29. září 1938, a § 2 stanovil, že „ministr školství a osvěty učiní v přechodné době odchylkou od platných předpisů (§ 1) správní cestou všechna opatření potřebná k zahájení a další činnosti vysokých škol a k urychlení studia, jmenovitě pokud jde o studijní úlevy pro studující, kterým bylo znemožněno studium uzavřením českých vysokých škol v letech 1939 až 1945“.

Často však předcházela spontaneita a nadšení předválečných zaměstnanců a posluchačů vysokých škol oficiální výzvy k jednání. Profesor Josef Polišínský informuje čtenáře své autobiografie, jak hned 10. května 1945 se podle domluvy s profesorem Stloukalem hlásil u děkana Jana Rypky, který mu vystavil písemné potvrzení, že je zmocněn převzít budovy a místnosti, jimiž filozofická fakulta disponovala do uzavření českých vysokých škol v roce 1939.³⁰

Profesora pražské techniky Františka Kadeřávka³¹ vyzvala přímo Česká národní rada, aby se postaral o obnovení provozu českých vysokých škol.³² Ostatně takový pokyn České národní rady ve vztahu k českému školství nebyl v květnových dnech roku 1945 ničím ojedinělým. Ku příkladu zatímní správou ministerstva školství a osvěty pověřila prof. dr. Jaroslava Kudrnovského.³³ Prof. Kadeřávek svolal dostupné akademické funkcionáře zvo-

²⁹ Dne 18. října 1945 byl vydán dekret prezidenta republiky č. 122/1945 Sb. O zrušení německé univerzity v Praze, signovaný předsedou vlády Fierlingerem a ministrem školství a osvěty Nejedlým. § 1 zmíněného dekretu prohlásil německou univerzitu za zaniklou prvním dnem povstání pražského lidu 5. května 1945.

³⁰ Polišínský, Josef: *Historik v měnícím se světě*, Praha 2001, s. 107.

³¹ František Kadeřávek (1885–1961), působil na české technice od roku 1906, od 1917 mimořádný a od 1920 řádný profesor, v roce 1945 rektor ČVUT. Za druhé světové války se účastnil domácího odboje.

³² Zilyrská, Blanka: *Poválečná obnova a zápas o charakter univerzity*. In: *Dějiny Univerzity Karlovy*, IV. 1918–1990, Praha 1998, s. 235–261.

³³ *Věstník ministerstva školství a osvěty*, Praha 16. 5. 1945, roč. I., s. 5.

lené pro studijní rok 1939–1940, a tito poslední předváleční akademičtí funkcionáři Univerzity Karlovy a Českého vysokého učení technického, jimž funkci nikdo nezrušil, utvořili Výbor vysokých škol, ve kterém měly své zástupce také brněnské vysoké školy. Již 12. května 1945 se členové výboru snažili ve vydaném provolání dát nadějnou odpověď především studentům, kteří uzavřením českých vysokých škol měli studia v roce 1939 přerušena, a slíbili učinit vše potřebné pro obnovu činnosti českých vysokých škol.³⁴ Blanka Zilynská upozorňuje, že představa, která v tom smyslu při obnovování činnosti univerzity panovala – naposledy zvolení akademičtí funkcionáři svolají profesorské sbory fakult a bude-li jim vyslovena důvěra, setrvávají ve funkci do následných řádných voleb – byla narušena zasahováním ministerstva školství a osvěty. To údajně akceptovalo návrhy ilegálních odborů z konce války „a proti pravidlům univerzitní autonomie potvrdilo do akademických hodností takto vybrané osoby“.³⁵ Jednalo se konkrétně o funkci rektora a děkany právnické, přírodovědecké a lékařské fakulty Univerzity Karlovy. Do rektorské funkce navrhl ministr školství prof. Nejedlý 15. května, profesora lékařské fakulty Karlovy univerzity MUDr. Jana Bělehrádka, který se krátce předtím vrátil z terezínské Malé pevnosti. Poslední předválečný rektor prof. PhDr. Bedřich Hrozný byl vážně nemocen, a tak jej zatím zastupoval prof. Jan Rypka, děkan fakulty, na které prof. Hrozný působil. Také prof. Bělehrádek potřeboval určitý čas po návratu z internace na zotavenou. Jakmile mu zdravotní důvody umožnily, aby se ujal rektorského úřadu, stanul v čele poradního sboru děkanů fakult, který v této poválečné revoluční době nahrazoval zatím nekonstituovaný nejvyšší akademický úřad – akademický senát.

Sbor děkanů projednával první zásady očištné akce studentské i profesorské. Zabýval se otázkou studia na německých vysokých školách a maturit na německých středních školách a hlavně se snažil podporovat jednotlivé fakulty v obnovení jejich veškeré činnosti. Podporoval požadavky vedení fakult směřující na ministerstvo školství a osvěty o doplnění profesorských sborů. Ministr Nejedlý postupně rušil dekrety bývalého ministerstva školství a národní osvěty z let 1939 až 1941, kterými byli univerzitní profesori buď přeloženi na trvalý odpočinek, či dáni na dovolenou s čeka-

³⁴ Učitelé, zaměstnanci a studenti Masarykovy univerzity v Brně začali s obnovou univerzity ihned po osvobození města 26. dubna 1945. Všechny čtyři fakulty byly během května schopny obnovit svou činnost.

³⁵ Zilynská, Blanka: Poválečná obnova a zápas o charakter univerzity. In: Dějiny Univerzity Karlovy, IV. 1918–1990, Praha 1998, s. 235–236.

telným.³⁶ Sbor děkanů také rozhodl a podal ministerstvu školství a osvěty návrh, aby se co nejdříve konala promoce absolventů univerzity, kteří měli být promováni 17. listopadu 1939, a aby jejich diplomům byla přiznána zpětná účinnost. Promoce se konala 9. června 1945 ve velké posluchárně filozofické fakulty³⁷ a po šesti letech umrtvení života Karlovy univerzity byla radostnou předzvěstí nové éry mírového života, plného naděje a radostného očekávání. Po této promoci, jež byla velkou akademickou slavností s rozsáhlou publicitou v tisku a zachycena i štábem filmařů, následovaly další. Dne 16. června bylo promováno osm mediků, 19. června třináct právníků, 22. a 23. osm přírodních vědců a 4. července byl promotorem pěti doktorů filozofie předseda České národní rady profesor dějin české literatury Albert Pražák.³⁸ Vzápětí následovaly další. Jednalo se většinou o studenty, kterým chyběla před uzavřením českých vysokých škol jedna rigorózní zkouška. A tak měly zkušební komise od 4. června opravdu napilno.

Domnívám se, že skutečně první promoce, která se konala ve velké posluchárně filozofické fakulty, je svým svědectvím o době a vlastní výjimečnosti hodna zaznamenání i s listopadovým prologem událostí roku

³⁶ Profesori, kteří dleli na trvalém odpočinku, ale nedosáhli penzijního věku sedmdesáti let byli opětně aktivováni, tak jako profesori na dovolené s čekatelným. Předáváním nových dekretů se stanovením ročního platu včetně služného, činovného a dalších přídavek od 1. 6. 1945 zpětně bylo poměrně pomalé a tak 16. 7. 1945 byl požádán rektorátní rada a univerzitní notář JUDr. Říha děkanem filozofické fakulty prof. Rypkou, při reaktivaci profesorů na ministerstvu školství a osvěty v této věci zakročil. In: AUK, RUK korespondence, karton 10.

³⁷ Budovu právnické fakulty, kde také sídlil od třicátých let dvacátého století rektor, prorektor, úřad rektorátní a kde se konaly v Collegiu maximu promoce doktorů, představitelé univerzity po marných urgencích u samotného ministra obrany generála Ludvíka Svobody ještě z držení čs. armády nepřevzali. První promoce po téměř šesti letech se v budově právnické fakulty konala teprve 4. července 1945. Proto k slavnostnímu aktu posloužila svými rozměry a důstojným vzhledem velká posluchárna Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Promotor prof. MUDr. Roman Kadlický představil rektoru Janu Bělehrádkovi a děkanu Josefu Čančíkovi devět kandidátů doktora všeobecného lékařství: Václava Buriana, Eugena Eiselta, Oldřicha Hanzela, Evu Janů, Antonína Kanderta, Eduarda Kudrnu, Ladislava Štětku, Jiřího Thoře a Aloise Vokurku. Matrika doktorů sv. XI., s. 4901 a 4902. U všech devíti promovaných je uvedena poznámka: „Kandidát vykonal všechny předepsané zkoušky před uzavřením českých vysokých škol. Ježto promoce nemohla tehdy býti vykonána, přiznává se diplomu zpětná účinnost ku dni 17. listopadu 1939. V Praze 9. června 1945. MUDr. Jan Bělehrádkem, t.č. rektor, JUDr. J. Říha, univerzitní notář“.

³⁸ Stalo se pravidlem, že místo zdouhavého morálního poválečného prověřování oznámilo děkanství na veřejné úřední desce jména těch, kteří vykonali s úspěchem rigorózní zkoušky a následně měli být promováni, výzvu s upozorňujícím dovětkem: „Vyzývají se všichni, kdož by mohli proti nim vznést námítky, co do národní, státní a politické spolehlivosti, aby je do 8 dnů uplatnili na děkanství“.

1939. Prvním promováným na Univerzitě Karlově po otevření českých vysokých škol byl MUDr. Bedřich Placák. Když se v osudný den 17. listopadu 1939 dostavil na Albertov k poslední rigorózní zkoušce, naskytla se mu nezvyklá podívaná. Ve vchodu na fakultu stál rozkročený německý voják a v ruce strnule třímal pušku s nasazeným bodákem. Mezi hloučkem studentů před budovou zvolna procházeli plni obav a nejistoty děkan lékařské fakulty prof. František Hájek a profesori Heřman Šíkl a Josef Čančík. Na Placákovu otázku: „Spectabilis, pane děkane, smím se zeptat, co stalo?“, mu děkan odpověděl: „To já, milý kolego, nevím. Zavřeli nám fakultu. Jsem přesvědčen, že jde o nějaký omyl, který se v několika dnech vysvětlí“.³⁹ Vše se vysvětlilo dříve, než předpokládal děkan fakulty, i s oznámením o popravě devíti studentských představitelů v Ruzyni a transportu 1200 vysokoškoláků do koncentračního tábora Sachsenhausen. Po vypuknutí Slovenského národního povstání odešel Bedřich Placák počátkem září 1944 na Slovensko, aby se zapojil do bojových akcí. Stal se šéflékařem a později i náčelníkem štábu II. Stalinovy partyzánské brigády, která operovala na západním Slovensku v prostoru Bílých a Malých Karpat. Po ukončení války urychleně zajel do Prahy, aby studia medicíny ukončil. Byl prvním, který již 30. května 1945 úspěšně složil zbývající rigorózní zkoušku. Protože se musel vrátit na Slovensko, aby pokračoval v úkolu daném mu Ministerstvem národní obrany, zažádal, aby bylo upuštěno od promočního ceremoniálu a aby mu byl pouze předán diplom. „To nechťeli připustit, ale slíbili, že upustí od slavnostních formalit, ale že jakási – byť taková civilní – promoce musí být. Žádali mě však, abych souhlasil, že ta moje promoce zůstane jaksí anonymní. První promoci měla být až ta následující. Promoce se konala na filozofické fakultě. Usedl jsem v prázdné posluchárně a cítil jsem se úplně ztracený. Potom se otevřely dveře a já jsem strnul. Objeví se pedelové v červených řízách a za nimi vypochoďovali na pódiu akademičtí funkcionáři v dlouhých, černých, historických talárech s barety na hlavách, s akademickými insigniemi – zkrátka s celou tou tradiční, historickou parádou. Průvod se zastavil, hodnostáři se otočili a teď strnuli oni. Šklebila se na ně prázdnotou zející posluchárna a v ní se ztrácel opuštěností a velikostí prázdného prostoru scvrklý človíček – objekt tohoto slavnostního ceremoniálu. Hodnostáři se krátce poradili a opět vypochoďovali. Ptali se mne, kde jsou rodiče, příbuzní a přátelé. Odvětil jsem, že jsme se dohodli, že promoce bude utajena, bez slavnostního

³⁹ Placák, Bedřich: Paměti lékaře, Praha, 1997, s. 127–128.

obřadu, a proto jsem nikoho nepozval. Někdo zjistil, že v kteréši posluchárně se koná přednáška pro posluchače filozofie. Po dohodě s přednášejícím bylo použito těchto posluchačů jako komparsu pro naše divadlo. Jakmile trn vytrhávají mladí adepti filozofie zaplnili naši posluchárnu, vpochoďovali znovu univerzitní hodnostáři a obřad proběhl docela hladce. Odpadla jen děkovaná řeč, kterou obvykle jeden z promovaných za všechny pronáší. Po skončení ceremoniálu mi profesor Jirásek, který byl mým promotorem, sdělil, že si v poslední chvíli uvědomil, že jeho latinský projev je napsán v množném čísle, a že jej proto musel narychlo převést do čísla jednotného⁴⁰.

Dne 1. června 1945 začal mimořádně letní semestr se vším všudy.⁴¹ Ve středu 29. srpna se konala volba rektora. Volitelé z jednotlivých fakult zvolili jednomyslně na studijní rok 1945/46 řádného profesora lékařské fakulty MUDr. Jana Bělehrádka.⁴² Do nového semestru vstupovala univerzita již s řádně zvolenými funkcionáři. (Také funkce prorektora musela být obsazena volbou. Stal se jím jednomyslně 16. listopadu 1945 prof. PhDr. Antonín Salač.) Svou úlohu byl připraven plnit též řádně zvolený akademický senát. Radost a uspokojení akademické obce se zahájením přednášek pociťovala také česká veřejnost. Vždyť o nově pulzujícím životě univerzity věděli nejen Pražané. Přednášky se totiž pro velký počet studentů konaly i mimo tradiční univerzitní prostory – v pražské Městské knihovně, ve vel-

⁴⁰ Placák, Bedřich: Paměti lékaře, s. 334–335.

⁴¹ Letní semestr končil 7. září 1945. Po letních prázdninách, které začaly 8. září začal studijní rok 1945/46 1. října 1945.

⁴² Volba se konala v zasedací síni akademického senátu podle § 10 zákona z 27. dubna 1873 č. 63 o organizaci akademických úřadů. Po zprávě skrutátorů (doc. Siblíka a doc. Merella) nejstarší ze sboru děkanů prof. Jan Rypka prohlásil MUDr. Bělehrádku za rektora zvoleného na studijní rok 1945/46. Ministr školství a osvěty potvrdil volby akademických funkcionářů na Univerzitě Karlově a 8. listopadu 1945 Věstník ministerstva školství a osvěty (roč. I., sešit 10) jmenované uvedl: Prof. MUDr. Jan Bělehrádek, rektor univerzity, prof. ThDr. Karel Kadlec, děkan fakulty bohoslovecké, prof. JUDr. Jan Matějka, děkan fakulty právnické, prof. MUDr. Josef Čančík, děkan fakulty lékařské, prof. PhDr. Jan Ryba, děkan fakulty filozofické a prof. PhDr. František A. Novák, děkan fakulty přírodovědecké. Dále ministr potvrdil volby proděkanů fakult: prof. ThDr. Josefa Hegra, proděkanem fakulty bohoslovecké, JUDr. Theodora Saturníka proděkanem fakulty právnické, prof. MUDr. Václava Jedličku, proděkanem fakulty lékařské, prof. PhDr. Antonína Matějku, proděkanem fakulty filozofické a prof. PhDr. Viktora Trkala, proděkanem fakulty přírodovědecké. Potvrzení ministrem byli rovněž přísedící akademického senátu na tříleté období 1945/46 až 1947/48 a to: prof. ThDr. Josef Cibulka z fakulty bohoslovecké, prof. JUDr. Jan Krčmář z fakulty právnické, prof. MUDr. Antonín Přecechtěl z fakulty lékařské, prof. PhDr. Albert Pražák z fakulty filozofické a prof. PhDr. Augustina Žáček z fakulty přírodovědecké.

kém sále Lucerny, v kinosálech některých biografů, a dokonce i v kameném cirkuse, který stál a působil na Letné. Zájem o studium po šesti válečných letech byl značný. Z celkového počtu posluchačů bylo do prvního ročníku zapsáno 39,7 % univerzitních studujících.

Rektor Bělehrádek si byl vědom neobvyklého postupu uvedení do vysoké akademické funkce i faktu, že akademičtí funkcionáři v letním mimořádném semestru „vedli univerzitní věci z pověření ministrova, a nikoli podle akademické volby, ve smyslu tradiční univerzitní autonomie“.⁴³ Období, kdy nejvyšší řídicí univerzitní orgán – akademický senát suploval sbor děkanů fakult, chápal jako přechodné, byť doznal, že „jako revoluční těleso se sbor děkanů při řešení prvních nenaléhavějších úkolů velmi osvědčil, které přinášel proud řídicích se událostí a doba dosud nevykvašená“.⁴⁴ Pověření výkonem akademických funkcí ministrem Nejedlým nesli členové univerzitní obce s jistou nelibostí, ať se to týkalo funkce nejvyšší či děkana fakulty. Dne 15. května na svém zasedání profesorský sbor filozofické fakulty Bělehrádkovu kandidaturu okomentoval v zápisu jednání odevzdaným konstatováním – „se zřením k zásluhám vzít na vědomí“.⁴⁵ Na lékařské fakultě zásah ministerstva školství a osvěty do dosavadních univerzitních zvyklostí byl o to výraznější, že děkan prof. MUDr. František Hájek zvolený před uzavřením vysokých škol, svolal zasedání profesorského sboru a po jeho slavnostním zahájení 17. května nechal hlasovat o důvěře ke své osobě. Teprve pak se ujal akademického úřadu. Jednání profesorského sboru však 28. června již řídil prof. MUDr. Josef Čančík, který shromážděným oznámil, že 25. května obdržel od ministra Nejedlého pověření děkanskou funkcí. A u vědomí neobvyklého postupu „prosí proto o shovívavost a spolupráci“.⁴⁶

Na právnické fakultě byl místo posledního předválečného děkana prof. Arnošta Weniga pověřen ministrem Nejedlým děkanskou funkcí prof. Jan Matějka. Oba byli za války vězněni a po válce vyznamenáni Československým válečným křížem 1939. Prof. Wenig se domů z německých věznic (Drážďany, Erbach, Kassel a Straubing) vrátil až 25. května a zdravotní stav mu v letním semestru 1945 nedovoloval účastnit se práce na fakultě, natož pokračovat v náročné děkanské funkci. Poprvé se účastnil

⁴³ AUK, AS, inv. č. 612, kart. 31, Zpráva odstupujícího rektora MUDr. Jana Bělehrádky.

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Zilynská, Blanka: Poválečná obnova a zápas o charakter univerzity, s. 236.

⁴⁶ Tamtéž.

zasedání profesorského sboru až v novém kalendářním roce – 31. ledna 1946. Na přírodovědecké fakultě se stal v letním semestru 1945 děkanem prof. Viktor Trkal místo posledního předválečného děkana Bedřicha Šalmana. Z děkanů zvolených pro studijní rok 1939/40 pokračovali v děkanské funkci v květnu 1945 pouze prof. Jan Rypka na filozofické fakultě a prof. Karel Kadlec na fakultě teologické.

V tomto revolučním období nebylo narušení dosavadních univerzitních zvyklostí na Univerzitě Karlově ničím ojedinělým. Brno, které bylo osvobozeno již 26. dubna, byť se fronta zastavila severně od města a boje probíhaly ještě v květnu, nemělo v této době s Prahou spojení, a tak pověřil Národní výbor města Brna prof. Emila Příbyla obnovením činnosti Vysoké školy veterinární. Jím svolaný profesorský sbor 9. května počítal s tím, že prvním poválečným rektorem bude prof. Příbyl. Po navázání kontaktů s Prahou však v Brně zjistili, že ministr Zdeněk Nejedlý jmenoval prvním poválečným rektorem Vysoké školy veterinární prof. PhDr. Oldřicha Viléma Hykeše, který byl znám svou levicovou orientací.⁴⁷

Obdobná situace byla také na Masarykově univerzitě, kde koncem května 1945 jmenoval ministr Nejedlý děkanem prof. MUDr. Josefa Podlahu, který se krátce předtím vrátil z koncentračního tábora. Přitom profesorský sbor lékařské fakulty se sešel již 1. května a byl srozuměn, že funkci děkana po Janu Floriánovi, umučeném v koncentračním táboře, dočasně převezme nejstarší člen sboru Otomar Völker. Na právnické fakultě Masarykovy univerzity pověřil Františka Čádu děkanem dokonce městský národní výbor. Prof. Čáda byl 12. května děkanem fakulty zvolen a zůstal jím obdobně jako prof. Podlaha i ve studijním roce 1945/46.⁴⁸

Přitom volba rektora Masarykovy univerzity se po obnovení chodu univerzity v květnu uskutečnila běžným způsobem. Dne 18. května se v budově právnické fakulty konalo za předsednictví prof. Bohuslava Havránka, děkana filozofické fakulty, jejímž členem byl poslední předválečný rektor Arne Novák,⁴⁹ zasedání s programem volby rektora. Podle obvyklého pořadí rotace fakult byl navržen člen profesorského sboru lékařské fakulty, anatom prof. MUDr. Václav Neuman. Řádně byl zvolen a funkci vykonával nejen v letním semestru 1945, ale také ve studijním roce 1945/46 a 1946/47.

⁴⁷ 75 let Vysokého veterinárního učení v Brně, Brno, 1993, s. 35.

⁴⁸ Dějiny univerzity v Brně, Brno 1969, s. 236–237 a 239.

⁴⁹ Literární historik a kritik Arne Novák, absolvent české Karlo-Ferdinandovy univerzity, od roku 1920 řádný profesor Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, zemřel 26. listopadu 1939.

Příklady z brněnského prostředí jsem chtěl poukázat na skutečnost, že poválečná doba měla svá specifika v oblasti univerzitní samosprávy nejen v Praze na Karlově univerzitě, ale také na Moravě. I když profesori, ministrem doporučení k výkonu akademických funkcí, nebyli exponenty Nejedlého⁵⁰ politické strany – Komunistické strany Československa (vždyť ministrem Nejedlým jmenovaný děkan právnické fakulty prof. Jan Matějka byl dokonce mezi prvními, které na návrh akčního výboru právnické fakulty ministr Nejedlý po únorovém zvratu politických poměrů 5. března 1948 z fakulty vyhodil – přeložil „s okamžitou platností na dovolenou s čekatelným“⁵¹) – vyskytly se později i náznaky mínění, že se jednalo o první politicky motivované zasahování státu do akademické samosprávy. To je přeceňování jarní aktivity ministerstva školství a osvěty a já je nesdílím. Ministerstvo se snažilo uvést po ukončení války do pohybu nejen oblast školství, ale také ty oblasti veřejného života, které mu příslušely. V květnu určilo např. dvoučlenné vedení České pravoslavné eparchie, vedení Starokatolické církve, i prozatímní správu Židovské náboženské obce, než se budou moci sami aktivovat.⁵² Po obnovení samostatné činnosti těchto církví ministerstvo jejich nová vedení akceptovalo, stejně tak potvrdilo i akademické volby na Karlově univerzitě. Zásahy ministerstva se snažila akademická obec chápat, a v první revoluční fázi je i tolerovat. Bedlivě si svou autonomii i přesto střežila a považovala si ji, jak možno chápat i zmínku v informaci děkana Matějky na schůzi profesorského sboru právnické fakulty o návštěvě prorektora Salače s děkany fakult u ministra Nejedlého. Ministr před přítomnými zástupci univerzity „prohlásil, že bude pevně stát za autonomií univerzity“.⁵³ Prorektor Antonín Salač, když četl zprávu o činnosti za nemocného rektora studijního roku 1939/40 prof. Bedřicha Hrozného, ve zprávě vědomě zdůraznil závěrečná slova: „Karlova univer-

⁵⁰ „Projekt struktury a složení nové vlády – návrh vedení KSČ z 23. února 1945“ uvádí u funkce ministra národní obrany (gen. Ludvík Svoboda), zahraničních věcí (Jan Masaryk) a ministra školství a osvěty (Zdeněk Nejedlý) bez politické příslušnosti. (Národní archiv, A ÚV KSČ, fond 100/24, sv. 172, aj. 1532.) Ministr školství a osvěty prof. PhDr. Zdeněk Nejedlý byl údajně „jmenován jako osobnost celonárodního významu, nikoli jako příslušník politické strany“ (Klimeš, Miloš – Lesjuk, Petr – Malá, Irena – Prečan, Vilém: Cesta ke květnu, Praha 1965, I./2 s. 727).

⁵¹ AUK, PF, inv. č. 133, osobní spis prof. J. Matějky. Prof. Matějka byl v květnu 1949 na základě Ústředního akčního výboru Národní fronty dán do trvalé výslužby s platností od 1. dubna 1949. (Dekret mu byl předán 26. května 1949!).

⁵² Věstník ministerstva školství a osvěty č. 26 z 18. 5. 1945.

⁵³ AUK, PF inv. č. 60, Protokol ze schůze profesorského sboru, konané 10. 9. 1946.

zita ukázala za války i po válce, že se dovede spravovat sama, že je hodna své autonomie“.⁵⁴ Zásahy státní moci přišly později, za to s větší razancí a s většími nároky.

Summary

The article deals with the situation of the re-opened universities in Czechoslovakia after 1945 and with their relation vis-à-vis post-war Czechoslovak administrative and the idea of academical autonomy. There were at this time two main ideological streams how to handle with the Czechoslovak universities after the Second World War. The first was the Czechoslovak London government with its ideas on continuity with the pre-war situation. The second one, in contrary with the London representation, was the Czechoslovak (communist) representation in Moscow which proposed new „action-plan“ with the reorganization of universities. One of the consequences of the communist plans was the fact that the pre-war academic officials, who expected returning to their former position, were replaced by new members. These changes were understood as a bureaucratic and not as a political measure.

⁵⁴ AUK, AS inv. č. 611, kart. 39.

POLSKÉ UNIVERZITY 1945–1948: AUTONOMIE, REKONSTRUKCE A POLITIKA

JIŘÍ VYKOUKAL

1. Východiska

Situace polských univerzit v prvních letech po druhé světové válce dobře ilustruje vývoj předcházející nástupu režimu „zvláštního ražení“ a postavení, které v něm mohla zaujímat a zaujímalá otázka autonomie (koneckonců nejen na úrovni univerzitní). Povaha těchto procesů byla hybridní, založená na často jen velmi těžko rozpletitelné síti dvou typů impulsů. První by nutily každý režim, bez ohledu na jeho politickou povahu, k řešení základních existenčních problémů společnosti rozvrácené válkou lidsky i materiálně, druhé pak byly ty, jejichž prostřednictvím se individuální i skupinové politické subjekty pokoušely využít procesu rekonstrukce k prosazení vlastních záměrů. Univerzitní autonomie představuje z tohoto hlediska otázku, která působí v určitých historických vrstvách a kontextech (jak byla autonomie chápána a uplatňována v době do konce druhé světové války a jak důležitou roli hrála v celkové schopnosti polské společnosti vytvářet prostory autonomní existence) a momentálním sociálně-politickým kontextu, v němž se jeho aktéři snaží historicky disponovaný prvek autonomie interpretovat ve svůj prospěch a manipulovat jím.¹

¹ Ze základních prací k této problematice lze jmenovat: Krasiewicz, B.: Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944–1948, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976; Chodakowska, J.: Rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944–1951, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1981; Lewandowski, C.: Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych w latach 1944–1948,

Tradice univerzitní autonomie v Polsku lze vyjádřit tím, že jedinou univerzitou, která přežila všechna politická dramata a četné teritoriální změny polských dějin od středověku až do 20. století a mohla ztělesňovat model autonomie (jakkoliv diskutabilní), je dnešní Jagellonská univerzita v Krakově. Ostatní školy braly za své v době trojího dělení Polska nebo v dobách následujících, kdy části polského území, kde byly nějaké univerzity nebo vysoké školy univerzitního typu, se stávaly natrvalo součástí jiných státních celků. Týká se to zejména akademií v Poznani (zal. 1519), která zanikla roku 1780, Vilnu, resp. Vilniusu (zal. 1579) a Lvově (zal. 1661). Z akademie ve Vilnu se roku 1783 stala řádná univerzita, zrušená po rozdělení Polska a obnovená na počátku 19. století; polská univerzita ve Lvově byla po krátké přestávce v letech 1773–1784 nahrazena rakouskou institucí, podobně se dělo i s krakovskou univerzitou. Podstatné je to, že s výjimkou aktivit Komise národní výchovy v 70.–80. letech 18. století se formování moderní polské univerzity od roku 1795 odehrávalo již mimo suverénní polský stát a model univerzity stejně tak jako univerzitní autonomie tak vznikal na pomezí toho, co dovolila záborová mocnost a co si na ní vydobyli Poláci.²

V době rozdělení byl osud univerzit úzce spojen jednak s vývojem polského národního hnutí, jednak s pojetím univerzity a její autonomie na území toho kterého záborového státu. Je jistým paradoxem, že na území pruského záboru jako součásti státu, kde vlastně moderní reforma univerzity byla zahájena, žádná polská vysoká škola univerzitního typu nepůsobila. Na území rakouského záboru se obě univerzity v Krakově i ve Lvově řídily místním vývojem ústavně-právních poměrů – plné autonomie bylo dosaženo až po udělení autonomie celé Haliči. V ruském záboru se pak částečná autonomie týkala v letech 1815–1832 univerzity ve Varšavě (v 60. letech pak tzv. Hlavní varšavské školy) a ve Vilnu a v letech 1869–1915 také ruské Císařské varšavské univerzity. Momentem, který z „polské vůle“ přispíval k posílení modelu autonomie, se v době zesílené státní a posléze i nacionální integrace v pruském a ruském záboru staly na konci 19. století různé formy tajných vysokoškolských institucí, resp. tajných univerzitních kursů.

Po zahájení první světové války vznikla standardní univerzita na polském území poté, co se v létě 1915 většina tohoto území ocitla pod

Wrocław 1993; Hartmann, K.: Hochschulwesen und Wissenschaft in Polen 1918–1960, Frankfurt (M) – Berlin 1962; Conelly, J.: Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956, Chapel Hill – London 2000.

² Dybiec, J.: Nie tylko szablą. Nauka i kultura polska w walce o utrzymanie tożsamości narodowej 1795–1918, Kraków 2004, s. 283–328.

německo-rakouskou kontrolou. V dosavadní autonomní tradici tak pokračovaly (s válečnými omezeními) obě rakouské univerzity v Krakově a Lvově, na území bývalého Polského království byla v roce 1915 založena nová univerzita ve Varšavě, která fungovala podle německého vzoru. Rakousko-německý vzor tak ke konci první světové války vytváří základní model univerzity využívaný i v meziválečných letech.

Polský stát po první světové válce uvedl do provozu všechny univerzity, které na jeho aktuálním území vznikly v době předchozí a řada nových univerzit vznikla (např. Katolická univerzita v Lublinu, Poznaňská univerzita). V roce 1929 již Polsko disponovalo 10 státními vysokými školami (z toho pět univerzit – Krakov, Varšava, Vilno, Lvov a Poznaň) a jednou soukromou univerzitou (Lublin), v roce 1933 to bylo již 23 škol a posledním předválečném školním roce již 33 škol. Vysoké školy se v tomto období dělily v zásadě na tzv. akademické a neakademické, přičemž rozdíl spočíval v tom, že první (tj. všechny univerzity) měly právo udělovat vědecké tituly (bez ohledu na státní či soukromý statut), zatímco neakademické provozovaly v zásadě jen bakalářské studium.

Statutární postavení univerzit definovalo různě několik za sebou jdoucích legislativních aktů z let 1920, 1933 a 1937. Meziválečná legislativa přitom dosti výrazně zrcadlila vnitropolitický vývoj s jeho zlomem ve státním převratu roku 1926 a následným budováním autoritativního státu. Jestliže první zákon vysokým školám přiznával širokou autonomii, pak druhý ji prostřednictvím posílení pravomoci ministerstva školství oslabil (zvolení rektori podléhali schválení úřadem prezidenta), což se mj. projevilo i v samotném roce 1933 v radikálním zásahu proti těm profesorům, kteří nebyli novému režimu příznivě nakloněni (zhruba 50 kateder zrušeno včetně 30 profesorů).

Ministerstvo také mělo vliv na habilitační a jmenovací řízení a prezident mohl ovlivňovat výběr členů akademického senátu. Státní dozor byl zmírněn novelou zákona z roku 1937, jakkoliv se předchozí stav nevrátil a stát měl stále značnou možnost autonomii ovlivňovat.

Období války a okupace přineslo rozvrat jakéhokoliv regulérního školství a zánik veřejných vysokých škol. V sovětském záboru Polska to byly především deportace a sovětizace škol, které spolu s přímým terorem přispěly k oslabení polského vysokého školství na tomto území a vedly k jeho nahrazení sovětským modelem až do léta 1941, kdy byla sovětská moc vystřídána německou okupací, která katastrofu dovršila. Pokud sovětské období znamenalo teror selektivní, nacisté sáhli k paušálnímu vybjění inte-

Tabulka 1: Univerzity a akademické vysoké školy v meziválečném Polsku³

Statut	Typ	Název
státní	univerzita	Uniwersytet Jagielloński, Krakov
státní	univerzita	<i>Uniwersytet Stefana Batorego, Vilno^c</i>
státní	univerzita	<i>Uniwersytet Jana Kazimierza, Lvov^c</i>
státní	univerzita	Uniwersytet Józefa Piłsudskiego, Varšava
státní	univerzita	Uniwersytet Poznański, Poznaň
státní	VUT ^a	Politechnika Warszawska, Varšava
státní	VUT ^a	<i>Politechnika Lwowska, Lvov^c</i>
státní	akademie	Akademia Górnicza, Krakov
státní	akademie	<i>Akademia Medycyny Weterynarnej, Lvov^c</i>
státní	akademie	Akademia Sztuk Pięknych, Varšava
státní	akademie	Akademia Sztuk Pięknych, Krakov
státní	akademie	Akademia Stomatologiczna, Varšava
státní	vysoká škola	Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Varšava
soukromá ^b	univerzita	Katolicki Uniwersytet w Lublinie, Lublin
soukromá ^b	univerzita	Wolna Wszechnica Polska, Varšava a Lodž
soukromá	akademie	<i>Akademia Handlu Zagranicznego, Lvov^c</i>
soukromá	akademie	Akademia Handlowa, Krakov
soukromá	akademie	Akademia Handlowa, Poznaň
soukromá	vysoká škola	Szkoła Nauk Politycznych, Varšava
soukromá	vysoká škola	<i>Szkoła Nauk Politycznych, Vilnius^c</i>
soukromá	vysoká škola	Szkoła Główna Handlowa, Varšava

³ Zdroj: Krasiewicz, B.: Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944–1948, s. 91–92; K. Hartmann: Hochschulwesen und Wissenschaft in Polen 1918–1960, s. 13.

Tabulka 1: pokračování

Statut	Typ	Název
soukromá	vysoká škola	Wyższa Szkoła Dziennikarska, Varšava
soukromá	vysoká škola	Szkoła Wschodoznawcza Instytutu Wschodniego, Varšava

Legenda:

^a VUT = vysoké učení technické

^b ze soukromých škol pouze tyto dvě měly stejný akademický status jako klasická univerzita, částečně omezený status (bez doktorského studia a práva habilitačního a jmenovacího řízení) měly *Wolna Wszechnica Polska* a *Akademia Handlowa* v Krakově. Zřizovatelem státních škol bylo ministerstvo školství (*Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświaty Publicznej* – MWRiOP)

^c akademické vysoké školy, o které Polsko přišlo po roce 1945

ligence (které si vyzkoušeli již na územích přičleněných k říši i v Generálním gouvernementu) a již od podzimu 1939 dávali nepokrytě najevo, že směřují k okleštění, ne-li přímo ke zrušení vysokých škol, jakkoliv práce tzv. likvidační komise předválečného ministerstva školství ponechávala určité iluze ohledně možnosti vytvořit modus vivendi s okupační mocí. Řada zásahů proti univerzitám v Krakově, Lublinu a Varšavě v době, kdy se tyto chystaly v nouzových podmínkách zahájit akademický rok 1939/1940, svědčila spolu s otevřeným terorem (tzv. *Intelligenzaktionen*), že univerzity se ocitají na křižovatce.

Jisté ohledy, které se projeví například v tom, že nacisté byli ochotni pod mezinárodním nátlakem přicházejícím zejména z neutrálních zemí (Švýcarsko, Švédsko) nebo sympatizujících zemí (Španělsko, ale i spojenecká Itálie) propouštět profesory zatčené při pacifikacích univerzit, trvaly jen do porážky Francie a zahájení letecké války o Velkou Británii. V září 1940 oznámila likvidační komise ministerstva školství, že polské vysoké školy skončily svou činnost, s dovětkem zakazujícím Polákům v podstatě zabývat se vědeckou prací. Ztráta institucionální báze plus tento zákaz vedly k nutnosti vybudovat náhradní prostor, kterým se staly tzv. tajné univerzity, které byly zřízeny a fungovaly ve Varšavě (Varšavská univerzita a tzv. Univerzita západních zemí, tj. zrušená a říšskou univerzitou nahrazená polská univerzita v Poznani) a Krakově (Jagellonská univerzita).⁴

⁴ Ze souhrnných prací viz Gralak, B.: *Szkolnictwo akademickie a nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984; Krasuski, J.: *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hit-*

Ilegální vysoké školy se během okupace snažily vystupovat a chovat se co nejlíže svému „mírovému“ stavu, takže nejen vzdělávaly studenty, ale udílely diplomy, provozovaly doktorské studium, prováděly habilitační a jmenovací řízení a organizovaly i vlastní výzkum. Samozřejmě že šlo o činnost, která přes svůj obdivuhodný rozsah nemohla nahradit reálný propad vysokého školství ať již kvůli provizorní situaci, tak proto, že jakákoliv, tedy i vysokoškolská inteligence, procházela krvavou lázní, kterou tajné školy jen těžko mohly kompenzovat. Na tajných univerzitách působilo 737 lidí (ve školním roce 1937–1938 působilo na všech vysokých školách celkem 907 pedagogů),⁵ přičemž rozhodně nešlo o personálně nouzový stav, jelikož více než polovinu tohoto počtu tvořili docenti a profesoři; mimořádné účasti na tajném vysokém školství odpovídaly však i ztráty na životech.⁶

2. Autonomie a rekonstrukce

Univerzita se jako specifický typ vzdělávací instituce dostala po válce do průsečíku tří problémových okruhů, které ovlivňovaly její další osud a které se také různým způsobem promítaly do úvah a snah o nové formulování principu univerzitní autonomie. První zahrnoval proměnu polské

lerowskiej 1939–1945, Warszawa 1977; Kowalenko, W.: Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945 Poznań 1961; Walczak, M.: Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945 Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1978; Pleśniarski, B.: Koncepcje oświaty powojennej w programach polskiej konspiracji 1939–1945, Warszawa 1981.

⁵ Podle dokumentovatelných odhadů působilo na zmíněných třech tajných univerzitách za války zhruba 750 lidí, což představovalo asi 80 % veškerého „personálu“ ilegálních vysokých škol v Polsku. Walczak, M.: Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945 (nestránkovaná příloha obsahující seznam pedagogů zmíněných tří univerzit).

⁶ První oficiálně vydaná zpráva z roku 1947 registrovala k roku 1939 2460 osob v kategorii akademického personálu vysokých škol, k roku 1945 pro stejnou kategorii udávala číslo 1760. Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych w Polsce w latach 1939–1945 (Warszawa 1947). Pozdější práce udávají ztráty 25 % všech vzdělaných lidí, 40 % profesorského sboru na vysokých školách, 50 % lékařů a inženýrů. Ihnatowicz, I. – Mączak, A. – Zientara, B. – Żarnowski, J.: Społeczeństwo polskie od X do XX wieku, Warszawa 1996, s. 667. Personální ztráty polské vědecké obce za druhé světové války zatím nejkompaktněji zpracovali Bolewski A., Pierzchała H., Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989, s. 158–166. Podle jejich výzkumu jen elitní věda zaznamenala ztráty 440 osob, z čehož 257 ztratilo život v důsledku teroru a vojenských aktivit, dalších 183 osob zemřelo buď věkem nebo v důsledku špatné zdravotní nebo potravinové situace.

teritoriální situace, druhý se týkal sociální skladby inteligence a třetí souvisel se snahou vyrovnat či oslabit postavení tradiční univerzity masivním prosazováním technicky orientovaných vysokých škol.

Následkem posunu státního území z východu na západ Polsko po druhé světové válce o některé vysoké školy přišlo (například univerzity ve Lvově a Vilnu), jiné zase získalo (univerzita ve Vratislavi). V rámci snahy o co nejrychlejší integraci bývalých německých území začalo zvyrazňovat svou „univerzitní“ přítomnost, což se týkalo jak převzetí vratislavské univerzity, tak i obnovení polské univerzity v Poznani a založení nové univerzity v Toruni. Univerzity ve Vratislavi a Toruni sehrály důležitou roli ještě tím, že se na ně mohly uchýlit pedagogické sbory ze zabraných univerzit ve Lvově (do Vratislavi také ze Lvova přešlo *Ossolineum*, jedna nejstarších polských badatelských institucí založená na počátku 19. století) a Vilnu. Z uvedených 23 předválečných akademických vysokých škol jich v důsledku posunu státního území z východu na západ Polsko ztratilo šest.⁷ Na přičleněných územích se současně objevily nové (převzaté, nově vytvořené, přemístěné) vysokoškolské instituce (přesun Slezského vysokého učení technického z Katovic do Hlivic, ve Vratislavi zřízena již zmíněná Vratislavská univerzita, dále Vysoké učení technické a Vysoká škola obchodní, v Gdaňsku to bylo Vysoké učení technické a Lékařská akademie, Vysoká škola technická a Lékařská akademie ve Štětíně a v Bytomi) a současně posílilo svou „akademickou přítomnost“ na svých předválečných západních územích – kromě univerzity v Toruni byla založena v Gdyni také nová vysoká škola námořního obchodu).

Teritoriální moment měl vůči dvěma ostatním specifické postavení v tom, že sám o sobě nehrál tak velkou roli, ale spíše pro ně připravoval půdu zejména tím, že posiloval roli státu, který přesuny vysokých škol organizoval a který také začínal určovat pravidla jejich provozu. Platilo to nejen pro nově přičleněná území, ale pro všechny nově zřizované školy a univerzity. Na tradičních univerzitách, které Polsku zůstaly, probíhala obnova většinou ve starém personálním i institucionálním složení (vláda však bránila zorganizování nových voleb do akademického senátu), zatímco na nových školách se státní moc od počátku prosazovala více prostřednictvím tzv. komisních rektorů, jmenovaných přímo ministrem, jejichž

⁷ Ztráty na východě se týkaly v zásadě jen dvou měst, a to Vilna (univerzita a vysoká škola politických věd) a zejména Lvova, kde kromě univerzity bylo vysoké učení technické, medicína a vysoká škola zahraničního obchodu.

pravomoci neomezoval žádný další orgán.⁸ Právě na těchto školách bylo zčásti možné vyzkoušet některé z postupů jimiž se nový režim pokoušel vysokými školami manipulovat.

Vedle teritoriálního momentu, který vytvářel jistý tlak snahou zabezpečit nová území příslušnou školskou strukturou, se objevila řada dalších urgentních momentů. Válka zanechala vysoké školy v žalostném stavu a společnost, před kterou stál nebetyčný úkol rekonstrukce takřka všeho, musela být vybavena školstvím produkujícím dostatek lidí schopných nahradit předchozí ztráty. Pokud měla být rekonstrukce rychlá a efektivní, musela se začít systematicky formovat vrstva vzdělané inteligence, což byl ovšem problém také proto, že rekonstrukce vyžadovala rychlost, což na druhé straně hrozilo devalvací vzdělání a vznikem skupiny spíše „nedovzdělanců“, pro které se vžil název „půlinteligenti“ nebo „čtvrtinteligenti“.⁹

Otázka personálního zajištění poválečného vývoje měla dva důležité aspekty. Polská inteligence byla historicky privilegovanou vrstvou, jejíž podíl na formování národní identity představoval nezanedbatelnou devízu, posílenou válečnou martyrologií. Schopnost zorganizovat a několik let provozovat rozsáhlé konspirační vysoké školy byla zdrojem vědomí svébytnosti, nezávislosti a schopnosti přežít i extrémní situace bez narušení tradičních hodnotových kódů. Platilo to i po válce.¹⁰ Jakkoliv řada příslušníků mladší generace nastupujících intelektuálů příliš neváhala spojit své kariéry s komunisty, profesura (lidé jak starší, tak pevně spojení s národně-katolickým kulturním kódem) byla ve své většině soudržná a ve vztahu vůči komunistům rezervovaná až nesouhlasící. To omezovalo manévrovací prostor nového režimu a narušovalo personální *status quo* akademického prostředí mnohem méně než třeba v sousedním Československu nebo vznikajícím východoněmeckém státu.¹¹ Diskuse kolem dějin i budoucnosti

⁸ Chodakowska, J.: *Rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944–1951*, s. 88.

⁹ Dobrowolski, A. B.: *Nowa ciemnota czyli nowe niebezpieczeństwo grożące cywilizacji. Pólinteligencja i ćwierćinteligencja. Twórczość*, R. 1, 1945, č. 1, s. 77–80; Chałasiński, J.: *Socjologiczne założenia reformy wychowania. Myśl Współczesna*, R. 2, 1946, č. 1, s. 5–8 a 13–14.

¹⁰ Nemaľou výhodou protikomunistické profesury se stal, jak si trefně povšiml J. Connelly, tradiční profesorský „feudalismus“ stejně jako fakt, že ve srovnání s Československem či východním Německem byl v Polsku akademický život mnohem méně svázán s formálními institucemi a fungoval spíše na osobní a privátní bázi, do které režim pronikal mnohem hůře. Connelly, J.: *Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*, s. 144.

¹¹ Connelly, J.: *Captive University*, s. 72–73.

inteligence, která začala hned po válce, velmi dobře signalizovala význam tohoto momentu v dobovém dění – doslovný boj o historicko-sociální genealogii inteligence byl bojem o její přítomnost i budoucnost.¹²

Druhý, související aspekt se týkal sociální skladby inteligence. Kvalifikovaní lidé byli potřebným artiklem – nový režim, pokud se chtěl udržet, potřeboval inteligenci jak k zajištění rekonstrukce, tak i k uskutečnění své vlastní společenské vize. Bylo dosti obtížné vyvázat se z účasti na obnově, jakkoliv tato účast přispívala ke stabilizaci toho pořádku, který chtěla zavádět nová politická moc. Napomáhaly jí dvě věci – velké válečné ztráty vytvářely efekt vývěvy a prostor pro kariéry byl otevřen tak nebývalým způsobem, že k rychlému postupu ani často nebylo nutné chovat se jako kariérista. Režim pak problém poptávky spojil s otázkou změny jejího sociálního profilu, což interpretoval jako nápravu jistého modernizačního dluhu, jako historickou nespravedlnost páchanou na pracujícím lidu. Odčiněním tohoto deficitu měla vzniknout nová, dělnicko-rolnická inteligence, závislá a vděčná.

Vybití tradičních elit vytvořilo ve společnosti skutečně prázdný prostor, který bylo možné urychleně zaplnit urychlenou rekrutací dosud spíše upozaděných vrstev, avšak tento tah byl úspěšný opět spíše v rovině faktu vyplnění fyzické mezery a rychlé kariéry než v problému sociální skladby inteligence, která před válkou nebyla sice ideální, ale ani tak tragická, jak se to často líčilo. Sociální deficit se navíc týkal mnohem více venkova, který byl pro komunisty méně důležitý než města a průmysl. Například ve školním roce 1934/1935 tak tvořily děti z dělnických a rolnických vrstev zhruba 17 % veškerého vysokoškolského studentstva. V posledním předválečném školním roce, kdy na 1000 lidí připadalo 1,4 studenta (v roce 1921 jen 1,2 studenta), bylo nejpočetnější rolnictvo zastoupeno sice nejméně (16,3 %), zatímco úředníci a svobodná povolání se podíleli 41,3 %, ale nejvíce bylo studentů z rodin pracujících v průmyslu, obchodu a dopravě (42,4 %), a nejvíce studentů pocházelo z měst (79,1 %), ačkoliv městské osídlení tehdy představovalo jen 27,2 % celkové populace. Argument sociální změny byl však heslem dne, navíc se k němu, s drobnými obměnami, hlásily kromě komunistů i další veřejně působící politické stra-

¹² Kolem tohoto problému se po válce vedla diskuse, kterou vyvolalo dílo *Spoleczna genealogia inteligencji polskiej* od Józefa Chałasińskiego. Jeho přínos k této otázce shrnuje kritická reedice prací ze 40. až 50. let: Chałasiński, J.: *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, Warszawa 1997.

ny. Nátlak v tomto směru přinesl výsledky – již ve školním roce 1947/1948 vystoupal podíl dělnicko-rolnických dětí na skoro 42 % a ve školním roce 1953/1954 to bylo 62 %.¹³

Řešení „personální otázky“ mělo spolupůsobit s pokusem o další změnu, která se tentokrát týkala celkového profilu a zaměření vysokých škol v poválečném Polsku. Rekonstrukce tu nabízela vhodný scénář svým důrazem na praktické potřeby, jejichž naplňováním se neměly již zabývat univerzity, ale vysoké školy zaměřené odborně, především technicky. Tím by bylo možné, v duchu technologické interpretace procesu rekonstrukce (stavební práce, energetika, doprava), zasahovat do vysokoškolské sféry ve smyslu její reorientace od dominance humanitních předmětů k dominanci oborů a škol technických. Rétorika změny opět vycházela z kritiky předchozího stavu. Před válkou působily v Polsku pouze tři čistě technické vysoké, školy se všemi akademickými právy, z toho dvě (tzv. polytechniky, čili vysoká učení technická) ve Varšavě a Lvově a jedna vysoká škola báňská (*Akademia Górnicza*) v Krakově, poté ještě dvě vysoké technické školy v Poznani a Varšavě), za pouze příbuzné instituce lze do jisté míry považovat vysokou zemědělskou školu ve Varšavě a dvě vyšší zemědělské školy v Těšíně a Lvově. Na třech polytechnikách se ve školním roce 1937/38 vzdělávalo celkem 7.888 studentů, na pěti univerzitách více než 30.000 studentů.¹⁴

V rámci technologického rekonstrukčního konceptu působila představa, že nové technické školy by měly vznikat hlavně v těch oblastech, u kterých se počítalo se změnou jejich dosavadního ekonomického i sociálního profilu. To ovšem znamenalo, z hlediska dostupných zdrojů (byly již tak dost vytíženy obnovou předválečných škol, přesunem polských kapacit z nyní již sovětského území na polské a „akademizací“ přičleněných území), ještě dodatečnou zátěž, že z něj nakonec sešlo, jakkoliv jeho politické konotace byly velmi slabé – ukazují to dva neúspěšné projekty Henryka Raabeho (nová univerzitní síť) a Walery Goetela (nová síť technických vysokých škol). Ministerstvo však ucelenou a proveditelnou koncepci dosa-

¹³ Hartmann, K.: *Hoschulwesen und Wissenschaft in Polen 1918–1960*, s. 156–157. Po roce 1956 se všechno postupně začalo vyrovnávat – v roce 1957/58 to bylo již jen 52,6 % (pokles ve prospěch spíše elitnějších kategorií společnosti), v roce 1958/59 další pokles na 51,4 % a v následujícím roce 48 %. Tento pokles pokračoval dále, v polovině 70. let se blížil již 40 %, přičemž na tomto poklesu se mnohem více podílelo venkovské než dělnické prostředí – v roce 1953/54 vystoupal podíl venkovských dětí na celkovém podílu „plebejské“ složky na 24,3 %, v roce 1965/66 to bylo již jen 14,9 % a v roce 1974/75 jen 11,5 %. Hartmann, K.: c.d., s. 160–161.

¹⁴ Krasiewicz, B.: *Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944–1948*, s. 103.

žení technické dominance na vysokých školách nemělo, a když tyto školy začaly skutečně vznikat, nebylo schopné tento proces regulovat. Znovu se ukázalo, že materiálními i lidskými zdroji limitované poválečné realie dovo-lují změny nepřilíš radikální.¹⁵

Jistá odlehlost univerzitního tématu byla tedy dána tím, že bezpro-středně po válce, kdy šlo často o zajišťování elementárních potřeb, před-stavovalo svého druhu nadstandard,¹⁶ což je patrné zejména ve srovnání se základní a středním školstvím, kde se první změny odehrávaly již od druhé půle roku 1944. Pokud to šlo, přistupoval nový režim k univerzitám od počátku spíše boční metodou, kdy neútočil na stávající univerzity, ale sna-žil se, v mezích možností, vytvářet vysokoškolské instituce nového stíhu, na které mohl mít větší vliv. Ustavování nových škol probíhalo tedy trochu specifickým způsobem. S výjimkou Katolické univerzity v Lublinu stát pře-vzal všechny vysoké školy na svém novém území (tedy jak polské, tak býva-lé německé), ale tam, kde mohl, nepřipustil obnovení některých předvá-lečných škol (z akademických vysokých škol to byla například *Szkoła Wschodoznawcza Instytutu Wschodniego* ve Varšavě, z tzv. vyšších škol bez akademického statutu to byly třeba *Wyższe Katolickie Studium Społeczne* v Katovicích, *Instytut Nauk Judaistycznych* ve Varšavě nebo talmudistická škola v Lublinu)¹⁷ nebo nezajistil vytvoření institucionálního ekvivalentu školy, které existovala před válkou na nyní sovětském území (*Szkoła Nauk Politycznych* ve Vilnu).

Pokud vznikaly nové univerzity, jako zřizovatel vystupoval vždy stát, resp. přímo vláda (zřizovacím dokumentem byl vládní dekret s příslušným číslem), což se týkalo zejména zcela nových univerzit (státní univerzity v Lublinu, Toruni a Lodži), polytechnik (vysokých učení technických) a lékařských škol, které v Polsku fungovaly také jako samostatné mimo-univerzitní vysoké školy, respektive škol, které nový režim považoval za klí-

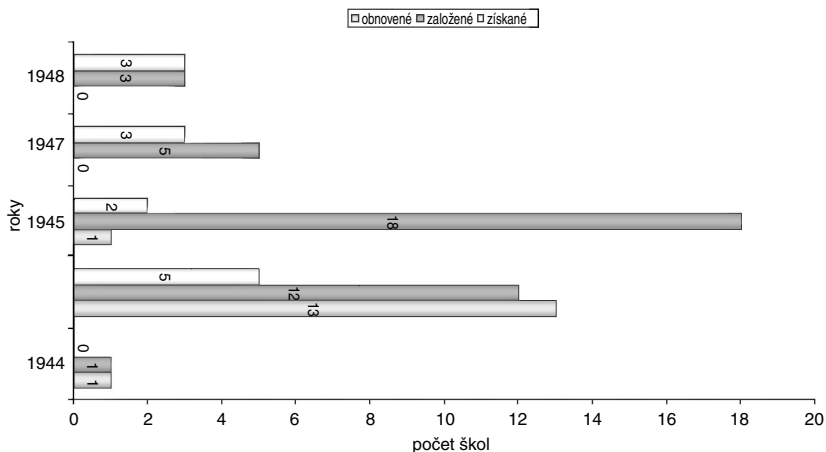
¹⁵ Tamtéž, s. 101 a 108.

¹⁶ Jediný faktor, který otevíral prostor politickým vlivům, spočíval v tom, že naprostá většina vysokých škol, ať již reaktivovaných nebo nově zakládaných, vznikala a fungovala ve státní režii a se státními penězi. To ovšem nebylo primárně výsledkem nějakého politického tahu, ale mnohem více důsledkem toho, že nikdo kromě státu nebyl schopen shromáždit finanční prostředky na to, aby vysoké školy mohly svou činnost vůbec zahájit.

¹⁷ Jistou výjimkou byl Institut judaismu, který našel své pokračování ne v pedagogické, ale badatelsko-dokumentární instituci, kterou se od května 1947 stal Židovský historický ústav (*Żydowski Instytut Historyczny*). Żebrowski, R.: *Żydowski Instytut Historyczny – Instytut Naukowo-Badawczy w Warszawie*, In: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach pol-skich*, Kraków 1997, s. 39–47.

čové, což byla *Akademia Nauk Politycznych* ve Varšavě (pod kterou byly soustředěny z předválečných škol *Szkoła Nauk Politycznych* ve Varšavě a Vilnu, varšavská *Wyższa Szkoła Dziennikarska* a taktéž z Varšavy *Szkoła Wschodoznawcza Instytutu Wschodniego*); podobný princip platil i pro stejný typ vysokých škol, pokud se nacházely na bývalém německém území (*Uniwersytet Wrocławski*, *Politechnika Wroclawska*, *Politechnika Gdańska*, *Akademia Lekarska* v Gdaňsku, *Akademia Lekarska* v Bytomi a Štětíně). V dalších případech bylo zřizovatelem vysoké školy buď přímo ministerstvo školství (*Ministerstwo Oświaty*) nebo „tématicky“ příslušné resortní ministerstvo – u škol uměleckého zaměření ministerstvo kultury a umění (*Ministerstwo Kultury i Sztuki*), u námořních škol ministerstvo námořní plavby a zahraničního obchodu (*Ministerstwo Żeglugi i Handlu Zagranicznego*), resortní školou byla de facto také Diplomatická akademie při ministerstvu zahraničních věcí (*Ministerstwo Spraw Zagranicznych*) na civilní úrovni a samozřejmě nelze vynechat komplex vojenských vysokých škol v kompetenci ministerstva národní obrany a vnitra.

Graf 1: Početní vývoj polských univerzit v letech 1944–1948

Legenda: položka *obnovené* zahrnuje vysoké školy obnovené v zásadě v nezměněném stavu, položka *založené* představuje nově ustavené vysoké školy, z tohoto počtu je také odvozena položka *získané*, což jsou vysoké školy na přičleněných německých územích; konkrétní časové údaje a názvy obsahuje tabulka č. 2 na konci textu.

Vysoké školy po válce tak zahajovaly svou činnost dvojím způsobem. V prvním případě to byla reaktivace v původních lokalitách, a to v podobě zastátněné předválečné soukromé školy (*Wolna Wszechnica Polska* v Lodži a Varšavě, *Wyzsza Szkoła Nauk Społecznych* v Krakově, kterou nahradila *Wyzsza Szkoła Nauk Społecznych Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego* tamtéž a také hudební konzervatoře ve Varšavě, Katovicích a Poznani) nebo v podobě integrace bývalých soukromých do jedné školy, což byl případ Akademie politických věd (*Akademia Nauk Politycznych*) ve Varšavě. Ve druhém případě to byly nové instituce na bývalých německých územích, a to buď ty, které nahradily staré německé školy, nebo ty, které vznikly jako zcela nové.

3. Autonomie a politika

Komunisté řídili školský resort pouze v rámci prvních dvou poválečných vlád, a to v rámci Polského výboru národního osvobození (červenec – prosinec 1944) a první prozatímní vlády (leden – červen 1945) – ministrem školství byl tehdy Stanisław Skrzyszewski z Polské dělnické strany. Po rekonstrukci první prozatímní vlády a vzniku tzv. prozatímní vlády národní jednoty (červenec 1945 – prosinec 1946) se ministerstvo školství dostalo do rukou Mikołajczykovy opoziční lidové (agrární) strany pod vedením Czesława Wycecha, po parlamentních volbách v lednu 1947 přešel resort opět do rukou S. Skrzyszewského.¹⁸ Souhrn těchto faktorů způsobil, že přes dominantní mocenské postavení komunistů v nových poměrech a fakt, že nový režim bral jako základ své právní identity ústavu parlamentní republiky z března 1921 (autoritativní ústavu z roku 1935 odmítal jako „fašistickou“), byl až do počátku 50. let základní normou pro vysoké školy zákon z roku 1933 včetně novelizace z roku 1937.

Rozvoj vysokých škol v době od léta 1945 do voleb v lednu 1947, kdy resort řídil C. Wycech, probíhal tak zčásti mimo možnosti Polské dělnické strany (PPR). Na školském sjezdu v červnu 1945 nové ministerstvo předeštělo svůj program rekonstrukce předválečného modelu vysokých škol. Program konfrontovali i s představami radikální levice, která se však poslé-

¹⁸ Stanisław Skrzyszewski působil jako vedoucí resortu osvěty v rámci lublinského výboru, poté jako ministr osvěty v první prozatímní vládě. Czesław Wycech byl vedoucím představitelem ilegální osvěty a kultury v období okupace.

ze, v důsledku ztráty ministerstva uchýlila k taktice „aktivní tolerance“ a různých forem skrytého či nepřímého nátlaku.¹⁹ Komunisté se v této době z obecně politických důvodů vyhýbali přímým projevům o socialismu a komunismu, na veřejnosti používali hesla o syntéze demokracie a sociálního radikalismu, a byli nuceni jistou autonomii vysokých škol tolerovat,²⁰ i když na interní úrovni mluvili o potřebě radikální změny zcela otevřeně. Komunisté také stáli proti masivní lidovecké opozici zčásti osamoceni, protože Polská socialistická strana (PPS), původně poplatná lublinskému výboru, se návratem socialistických politiků z exilu pokoušela stát se více nezávislou.²¹ Komunistům nezbývalo, než toto spojení „trpělivě“ formovat, využívat beze zbytku nepřímé metody působení, spoléhat na své lidi na ministerstvu a využívat obecnou rekonstrukční rétoriku. Na zmíněném sjezdu v Lodži to dosti jasným způsobem vyložil odstupující ministr Skrzyszewski, když prohlásil, že tehdy ještě jeho resort (nový ministr nastoupil až 28. 6.) nebude *v podstatě* narušovat autonomii vysokých škol a zaručí svobodný výzkum, současně si však vyhradil právo uskutečňovat změny v souladu s „plánovitou dislokací vědeckých sil“, od čehož samozřejmě nebylo daleko k obecně kondicionálnímu přístupu k problému vědy, který říkal, že svobodu v podstatě ano, ale za určitých podmínek nebo v určitém rámci.²²

Nový ministr, jehož cílem byla reforma předválečného modelu, navažoval v tomto směru na svou vlastní činnost v podzemním tajném vysokém školství. S cílem urychlit tuto reformu zřídil při ministerstvu tzv. Vědeckou radu (*Rada Naukowa*), která působila od srpna 1945 do února 1947 pod přímým vedením ministra Wycecha a jeho kolegů z doby podzemní činnosti, a to fyzika Stefana Pieńkowského (tehdy rektora Varšavské univerzity), fyzikálního chemika Józefa Zawadzského a historika kultury a výchovy Bogdana Suchodolského.²³ Tímto způsobem došlo k institucionálnímu i personálnímu transferu podzemního „odboru školství a kultury“ do nového ministerstva školství a potvrdil se názor, že nový ministr se bude pokoušet budovat vysokoškolský sektor jako reformované prodlou-

¹⁹ Kersten, K.: *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Poznań 1990, s. 153.

²⁰ *Ogólnopolski zjazd oświatowy w Łodzi 18–22 czerwca 1945 r.* Warszawa 1945, s. 84 (vystoupení Żanny Kormanowé).

²¹ Lewandowski, C.: *Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych w latach 1944–1948*, s. 60–61.

²² *Ogólnopolski zjazd oświatowy*, s. 61.

²³ Chodakowska, J.: *Rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944–1951*, s. 96n.

žení jeho předválečné podoby. Tomu se však do cesty postavily dvě věci. První byly sílící spory uvnitř tohoto tělesa mezi ministrem a jeho třemi partnery, kteří více trvali na modelu continuity, zatímco samotný ministr v řadě ohledů souzněl s návrhy radikální levice. Důvodem byl zřejmě zčásti jeho vlastní názor, zčásti pak skutečnost, že ovlivněn více svým postavením příslušníka vnitřní opozice ve vládě, musel více přihlížet k celkové politické situaci a brát na ni ohled.

Druhou související věcí byl sílící tlak radikální levice ve vládě i mezi úředníky ministerstva, členy PPR i PPS, kteří řadu projektů zpochybňovali a blokovali. Po referendu v létě 1946, kterým lidovci a křesťanští demokraté začali ztrácet faktický vliv na politiku, ztratila činnost Vědecké rady na původně zamýšleném významu a její roli pak převzala nová instituce (*Rada Szkół Wyższych*), která vzešla z rodící se aliance komunistů a socialistů.²⁴ V návaznosti na Vědeckou radu byla dále zřízena Rada rektorů (*Rada Rektorów*), působící od února 1946 pod vedením S. Pieńkowského (pět zasedání od února 1946 do března 1947) a se silným neformálním mandátem z jednotlivých škol. Rada rektorů měla přebírat část agendy Vědecké rady, kterou ta, s ohledem na politické reálie, nemohla svobodně probírat. Svůj osud si však podepsala tím, že se v květnu 1946 postavila proti projektu PPR na zřízení nové instituce koordinující rozvoj vysokých škol. Vlastní projekt jejich rozvoje, který rada prezentovala v červenci 1946, tak vzal za své spolu s oslabením vlivu a zánikem Vědecké rady.²⁵

V době Wycechova působení na ministerstvu školství se tedy metody působení jeho politických protivníků na vysoké školy odvíjely z plánu generální proměny vysokého školství nebo šly po související linii personálních proměn této sféry. Vedle předválečného právního rámce ovlivňovaly vývoj vysokých škol vládní dekrety z listopadu 1945, z nichž první dával předsedovi Zemské národní rady na dva roky právo jmenovat na návrh ministra osvěty profesorem akademické vysoké školy člověka bez habilitace a převádět profesory státních akademických vysokých škol na místa na jiných univerzitách.²⁶ Druhý dekret dával ministrovi školství právo jmeno-

²⁴ Pleśniarski, B.: *Koncepcje oświaty powojennej w programach polskiej konspiracji 1939–1945*, Warszawa 1981, s. 183; srv. Lewandowski, C.: *Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych w latach 1944–1948*, s. 146–148.

²⁵ Hübner, P.: *Nauka polska po II wojnie światowej – idee i instytucje*, Warszawa 1987, s. 32–33; Hübner, P.: *Rada Rektorów – instytucja samorządu akademickiego*. Res Publica, 1988, č. 7, s. 66.

²⁶ *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej (dále jen DURP) 1945*, č. 56, článek 313.

vat mladšího vědeckého pracovníka tzv. státním docentem, kterého mohl dle vlastního uvážení přemístovat mezi jednotlivými akademickými vysokými školami a současně jiné pracovníky „odkládat“ do penze.²⁷ Skutečnost, že tyto dekrety byly přijaty za funkčního období C. Wycecha, jakož i diskuse kolem povahy a smyslu těchto dekretů, nasvědčují dvěma věcem. První bylo to, že radikální názory na poválečný směr rozvoje vysokých škol nebyly doménou komunistů, druhou pak to, že postavení samotného ministra (jako ostatně všech politiků, kteří přišli do rekonstruované druhé prozatímní vlády z exilu) nebylo rozhodně příliš silné. Když na první dekret zareagoval v únoru 1946 podrážděně senát Jagellonské univerzity, ministerstvo jej odbylo ústy ředitele odboru vědy a vysokých škol Stanisława Arnolda (historika, který se před válkou pohyboval poblíž sanačního bloku a po válce zakotvil u komunistů), že tato opatření nemají politický charakter a budou užívána jen zřídka a výběrově.²⁸

Politické partnerství se socialisty se začalo naplňovat po referendu v létě 1946, kdy z exilu přišedší opozice lidovců a křesťanských demokratů začala ztrácet dech a současně s tím nabíral na intenzitě proces vnitřního dělení v socialistické straně, kde se ke slovu dostávali lidé ochotní k užší spolupráci s komunisty. Ještě než 28. listopadu 1946 uzavřely obě strany obecnou dohodu o společném postupu,²⁹ dostavil se jeden z prvních výsledků rodící se spolupráce na společném zasedání představitelů PPR a PPS v Lodži z počátku listopadu 1946, kde na místní univerzitě došlo k volbám rektora, které nedopadly podle vládních představ. Obě strany tehdy využily situace ke společnému prohlášení, v němž zodpovědnost za přetrvávající nevyhovující stav na vysokých škol svalily na univerzity jako bašty středověkého pojetí vysoké školy, které stojí proti duchu nových potřeb. Vysoké školy jsou oporou reakce, brání se přílivu nových studentů a celá situace, která svědčí o ofenzivě reakčních sil, si vyžaduje rychlé změny v ustanoveních o autonomii vysokých škol.³⁰

V této rezoluci si obě strany přály, aby došlo k úpravě autonomie a aby se zvýšil podíl státu na řízení vysokých škol, avšak jejich postoje nebyly identické, jelikož socialisté chtěli uchovat jistou míru autonomie, zatímco komunisté jednoznačně usilovali o podřízení všech podstatných

²⁷ DURP 1945, č. 56, článek 314.

²⁸ Lewandowski, C.: Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych w latach 1944–1948, s. 128.

²⁹ Kersten, K.: Narodziny systemu władzy, s. 288.

³⁰ Archiwum Akt Nowych, Varšava (dále jen AAN). sg. 295/XVII-58, s. 6.

funkcí vysoké školy státu. Ve chvíli, kdy Vědecká rada ministra Wycecha začala ztrácet na významu, se tyto věci dostaly na pořad dne na jaře 1946 v souvislosti s návrhem PPR založit novou koordinační a řídicí instituci pro vědu a vysoké školy. Vědecká rada při ministerstvu především komunistům nevyhovovala svou formálně konzultační, ale fakticky velmi silnou rolí, sami totiž na druhé straně chtěli mít k dispozici instituci, která by byla pevně spojená se státem a dala jim šanci vtrhnout na vysoké školy, kde, jak se vyjádřil Roman Zambrowski, „[...] zavede pořádek“.³¹ PPR na zavedení rady dosti spěchala, takže i když zákon (v kompetenci Zemské národní rady) o zřízení této instituce p. n. *Rada Szkół Wyższych* byl vydán až 23. září 1946, dosáhla jejího zprovoznění vládním dekretem již 17. května 1946; na svou dobu celkem příznačně ministerstvo spravedlnosti oprotestovalo tento krok svým výnosem z 8. října 1946, jímž byl vládní dekret takřka pět měsíců po svém vydání a 14 dní po vydání zákona anulován.³²

Ministr proti vydání dekretu protestoval, jelikož zjevně omezoval jeho vztah k této instituci – předsedu rady jmenoval předseda Zemské národní rady (tehdy formálně nestranický komunista Bolesław Bierut) a členy zase premiér (tehdy na komunistech závislý socialista Edward Osóbka-Morawski). Z hlediska svých kompetencí si rada ve vztahu k personálu vysokých škol uzurpovala ještě větší odvolací a manipulační kompetence než zmíněné dekrety z října 1945 (a aby se zabránilo protestům, dekret i zákon obsahoval ustanovení o disciplinárních postizích pro případné demonstranty). Jelikož rektorská rada označila na svém zasedání vytvoření nové instituce za útok na vysokoškolskou autonomii,³³ rozhodl se ministr Wycech vystoupit 30. května 1946 s kritikou projektu na zasedání vlády, která nakonec, i pod tlakem vysokých škol a odborné veřejnosti, svůj dekret ze 17. května stáhla a připravila novou verzi, která v podobě zákona změnila ustanovení o složení rady tím, že členství v ní alespoň zčásti podmínila docenturou nebo profesurou. Prováděcí předpis vydaný souběžně se zákonem dával radě nakonec značné pravomoci, které z ní, jak správně poznamenal C. Lewandowski, činily druhé ministerstvo školství,

³¹ AAN, sg. 295/VII, 2, t. 2, s. 109.

³² DURP 1946, č. 26, paragraf 164 (vládní dekret); DURP 1946, č. 49, paragraf 277 (zákon); DURP 1946, č. 49, paragraf 279 (anulování vládního dekretu). Komentář viz Kochański, A.: *Polska 1944–1991. Informator historyczny. Tom I. Podział administracyjny. Ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe 1944–1956*, Warszawa 1996, s. 147 a 166.

³³ Hübner, P.: *Rada Rektorów*, s. 64.

pověřené organizací vysokoškolského sektoru, postihovat disciplinárně případné oponenty a připravovat návrh nového zákona, který by vysoké školy převedl na poměry vyhovující vládě.³⁴

4. ...už jen politika

Rada pro vysoké školy uzavřela svou činnost na podzim 1947, kdy po dlouhých diskusích připravila materiál, jenž se stal podkladem pro dekret, vydaný 27. října téhož roku, kterým byla zřízena Hlavní rada pro vědu a vysoké školy (*Rada Główna do spraw Nauki i Szkół Wyższych – RGNiSW*).³⁵ Její geneze probíhala již ve zcela změněných politických podmínkách, jelikož po parlamentních volbách v lednu 1947 byl ze hry vyřazen celý opoziční exilový blok kolem Mikołajczyka a váha vnitropolitického vývoje se přenesla na dosavadní partnerství komunistů a socialistů, jejichž postoj k reformě vysokých škol se lišil právě mírou důrazu na míru a formy podřízení vysokých škol státu.

První jejich výrazný projekt nacházíme v dopisu odboru školství ústředního výkonného výboru Polské socialistické strany jejímu předsedovi Osóbkovi-Morawskému z 28. února 1947. RGNiSW je tu koncipována jako instituce, působící při ministerstvu školství, jejímž cílem je zajištění koordinace mezi ministerstvem (státem) a školami, popřípadě vědeckými institucemi, které jsou ministerstvu podřízeny. Úplnou závislost na státu však omezoval návrh vytvářet radu na základě volby (zástupci ministerstva, vlády, Polské akademie věd a umění v Krakově, vědeckých společností a vysokých škol).³⁶ V doplňujících tezích k návrhu zákona o radě se dále předpokládalo zachování stávajících vědeckých institucí a společností a velmi přesně se definovaly vztahy mezi radou a ministerstvem.³⁷ Projekty PPS, týkající se rady, byly obecně příznačné tendencí k ustalování rozumné hranice mezi autonomií a státním dirigismem, což dokládá další doplňující materiál, vymezující právní statut a kompetence RGNiSW vůči vysokým školám a současně podávající svůj výklad vysokoškolské auto-

³⁴ Lewandowski, C.: Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych w latach 1944–1948, s. 166.

³⁵ DURP 1947, č. 66, paragraf 415.

³⁶ AAN, sg. 235/XVII-11, s. 2–3.

³⁷ Tamtéž, s. 5.

mie, která měla v rukou školy ponechat rozhodování o výzkumu, pravidlech vnitřního provozu a personální politice.³⁸

V případě PPR se setkáváme s odlišným postojem, jehož obrysy nastínil materiál z března 1947, který vypovídá o dvou konferencích, pořádaných odborem vědy a vysokých škol ministerstva školství po opětovném nástupu Skrzeszewského do funkce ve dnech 12.–13. března. PPR i ministerstvo chtěly takovou radu mít striktně podřízenou ministerstvu. Autonomie rady byla vyloučena, její zprostředkující role mezi ministerstvem a vysokými školami také, jelikož ministerstvo hodlalo zasahovat v podstatě do všeho, co socialisté byli ochotni ponechat v pravomoci školy, resp. rady (zasahování do habilitací a jmenovacích řízení, udělování vědeckých titulů, schvalování výzkumných projektů).³⁹ Skrzeszewski, jak vyplývá ze zachované korespondence, plnil vůli školského odboru ústředního výboru PPR, který měl etatizaci a co nejmenší míru autonomie, resp. autonomii žádnou, jako základní recept na všechno.⁴⁰

Po parlamentních volbách se spouštěcím mechanismem otevřeného útoku na vysoké školy stalo poslední zasedání rady rektorů dne 9. března 1947. Shromážděných 13 rektorů vyjádřilo naplno své obavy z mocenských ambic nového vedení ministerstva školství, uznalo sice nutnost některých změn, ale trvalo jednoznačně na zachování autonomie ve sféře habilitačních a jmenovacích řízení (souhlasili se jmenováním profesorů ministrem) a na výlučné odpovědnosti rektora za vnitřní provoz školy.⁴¹ Komunisté na 5. června zorganizovali konferenci „svých“ profesorů a vědeckých pracovníků, na němž člen ústředního výboru S. Jędrychowski označil vzniklou situaci za pozůstatek reakcionářství, jež je překážkou rozvoje vědy a vysokých škol a jako jediné řešení navrhl zahájení rozsáhlé ideologické ofenzívy. Její smysl a směřování upřesnil ministr Skrzeszewski, který si ji představoval jako souběžnou akci ministerstva a členů PPR na vysokých školách, kterou měla provázet intenzivní propagandistická kampaň a nabídky zlepšení materiálních podmínek profesorů a vědeckých pracovníků.⁴²

Komunisté spustili kampaň za „demokratizaci“ vysokoškolského a vědeckého života na dalším sjezdu rektorů ve dnech 24.–25. srpna 1947. Skrzeszewski shromážděným rektorům vyčetl jejich březnový „konspirativ-

³⁸ AAN, sg. 235/XVV-11, s. 25–27.

³⁹ AAN, sg. 478/142, s. 1, 2–8.

⁴⁰ AAN, sg. 295/XVII-58, s. 51–54.

⁴¹ AAN, sg. 478/171, s. 16–16a.

⁴² AAN, sg. 295/XVII-57, s. 10–26.

ní sjezd“ a oznámil, že jsou osobně zodpovědní za úspěch „demokratizace“ jejich vysoké školy.⁴³ Jeho vystoupení bylo předzvěstí radikální akce na vysokých školách, kterou připravoval společný profesorský aktiv členů PPR a PPS dne 15. září 1947.⁴⁴ Tento aktiv se znovu sešel 22. září, kdy se dohodl společný postup obou stran, označený vedle politiky ministerstva za druhou páku působení na vysoké školy.⁴⁵ Zcela konkrétní a praktický postup zformulovala celostátní porada vysokoškolských profesorů z řad PPR a PPS dne 26. listopadu 1947 za účasti zástupců ministerstva školství.⁴⁶ Podle vystoupení Adama Schaffa (PPR) byl dosavadní pomalý a neúspěšný postup zaviněn špatnou organizací nátlakových akcí, které se nyní měly stát mnohem účinnějšími. Navrhovaným řešením bylo dosažení úplné jednotlosti komunistické a socialistické profesury, která měla zorganizovat kombinované „šestky“ z akademických pracovníků obou stran a působit mezi personálem i studentstvem na příslušných vysokých školách.⁴⁷

Pod nátlakem pak pochopitelně schvalování projektu RGNiSW probíhalo mnohem rychleji. Návrh ministerského nařízení byl ministrowi předložen v průběhu června 1947 spolu se souvisejícím projektem dekretu o změně předpisů, týkajících se vysokých škol a jejich personálu.⁴⁸ Text návrhu i jeho schválená verze svědčily o tom, že se beze zbytku uplatnila etatizační koncepce PPR. Podle tohoto návrhu byla rada, složená ze tří sekcí (humanitní vědy, matematické a přírodní vědy, technické vědy), povolávána přímo ministrem, který také jmenoval její členy s platností na tři roky, které tvořily jedno funkční období rady, jejíž činnost, změny statutu jakož i personální obsazení byly zcela v kompetenci ministra.⁴⁹ Po schválení dekretu dne 27. října 1947 začala přinášet výsledky i nátlaková akce radikální levicové profesury. Od prosince vznikaly na vysokých školách nejprve tzv. profesorské trojky (zvláště za PPR a za PPS), od ledna 1948 pak společné profesorské „šestky“, v lednu 1948 pak obě politické strany projednaly své zastoupení v centrální profesorské „desítce“, koordinující demokratizační akci na celostátní úrovni.⁵⁰ Na jaře 1948 proběhlo další

⁴³ AAN, sg. 478/171, s. 5–6.

⁴⁴ AAN, sg. 295/XVII-58, s. 79–80.

⁴⁵ Tamtéž, s. 33–35.

⁴⁶ Tamtéž, s. 44–47.

⁴⁷ Tamtéž, s. 38.

⁴⁸ AAN, sg. 478/150, s. 16–33.

⁴⁹ Tamtéž, s. 36–37, § 3–7.

⁵⁰ AAN, sg. 235/XVII-13, s. 1–2.

zasedání, na jehož základě byl 23. dubna 1948 ustaven osmičlenný ústřední koordinační výbor pro vědu a vysoké školy, kam každá z vládních stran delegovala dva své zástupce.⁵¹ Dne 27. dubna vydal CKW PPS instrukci členům svých „trojek“ o navazování kontaktů s „trojkami“ PPR a 8. června se konala první konference komunistických i socialistických „trojek“ a poté i „šestek“, která přišla s iniciativou na zakládání regionálních koordinačních výborů a ustavila novou „desítku“, v níž PPR a PPS měly po třech a ostatní dvě strany po dvou zástupcích.⁵²

Tento postup trval až do sjednocovacího sjezdu, kdy se samotná RGNi-SW postupně stávala překážkou, ale spíše jen formální, pro přímý vstup komunistů do všech oblastí veřejného života. Rada zůstala v systému vysokého školství spíše jako svědectví sporů dezaktualizovaných politickým vítězstvím komunistů na přelomu let 1948/1949. Rada rozdělila vysoké školy na odborné a akademické s tím, že na rozdíl od prvních ty druhé si sice mohly ponechat své staré samosprávné instituty, ale protože veškerá rozhodovací moc přešla říjnovým dekretem do rukou rady a ministerstva, stávala se tato autonomie věcí stále více bez praktického významu, jakkoliv k její plné faktické i formální ztrátě došlo až vydáním nového vysokoškolského zákona v prosinci 1951.

V hybridním propojení poválečné rekonstrukce a boje o moc osciloval problém autonomie mezi dvěma úrovněmi. Na první z nich byla autonomie dočasně (kvantitativně) oslabena a omezována, aby se rychle dosáhlo větší pružnosti a disponibility ve využívání institucionálního i lidského potenciálu vysokých škol v zájmu rekonstrukce, jejímž prostřednictvím se také měly řešit závažné deficity a dluhy předválečného vývoje. Postupným řešením problémů by se také postupně odstraňoval deficit autonomie až k normálnímu stavu. Radikální reformismus by v tomto případě zřejmě šel po linii podobné meziválečnému období, kdy se autonomie několikrát ocitla v ohrožení své prakticko-funkční stránky, současně však nikdy nebyla rušena jako princip: „Princip svobody bádání a výuky leží v základech organizace akademického života“.⁵³

Druhá úroveň začínala tam, kde první končila. Utilitární zásahy proti univerzitní autonomii byly chápány jako startovací čára, jako prostředek rozkolísání zděděného modelu akademického prostředí s vyústěním v likvi-

⁵¹ AAN, sg. 295/XVII-58, s. 135–137.

⁵² AAN, sg. 235/XVII-12, s. 1.

⁵³ DURP 1938, č. 1, článek 6.

daci autonomie a podřízení vysokých škol nové státní moci. Jestliže předchozí koncept při vši možné radikalitě byl kontinuální, druhý počítal s radikálním a nevratným nastolením diskontinuity. Další vývoj pak měl směřovat po linii přibližující polský model sovětskému. Jestliže ještě dekret z října 1947 o zřízení RGNiSW obsahoval slova o tom, že vědecký výzkum je svobodný, nový zákon z roku 1951 mluvil již o vysokých školách jako institucích pracujících pro a ve jménu míru a socialismu.⁵⁴

Převedené na politické poměry odpovídají tyto dvě úrovně zhruba postupům, které na straně radikální kontinuity zastávali lidovci, křesťanští demokraté a zčásti i socialisté, na straně radikální diskontinuity zčásti socialisté a většinou komunisté. Akademická sféra se mohla efektivněji bránit v době, kdy ministerstvo školství bylo mimo dosah komunistů, ale i poté disponovala silnými a účinnými neformálními nástroji (kulturně-hodnotové kódy a stavovská soudržnost), které ležely mimo institucionální směr komunistické politiky v pozdějších letech a vůči komunistické ideologii představovaly více než účinné štíty. Vedle toho, resp. paralelně s tím ovšem působily i další vlivy a faktory – komunismus byl specifickým pokusem o modernizaci do modernizace vloženým zčásti zvenčí a míra jeho schopnosti modernizaci zvládnout mu vystavovala průběžný i konečný účet. Polské univerzity se od poloviny 50. let vedle katolické církve staly neustálým zdrojem nepokojů a problémů místního režimu a přesto, že formální a plné autonomie nikdy nepožívaly, fakticky si ji vydobýly v míře na poměry sovětského bloku nebývalé.

Summary

The development of the Polish universities after World War II reflected the three interwoven issues: the territorial change of the Polish state, the process of the post-war reconstruction, and the effort of the communists to take power. The process of reconstruction was serving as a pretext for the communists who attacked the autonomy of universities using the disputable problem of the inadequate social composition of the intelligentsia and the alleged insufficiency of the universities to contribute to the post-war changes. The universities were defending their rights until the final political breakthrough. However, even after the takeover the

⁵⁴ Hartmann, K.: Hochschulwesen und Wissenschaft in Polen 1918–1960, s. 65–67.

communists were unable to get the full control over universities which, along with the Roman Catholic Church, were gradually becoming the important source of dissenting people and political opposition.

Tabulka 2: Univerzity a vysoké školy v Polsku 1944–1948⁵⁵

Obnova	Založení	Původní škola	Nová (modifikovaná stará) škola	Statut
08.4		Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin		soukromá
	10.44		Uniwersytet M. C. Skłodowskiej, Lublin	vláda
01.45		Uniwersytet Jagielloński, Krakov		státní
02.45		Akademia Górnicza, Krakov		státní
02.45		Akademia Sztuk Pięknych, Krakov		státní
02.45		Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Varšava		státní
02.45		Szkoła Główna Handlowa, Varšava		státní
03.45		Uniwersytet Poznański (v provozu v lednu 1945 v Krakově)		státní
03.45		Akademia Handlowa, Poznaň (v provozu v lednu 1945 v Krakově)		státní
03.45		Akademia Handlowa, Krakov		státní
03.45		Wyższa Szkoła Budowy Maszyn i Elektrotechniki, Poznaň		MO
	05.45		Politechnika Śląska, Katovice	vláda
05.45		Uniwersytet Warszawski, Varšava (na Praze v listopadu 1944 fakulty lékařství a farmaceutiky)		státní

⁵⁵ Pramen: Krasiewicz, B.: Odbudowa Szkolnictwa Wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944–1948, s. 54, 121, 163; A. KOCHAŃSKI, Polska 1944–1991. Informator historyczny. Tom I., s. 39, 75, 96, 98, 103, 107, 116, 118, 128, 134, 139, 149, 155, 161, 163, 166, 167, 169, 173, 175, 181, 187, 208, 212, 230, 258 (stránky zachycují v chronologickém pořadí všechny vysoké školy, které byly od podzimu 1944 založeny či reaktivovány státem).

Tabulka 2: pokračování

Obnova	Založení	Původní škola	Nová (modifikovaná stará) škola	Statut
05.45	05.45	Wolna Wszechnica Polska), Lodž, převod →	Uniwersytet Łódzki	vláda
	05.45		Politechnika Łódzka, Lodž	vláda
	05.45		<i>Politechnika Gdańska, Gdaňsk</i>	<i>vláda</i>
06.45		Szkoła Nauk Politycznych, převod →	viz 11.46, Akademia Nauk Politycznych	soukromá státní
	08.45		<i>Uniwersytet Wroclawski, Vratislav</i>	<i>vláda</i>
	08.45		<i>Politechnika Wroclawska, Vratislav</i>	<i>vláda</i>
	08.45		Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruň	vláda
	09.45		Szkoła Dyplomatyczno-Konsularna, Varšava	MSZ
	09.45		Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego, Lodž	MO
	10.45		<i>Akademia Lekarska, Gdaňsk</i>	<i>vláda</i>
	11.45	Wyższa Szkoła Nauk Społecznych, převod →	Wyższa Szkoła Nauk Społecznych Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, Krakov	MO
11.45		Politechnika Warszawska (zahájila již v listopadu 1944 v Lublinu)		státní
12.45		Akademia Stomatologiczna, Varšava		státní
	12.45		<i>Wyższa Szkoła Sztuk Pięknych, Gdaňsk</i>	<i>MKiS</i>
01.46		Akademia Sztuk Pięknych, Varšava		státní
	02.46	(Państwowe Konserwatorium Muzyczne), převod →	Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna, Varšava	MKiS
	02.46	(Śląskie Konserwatorium Muzyczne), převod →	Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna, Katowice	MKiS

Tabulka 2: pokračování

Obnova	Založení	Původní škola	Nová (modifikovaná stará) škola	Statut
	02.46	(Państwowe Konserwatorium Muzyczne), převod →	Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna, Poznaň	MKIS
	02.46		Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna, Krakov	MKIS
	02.46		Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna, Lodž	MKIS
	02.46		Państwowa Szkoła Morska, Gdyně	MŽiHZ
	03.46		Państwowa Wyższa Szkoła Sztuk Pięknych, Vratislav	MKIS
	05.46		Wyższa Szkoła Sztuk Plastycznych, Krakov	MKIS
	05.46		Wyższa Szkoła Sztuk Plastycznych, Poznaň	MKIS
	07.46		Wyższa Szkoła Teatralna, Lodž-Varšava	MKIS
	08.46		Wyższa Szkoła Handlu Morskiego, Gdyně-Sopot	MO
	08.46		Wyższa Szkoła Administracji Handlowej, Čenstochová	soukromá
	09.46		Państwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Lodž	MO
	09.46		<i>Państwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Gdaňsk</i>	<i>MO</i>
	09.46		Państwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Krakov	MO
	09.46		Państwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Katowice	MO
	10.46		Państwowa Szkoła Dramatyczna, Krakov	MKIS
	11.46	<i>(Szkoła Nauk Politycznych, Wyższa Szkoła Dziennikarska,</i>		

Tabulka 2: pokračování

Obnova	Založení	Původní škola	Nová (modifikovaná stará) škola	Statut
		<i>Szkoła Wschodoznawcza Instytutu Wschodniego</i>), převod →	Akademia Nauk Politycznych (jako státní škola namísto původní, viz 06.45), Varšava	vláda
	01.47		<i>Szkoła Inżynierska, Štětín</i>	MO
	01.47		<i>Państwowa Szkoła Morska, Štětín</i>	MŽiHZ
	03.47		<i>Wyższa Szkoła Handlowa, Vratislav</i>	MO
	09.47		Państwowa Szkoła Dramatyczna, Varšava	MKiS
	09.47		Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna, Sopot	MKiS
	03.48		<i>Akademia Lekarska, Štětín</i>	vláda
	03.48		<i>Akademia Lekarska, Bytom</i>	vláda
	12.48		<i>Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna, Vratislav</i>	MKiS

Legenda:

1. Kurzívou jsou školy, které Polsko získalo v důsledku změny státní hranice; převod → označuje situaci, kdy předválečná škola (školy) byla převedena na novou instituci
2. Zřizovatelé: MSZ = ministerstvo zahraničí (*Ministerstwo Spraw Zagranicznych*), MO = ministerstvo školství (*Ministerstwo Oświaty*), MKiS = ministerstvo kultury a umění (*Ministerstwo Kultury i Sztuki*), MŽiHZ = ministerstvo námořní plavby a zahraničního obchodu (*Ministerstwo Żeglugi i Handlu Zagranicznego*). *Wyższa Szkoła Administracji Handlowej* v Čenstochové měla pouze statut potvrzený MO. Tam, kde je uveden statut „státní“, jde o obnovené předválečné státní školy.

OBNOVENÍ ČINNOSTI UNIVERZIT NA UKRAJINĚ PO ROCE 1944

BOHDAN ZILYNSKYJ

Výzkum vývoje ukrajinských univerzit ve 20. století nenabyl v rámci ukrajinské ani světové historiografie po rozpadu Sovětského svazu výrazného nebo dokonce dynamického charakteru.¹ Nepochybně přitom dnes existují určité možnosti nedogmatického, na pramenech založeného osvojení tohoto tématu.² Možnost českého badatele přispět k poznání této tematiky je vzhledem k nedostupnosti podstatné části relevantní pramenů základny ovšem značně limitovaná. Omezil jsem se proto především na srovnání situace ukrajinských univerzit a obdobných vysokých škol v jiných částech areálu středovýchodní Evropy.

Zkoumání příslušné látky bylo ovlivněno jednak nedostupností části ukrajinského periodického tisku, jednak nerovnoměrnou strukturou kniž-

¹ Základní přehled vývoje ukrajinských univerzit srovnej in: Noack, Christian – Penter, Tanja: *Hochschulen in der Ukraine: Geschichte, Struktur, Perspektiven*, Bonn 2001. Jen na okraji, resp. v obecných rysech celého sovětského vysokého školství od roku 1917 do 30. let se ukrajinské univerzity objeví., in: David-Fox, Michael: *Das seltsame Schicksal der russischen Universitäten vor und nach der Revolution von 1917*, in: Connelly, John – Grüttner, Michael (eds.): *Zwischen Autonomie und Anpassung. Universitäten in den Diktaturen des 20. Jahrhunderts*, Paderborn 2003, s. 13–37, zde zejména s. 25n. a v knize téhož autora: *Revolution of the Mind. Higher Learning among the Bolsheviks*, Ithaca 1997. Srovnej též starší práce: Fitzpatrick, Sheila: *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1917–1934*, New York 1979 aj. Zajda, I.: *Education in the USSR*, Oxford 1980.

² Dokonce i velké, na vnitřní politiku SSSR zaměřené syntézy Manfreda Hildermeiera se opírají především o letitou práci: Anweiler, O. – Meyer, K. (eds.): *Die sowjetische Bildungspolitik seit 1917. Dokumente und Texte*, Heidelberg 1961. Srovnej Hildermeier: *Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*, München 1998, s. 1120–1147; Týž: *Die Sowjetunion 1917–1991*, s. 198–206.

ních titulů z 50. až 80. let, ve kterých lze čerpat základní informace. Množství ruských odborných titulů věnovaných poměrům na sovětských univerzitách, jak se vyvinuly po roce 1945, zůstávalo od 50. let nesrovnatelně větší než počet titulů ukrajinských sledujících příslušné téma v rozsahu vymezeném hranicemi příslušné republiky.³ Ukrajinská zpracování ustupovala před ruskými také co do rozsahu zpřístupňované fakticity a téměř vždy i s ohledem na kvalitu zpracování.⁴ Je přitom třeba konstatovat, že také v případech obsažnějších a informačně cennějších ruskojazyčných publikací zůstala kvalita citelně znehodnocena ideologickými požadavky a tlaky.⁵

Nehledě na omezenost východisek je nepochybné, že zkoumání vývoje univerzit na širší srovnávací základně není samoúčelnou záležitostí. Lepší poznání problematiky může vysvětlit některá specifika postavení Ukrajiny v rámci celého Sovětského svazu těsně po druhé světové válce, což by prospělo také lepšímu pochopení celosvazové problematiky.

Situace na Ukrajině vykazuje při srovnání s celosvazovými poměry zajímavé rysy.⁶ V prvé řadě zaujme značný počet univerzit, které na ukrajinském území těsně po druhé světové válce obnovily činnost. Bereme-li jako východisko stav z podzimu 1945, kdy začínal první akademický semestr v mírových podmínkách, dopočítáme se na Ukrajině sedmi univerzit.⁷ Čtyři z nich působily v podmínkách stalinského impéria už v předválečné době. Charkovská, kyjevská a odeská byly spojeny dobou svého vzniku a prvotního rozvoje s 19. stoletím, přičemž historicky nejdále – před polo-

³ Srovnej alespoň základní oficiální syntézu: Istorija Leningradskogo universiteta 1819–1969. Očerki, Leningrad 1969.

⁴ Určitou představu o směrech a typech bádání poskytují např. Brega G. S. – Varvarcev N. N. – Komarenko, N. V. aj.: Intelligencija sovětskoj Ukrainy (Někotoryje voprosy istoriografii i metodologija issledovanija), Kijev 1988, k období těsně po druhé světové válce srv. s. 68–77. Nověji se problematiky dotknul Jurčuk, V. I.: Kulturne žyttja v Ukraini u povojenni roky: svitlo i tyni, Kyjiv 1995.

⁵ Typická dobová zpracování připravili např. Buťagin, A. S. – Saltanov, Ju. A.: Universitětskoje obrazovanije v SSSR, Moskva 1957, Čutkerašvili, Je. V.: Razvitije vysšego obrazovanija v SSSR, Moskva 1961; Jeljutin, V. P. (red.): Vysšaja škola SSSR za 50 let, Moskva 1967 nebo Čanbarisov, Š. Ch.: Formirovanije sovětskoj universitětskoj sistěmy, Moskva 1988.

⁶ K porevolučním východiskům srovnej z dobového sovětského pohledu: Rjappo, Jan: Reforma vysšej školy na Ukrajině v gody revoljucii (1920–1924), Sbornik statej i dokladov, Charkov 1924. K meziválečnému studentstvu srovnej průkopnickou kritickou studii o leningradské studentské komunitě: Konecny, Peter: Builders and Deserters. Students, State and Community in Leningrad 1917–1941, Montreal 1999.

⁷ Nejzákladnější informace o každé z nich poskytuje: Rađanska encyklopedija istoriji Ukrainy, Tom 1–4, Kyjiv 1969–1972, srv. příslušná hesla. Důkladnějších historických syntéz se před koncem 80. let 20. století dočkaly jen univerzita kyjevská, charkovská a odeská.

vinu 17. století – sahala tradice kyjevského vysokého školství.⁸ Na východní Ukrajině působila ještě dněpropetrovská univerzita založená v roce 1918.

Odlišné historické kořeny měly dvě univerzity západoukrajinské (Lvovská a černovická), které byly do systému sovětského školství násilně včleněny mezi podzimem roku 1939 a létem roku 1940. Na rozdíl od univerzit sovětizovaných představovaly typ škol, který se do té doby vyvíjel odlišným, klasičtějším respektive evropštějším způsobem bez zásadních přerывů. Neznamená to přitom, že by po roce 1918 nedošlo ke změnám profilu těchto škol, a to zejména s ohledem na míru přítomnosti a práv ukrajinských pedagogů i studentů. Ta se jak ve Lvově tak v Černovicích zmenšila ve dvou meziválečných desetiletích ve srovnání s poměry na sklonku mírové existence Rakouska-Uherska. V každém případě na těchto univerzitách nepřicházelo před podzimem 1939 respektive létem 1940 v úvahu zavádění sovětských inovací a nový režim je do 22. června 1941 dokázal realizovat jen zčásti.

V okamžiku, kdy začal útok Německa a jeho spojenců na Stalinovu říši, fungovalo tedy na Ukrajině šest univerzit. Evakuovat dvě z nich (Lvovskou a černovickou) nebylo vzhledem k rychlosti postupu německé armády možné. V případě tří univerzit nacházejících se na území vzdálenějším od frontové linie se to podařilo v takovém rozsahu, jaký umožnily nepříznivé okolnosti.⁹ Náhradním útočištěm těchto škol byly zprvu oblasti nejvýchodnější Ukrajiny nebo přilehlé ruské lokality severního Černomoří, nakonec však bylo nezbytné přesunout je dále, do hlubšího zázemí ve střední Asii. Evakuovaní učitelé a studenti, kteří mohli být postrádáni na frontě, obnovili v tamních, jistě nepřilíš výhodných podmínkách své aktivity. Zatímco nejdůležitější univerzity – kyjevská a charkovská – působily společně pod jménem Ukrajinská sjednocená univerzita v kazašském městě Kzyl Orda, univerzita odeská pokračovala v činnosti jako samostatný vysokoškolský ústav v turkménské lokalitě Bajram Ali.

Část pedagogů a zřejmě i studentů se vyhnula nasazení na frontu v prvních týdnech války a poté i evakuaci z příslušných ukrajinských měst. Pokud se však někdo z nich těšil iluzemi, že by ukrajinské univerzity mohly

⁸ Jedná se o tradici tzv. kyjevsko-mohyljanské akademie, která postupně rozvinula svou činnost od první poloviny 17. století. K vlastní kyjevské univerzitě založené v r. 1834 srv. Istorija Kyjivskoho universytetu, Kyjiv 1959, nejstarší novodobá univerzita Ukrajiny byla však založena o zhruba třicet let dříve v Charkově.

⁹ K situaci obecně srovnej Dunstan, J.: Soviet Schooling During the Second World War, London 1997.

obnovit činnost pod německou okupací, oddával se lichým nadějím. Ukrajinské vysoké školství na okupované Ukrajině, přerozdělené mezi tři útvary podřízené Německu, respektive předané Rumunsku, až na jedinou výjimku zaniklo. V Kyjevě, Charkově, Dněpropetrovsku a Lvově, tedy na území ovládaném Němci, se z pochopitelných důvodů univerzitní výuka nerozběhla. Na rozdíl od situace v Polsku tu nemohl být s úspěchem realizován ani pokus o organizování univerzity tajně – její činnost by Němcům nezůstala utajena.¹⁰

Obdobná byla situace černovické univerzity v době tříletého navrácení centra Bukoviny pod správu Rumunska. Zdá se přitom, že obnovení univerzity v podobě rumunského vysokoškolského ústavu žádný zásadní problém nebránil. Jiný přístup volily rumunské úřady v Odese, kterou mohly spravovat s německým souhlasem v rámci tzv. Transnistrie. Tamní univerzita pokračovala v činnosti, byť jako ústav, který zřejmě nebral na potřeby ukrajinského a ruského obyvatelstva příliš mnoho ohledů. Zjištění větších podrobností o této pozoruhodné epizodě, která byla v rámci ukrajinského území anomálií, zůstává zatím těžko řešitelným úkolem.¹¹

Má-li být předkládán obrázek kompletní, nemůžeme pominout zdánlivě odtažitou a málo související skutečnost vytvářející geografický i věcný kontrast k osudu většiny předválečných univerzit umístěných před rokem 1941 na území Ukrajiny a pak převážně ve střední Asii. Blíže k Ukrajině, v protektorátní Praze, totiž zůstala zachována existence Ukrajinské svobodné univerzity (UVU), která nejen svým jménem, ale jazykovým profilem byla více ukrajinská než univerzity v městech jako Kyjev, Charkov nebo Odesa. UVU zakotvila po krátkém působení ve Vídni na podzim r. 1921 v Praze.¹² Přestože po roce 1939 přinesla německá kontrola aktivit UVU řadu problematických důsledků, činnost této vysoké školy přerušena nebyla.¹³ Ve vzdáleném zázemí východní fronty, ale druhým směrem než uni-

¹⁰ Údaje o německé školní politice v okupované Ukrajině shrnula Jerabek, Blanka: *Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944, Im Lichte deutscher Dokumente*, München 1991.

¹¹ Tato epizodě se až na drobnou zmínku syntéza dějin odeské univerzity vyhnula, srv. Jurženko, O. I.: *Istorija Odeskoho universytetu za 100 rokiv*, Kyjiv 1968.

¹² Uspokojivá syntéza dějin této dodnes formálně existující školy chybí, srv. např. jubilejní publikaci *Ukrajinská svobodná univerzita. 1921–1996, Vědecký sborník z konference, věnované 75. výročí založení univerzity*. Praha, 29.–30. listopadu 1996, Praha 1998.

¹³ Příznačné je, že zhruba v polovině protektorátního období byl v Praze vydán po delší přestávce sborník prací učitelů UVU: *Naukovyj zbirnyk Ukrajinškoho vilnoho universytetu*, Tom 3, Praha 1942.

verzity pracující ve střední Asii, zůstala zachována škola, na jejíchž dvou fakultách získalo možnost studia určité množství zájemců pocházejících z východní Haliče nebo z ukrajinských emigrantských rodin nacházejících se ve střední Evropě.

Je víc než logické, že sovětský režim nemohl za tak složité situace, jakou prožíval po červnu 1941, rezignovat na snahu o průběžnou obnovu a doplňování odborných kádrů s vysokoškolským vzděláním. Splnění tohoto úkolu bylo nutnou součástí strategie jeho přežití a *conditio sine qua non* úspěšného přechodu do protiněmecké ofenzivy. Sovětská moc hned po obnovení svých základních struktur na osvobozeném respektive znovu dobytém území musela vedle velkých obnovných úkolů dosáhnout co nejrychlejšího obnovení univerzit respektive jejich přestěhování zpět do původních lokalit. Zatímco v Charkově a Kyjevě lze tyto snahy doložit už na podzim 1943, v případě západněji ležících měst k tomu mohlo dojít teprve v následujícím roce.

Nyní je třeba vrátit se k výše uvedenému údaji o sedmi ukrajinských univerzitách – na delší dobu poslední vznikla na podzim roku 1945, a to v Sovětském Svazem nejpozději získané části Ukrajiny západní. V hlavním místě bývalé československé Podkarpatské Rusi a v následujícím roce už Zakarpatské oblasti Ukrajinské SSR byla zcela účelově zřízena univerzita v Užhorodě. Tento krok byl tehdy i později sovětskou propagandou náležitě využíván. Poukaz na tak rychlé zřízení zakarpatské univerzity, geograficky nejzápadnější instituce tohoto typu v SSSR, mohl posloužit při dotváření kontrastního obrazu mezi dřívější, československou i maďarskou správou regionu a zásluhami nového režimu. Poněkud obdobný případ představoval případ kišiněvské univerzity, která byla založena také v roce 1945, v tomto druhém případě bylo cílem výraznější připoutání Moldavie, znovu odebrané Rumunsku, k Sovětskému svazu.

Při posuzování výše uvedených početních údajů se zdá být smysluplná pouze možnost srovnání mezi poměry sovětské Ukrajiny a Ruska – všechny ostatní republiky SSSR disponovaly nesrovnatelně menším počtem univerzit. Na území evropské části RSFSR působilo po ukončení druhé světové války osm univerzit – v Moskvě, Leningradu, Kazani, Saratově, Rostově, Permi, Gorkém a Voroněži. V asijské části RSFSR se nacházely ještě čtyři další vysoké školy tohoto typu.

V letech těsně před sovětsko-německou válkou převyšovaly Leningradská a Moskevská univerzita počtem studentů kteroukoli z ukrajinských škol tohoto typu, na druhé straně však univerzita charkovská, kyjevská a oděs-

ká předstihovaly příslušnými ukazateli jakoukoli další univerzitu ruskou. Univerzity na území sovětské Ukrajiny byly přitom nahuštěny daleko výrazněji než v evropské části sovětského Ruska a je logické, že také podíl obyvatel připadajících na jednu univerzitu byl na Ukrajině výrazně nižší.

Pokročíme od roviny statistických údajů k údajům o vnitřní situaci univerzit. Při zkoumání ukazatelů z této oblasti se ukazuje, že základní aspekty činnosti všech sovětských univerzit byly tehdy platnými předpisy unifikovány v rámci celého území SSSR.¹⁴ Mohlo by se proto zdát, že najít specifika charakteristická právě pro ukrajinské univerzity bude velmi obtížné.

Nejpodstatnější skutečností ovlivňující situaci sovětských a tedy také ukrajinských univerzit bylo vydání rozhodnutí prezidia Nejvyššího sovětu SSSR z 10. dubna 1946 schválené plénem téhož sovětu 18. října téhož roku. Příslušný „ukaz“ proměnil dosavadní Všesvazový výbor pro záležitosti vysokých škol, který byl zřízen v roce 1936, v ministerstvo vyššího vzdělávání SSSR patřící mezi vládní instituce svazově-republikového typu. Ministrem se stal dosavadní předseda Všesvazového výboru S. V. Kaftanov.¹⁵ Struktura nové, instančně vyšší instituce byla upravena příkazem ministra z 29. června 1946. Kontinuita obou orgánů však byla nesporná. Potvrzuje ji mj. skutečnost, že ministerstvo převzalo vydávání měsíčníku *Věstník vyšší školy*, jehož moskevská redakce udržovala celosvazový územní záběr časopisu.¹⁶

Rozhodnutím sovětské vlády bylo předáno do péče ministerstva vyššího vzdělávání celkem 305 vysokých škol, k nimž je třeba připočítat 14 škol dálkového studia. Jednatřicet univerzit představovalo zhruba desetinu tohoto počtu. Řízení tohoto typu vysokých škol bylo od roku 1946 na rozdíl od předchozího období vyňato z pravomoci svazových republik a výrazněji podřízeno moskevskému centru, což usnadňovalo posun k unifikaci jejich života.

¹⁴ Sborník nařízení a předpisů týkajících se sovětského vysokoškolského života sestavil M. I. Mošovič, *Vyššaja škola, Osnovnyje postanovlenija, prikazy i instrukcii*, Moskva 1945. Reedice vydaná v Moskvě v roce 1948 zachycuje změny, ke kterým došlo v důsledku zřízení celosvazového ministerstva.

¹⁵ Kaftanovův přístup k tematice, která mu byla svěřena, charakterizují např. jeho práce *Zadači vyšší školy*, Moskva 1944 nebo *tyž, Vyššeje obrazovanie v SSSR*, Moskva 1950. Jeho názory byly prezentovány i česky ve sborníku: *Vysoké školy v SSSR*, Praha 1946.

¹⁶ Třetí ročník tohoto měsíčníku začal vycházet po přestávce způsobené válečnými událostmi v červenci 1945. Časopis představuje cenný pramen pro sledování vývoje různých problémů v sovětském vysokoškolském prostředí, univerzitní problematice se však věnovala jen menšina jeho příspěvků. Na Ukrajině srovnatelný časopis neexistoval a mohl zde být byl publikován jen měsíčník *Radjanska škola*, který se však tématicky vymezoval vůči školám nižších stupňů.

V rámci vlády Ukrajinské SSR zůstala zachována Správa pro záležitosti vysokých škol vedená S. M. Buchalem.¹⁷ Tento vládní úřad byl však podřízen moskevskému ministerstvu. Vztah k univerzitám se na ukrajinském území řídil názory a potřebami všesvazového centra, příprava a realizace konkrétních kroků však náležela ukrajinským stranicko politickým orgánům.

Hlavním úkolem, který musely příslušné orgány zajistit, byla samozřejmě obnova vyučovacího procesu. V této souvislosti nehrálo roli umístění univerzity ve východní či západní části země, v případě čtyř východoukrajinských univerzit však existoval usazenější a především už vyzkoušený modul, který nevyžadoval přílišných změn. Přesto byly i v těchto školách zakládány nejen nové katedry, ale i celé fakulty, například fakulta mezinárodních vztahů na kyjevské univerzitě.¹⁸

Nezbytnou podmínkou obnovy výuky byla samozřejmě obnova značně poničených areálů jednotlivých škol. Z válečných škod byli obviňováni vždy jen němečtí okupanti, v řadě případů asi v rozporu s realitou. Přes všechnu snahu o napravení škod přetrvávaly ještě několik let po ukončení války velké rozdíly ve studijních podmínkách škol a jejich dílčích částí. Zvláště složitý zůstával stav univerzitních kolejí, v nichž se nedostávalo míst. Také životní podmínky studentů byly zprvu velmi těžké.

Obecně lze říci, že sovětský režim nelitoval finančních obětí a při obnově škol projevil velkorysost, odůvodněnou samozřejmým zájmem na zajištění své budoucnosti. Splnění tohoto cíle bylo ovšem podmíněno také obnovením politicko-ideologické kontroly nad univerzitami. V zásadě se do škol měly vrátit předválečné poměry, tj. systém fungující na přelomu let 1940 a 1941. Přestože se nejednalo o týž stav jako ten, který charakterizovala dusná atmosféra roku 1937, zůstaly represe vůči skutečným či domnělým odpůrcům režimu nebo nejistým žvlům součástí běžné univerzitní reality.

Ve všech univerzitách znamenala tedy jejich obnova zároveň i neodkladnou „normalizaci“ ideově-politických poměrů a dohledu na výuku jednotlivých oborů až po základní míru ovládnání všech univerzitních přísluš-

¹⁷ Srv. Buchalovy články: Sostojanije i očerednyje zadači vuzov Ukrainy, Věstnik vyššej školy 3, 1945, č. 3, s. 6–11 resp. Živjot i krepnēt vyssjaja škola Ukrainy, tamtéž 5, 1947, č. 11, s. 42–45. Materiály univerzitních představitelů nebo učitelů z Ukrajiny byly v časopise tištěny jen výjimečně, srv. Bondarčuk, V. G.: Vosstanovlenije Kijevskogo universitěta, tamtéž 5, 1947, č. 11, s. 26–29.

¹⁸ Zřízení fakulty souviselo s obnovením ministerstva zahraničních věcí Ukrajinské SSR (i jiných svazových republik) na počátku r. 1944 – dokládá to mj. iniciativa ukrajinského ministra zahraničí D. Manuiského v této věci.

níků – učitelů i studentů. Tyto cíle zajišťovalo především působení nepočtených společenských organizací na univerzitách. Nejpřednější roli zde hrála samozřejmě VKS(b), část úkolů byla přenechána i komsomolu a odborům. Od samého počátku byla v rámci obnovovaných univerzit proťžována pozice stranických výborů, které hrály vedle rektora a univerzitních rad značnou roli při jejich řízení.

Především na stranických výborech ležela odpovědnost za obnovení výuky marxismu-leninismu, která se znovu stala závaznou pro všechny studenty bez ohledu na jejich specializaci. Její rádobý nenahraditelná přítomnost v učebním procesu byla pro všechny účastníky univerzitního vzdělávání stálou připomínkou nezaměnitelnosti a absolutní priority tohoto učení.¹⁹

Vraťme se nyní k hlavním aspektům systému správy univerzit v sovětské Ukrajině. Rektori, hlavní představitelé tohoto typu škol, nebyli voleni. Jejich jmenování příslušelo Výboru pro záležitosti vysokých škol při sovětské vládě. Délka vykonávání funkce nebyla omezena jiným způsobem než úředně prováděným odvoláním, nejednou proto trvalo funkční období příslušných osob od obnovení výuky v roce 1944 až do počátku 50. let. Do funkce rektora většinou nebyli vybíráni reprezentanti humanitních věd, jejím výkonem byli pověřováni především představitelé exaktních oborů (geologie, astronomie apod.).²⁰ Nejednou se jednalo o osoby, které zahájily svou odbornou činnost ještě před rokem 1917. Ti rektori ukrajinských univerzit, kteří se osvědčili, mohli postoupit po ukončení své mise do vyšších funkcí v rámci ukrajinského ministerstva osvěty.²¹

Také složení rad (sovětů) jednotlivých univerzit potvrzovalo příslušné ministerstvo nebo vládní výbor, znovu byl tedy eliminován princip volitelnosti. Univerzitní radě předsedal rektor, kromě něj zde zasedali dva jeho náměstci (pro učební a vědecké respektive správně-hospodářské záležitosti), děkani fakult, vedoucí kateder, vedoucí učitelé samostatných předmětů, správce knihovny a představitelé stranické, komsomolské a odborové organizace.

¹⁹ Důležitou roli při prosazování představ stranického vedení sehrála rezoluce ÚV KSU O zlepšení výuky a politicko-výchovné práce ve vysokých školách USSR z 15. 9. 1947 resp. stejně nazvaný příkaz Správy vysokých škol při ukr. vládě z 19. 9. 1947.

²⁰ První pováleční rektori univerzity v Kyjevě (V. H. Bondarčuk) a v Černovicích (P. Kanibolockyj) byli geology, rektori univerzity ve Lvově a v Odese J. Lazarenko a M. Savčuk se věnovali biologii, zatímco jejich charkovský kolega N. P. Barabašov působil jako astronom.

²¹ V r. 1948 se ukrajinským ministrem osvěty stal dosavadní odeský rektor Mykola Savčuk, který v této funkci nahradil významného ukrajinského básníka Pavla Tyčynu.

Bylo už řečeno, že způsob řešení správních záležitostí měl být shodný u všech sovětských univerzit, tedy i v případě univerzit působících na území Ukrajiny. Některé dílčí aspekty činnosti univerzit ve východní a západní části této sovětské republiky se však mezi sebou lišily. Dvě západoukrajinské univerzity převzaté sovětským režimem neutrpěly při průchodech fronty zásadní škody a jejich stav proto nevyžadoval provedení tak podstatných rekonstrukčních prací jako například v Kyjevě. Způsob normalizace poměrů na lvovské a černovické univerzitě však vykazoval určité specifické rysy s ohledem na odlišný vývoj a postavení obou měst.

Tyto univerzity se mohly v rámci příslušných regionálních metropolí vykázat rozdílnou měrou významu i potenciálu. V meziválečném období zde byl nestejnou měrou zastoupen ukrajinský studentský i učitelský prvek a nereprezentovaly tudíž zcela totožnou podobu vzájemného vztahu inteligence ukrajinské a proti ní stojící inteligence tehdejšího státního národa (polského či rumunského). Normalizace univerzitního života v metropolích Haliče i Bukoviny však byla v obou případech nesnadným úkolem, jehož realizace představovala nezbytný projev obnovení sovětizace všech sfér života, kterou musel režim znovu prosadit.

Možnost práce na lvovské univerzitě dostaly po roce 1944 v zájmu její dočasné a dílčí ukrajinizace mj. osoby, které za německé okupace v letech 1941–1944 vyvíjely ve městě výzkumnou i publikační činnost. Podmínky k tomu byly ve Lvově příznivější než v Černovicích, kde rumunská státní správa bránila všem ukrajinským aktivitám. Vzhledem k daleko složitějším podmínkám existence vědeckého života v Černovicích i ve východnějších centrech Ukrajiny lze pouze v případě Lvova dob německé okupace hovořit o určité míře zachování kontinuity ukrajinského vědeckého života.

Proto byl boj o lvovskou univerzitu a její školské a odborné působení jedním z klíčových bodů úspěšného a definitivního prosazení sovětizace západní Ukrajiny. Tato vysoká škola musela jako jediná podstoupit výraznější ideologicko-politický střet, při němž byly síly obou stran zcela nevyrovnané a výsledek předem dán. Sovětské pojetí univerzitní výuky a role státní ideologie muselo zákonitě zvítězit nad postoji několika ukrajinských učitelů, kteří se pokoušeli tomuto náporu vzdorovat.

Situace ve Lvově se přitom ve druhé polovině roku 1944 výrazně lišila od poměrů v první části roku 1941, kdy zde univerzita působila už v sovětizované podobě. Na jaře roku 1941 bylo možno o lvovské univerzitě hovořit z hlediska jazykového režimu jako o ústavu ukrajinském se značnou mírou polské a ruské přítomnosti. Po válce se situace změnila jak

v důsledku likvidace části polské univerzitní inteligence v létě roku 1941, tak v důsledku transferu většiny Poláků ze sovětského území.²² Zatímco na Lvovské polytechnice musela sovětská moc sáhnout v době před tímto polským exodem k represivním opatřením proti polským vyučujícím, na univerzitě byla situace jednodušší. S variantou uchování částečné přítomnosti polského živlu na Lvovské univerzitě už nebylo po roce 1944 počítáno.

Nelze přitom mluvit o nenávratném zániku této jazykově-národní varianty Lvovského vysokého učení. Její představitelé, kteří se dočkali konce války, byli přemístěni do Wroclawi a na Lvovské univerzitě se tím uvolnil prostor pro ukrajinské a ruské učitele i studenty.

Sovětské orgány si asi byly jisty svým konečným vítězstvím vzhledem k nerovným silám obou stran a vývoji mezinárodně-politické situace, který nedával naději ukrajinskému hnutí odporu. Přesto je pozoruhodné, že volily ve Lvově opatrně taktický postup co do použití okamžitých represí vůči místní inteligenci.

Východní Halič byla v celosovětském měřítku jedním z nejméně jistých území v rámci těch, kde měla být obnovena sovětská moc. Sovětská politická elita města Lvova a Lvovské oblasti proto zdánlivě usilovala o jakousi převýchovu, představující však faktické ovládnutí a podrobení tradiční haličsko-ukrajinské inteligence respektive těch jejích představitelů, kteří z města neodešli před jeho obsazením sovětskou armádou.²³ Splnění tohoto úkolu bylo důležitou součástí souběžně vedeného ozbrojeného, propagandistického i agenturního zápasu proti ukrajinskému hnutí odporu označovanému nejčastěji jako ukrajinský buržoazní nacionalismus.

Cesta k tomuto cíli vedla mj. přes izolování a zatlačování starých kádrů ukrajinské inteligence v rámci univerzity. Splnění tohoto úkolu usnadňoval příchod řady ideově spolehlivých pedagogů z východních oblastí Ukrajiny a z Ruska. Moc sázela na to, že většina těchto nově přichozích a podstatná část nově připravovaných kádrů, které měly být následně uplatněny i v univerzitě, vystoupí proti ukrajinské „nacionalistic-

²² Z vyvraždění většího počtu Lvovských univerzitních učitelů byli obviňováni jak vykonavatelé německé okupační moci, tak i struktury ukrajinských nacionalistů – častěji však bývá uváděna první varianta.

²³ Rozsah ukrajinské intelektuální emigrace z východní Haliče na západ v r. 1944 byl obrovský. Srv. Marunjak, Volodymyr: Ukrajinska emigracija v Nimeččyni i Avstriji pé druhij svitovij vijni, tom 1, roky 1945–1951, Mjunchen 1985. Velice nesnadná byla pozice těch ukrajinských odborných pracovníků, kteří se rozhodli ve městě vyčkat návratu sovětské moci, ačkoli byl očekáván na základě zkušeností z let 1939–1941 s velkými obavami.

ké“ inteligenci. Její čelné osobnosti měly být donuceny k sebekritice a nakonec psychicky zlomeny.

S touto perspektivou byli místní představitelé ukrajinské historiografie, literární historiografie i literární vědy zapojeni do práce na obnovené univerzitě, a to často ve vedoucích funkcích. Někdy s tím bylo spojeno jejich členství v komunistické straně. Sovětské orgány znaly publikační činnost těchto osob z meziválečných let i z období německé okupace, která obsahovala často otevřené protisovětské invektivy. Tyto skutečnosti byly načas zapomenuty, přestože se z prostředí univerzity začaly ozývat kritické hlasy volající po zásahu proti příslušným osobnostem. Část nespokojenců nechápala liknavost postupu stranických orgánů, které nereagovaly na příslušné podněty nebo se pokoušely ignorovat kritiku ukrajinských pedagogů.

Jako typický případ lze uvést historika Ivana Krypjakevyče, dosti typického představitele haličsko-ukrajinské inteligence publikačně činného už v době před první světovou válkou. Tento žák proslulého ukrajinského historika a politika Mychajla Hruševského mohl po roce 1944 tři roky vykonávat vedoucího katedry ukrajinských dějin. Zprvu mu byl ponechán prostor pro prezentování názorů vycházejících z koncepcí profesora Hruševského. Nelze vyloučit, že v tomto i jiném případě přistoupilo jako důvod tolerance odlišných názorů také agenturní vytěžování, které mohlo sovětským úřadům přinést řadu cenných informací o náladách haličsko-ukrajinské inteligence jako celku.

Kritická kampaň proti ideově nespolehlivým vysokoškolským učitelům byla realizována až v roce 1946, kdy se sovětské moci podařilo na půdě východní Haliče úspěšně dokončit likvidaci řecko-katolické církve.²⁴ Veřejná polemika proti I. Krypjakevyčovi, literárnímu historikovi a kritikovi My-chajlovi Rudnyckému a dalším osobám souvisela se souběžně realizovanou ideologickou kampaní zaštitěnou Lazarem Kaganovičem, který byl z Moskvy krátkodobě odeslán na Ukrajinu za účelem vymýcení „buržoazního nacionalismu“ nespolehlivých osob z řad ukrajinské inteligence.²⁵

²⁴ Nálady v prostředí lvovské inteligence popsali Iščuk, O. – Nikolajeva, N.: Reakcija lvivskoji inteligenciji na rozhrom istoričniji školy Mychajla Hruševškoho u 1946 roci, Kyjiv 2007. Z obecnějšího hlediska srv. Marusyk, T.: Zachidnoukrajinska humanitažna intelikencija: Realiji žytt'a ta dijalnosti (40–50-ti sv. XX st.), Černivci 2002.

²⁵ Je příznačné, že aktivity muže, který „pročišťoval Ukrajinu už v druhé polovině 20. let, se časově překrývají s vyvrcholením hladomoru, který v r. 1947 postihl většinu území této svazové republiky.

Tažení proti ukrajinským univerzitním učitelům souviselo rovněž se snahou maximálně snížit roli Lvova jako ukrajinského kulturního a vědeckého centra. Mělo toho být dosaženo mj. nuceným přesídlením čelných lvovských odborníků do Kyjeva, kam za nimi měly putovat i podstatné části lvovských knihovních a archivních fondů. I když tento záměr nebyl realizován v úplnosti, znamenal ohrožení i pro lvovskou univerzitu a onu část jejího akademického sboru, která byla ukrajinské národnosti a zatím si udržovala v rámci univerzity zjevnou většinu.²⁶

Základního cíle dosáhla sovětská moc ve své snaze o ovládnutí lvovské univerzity v roce 1947. Na druhé straně však i ty osoby, které se musely podřídit neúprosnému tlaku a provedly sebekritiku, pokračovaly poté v odborné práci a udržovaly až do 60. let v prostředí ukrajinské inteligence města Lvova vědomí určité historické a pracovní kontinuity.

Lvovská univerzita přes své podřízení obecným osvětově sovětizačním trendům zůstala v rámci Ukrajiny specifickým vysokoškolským ústavem. Mohla se tak v 60. letech stát spolu s kyjevskou univerzitou prostorem, vytvářejícím relativně nejpříznivější podmínky pro sympatizanty literárního a posléze i politického disentu. Jako ne zcela klidná a spolehlivá byla i v následujících letech vnímána lvovská studentská obec, v jejímž rámci sovětské orgány znovu a znovu nacházely (a asi zčásti také vytvářely) nepřátele svého mocenského systému a poté je trestaly.²⁷

Nebylo by dobré zcela pominout univerzitu užhorodskou, o které zde už byla učiněna zmínka. Její specifika byla dána slabou tradicí odborného života v uvedeném městě a nedostatkem odborníků, kteří sem museli být z velké části „dovezeni“ ve větším množství z východních regionů Ukrajiny. Ačkoli i na užhorodské univerzitní půdě bylo bojováno s „buržoazním nacionalismem“, sovětské moci se zde od počátku podařilo vyvažovat ukrajinský a ruský živel, což bylo odůvodněno i nejednoznačnou národní sebeidentifikací obyvatel tohoto regionu. Přílišná míra sovětizace života, která postihla i tuto univerzitu (mj. asi i s ohledem na její geograficky expono-

²⁶ Tak v květnu 1947 přednášelo 157 ze 254 pedagogických pracovníků lvovské univerzity (tedy necelé dvě třetiny) ukrajinsky, zbytek rusky. Právě opačná situace vládla v té době na lvovském polytechnickém institutu, kde přenášelo ukrajinsky 66 z 226 pedagogů. Srv.: Srv. Slyvka, Jurij: *Kulturne žyttá v Ukrajiní, Zachidni zemli. Dokumenty i materialy. Tom 1 (1939–1953)*, Kyjiv 1995. Obecně k jazykovým problémům ukrajinského školství Koljaska, I. V.: *Osvita v Radjanskij Ukrajiní, Doslidžennja dyskryminaciji i rusifikaciji*, Toronto 1970.

²⁷ Příznačný je případ studenta, který byl odstraněn z univerzity, protože nacházel dílčí rozpor v díle J. V. Stalina a informoval o tom své kolegy.

vanou polohu) vedla prvního rektora školy, Stepana Doboše, k opuštění nejvyšší funkce na univerzitě. Proměnil ji paradoxně za úřad učitele gymnázia ve východočeském Novém Bydžově.²⁸

Jak je patrné, představuje problematika univerzitního života na Ukrajině těsně po ukončení druhé světové války zajímavý soubor problémů, které potvrzují specifičnost příslušné části sovětského území a naznačují, že by místní problematika měla být vnímána dostatečně výrazně v kontextu úvah o sovětském impériu a jeho vývojové roli v rámci východní i středovýchodní Evropy. Jako perspektivně nejzajímavější by se v rámci dalšího výzkumu jevilo srovnání s poměry jednak na polských univerzitách, jednak na vysokoškolských ústavech tohoto typu v neruských republikách evropské části Sovětského svazu.

Summary

The article focuses on the Ukrainian universities in the 1940's. It describes the situation of the universities before 1941, their war-caused evacuation to the eastern parts of Soviet Union and their return and reopening after 1945. The years 1945 brought new organization structure of the universities to the Soviet Union political system.

²⁸ K Dobošovu případu srv. Halajda, Illja: Sijač na nyvi narodnij. Do 85-riččja S. V. Doboša, Duklja (Prešov) 45, 1997, č. 6, s. 70–74.

PROMĚNY PRÁVNÍHO POSTAVENÍ VYSOKÝCH ŠKOL V ČSR PO ROCE 1990 – CESTA K JEJICH AUTONOMII

KAREL MALÝ

Proces přeměny českých a slovenských vysokých škol po pádu komunistu představuje nejen v našich, ale i v evropských dějinách mimořádnou událost. Pozoruhodné na něm není jen jeho rychlost, jeho promyšlenost, ale i demokratičnost, tj. skutečnost, že se realizoval za aktivní součinnosti celé akademické obce, že zapojil do rozhodování o nezákladnějších otázkách příštího vývoje nejen učitele, ale i studenty. A také, že probíhal ve velmi věcné a klidné atmosféře, v otevřené diskuzi a dialogu.

Dříve než přikročím k rozboru vývoje vysokých škol po roce 1989, musím však říci několik slov úvodem. Měl jsem totiž to štěstí, že jsem se těchto proměn mohl aktivně účastnit, a to jak ve funkci prorektora UK v letech 1990–1994, tak rektora v letech 1994–1999 a zakládajícího předsedy Rady vysokých škol v letech 1990–1993. Právě výkon těchto funkcí mne vtáhl do řady procesů, do řady jednání nejen v rámci univerzit, ale i ministerstva, legislativních komisí a jednání parlamentu. Tyto zkušenosti jsou ovšem jen podkladem mého pohledu na události prvního desetiletí po listopadu 1989, ale současně mne při formulování závěrů nutí k jisté opatrnosti, neboť, jak známo, nic není pro závěry historika škodlivější než subjektivní pohled, který leckdy zkreslí fakta. Zmiňuji se o tom proto, abych vysvětlil někdy možná až příliš osobní tón mého výkladu.

Jak napovídá název článku, je jeho obsahem a cílem především proměna právní úpravy postavení českých vysokých škol po roce 1989, která je důsledkem pádu komunistického režimu a důležitou součástí budování demokratické společnosti a parlamentní demokracie v bývalém Českoslo-

vensku a v České republice. Uvážíme-li, že právě vysoké školy jsou všeobecně právem považovány za jednoho z nejcitlivějších ukazatelů stavu společnosti, uvážíme-li, že právě komunistický režim činil od samého počátku diktatury nastolené v únoru 1948 vše pro ideologické i mocenské ovládnutí inteligence a vysokého školství a jeho vnitřní i zahraniční izolaci, že právě vysoké školy byly vystaveny brutálnímu útlaku, který zasáhl jak jejich vnitřní struktury, tak jejich učitele i studenty, pak můžeme bez nadsázky tento vývoj směrem k demokratizaci považovat za klíčový pro polistopadové směřování české společnosti.

1. Právní postavení československých škol před rokem 1989

Obecně platí v pohledu na právo bývalých socialistických zemí, že se převážně snažilo navenek působit jako civilizované, tj. respektující obecné právní zásady a že to byla až právní praxe a formy uplatňování výkonné moci, které za touto kulisou formálního práva teprve naplňovaly jeho totalitní podobu, porušující principy rovnosti, spravedlnosti i legality.

Abychom pochopili povahu někdejší tzv. socialistické právní úpravy postavení vysokých škol, je třeba říci něco o tom, co vkládáme do pojmu vysokoškolské autonomie. Považujeme-li autonomii za právo společenství nebo jednotlivce řešit samostatně či podle vlastních zásad či předpisů své záležitosti v rámci většího celku, kupříkladu vůči státu, pak u vysokých škol je to nepochybně právo na vlastní samosprávu, tj. právo spravovat si své věci samostatně, na vytváření vlastních (statutárních) předpisů, na právo vyloučit zasahování státu do této samosprávy. Není mi myslím pochyb o tom, že se takto pojatá autonomie vysokých škol v jejich staletém trvání vyvíjela postupně, že se proměňovala v závislosti na podobě státu a jeho vládních formách. To, co dnes nazýváme univerzitní svobodou, je právě především uplatnění autonomie vysoké školy vůči státní moci.

Právní úprava, kterou přinesl poslední z vysokoškolských zákonů v komunistickém Československu, zákon č. 39/1980 Sb., svou skutečnou povahu ničím nezakrýval a byl pokračováním politiky, kterou na vysokých školách v Československu zahájila KSČ po roce 1948. Zákon se hlásil ve své preambuli k otevřenému diktátu komunistické strany, k vládoucí a povinné ideologii marxismu-leninismu, k povinnosti přizpůsobit „obsah i výchovně-vzdělávací proces jejich organizaci a systému řízení, ... potřebám budování rozvinuté socialistické společnosti“.

Rozhodující úlohu při řízení vysokých škol mělo podle tohoto zákona ministerstvo školství, které je mělo řídit v souladu „... s politikou Československé socialistické republiky“ (§ 21 odst. 1). Ministrovi náleželo právo stanovit zásady rozvoje vysokých škol, stanovit jim základní úkoly, organizaci, včetně učebních plánů, edičních plánů, spolupráci s praxí, právo řídit kádrovou a personální práci, organizovat styk vysokých škol se zahraničními partnery, stanovit úkoly vysokých škol, vyplývající ze státních hospodářských plánů a kontrolovat jejich „... veškerou činnost“ (§ 21 odst. 2, písm. a–h).

Protože v zákoně navenek zůstaly zachovány tradiční akademické funkce rektorů a děkanů, jejich jmenování bylo u rektorů vyhrazeno na návrh vlády prezidentovi a jmenování děkanů pak ministrovi školství. To se týkalo i prorektorů. Dokonce i počet proděkanů byl závislý na vůli ministra, stejně jako jmenování Ředitele ústavu marxismu-leninismu. Ministrovi také náleželo právo vydávat statuty vysokých škol. Pracovní poměry profesorů a docentů závisely na rozhodnutí rektora a to po předběžném souhlasu ministra (§ 79, odst. 1), přičemž ministr mohl rozhodovat o pracovních poměrech profesorů a docentů dokonce i bez souhlasu rektora (§ 79, odst. 2). Byl to také ministr, který stanovil pro jednotlivé vysoké školy počet učitelů (§ 78 odst. 1).

Učitelé měli svá práva a povinnosti obsaženy v § 72, který stanovil hned v odst. 1, písm. a jejich povinnost „... připravovat studenty na základě vědeckého světového názoru v souladu s nejnovějšími poznatky vědy a techniky a s potřebami budování rozvinuté socialistické společnosti“, přičemž jim bylo uloženo „... aktivně se účastnit života socialistické společnosti“ (§ 72 odst. 1, písm. b).

Studenti se mohli účastnit na „činnosti a řízení vysoké školy“ výlučně prostřednictvím „Socialistického svazu mládeže“, tedy organizace přímo řízené KSČ „... a to zejména k upevňování studijní kázně“ (§ 52).

Tato charakteristika zákona je ovšem jen slabým vyjádřením skutečného stavu na fakultách v období komunistické normalizace. Rozhodující úloha nepříslušela orgánům a funkcionářům vysokých škol, ale komunistickým organizacím, bez jejichž výslovného souhlasu se nemohlo na školách nic stát – od jmenovacího řízení, přes rozhodování o publikační činnosti učitelů až po jejich zahraniční cesty a nákup odborné literatury, pro kterou ostatně existovaly seznamy prohibit. Jestliže přesto na vysokých školách existoval vědecký život, jestliže se přesto dařilo, alespoň v některých oborech, vychovávat novou vědeckou generaci, jestliže se dařilo přes

všechny obtíže udržovat kontakty se zahraničními badateli a vědeckými centry, byl to výsledek neokázalé resistance, toho, že pod oficiální slupkou ideologie existoval neoficiální dialog vědecké komunity na katedrách a institutech.

Mluvím o těchto věcech tak podrobně proto, že jen tak lze pochopit co přinesla vysokým školám sametová revoluce 17. listopadu 1989, zahájená vystoupením studentů a jejich střetem s ozbrojenou mocí komunistického režimu, rychlost těchto změn i tehdejší úroveň univerzit, kterou se přes veškerou snahu režimu podařilo zachovat či rychle obnovit.

2. Proměny československých vysokých škol po roce 1989 a jejich právní formy

Hned v prvních dnech po 17. listopadu 1989 se na vysokých školách vytvářely spontánně výbory Občanského fóra, které se staly orgány demokratizace univerzit. Ony to byly, které vyzvaly k odstoupení zkompromitované rektory a děkany, ony to byly, které zorganizovaly prvé svobodné volby rektorů, prorektorů a děkanů, vytvořily akademické senáty jako záruku akademické samosprávy s početným zastoupením studentů. Postupně docházelo k rušení již zmíněných Ústavů marxismu-leninismu, na fakulty se vraceli učitelé i studenti, kteří je v minulosti pro své politické názory museli opustit.

Ustavila se, za aktivní účasti zvláště Dr. Aleny Hromádkové a doc. JUDr. T. Čebišové, Rada vysokých škol jako jakýsi vysokoškolský parlament, jehož členy byli delegáti akademických senátů vysokých škol a fakult, a zvláště za aktivní účasti rektora prof. Radima Palouše, vznikla i Konference rektorů sdružující všechny české i slovenské rektory vysokých škol. Obě instituce se staly uznávanými partnery ministerstva školství, jejich mínění a názory byly respektovány i v parlamentu a ve vládě. Bylo to o to důležitější, že se záhy na pořad dne dostalo vypracování nového vysokoškolského zákona, jehož potřeba byla o to naléhavější, že vysoké školy musely provést demokratické změny v organizaci škol a fakult a samozřejmě i změny personální. Ty musely být zatím uskutečňovány v rámci stávající právní úpravy, která však již ani zdaleka neodpovídala novým poměrům.

Nelze pominout skutečnost, že se na některých vysokých školách (na Univerzitě Karlově zvláště zásluhou jejího prvního porevolučního rektora R. Palouše) rozvíjela a vytvářela „idea“ univerzity, představy o smyslu,

poslání a postavení vysokých škol v tehdy ještě československé společnosti. Řada těchto myšlenek byla již diskutována v disentu, řadu přinášeli představitelé evropských univerzit – například prof. Mikuláš Lobkowicz, bývalý rektor mnichovský a tehdejší rektor katolické univerzity v Eichstättu.

Na nespočetných shromážděních ustavené Rady vysokých škol byly vášnivě diskutovány otázky autonomie, postavení akademických orgánů, otázky vysokoškolských titulů apod. To vše probíhalo v nekonfliktním dialogu s vedením ministerstva školství a to vše se také promítalo do přípravy vnitřních předpisů vysokých škol, do jejich statutů.

Nový vysokoškolský zákon byl pak přijat po horečné práci celé československé akademické obce dne 4. května 1990 pod č. 172 Sb. Již druhý odstavec § 81 zákona zdůrazňoval, že vysoké školy „jsou samosprávné ...“ a o „organizaci a činnosti ... rozhodují v souladu se zákonem a v jeho mezích orgány akademické samosprávy“. V § 2 zákon široce zakotvoval akademická práva a svobody, tj. svobodu vědeckého bádání a zveřejňování jeho výsledků, svobodu umělecké tvorby, právo vyučovat a učit se, právo volit akademické samosprávné orgány, právo na různé filozofické názory a náboženská vyznání a právo je šířit, právo používat akademické insignie a konat akademické obřady. Zákon rovněž zakotvil nedotknutelnost akademické půdy vysokých škol a zakázal na akademické půdě vytváření organizací politických stran a hnutí. Tyto rozsáhlé svobody omezil zákon výslovně jen tím, že jejich vykonávání nesmí být v rozporu se zásadami demokracie, humanity a právním řádem (§ 2, odst. 2).

Zákon tak dal vysokým školám rozsáhlou autonomii a samosprávu a omezil dohled státu nad vysokými školami v míře zatím u nás nebývalé. Pátá část zákona, § 7–14, svěřila řízení vysokých škol jejich samosprávným orgánům, tj. akademickému senátu, vědeckým radám, rektorovi a prorektorům a na fakultách akademického senátu fakult, vědeckým radám, děkanům a proděkanům. Pravomoc akademických senátů vysokých škol a fakult byla zakotvena v § 10 skutečně široce. Akademický senát vysoké školy měl kromě jiného právo zřizovat, slučovat, rozdělovat a zrušovat fakulty, schvalovat statut vysoké školy, navrhopvat kandidáta na rektora z profesorů a docentů a navrhopvat jeho odvolání. Měl právo vyslovit souhlas s návrhem rektora na jmenování prorektorů, rozhodoval o rektorově návrhu na rozdělení finančních prostředků školy a schvaloval statuty fakult. Schvaloval také rektorův návrh na jmenování členů vědecké rady vysoké školy. Tato oprávnění vysoké školy a jejích orgánů byla tak velká, že v podstatě zbylo ministerstvu školství jen právo rozdělovat parlamentem přidělené finanční

prostředky a kontrolovat jejich využití, registrovat statuty vysokých škol, až po odejmutí práva habilitovat docenty a konat řízení ke jmenování profesorů a konat státní a rigorózní zkoušky, to vše však až po předchozím návrhu či vyjádření akreditační komise (§ 15, odst. 1, písm. f). Ta byla a podnes je nezávislou, vládou jmenovanou komisí odborníků z vysokých škol a vědeckých ústavů z ČR a ze zahraničí, jejímž úkolem je zajištění náležité kvality vysokých škol.

Do vysokoškolského zákona se dostala i Rada vysokých škol, označená nyní jako orgán samosprávy, „... který reprezentuje vysoké školy zejména ve vztahu k ministerstvu“ (§ 16, odst. 1). Radě bylo přiznáno právo se vyjadřovat jak ke zřízení a složení akreditačních komisí, tak k návrhům ministerstva na rozdělení finančních prostředků na vysoké školy a ke všem ostatním „... podstatným návrhům a opatřením, které se týkají vysokých škol“ (§ 16, odst. 3, písm. a, b, c). Jak je zřejmé, Radě vysokých škol bylo tak sice přiznáno postavení samosprávné reprezentace, ale nikoliv právo rozhodovací. Jinými slovy, její vliv na rozhodování ministerstva musel být založen na kvalitě jejího rozhodování, podpoře a autoritě, kterou měla na vysokých školách.

Konference rektorů nebyla v zákoně vůbec uvedena, byla podle svého rozhodnutí útvarem faktickým, nikoliv právním. Její váha a autorita tím však nijak neutrpěla, neboť se opírala o váhu osobností, které sdružovala a které stály v jejím čele. Jak názory Rady vysokých škol, tak i Konference rektorů byly respektovány a neobyčejnou měrou přispěly k formulování vysokoškolského prostředí a právní úpravy života vysokých škol.

V obou institucích měly všechny vysoké školy, zastoupené svými delegáty, rovné postavení, a to bez ohledu na jejich velikost, počty studentů, zaměstnanců, či vědecký výkon. To samozřejmě kladlo velké nároky na to, aby rozhodnutí těchto orgánů, jež bylo často výsledkem hlasování, bylo vytvářeno s podporou všech, či alespoň rozhodujících škol a na základě obecného konsensu. Pokud jde o jmenování docentů či profesorů, stalo se to samozřejmě pravomocí fakult, resp. na jejich návrh univerzit, s tím, že docenty jmenoval na návrh vědeckých rad fakult rektor a profesory jmenoval na návrh vědecké rady univerzity prezident republiky. To samé pak platilo a platí o jmenování rektorů, přičemž jejich volba se stala skutečnou demokratickou, sledovanou medií a veřejností.

V průběhu platnosti zákona došlo jen k jednomu zásahu do akademické samosprávy a to novelou z roku 1993, kterou se ministři dostalo právo jmenovat členy konkursních komisí pro jmenování či prodlužování pra-

covních poměrů univerzitních učitelů, a to na návrh akreditační komise. Tato velmi problematická novela, kterou pocítovaly vysoké školy jako nepřiměřený zásah do svých práv, měla však v praxi jen formální význam.

Vedle nesporných předností však měl vysokoškolský zákon, připravený neobyčejně rychle (od 17. listopadu 1989 do vydání zákona 4. května 1990 uplynulo jen necelých pět měsíců) i některé nedostatky. Mezi ně patřilo především to, že univerzity nebyly jediným právním subjektem, že i jednotlivé fakulty dostaly právní subjektivitu, což vedlo k postupné desintegraci univerzit, k tomu, že se univerzity, jako například Karlova univerzita, změnila v 16 „univerzit“, které se snažily žít vlastním životem za hradbami své odbornosti. To vedlo nejen k potížím ekonomickým, neboť děkan měl sice právo disponovat s financemi a svěřeným majetkem fakulty, ale nebyl odpovědný rektorovi, který naopak odpovídal ministrovi jako statutární zástupce univerzity, ale i v ohledu mezinárodním, kde vznikala rozpor mezi činností a závazky fakult a odpovědností univerzity. Dalším problémem zákona bylo pojetí nejdůležitějšího z univerzitních orgánů, akademického senátu, který byl, jak jsme výše uvedli, nadán rozsáhlými pravomocemi, jeho členy byli vedle učitelů také studenti, leckde s 50procentním podílem, avšak v jeho čele nestál rektor a mohl být dokonce z jednání senátu vyloučen, neměl právo hlasovat, ani právo veta vůči usnesení senátu. Jeho jedinou možností v případě nesouhlasu se senátním usnesením byla demise do rukou prezidenta republiky. Jak je zřejmé, autoři zákona se shlédli spíše v parlamentním modelu vlády než v modelu samosprávných orgánů. Musím říci podle vlastní zkušenosti, že to vytvářelo mimořádné nároky na schopnosti rektora taktně a diplomaticky jednat jak s fakultami a jejich děkany, tak i se senátem.

Problémy s uplatňováním vysokoškolského zákona nebyly jediné, které musely vysoké školy řešit. Závažným problémem se záhy stal vztah vysokých škol k Akademii věd, která také prošla transformací. Před vědeckou obcí stál úkol najít formy spolupráce, vyřešit metodiku financování vědeckých pracovišť vysokých škol, Akademie i ostatních ústavů resortních. Jen s obtížemi se vytvářela základna pro vzájemné porozumění, jen s obtížemi se odstraňovaly překážky spočívající často spíše v osobní averzi a v obavách o budoucnost vědeckých institucí. Toto napětí se projevovalo i v přípravných legislativních pracích, zejména ve vztahu k úloze Akademie při výchově vědeckého dorostu a jejich oprávněních při jmenovacím řízení vysokoškolských docentů a profesorů. Jestliže nakonec došlo k opravdové harmonizaci vztahů mezi vysokými školami a Akademií, k vytváření spo-

lečných pracovišť i širokému uplatnění pracovníků Akademie na vysokých školách, bylo to výsledkem usilovné práce představitelů obou táborů, kteří projevíli dostatečnou míru tolerance a vůli po sjednocení akademické obce ve společném zájmu a v zájmu celé naší společnosti.

Zákon z roku 1990 začal být v politických kruzích i na vysokých školách postupem doby považován za nedokonalý a ministerstvo připravilo nový vládní návrh zákona v roce 1995. Ten však, pro svou přílišnou centralizaci a posilování pravomocí ministerstva a hrubé legislativní nedostatky, byl po předchozím zásadním odmítnutí Konferencí rektorů parlamentem vrácen ministerstvu k přepracování. Po krátké době nečinnosti ministerstva se pak iniciativy ujali rektori, kteří na můj návrh zřídili legislativní komisi, formulovali zásady nového zákona a připravili jeho znění, které předali ministromi. Základem jednání legislativní komise, kterou tvořili zejména učitelé právnické fakulty UK, se stalo 22 tezí, které jsem Konferenci rektorů předložil (viz příloha). Tyto teze nebyly ovšem realizovány všechny a ne bez změn. Výsledek práce legislativní komise po projednání a další úpravě v Konferenci rektorů byl projednán celou akademickou obcí České republiky a po zapracování velkého množství návrhů a připomínek byl v konečné verzi předložen ministromi. Stal se pak jádrem vládního a, což je zvláště pozoruhodné, i opozičního návrhu. Z původních 22 rektorských tezí se do zákona dostalo 19!

Na podobě zákona se dohodli poslanci vládních stran i nejsilnější tehdy strany opozice, tj. sociální demokracie. Tím také návrh zákona překročil omezené stranické cíle a stal se společným zájmem sněmovny, přesně tak, jak si také vysoké školy přály.

Návrh zákona, který předložil parlamentu ministr školství, byl vcelku totožný i s opozičním návrhem a mohl se tak stát předmětem vcelku konstruktivní diskuze ve výborech sněmovny. Jeho nespornou předností bylo, že byl podporován jak rektory, tak celou akademickou obcí zastoupenou Radou vysokých škol.

3. Zákon č. 111/1998 Sb. o vysokých školách – dovršení jejich autonomie

Zákon o vysokých školách č. 111/1998 Sb. se tak stal vyvrcholením demokratizačního procesu českého vysokého školství, zásadním předělem v jeho vývoji. Vysoké školy v něm dosáhly, jak tehdy často říkali rektori, „maximum možného“.

Podívejme se nyní, co zákon přinesl nového, čím se podstatně odlišil od předchozí právní úpravy a čím dokončil proces autonomie českých vysokých škol.

a) První a snad z hlediska právního nejpodstatnější skutečností, kterou přinesl zákon, je změna právního postavení vysokých škol. Do vydání zákona měly povahu státních institucí, které spravovaly státní majetek sloužící jejich činnosti. Šlo tu zejména o majetek nemovitý.

Nový zákon vysoké školy „odstátnil“, tj. učinil z nich veřejné korporace, subjekty práva a předal jim majetek, který až do té doby jen spravovaly. Jde o zásadní přelom ve vývoji vysokých škol, přelom, který překonává i úpravu před druhou světovou válkou. Majetek vysokých škol nebyl přitom nijak malý, představoval jen na movitém majetku kupříkladu Karlovy univerzity nejméně 3 miliardy Kč. Majetek nemovitý pak měl hodnotu mnoha miliard korun.

Jako vlastníci mohly po vydání nového vysokoškolského zákona tedy vysoké školy s tímto majetkem nakládat a podnikat, ale zákon je přece jen v několika směrech omezil. Toto omezení nutno chápat jako nezbytnou daň za převod majetku do vlastnictví škol a projev obavy poslanců, aby nebyl zneužit k jiným účelům než pro jejich činnost.

V dispozici majetkem movitým v hodnotě nad 20 milionů Kč a při zcizování či nabývání majetku nemovitého nebo při jeho zastavování byly vysoké školy omezeny vždy souhlasem tzv. Správní rady, jmenované na návrh rektora ministrem (§ 14 a 19). Tato správní rada je podnes na vysokých školách podivným hybridem mezi samosprávou a správou státní: je součástí univerzity, ale rektor může její činnost ovlivnit jen tím, že členy navrhuje k jmenování ministroví a může, považuje-li to za nezbytné, dát podnět ke svolání správní rady. Majetek univerzit nemohl být také zatěžován věcnými břemeny či vkládán do podnikatelských firem (§ 20).

b) Zákon dále poprvé umožnil zakládání soukromých vysokých škol univerzitních i tzv. neuniverzitních, omezených jen na bakalářské studijní programy (§ 2, odst. 3 a 5). Toto ustanovení bylo jakýmsi kompromisem mezi vládními stranami a sociálními demokraty, kteří s ním souhlasili jen proto, že dosáhli toho, že zákon nezavádí studijní poplatky (viz dále). Obecně bylo toto ustanovení o soukromých vysokých školách, české období německých *fachhochschule*, přijímáno na univerzitách s rozpaky, které plynuly z obav před devalvací českého vysokého školství. Zákon sice v tomto směru poskytoval záruky tím, že k založení takové instituce je potřeba souhlasu ministerstva a to po vyjádření akreditační komise.

Pokud jde o pojetí a funkci Akreditační komise (§ 83–86), je možno konstatovat, že byla v zákoně zakotvena jako sbor odborníků (21 členů), které do jejich funkce, včetně předsedy a místopředsedy, jmenovala na návrh ministra školství vláda. Povinností ministra bylo vyžádat si návrhy na její členy od Konference rektorů, Rady vysokých škol, Rady vlády pro výzkum a vývoj a Akademie věd. Členství v Komisi bylo časově omezeno. Vzhledem k funkci Komise nemohl být jejím členem rektor, prorektor či děkan. Zákon také výslovně stanovil, že členové Komise musí být ve svém rozhodování nezávislí (§ 83, odst. 6).

Akreditační komise neměla exekutivní pravomoc, vydávala jen stanoviska a návrhy či doporučení. Jejich smyslem bylo hodnocení činnosti vysokých škol a posuzování dalších otázek, které jí předložil příslušný ministr. Komise také mohla vydávat stanoviska k žádostem o akreditaci studijních programů, k oprávnění konat habilitační či profesorské řízení, ke zřízení, sloučení či zrušení fakulty vysoké školy a zejména k udělení státního souhlasu ke zřízení soukromé vysoké školy (§ 84).

Opatření Komise v případě zjištění nedostatků v činnosti školy, pak jak již bylo řečeno, se realizovala buď cestou doporučení či návrhem ministerstvu, aby pozastavilo, omezilo či odňalo škole příslušnou akreditaci (§ 85). To pak muselo rozhodnout o návrhu Komise do 120 dnů (§ 86). Přestože se může tato kompetence Akreditační komise zdát příliš široká, omezující vysoké školy a v rozporu s jejich autonomií, získala přece obecnou podporu akademické obce a zvláště rektorů. Ti v ní viděli, zvláště s přihlédnutím k neblahým zkušenostem s úrovní vysokého školství v některých postkomunistických zemích, potřebnou záruku úrovně českého vysokého školství.

c) Nový zákon tak ještě více oslabil vliv ministerstva a státu vůbec na vnitřní život vysokých škol (viz zvláště § 87, Působnost ministerstva). V podstatě byl omezen na rozdělování státních dotací schválených v rámci státního rozpočtu parlamentem pro činnost vysokých škol a samozřejmě i na právo kontrolovat jejich využití.

Ministr však nemohl mluvit do mzdových řádů, tj. stanovení mzdy na vysokých školách, do přijímání pracovních sil, povolávání profesorů, docentů a asistentů. Dřívější právo ministra zasahovat do výběrového řízení jmenováním členů konkurzních komisí tedy zmizelo. Vysoké školy také zcela samostatně rozhodovaly o svých studijních programech a rozsahu výuky a zákon je v tomto směru omezil jen povinnostmi akreditace.

Jinými slovy, ministerstvo bylo v tomto ohledu vázáno stanovisky Akreditační komise a jeho rozhodnutí jako orgánu státní správy byla také soudně přezkoumatelná.

Ministerstvo také mělo právo registrovat vnitřní předpisy vysoké školy a vykonávat tím dohled nad zákonností těchto statutárních předpisů. Plnilo tak úkoly nadřízeného správního orgánu vysokých škol ve správním řízení a podílelo se v některých případech, tj. pokud jde o obory na českých vysokých školách nezastoupené, na nostrifikaci vysokoškolského vzdělání získaného v zahraničí, které jinak náleželo vysokým školám (§ 89). Jak je tedy zřejmé, došlo tu opravdu k podstatnému zúžení státního vlivu na vysoké školství.

4. Věda – výzkum a vzdělávání v koncepci nového zákona

Vnitřní samospráva vysokých škol byla založena na jejich právu zřizovat si své samosprávné orgány, volit kandidáty na funkce děkanů a rektorů a zřizovat si další orgány akademické samosprávy či úřední aparát pro plnění úkolů školy. Pokud jde o délku funkčního období děkana či rektora, bylo tehdy tříleté s možností jedné další volební periody. Vzpomínám si, jak na samém počátku legislativních změn se právě délka funkčního období děkanů a rektorů diskutovala. Tříleté období bylo stanoveno jako rozumný kompromis mezi krajními návrhy směřujícími k návratu k staré praxi jednoletých funkčních období a obavami ze ztráty akademické povahy těchto funkcí při jejich delším vykonávání. Odtud také vyplynula možnost zastávání jen dvou po sobě jdoucích funkčních období. Při projednávání návrhu vysokoškolského zákona z roku 1990 se také objevila varianta umožňující vysoké škole zvolit si formu prezidentské školy, tj. s úřadujícím prezidentem v jejím čele. Byla však odmítnuta.

Vztah mezi děkany a rektorem se v novém zákoně vyjasnil potud, že bylo založeno právo rektora jmenovat děkany na návrh fakultních senátů a také ho, se souhlasem senátu fakulty či univerzity, i odvolat. Poněkud se rovněž zúžila pravomoc akademického senátu univerzity vůči rektorovi. Nadále sice volí kandidáta na rektora, kterého pak jmenuje prezident, a může také navrhnout jeho odvolání prezidentovi republiky. Vzhledem k tomu, že rektor je nyní výslovně prohlášen statutárním zástupcem univerzity, omezila se pravomoc senátu vůči rektorovi jen na věci v zákoně výslovně uvedené a všechny pokusy pravomoc senátu v tomto směru posílit či rozšířit, se ukázaly v průběhu přípravy univerzitních statutů jako neúspěšné a ministerstvo je při registraci odmítlo. Podle § 9 zákona měl senát právo schvalovat vnitřní předpisy vysoké školy, rozpočet předložený rektorem, výroční zprávu o činnosti

předloženou rektorem a hodnocení činnosti školy, návrh rektora na členy vědecké rady a disciplinární komise a tzv. dlouhodobý záměr vysoké školy, tj. její strategické cíle. Ačkoliv rektor a prorektoré stále nesměli být členy akademického senátu, mohl se rektor zasedání senátu zúčastnit, muselo mu být uděleno slovo a mohl také dosáhnout svolání senátu mimořádného.

Co však stále ještě zeslabovalo odbornou činnost senátu a jeho autoritu, byl vysoký podíl studentů v senátu, neboť zákon připouštěl, aby jejich počet byl nejméně jedna třetina a nejvíce jedna polovina členů senátu, přičemž počet členů senátu neměl být nižší než 11 členů.

Oproti době před vydáním zákona č. 111/1998 však vyvstal akademickým senátům na vysokých školách nový konkurent – odbory a jejich vliv na vytváření pracovněprávních předpisů vysokých škol a zvláště pak kolektivní smlouvy.

Autoritativním orgánem v oblasti rozhodování a řízení vědecké práce a práce pedagogické na univerzitě i fakultách byly vědecké rady. Jejich pravomoc (§ 12) byla sice jen omezeně výtčena právem konat či jednat ve jmenovacím řízení profesorů a docentů a projednávat dlouhodobé záměry vysokých škol a schvalovat studijní programy, avšak současně byla dána rektorovi možnost, aby jí předkládal jakékoliv další otázky k projednání či schválení.

Z těchto orgánů akademické samosprávy jsou akademický senát, respektive jeho členové a členové vědecké rady ze své činnosti neodpovědní a to přesto, že je jim, zvláště senátu, svěřena poměrně velká pravomoc. Toto napětí mezi pravomocí a odpovědností, které ostatně dobře známe i z parlamentních systémů, relativizovalo možnosti řídicích pracovníků vysokých škol a zdá se, že bude muset být v budoucnu řešeno. Nejspíše transformací senátů ve správní či dozorčí rady vysokých škol.

5. Vztah mezi vysokými školami a státem

Jak je obecně uznáváno, stará Humboldtova idea o jednotě vědy, vzdělání a učení, zůstává stále základní ideou vysokých škol v ČR.

Nový zákon jim také přiznává „klíčovou úlohu ve vědeckém, kulturním, sociálním a ekonomickém rozvoji společnosti“ (§ 1) a v rámci právní úpravy akademických svobod jsou zaručeny „svoboda vědy, výzkumu a umělecké tvorby a zveřejňování jejich výsledků“ (§ 4, písm. a).

Oproti zákonu z roku 1990 se mezi akademické pracovníky vysoké školy (§ 70) počítají jak profesori, docenti, odborní asistenti, asistenti, lek-

toři tak i vědečtí, výzkumní a vývojoví pracovníci, podílející se na pedagogické činnosti. Současně se připouští i pedagogická činnost odborníků pracujících mimo vysokou školu a to na základě dohod mimo pracovní poměr.

K objasnění této poněkud složité a snad i těžkopádné konstrukce je třeba říci pár slov na vysvětlenou. Právě tato ustanovení zákona umožňují pedagogickou a vědeckou činnost pracovníkům Akademie na vysokých školách a naplňují tak vzájemný vztah a spolupráci, o které jsme hovořili výše.

Další důležitou součástí nového zákona bylo i zřízení instituce doktorandů, kteří se připravují na svou vědeckou dráhu v průběhu tří let, aby po obhájení disertace a zkouškách získali titul Ph.D., osvědčující jejich vědeckou způsobilost. Vedle tohoto vysokoškolského titulu, který nahradil tzv. kandidaturu, vedoucí k získání titulu kandidát věd (CSc.) podle sovětského vzoru, však zůstal po určitou dobu zachován titul doktora věd ve zkratce DrSc., který osvědčoval, že jeho nositel patří mezi vědeckou elitu. Tento titul po náročném řízení udělovaly vědecké rady vysokých škol a vědecká rada Akademie věd. V praxi se často tento titul stával neoficiálním kritériem pro profesury. Po zániku této hodnosti 31. prosince 2001 rozhodnutím Akademie věd České republiky došlo ke zřízení hodnosti doktora věd (DSc.), kterou po předchozím doktorském řízení uděluje vědecká rada Akademie věd a to všem uchazečům, bez ohledu zda jsou pracovníky Akademie či vysokých škol nebo jiných vědeckých institucí.

Problémem, který ovšem zákon neřešil, je financování vědy na vysokých školách. Tyto prostředky byly složeny z grantových peněz rezortních ministerstev, národní grantové agentury, vnitřních grantových agentur na univerzitách a podpory, kterou poskytuje Rada vlády pro vědu a výzkum. Poměrně malý objem prostředků se získával z grantových agentur zahraničních, což bylo, kromě jiného, způsobeno tehdy i tím, že ČR nebyla ještě členem EU. Univerzity musely tedy financovat svou vědeckou činnost z tzv. institucionálních peněz, tj. ze státních dotací, které jsou společné jak pro vlastní provoz škol, tak i vzdělávací a vědeckou práci.

6. Nový zákon v praxi vysokých škol

Studenti podle vysokoškolského zákona č. 111/1998 byli členy akademické obce a vztahovaly se na ně stejná akademická práva jako na akademické pracovníky. Výslovně se jim poskytuje volnost ve volbě studijních programů, volbě témat jejich disertačních prací. Důležitým právem stu-

dentů bylo aktivní a pasivní volební právo do akademických senátů (§ 62). Striktně vzato by student podle znění zákona mohl být zvolen za kandidáta na rektora či děkana, neboť zákon nestanoví nikde jejich kvalifikaci. To je ostatně rovněž výsledek onoho vztahu mezi akademií a univerzitami. Na mé výslovné upozornění v parlamentním výboru mi bylo jedním z poslanců vysvětleno, že takovým akademickým funkcionářem by mohl být zvolen pracovník akademie bez hodnosti docentské či profesorské. K ohlášení pokusu studenta kandidovat na funkci děkanskou skutečně došlo, ale naštěstí bez jeho realizace v roce 1999.

7. Současné směřování českého vysokého školství

Můj výklad zákonodárných změn v českém vysokém školství, které po roce 1989 vedly k jejich transformaci z totalitních škol v demokratické, samosprávné autonomní instituce, nemůže být samozřejmě ničím víc než pouhým přehledem některých vybraných problémů, upozorněním na otázky, které snad mohou být i dnes pro naše vysoké školy důležité a samozřejmě i zajímavé jako způsob řešení v zemi, která musela překonávat čtyřicetileté dědictví komunistické koncepce vysokého školství.

Sebelepší zákon sám o sobě ovšem nemůže zaručit demokratické prostředí, autonomii a samosprávu na vysokých školách. Uvědomujeme si velmi dobře, že skutečnou zárukou svobody a nezávislosti vysokého školství může být jen demokratické prostředí, společnost založená na funkční parlamentní demokracii, právní stát a liberální tržní ekonomika. Vysoké školy nejsou a nemohou být izolovanými ostrovy v národním životě, a i když si zachovávají svou nezávislost na politickém životě, neměly by ztrácet svou funkci odborného a kritického oponenta. Vysoké školy musí být rovněž dokonale spojeny se světovou sítí vysokých škol, musí být otevřeny světu a důsledně internacionální.

Příloha

Stručné teze vysokoškolského zákona předložené Konferenci rektorů pro přípravu vysokoškolského zákona v roce 1997

Předložené teze jsou jen velmi stručným a hrubým náčrtem problematiky, kterou bude muset řešit zákon o vysokých školách (dále je ZVŠ).

Mnohé je již obsaženo v ministerském návrhu a není důvodu, pokud po obsahové stránce jde o vyhovující koncepcce, abychom je odmítali. V mnohém také vycházím z podnětů, které mi zaslali někteří rektori. Jejich návrhy a stanoviska má k dispozici legislativní skupina. Práce, která byla vykonána, a výsledky mnoha diskuzí by neměly zapadnout. Některé změny oproti původnímu návrhu jsou výsledkem kritiky, které byl ve své poslední (parlamentní) podobě návrh zákona podroben. Pokusil jsem se navrhnout i zcela nové koncepcce, o kterých jsme zatím neuvažovali. Dávám je jako podnět k diskuzi: jsme stále ještě ve stadiu, kdy je možné cokoliv navrhnout a cokoliv změnit.

Návrh tezí je zcela důvěrný a není určen pro širší veřejnost, tj. v tomto stadiu ani ne pro akademickou. Neměli bychom v tomto stadiu obnovovat diskuze nad návrhem zásad. Zdá se mi účelné předložit až hotové paraagrafové znění.

K tezím připojuji tzv. východiska a náčrt struktury zákona. Vše by mělo být čteno ve vzájemné souvislosti.

Teze ZVŠ

1. Zákon definuje vysokou školu jako vrcholnou vědeckou a pedagogickou instituci, jejímž úkolem je vědecký výzkum a vzdělávání.
2. Zákon rozlišuje mezi státními a soukromými VŠ. Právní postavení soukromých vysokých škol upravuje zvláštní oddíl zákona.
3. Vysoké školy jsou samosprávné a autonomní. Vznikají a zanikají zákonem vyjma soukromých, které vznikají udělením státního přivolení (viz dále č. 21). Musí mít všechny stupně studia: bakalářské, magisterské a doktorské.
4. Státní školy mají nárok na státní příspěvek. Jsou neziskové organizace. Mohou vlastnit majetek. Jejich činnost je osvobozena od daní.
5. Práva a povinnosti VŠ jsou stanoveny tímto zákonem (zejména ve vztahu ke státu) a statutem VŠ.
6. Právní subjektivitu má VŠ. Její součásti (fakulty, departementy, sekce apod.) jednají jménem VŠ v rozsahu stanoveném statutem VŠ.
7. Student se stává studentem VŠ imatrikulací a přestává být studentem ukončením studia, tj. absolvováním ucelené části studia (bakalářského, magisterského, doktorského), zanecháním studia či vyloučením. Důvody vyloučení stanoví zákon.
8. Práva a povinnosti studenta jako člena akademické obce upravuje zákon.

9. Studenti mají v případě potřeby právo na sociální podporu (dle platné právní úpravy o sociálním zabezpečení) a na sociální stipendia. Podmínky a výši těchto stipendií stanoví vyhláška MŠ.
10. Na VŠ působí vysokoškolští učitelé: profesori, mimořádní profesori, odborní asistenti a asistenti. V mimořádných případech může VŠ udělit *veniam docendi* odborníkům působícím mimo vysokou školu s titulem soukromý docent. Tito docenti nejsou zaměstnanci VŠ a tvoří přirozenou zálohu pro doplňování učitelského sboru. Mohou se podílet na výuce.
Současní docenti, pokud jsou v plném pracovním poměru na VŠ, se stávají mimořádnými profesory.
11. Profesory jmenuje prezident republiky na návrh VR VŠ. Mimořádné profesory a soukromé docenty rektor VŠ.
12. Profesorské a docentské řízení zahajuje děkan fakulty z vlastního popudu či na návrh vědecké rady fakulty či VŠ nebo na návrh rektora. Podrobnosti upravuje vyhláška o profesorském a docentském řízení.
13. Pracovní poměry profesorů a mimořádných profesorů nejsou časově omezeny. Pracovní poměry ostatních učitelů jsou uzavírány na dobu určitou, nejméně však na dobu 5 let.
14. VŠ je spravována akademickými orgány a funkcionáři. Jsou to akademický senát a vědecká rada VŠ či fakulty, rektor a prorektoré a děkan a proděkané.
Rektora jmenuje na návrh AS VŠ prezident republiky, děkana na návrh AS fakulty rektor. Rektor je statutární zástupce VŠ.
15. Akademické senáty jsou složeny ze zástupců profesorů, asistentů a studentů v poměru, který stanoví statut VŠ. Jejich pravomoc je legislativní, kontrolní, volí kandidáta na funkci rektora či na úrovni fakult na děkana.
16. Zástupcem rektora pro správu a ekonomiku VŠ je kvestor.
17. Vysoké školy mohou vybírat od studentů školné. Školné je příjmem VŠ mimo státní příspěvek. Jeho výši a použití stanoví na návrh rektora AS VŠ.
18. K zajištění náležitě úrovně činnosti VŠ zřizuje vláda Akreditační kolegium z předních osobností vysokých škol, vědy a kultury. AK je nezávislé na MŠ a má povahu ústředního orgánu státní správy. Práva a povinnosti stanoví zvláštní vyhláška.
19. ZVŠ výslovně stanoví, která rozhodnutí VŠ se řídí předpisy o správním řízení. Ve všech ostatních případech zákon upravuje možnosti nápravy vadných rozhodnutí orgánů VŠ.

20. Soukromé vysoké školy se řídí tímto zákonem s výjimkami, které jsou v něm výslovně stanoveny.
21. Vznik a činnost soukromých VŠ jsou vázány na udělení státního souhlasu po kladném vyjádření akreditačního kolegia. Důvody odejmutí státního souhlasu stanoví zákon.
22. Soukromé vysoké školy mohou dostat státní příspěvek na provoz jen v prvních 2 letech od započetí své činnosti.

Summary

This text focuses on the situation in the Czechoslovak academic sphere after the Velvet revolution. The author, who cooperated at the discussions on new university bill as a rector of the Charles University in Prague, describes the development of Czechoslovak universities heading to their new autonomy in new political system. One of the aims is the development on the universities during and shortly after the Velvet revolution and handling with the communist-cooperating professors.

USTAVOVÁNÍ PRAŽSKÉ SAMOSPRÁVY A SPRÁVY V ROCE 1945

KATEŘINA JÍŠOVÁ

„Vláda národní fronty Čechů a Slováků ve svém programu, na němž se usnesla dne 5. dubna 1945 v Košicích, výslovně zdůraznila, že ve své domácí politice bude vycházet ze základního článku československé ústavy, že lid je jediným zdrojem státní moci. Vycházejíc z této zásady, uskutečnila podle svého programu na území republiky Československé národní výbory v obcích, okresích a zemích, jakožto nové orgány státní a veřejné moci“. Dr. Antonín Štafl, vrchní magistrátní komisař, pátek 31. srpna 1945.¹

Jedním z nejdůležitějších faktorů obnovení chodu československého státu v květnu 1945 bylo vytvoření nového modelu poválečné lidové správy. Bylo zřejmé, že za dané politické situace nemůže dojít k obnovení stavu z doby předválečné. Různé koncepce se rodily již v exilových centrech – londýnském a moskevském, uskutečněný model byl pak výsledkem jejich vzájemné dohody, resp. prosazením modelu centra moskevského. Již samotný název nových samosprávných jednotek – národní výbory – naznačoval jistou paralelu s významnými revolučními roky 1918, resp. s revolučním rokem 1848, kdy u nás vznikl první národní výbor. Obdobně tomu byl v říjnu 1918, kdy kromě celostátního národního výboru začaly působit také národní výbory místní povahy, jejichž činnost ovšem neměla dlouhého trvání. Celostátní národní výbor ukončil svou činnost ustavením Národního shromáždění a národní výbory přestaly působit již koncem

¹ Archiv hlavního města Prahy (dále AMP), Soupis protokolů předsednictva, plenárních zasedání a rady Ústředního národního výboru hlavního města Prahy a Národního výboru hlavního města Prahy (1945–1990), zápis z 31. 8. 1945.

roku 1918, měly pouze zabezpečit zdárný přechod z revolučních poměrů. Přejícnou podobu měly mít také národní výbory vzniklé ke konci druhé světové války. Vzhledem k tomu, že nebylo možné navázat na předválečný model státní správy a samosprávy, bylo třeba nalézt zcela nový model, který by vyhovoval všem politickým subjektům poválečného Československa. O tom, do jaké míry byl vzešlý model ideálním můžeme diskutovat i po více než šedesáti letech. Vzhledem k nedostatku odborných studií na toto téma jsme odkázáni pouze na písemné archivní prameny, memoáry aktérů, které jsou více či méně objektivní a kusé novinové zprávy.

1. „Ať žijí Národní výbory. Hlas lidu – hlas boží“!²

První společné svolání Tvořte Národně revoluční výbory vydalo už v říjnu 1941 ÚV KSČ a ústředního vedení nekomunistických odbojových organizací.³ Kvůli zhoršené politické situaci zůstala realizace revolučních národních výborů poněkud utlumena, i když na lokální úrovni se začaly rodit již od roku 1942, hlavní dobu jejich vzniku musíme datovat mezi léta 1944–1945. Model lidové správy tvořený zdola měl již svým označením symbolizovat rozchod s érou byrokratických úředníků dosazovaných a jmenovaných do svých úřadů shora. Národní výbory měly být, alespoň podle prvotních představ, demokratickými institucemi, které měly spojit politickou státní správu a samosprávu. Mezi exilovými centry také docházelo k různicím ohledně funkce Národního výboru. Ministr vnitra v Londýně Juraj Slávik⁴ si kupříkladu vysloužil tvrdou kritiku o Václava Noska za své prohlášení z února 1944, v němž vyhlásil NV pouze za přechodné orgány státní moci.⁵ A dezinterpretace týkající se návrhů a požadavků obou zahraničních center přetrvávala až do listopadu 1989.⁶

² Nejedlý, Zdeněk: Československé listy, 31. prosinec 1943 Moskva.

³ Národní archiv, fond KSČ – 1921–1989, společné svolání ÚV KSČ a ústředního vedení nekomunistických odbojových organizací „Tvořte všude národně revoluční výbory! Semkněte se těsněji!“.

⁴ Národní archiv, fond Státní rada v Londýně (1945), poradní sbor prezidenta a kontrolní orgán státního zřízení v emigraci, plenární schůze Státní rady 28. února 1944.

⁵ Tamtéž, projev byl prosloven 21. března 1944.

⁶ K národním výborům srovnej: Lidová samospráva pražské obce, Presidium hlavního města Prahy 1947; Malá, Irena – Křeč, Jaroslav: Revoluční národní výbory v Praze, in: KaP 6, Praha 1985, s. 165–193; Merta, Andělín: Pražské národní výbory 1945–1965, Praha 1966; Plecítá, Zdeňka: K historii a úloze národních výborů, Český svaz protifašistických bojovníků, Praha

V roce 1944 se londýnská vláda obrátila svým prohlášením 16. dubna 1944 prostřednictvím zahraničního rozhlasu na československý lid s výzvou, aby vytvořil národní výbory na místní, okresní a zemské úrovni a v základních rysech vyznačila jejich organizační strukturu.⁷ Národní výbory svým počtem neměly převyšovat počet členů obecního, okresního či zemského zastupitelstva a měly v nich být zastoupeny všechny sociální vrstvy lidu, všechny vlastenecké politické směry a etnické skupiny (Češi, Slováci a obyvatelé Podkarpatské Rusi). Vzniklo-li v ilegalitě několik národních výborů najednou, těžko mohlo dojít k jejich sjednocení. Při své činnosti se měly národní výbory řídit platnými československými zákony a směrnicemi vydanými prezidentem a vládou. Hlavním úkolem národních výborů v době nacistické okupace byl boj s nepřítelem a na osvobozeném území vlastní organizace veřejné správy. Místní a okresní národní výbory měly zajišťovat pořádek, veřejný i soukromý majetek, chod průmyslu a zemědělství. Mělo se také zabránit vývozu majetku do zahraničí a odstranit z veřejné správy nepřátele a kolaboranty. Tuto civilní složku mělo také doprovázet zajištění zbraní a organizaci vojenských jednotek. Prezident Edvard Beneš podepsal 4. prosince 1944 Ústavní dekret prezidenta republiky o národních výborech a prozatímním Národním shromáždění.⁸

Vládní prohlášení z 16. dubna 1944 nešlo pokládat za zákonnou normu, tou měl být až ústavní dekret prezidenta republiky číslo 18 Úředního věstníku československého o národních výborech o prozatímním Národním shromáždění, který vydala vláda republiky Československé a podepsal prezident Edvard Beneš 4. prosince 1944.⁹ Tento dekret se stal ústavně právním podkladem pro úpravu a pravomoci národních výborů na území naší republiky, před schválením Ústavy 9. května 1945. Dekret vznikl po vzájemné dohodě londýnského a moskevského centra.

Program Národní fronty Čechů a Slováků, která byla vytvořena 4. dubna 1945 v Košicích, obsahoval také zásady pro organizaci národních

1981; Štafl, Adolf: Národní výbory, Praha 1947; Vašíčková, Věnceslava: K prosazování politiky Národní fronty v Ústředním národním výboru hlavního města Prahy do února 1948. APol. Řada V, 1985, č. 1, s. 23–40; Táž: Úloha komunistů při prosazování politiky Národní fronty v ÚNV hl. města Prahy v letech 1945–1946, Pražský sborník historický XVIII, 1985, s. 127–177; Táž: Uplatňování politiky Národní fronty při vytváření národních výborů v Praze, Pražský sborník historický XV, 1982, s. 134–149.

⁷ Národní archiv, fond Předsednictvo ministerské rady Londýn.

⁸ Tamtéž.

⁹ Tamtéž.

výborů a jejich působnost. Následující den pak vydala vláda Československé republiky vládní nařízení o volbě a pravomoci národních výborů (č. 4/1945 Sb.). Košický vládní program ze dne 5. dubna 1945, respektive jeho V. kapitola, byl v totalitním období mnohdy interpretován ve prospěch vládnoucí komunistické strany, nezaškodí, když se znovu seznámíme s jeho obsahem: „Ve své domácí politice bude vláda vycházet ze základního článku československé ústavy, že lid je jediným zdrojem státní moci“. Tato základní premisa byl směrodatná při vzniku národních výborů v obcích, okresech.

Ilegální národní výbory vznikaly na mnoha místech naší republiky už v prvních letech druhé světové války jako jeden z nástrojů boje proti fašistickým okupantům. Zvláštní organizační a správní poměry v hlavním městě Praze si vyžadovaly speciálně zákonné úpravy. V Praze nelze mluvit o vytváření samosprávy bez propojení s květnovým povstáním. V době povstání vznikaly na mnoha místech revoluční národní výbory, celkem jich vzniklo 55 a je důležité zdůraznit, že vznikaly živelně, bez pevného organizačního řádu a nekryly se s územím tehdejších městských částí Prahy I–XIX. Došlo tak k situacím, že v některých částech města vzniklo i několik revolučních národních výborů současně. V částech I–VII jich bylo sedm, v ostatních částech v průměru pět, nejméně jich bylo v Karlíně (Praha X), na Žižkově, v Hrdlořezích a Malešicích (Praha XI) po jednom. Když 9. května nabylo účinnosti vládní nařízení číslo 4 ze dne 5. května 1945, zmenšil se počet národních výborů ve Velké Praze do původních třináct správních obvodů. V každé městské části zůstal jediný místní národní výbor. Podíváme-li se na složení jednotlivých místních národních výborů v květnu 1945, zjistíme, že jednotlivé výbory měly v průměru do 30 členů (pouze obvod Prahy I–VII měl 43). Celkem zasedlo v pražských místních NV 366 členů, z toho bezpartijních bylo 23, členů KSČ 108, národních socialistů 92, sociálních demokratů 99 a lidovců 54.¹⁰ Nejvíce předsednických postů obsadila KSČ – sedm, národní socialisté čtyři a sociální demokraté dva posty. Pro vnitřní Prahu I–VII byl ustaven jeden místní národní výbor, pro Prahu VIII–XIX pak zbylých dvanáct. Je třeba zdůraznit, že správní členění Prahy na obvody provedené v roce 1923 zůstalo nezměněno.

¹⁰ Údaje čerpám z článku Vašíčkové, Věnceslavý: Uplatňování politiky NF, s. 145.

2. Národní výbor Praha

V dubnu 1945 byl dlouholetému magistrátnímu úředníku JUDr. Františku Krásovi (zaměstnán od roku 1920) doručen tištěný pověřovací příkaz Národního výboru Praha (heslo Beroun 333), ve kterém mu bylo sděleno, jak má postupovat při převzetí vedení presidia hlavního města Prahy, jakmile nastane zhroucení Německa.¹¹ Příkaz mu vydal Svaz domácího odboje, v jehož čele stál úředník zemské banky Jeníček. Krása měl vést správu pražského magistrátu až do příchodu zákonodárných členů vedení presidia hl. města. Jednal s dalšími spolehlivými magistrátními úředníky – Hronkem, Prokopem, Politzerem a redaktorem Rozhlasu K. Kučerou. O svém pověření informoval již 30. dubna primátora Aloise Říhu, podle Krásovy člověka vlasteneckého smýšlení a získal také jeho podporu. Říha vyslovil pouze obavy z chování Dr. Pfitznera. V požadavku Národního výboru Praha byl také požadavek nahrazení všech německých vedoucích úředníků českými. Krása jednal 2. května s velitelem městské policie Šrotem, který ho ujistil podporou policejního sboru. Krása mimo jiné zajistil spolupráci s ilegální buňkou Jaroslava Kučery působící ve studiu městského rozhlasu. Podle této buňky měl být vytvořen v Praze Národní výbor, který by okamžitě převzal radnici a povolal rozhlasem Václava Vacka na radnici.¹² Sám Krása měl ovšem pověření N. V. P., ve kterém figuroval rovněž Vacek. Krása navrhl netříštit síly a připojit se k N. V. P., který vystoupí z illegality. K dalšímu pokroku došlo 4. května, kdy Krása spustil akci prosazení češtiny jako úředního jazyka na radnici.

V den D v sobotu 5. května ráno bylo na pražské radnici velmi živo. Již o půl desáté ráno se Krása a přednostové obvodních úřadů odebrali k primátorovi Říhovi, kam přišel i Pfitzner, se kterým ovšem odmítla delegace jako s válečným zločincem jednat a sdělili mu, že rozchod Čechů s Němci na radnici „ještě proveden“.

¹¹ Archiv hlavního města Prahy, výpověď prozatímního presidiálního šéfa magistrátu Dr. Františka Krásovy, Moje poznámky (strojopis). Za upozornění na tento materiál děkuji Mgr. Vojtěchu Šustkovi. Srovnej též výstavu Pražské povstání květen 1945. Boje o radniční budovy na internetových stránkách Archivu hlavního města Prahy – www.ahmp.cz. Dále srovnej článek Krásovy, Františka: 5. květen na pražské radnici, in: Věstník hlavního města Prahy, květen 1946, s. 270–272; dále srovnej publikace Pražská květnová revoluce 1945. Sborník příspěvků o pražském povstání a jeho ohlasu, Praha 1946, kde lze nalézt vzpomínky všech aktérů, mj. A. Pražáka, L. Pičmana, V. Vacka, J. Smrkovského či P. Zenkla; a Staroměstská radnice a městský rozhlas v boji proti nacistickým okupantům. Historický přehled k 25. výročí ČNP v květnu 1945, Praha 1965.

¹² K tomu srov. Vacková, Marie – Vacek, Václav: Vzpomínky, Praha 1964.

Signálem k oficiálnímu převzetí radnice NV byla zpráva, že Američané jsou před Berounem, která vešla ve známost kolem poledne. Krása vyzval Eustacha Mölzera (národní socialista), aby byl sestaven tříčlenný výbor k převzetí radnice. Podle Mölzera měly být dalšími členy Václav Vacek (KSČ) a Vladimír Prokop (sociální demokrat), dva z nich magistrátní pracovníci.

Před polednem v 11.49 se ozvala první rozhlasová relace určená Pražanům vedená redaktorem Karlem Kučerou. Radnici ovšem ovládl zmatek, historické okamžiky si zřejmě nechtěl nechat ujít ne jeden z politiků. Dorazil i Václav Vacek, který se doposud skrýval v bytě své sestry v Holešovicích, podle některých údajů z bytu odešel v 9.00 na radnici, kam měl dorazit v 11.50.¹³ Ten byl koneckonců již 30. dubna pověřen Českou národní radou utvořením městského národního výboru. V nastalém zmatku měli udělat jasno představitelé ČNR Josef Smrkovský a Josef Kotrlý, kteří se snažili usměrnit rozhlasové vysílání. V doprovodu Ladislava Pičmana, pracovníka magistrátu a pozdějšího náměstka primátora šli představitelé ČNR do budovy městského rozhlasu, tam na ně, podle svědectví Kotrlého údajně redaktor Jaroslav Kučera vytáhl pistoli. Pičman s nimi pak odešel na Staroměstskou radnici, kam se mezi tím „nahrnulo mnoho samozvaných představitelů pražského odboje“.¹⁴ Na pražskou radnici se dostavil také protektorátní ministerský předseda Richard Bienert. Krátkého jednání s ním se účastnili Vacek, Krása, Pičman, Smrkovský, Kotrlý, Mölzer a Prokop. Bienert byl poté byl zajištěn a odveden do sídla ČNR. Kontrolu nad vysíláním městského rozhlasu pomalu a jistě získával Vacek, v 15.20 bylo oznámeno, že vedení pražské obce převzali Vacek, Mölzer a Prokop. Zajímavý je také dokument, který jsem objevila ve fondech magistrátního prezidia. Jsou to dva dopisy ČNR, jeden ze 7. května podepsaný jejím předsedou Albertem Pražákem,¹⁵ kde je pověřen Jiří Lutovský, aby spolu s Vackem řídil správu hlavního města Prahy.¹⁶ Druhý dopis z 11. května podepsaný Pražákem i Smrkovským pověřuje Václava Vacka správou hlavního města.¹⁷ V květnu

¹³ Tamtéž, s. 154, Vacek sám píše, že na radnici dorazil v 9.45.

¹⁴ K tomu srovnej Kokoška, Stanislav: Praha v květnu 1945: historie jednoho povstání, Praha 2005, s. 121 a také článek Pičman, Ladislav: Pět dnů, in: Pražská květnová revoluce (c.d.), s. 52–58. Dále např. Květnové povstání českého lidu, Český svaz protifašistických bojovníků, Praha 1985.

¹⁵ Srovnej Pražák, Albert: Politika a revoluce. Paměti, Praha 2004. Zajímavý pohled na květnové události, zejména na své působení v ČNR, nabízí Černý, Václav: Paměti. Díl 2. Křik Koruny české. 1938–1945. Náš kulturní odboj za války, Brno 1992.

¹⁶ Oba dopisy se nacházejí v Archivu hlavního města Prahy, fond Presidium magistrátu.

¹⁷ Dopisy byly otištěné i ve Věstníku hl. m. Prahy č.3, 1945, s. 74.

1945 se Lutovský vytrácí a objevuje se pak v srpnu 1945 jako člen ÚNV. Jisté je, že Lutovský, mimochodem povoláním řezník a uzenář, udělal velkou kariéru, když se v roce 1946 stal náměstkem primátora.

Pokud jde o osobnost Václava Vacka je třeba konstatovat, že jde o politika, který pracoval v pražském zastupitelstvu již od roku 1923, ostatně stejně tak jako jeho předchůdce v primátorském křesle Petr Zenkl. Vzpomínky Václava Vacka na pražské povstání nepostrádají patřičný patos a rétoriku zkušeného komunistického politika.¹⁸ S plány na povstání byl Vacek podle svého svědectví seznámen již v úterý 1. května, kdy v Lidovém domě na Pankráci soudruzi rychle vytvořili úzké vedení strany, s tím, že Vacek se má ujmout pražské radnice.¹⁹ V sobotu 5. května odjel Vacek z bytu své sestry v Holešovicích (do jeho bytu ve Lhotce přijelo téhož dne gestapo) na Staroměstskou radnici, kde pražské obyvatelstvo prostřednictvím Rozhlasu seznámil se situací v hlavním městě.²⁰ Více se o podrobnostech svého působení na Radnici Vacek nerozepisuje, spíše hodnotí celkovou situaci a průběh povstání v Praze, líčí známou kauzu s Bienertem, svoje jednání s ČNR a sovětskými vojsky.

3. Česká národní rada

Velmi významnou roli v květnovém povstání sehrála Česká národní rada, do jejíhož čela byl 30. dubna 1945 zvolen literární historik prof. Albert Pražák, který vylíčil události spojené s květnem roku 1945 ve svých pamětech.²¹ Pro různé zájmové politické skupiny byl prof. Pražák ideálním kandidátem na funkci předsedy ČNR.²² V prezidiu ČNR mimo bezpartijního Pražáka zasedli Josef Smrkovský za KSČ, Josef Kotrlý za sociální demokraty, Otakar Machotka za národní socialisty a Vilém Schaffer za lidovce. Zejména Smrkovský se ukázal jako velmi ambiciózní politik a dalo by se říci, že v podstatě de facto ČNR ovládal a řídil právě on. Prof. Pražák sehrál úlohu nadstranického, morálně čistého předsedy, jehož úloha byla však pouze formální a reprezentativní. Sám Pražák ostatně uznává, že

¹⁸ Vacková, M. – Vacek, V.: Vzpomínky, s. 149–181.

¹⁹ Tamtéž, s. 151.

²⁰ Tamtéž, s. 154.

²¹ Pražák, A.: Paměti.

²² Pražák, A.: Politika a revoluce, s. 107.

v plénu „převahu v plénu měli komunisti a sociální demokrati“.²³ Pražák ovšem zároveň jedním dechem popírá tvrzení, že by „Česká národní rada byla vlastně komunistická, že odmítala přijmouti některé členy z přípravných skupin z politických důvodů. Mohu dosvědčiti že tomu tak nebylo. Na politiku tehdy ještě nikdo nemyslí“²⁴ Naprosto odlišně viděl činnost České národní rady jiný pamětník Václav Černý, který sice nebyl u jejího vzniku koncem dubna, v té době ještě seděl v pankrácké věznici, ale popsal čtyři dny z její sedmidenní vlády, kdy byl jejím členem.²⁵ Černého vidění je velmi ostré, ČNR byla řečeno jeho slovy podnikem komunistické strany a jasně potvrzuje také praktické vedení rady Josefem Smrkovským, který přezval výkonnou moc.²⁶ Smrkovského charakterizoval Černý takto: „Revoluční partyzán, ne-li revoluční vůdce, nejučinnějšího typu a neutilitarističtějšího ražení“.²⁷ Smrkovský byl podle Černého symbolem IV. ilegálního výboru KSČ, jehož hlavní snahou bylo okamžité vybudování národních výborů ve městech, obcích a na závodech jako orgánů závěrečného boje a nové lidové správy, v další fázi pak jako nástroj revoluční společenské proměny, jehož princip byl koncipován v Moskvě.²⁸ Jediným člověkem ve vedení ČNR, který podle Černého dokázal čelit Smrkovskému byl sociální demokrat Josef Kotrlý.²⁹ Černý rovněž zdůrazňuje, na rozdíl od Pražáka, že členství v ČNR mnohdy připadlo lidem, jejichž zásluhy byly někdy pouze iluzorní, resp. mnohdy vznikly za pět minut dvanáct.³⁰ Profesora Pražáka vidí Černý jako člověka hluboce čestného, nezáludného, který se ovšem v politických záležitostech orientoval velmi pomalu a nepřesně.³¹ Ve svých Pamětech se Černý dotknul i postavy primátora V. Vacka, kterého na radnici dosadil jako svého člověka J. Smrkovský na úkor L. Pičmana, který byl jmenován Radou.³²

Vojenským velitelem Prahy byl generál Jaromír Nechanský, jeho zástupcem pak Karel Kutlvašr, kteří zpravovali ČNR o vojenských operacích na území hlavního města Prahy. Pražský národní výbor nebyl jediným národ-

²³ Tamtéž, s. 115.

²⁴ Tamtéž, s. 132.

²⁵ Černý, V.: Paměti, s. 381.

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Tamtéž, s. 382.

²⁹ Tamtéž, s. 383.

³⁰ Tamtéž.

³¹ Tamtéž, s. 387.

³² Tamtéž.

ním výborem ustaveným 5. května. Národní výbor v Praze vznikl také z iniciativy vojenské skupiny Alex v čele s generálem Františkem Slunečkem.³³ Tento výbor fakticky nikdy nezasedal, vznikl z potřeby vojenského velení, které nebylo propojeno s politickou mocí. Výbor měl sídlo v kanceláři firmy Kunerle na Staroměstském náměstí. ČTK rozšířila odpoledne provolání tohoto výboru k lidu. V ČNR samozřejmě toto prohlášení vzbudilo rozruch, proto došlo k jednání a následnému vyjasňování situace.

V Národních listech se 5. května objevilo provolání Českého výboru podepsané nakladatelem Karlem Neubertem, který mimo jiné spolupracoval s vojenským odbojem a byl také místopředsdou Národního výboru v Praze, který byl sice na jaře roku 1945 aktivní, nicméně pouze pro případ, kdyby se nepodařilo navázat spojení mezi vojenským odbojem a představiteli ilegálních politických organizací.³⁴ Činnost Českého byla zastavena a Národní listy zabaveny, protože politické otěže moci už pevně držela Česká národní rada.³⁵ Jisté aktivity vyvíjely i národní socialisté v čele s Fráňou Zemínovou.³⁶

Další vysvětlování by si zasloužilo také objasňování vojenských operací a kooperace jednotlivých vojenských velitelství, kromě Alexe také velitelství Bartoš a na samostatný článek by jistě vystačil problém účasti vlasovců v pražském povstání. Tady si neodpustím opět citovat dr. Krásu, který uvedl mimo jiné toto: „Vlasovovy oddíly bojující v pondělí proti Němcům v Ruzyni a s několika tanky i na různých místech ve vnitřní Praze, kde byla situace nejvážnější, skutečně Pražany povzbudili a pomohli. To je fakt, který nemůže nikdo popřít a jsem přesvědčen, že to uznali i ČNR, které z počátku akce zdála se býti politickou chybou. Ale čím chybou? Bylo možno vůbec zabrániti dobrovolně přicházející pomoci“?³⁷

Historická role České národní rady se naplnila po návratu košické vlády do Prahy 10. května 1945, formálně pak rada zanikla o několik dní později. K tomu se váže vzpomínka prof. Pražáka na návštěvu u ministerského předsedy Fierlingera 11. května v hotelu Alcron, kterému Pražák sdělil jisté zklamání členů ČNR, že revoluce nebyla patřičně oceněna a s domácími

³³ K tomu srovnej článek Jakl, Tomáš: Národní výbor v Praze v kvalifikační listině generála Slunečka, *Historie a vojenství* 4, 2005, s. 100–101. Mg. Tomáši Jaklovi děkuji za pomoc při vyhledávání informací o vojenských složkách v pražském povstání.

³⁴ Pražák, A.: *Politika a revoluce*, s. 108.

³⁵ Tamtéž, s. 116.

³⁶ Tamtéž.

³⁷ Krása, F.: *Moje poznámky*, s. 14–15.

činiteli se nové vlády nepočítá. Ministr Kopecký pronesl k Pražákovi památnou větu: „To znamená, pane profesore, že se nemůžete dočkat ministerského křesla“.³⁸ I tato poznámka svědčí o tom, s jakou politickou kulturou se mělo do budoucna počítat.

4. Epilog – od května 1945 do května 1946

Kdybychom hledali paralelu českého vývoje v sousedních zemích, odmyslíme-li tehdejší Sovětský svaz, pak jistou podobnost můžeme nalézt v sousedním Polsku,³⁹ kde byla ovšem situace značně ztížena tím, že na jedné straně stála legitimní státní moc v emigraci a na straně druhé nelegitimní nastolená moc komunistická, která byla podporována moskevskými strukturami.⁴⁰

Vraťme se však do našeho hlavního města, kde na konci srpna 1945 vstoupil do života nový samosprávný koncept, kdy dosavadní Magistrát hlavního města Prahy ztratil rozhodovací pravomoc a stal výkonným orgánem nově zřízeného Ústředního národního výboru (ÚNV). Nově zřízenému ÚNV byla přikázána působnost místních a okresních národních výborů a byl podřízen Ministerstvu vnitra a ostatním ministerstvům. Moc na pražské radnici si rozdělily čtyři politické strany – KSC, Čs. strana národně socialistická, Čs. strana sociálně demokratická a Čs. strana lidová, které měly v ÚNV i jeho předsednictvu paritní zastoupení. První schůze ÚNV se konala 31. srpna ve Smetanově síni Obecního domu, protože zastupitelé města museli opustit tradiční místo jednání Staroměstskou radnici, která byla během květnového povstání těžce poškozena. Změny nastaly i v jednotlivých městských částech (obvodech), kde byly místní národní výbory přetvořeny na obvodní rady. Důležitým mezníkem v historii poválečné samosprávy byla slavnostní usta-

³⁸ Pražák, A.: *Politika a revoluce*, s. 147.

³⁹ K tomu např. Ichnatowicz, I. – Maćzak, A. – Zientara, B. – Żarnowski, J.: *Společnostwo polskie od X do XII wieku*, vyd. 4., Warszawa 1999, s. 681. Nejnověji pak: Kubát, Michal: *Vývoj a proměny státního zřízení Polska ve 20. století*, Praha 2006, s. 91–93. Na tomto místě je třeba zmínit, že vzhledem nedostatku času nebylo možno provést komparaci s dalšími zahraničními městy.

⁴⁰ K tomu srov. Władzy miasta Poznania, Tom II, 1793–2003, Poznań 2003. Konkrétně v Poznani došlo k první schůzi městské rady 26. března 1945, kterého ze zúčastnilo 58 zástupců různých politických stran, z nichž vzešli radní, přičemž žádný z nich nebyl spojený s předválečným obdobím. V červenci měla poznaňská rada již 72 členů, v roce 1946 80 členů. V městské radě dominovali zástupci stran – PPR (Polská dělnická strana) a PPS (Polská socialistická strana), a i když došlo k různým obměnám členů, byla další regulérní rada zvolena až v roce 1950.

vující schůze také tím, že z každé ze čtyř politických stran – Československá strana národně-socialistická, Komunistická strana Československa, Československá strana sociálně demokratická a Československá strana lidová – bylo navrženo po 25 kandidátech. Primátorem byl jmenován Dr. Petr Zenkl, jeho náměstky pak Václav Vacek, Ladislav Pičman, Alois Tylínek, Růžena Pelantová, Josef Krosnář, František Krčál a Jiří Klášterský, tedy po dvou z každé strany. Z dalších známých jmen jmenujme pozdějšího primátora Adolfa Svobodu (KSČ). Nejvyšším orgánem města byla plenární schůze ÚNV a vlastní magistrátní úřad tvořilo 55 odborů referátů, odborů a úřadů.

Podíváme-li se na volební výsledky z roku 1938, pak nejvíce mandátů získala právě strana staronového primátora Československá strana národně socialistická – 26 mandátů, druhá byla KSČ se 17 mandáty a třetí Soc. demokracie se 14 mandáty. Prahu je ovšem nutné brát jako dvojí centrum, jednak jako město jako takové, za druhé jako hlavní město státu. Tady se pak mísily vlivy Národního výboru Alex a revolučních národních výborů a také jednotlivých vojenských velitelství. Do úvahy by bylo možné také vzít srovnání s jinými evropskými městy, které prošly podobným vývojem – například polských měst nebo také výzkum politických elit města.

Pročítáme-li zápisy ze zasedání rady ÚNV ze srpna a září 1945 můžeme nabýt dojmu, že zastupitelé řešili běžné každodenní záležitosti vyplývající z chodu našeho hlavního města, než o několik měsíců dříve kdy byly na pořadu jednání zcela jiné a mnohem zásadnější otázky.

Zdalo se, že situace v poválečném Československu se stabilizovala. Již tehdy bylo patrné, že poválečný vývoj Československa a jeho hlavního města se bude ubírat trochu jiným směrem, než v době předmnichovské. Mnohé napověděly již volby v roce 1946, kdy sice v Praze zvítězila KSČ, ale pouze o dva mandáty před Čs. stranou národně socialistickou. V roce 1946 ještě bylo vítězství KSČ poměrně těsné získala 36 mandátů, národní socialisté 34, lidovci 16 a sociální demokraté 14. Tím končí veškerá možná objektivní srovnání, protože do primátorského křesla opět usedá revoluční primátor Václav Vacek, s jehož jménem začíná úplně jiná etapa v historii Prahy. Možná ani největší pesimisté nepředpokládali, že začínají přihlížet budování slepé uličky, jež nás o dva roky později zavede politickým směrem, kterým se budeme ubírat ještě dalších 40 let.

Jako epilog bych zmínila osudy některých aktérů z roku 1945. Petr Zenkl po únoru 1948 emigroval do USA, kde zemřel v roce 1975. Jeho stranická kolegyně náměstkyně primátora Růžena Pelantová (1886–1959) byla 26. února 1948 na základě telefonického příkazu pana primátora poslána z funkce vrch-

ní ředitelky soc. pedagogické služby přeložena do trvalé výslužby, zemřela v New Yorku.⁴¹ Někdejší ústřední ředitel magistrátu František Krása (1893–1948), který měl lví podíl na přechodu pražského magistrátu na stranu povstání, se již v roce 1946 dostal před očištnou komisi, pod tímto rozhodnutím byl podepsán Vacek.⁴² Krása zemřel dva měsíce po vítězném únoru. Hospodářský úředník Eustach Mölzer (1905), který byl převeden jako vojenský gážísta do civilních služeb byl roku 1946 přeložen do výslužby a povýšen na majora.⁴³ Náměstek primátora Ladislav Pičman byl v rámci akce 77 500 převeden do výroby po zdravotních problémech končí v roce 1958 v Bohnicích. Václav Vacek byl primátorem do roku 1954, zemřel pak roku 1960.⁴⁴

Zenkl i Pelantová jsou pohřbeni na vyšehradském Slavíně v společném hrobě s Miladou Horákovou, O. Machotkou a V. Krajinou. Václav Vacek byl pohřben v kolumbariu na Vítkově a po roce 1989 byly jeho ostatky přemístěny. Jeho jméno zmizelo z názvu náměstí, kde sídlí MHMP i ze jména stanice metra, ale nemělo by zmizet z historického povědomí. Vždyť tento kdysi velmi oblíbený politik, který rád býval středem pozornosti médií, zdaleka nebyl jen tím usmívajícím se a mávajícím starým prošedivělým pánem, i když je nutné zohlednit, že po únoru 1948 byl již plně ve vleku mladších a razantnějších nástupců.

Příloha

Revoluční národní výbory na území Prahy

Přehled revolučních národních výborů na území hlavního města Prahy, které se mi podařilo dohledat.

Praha I–VII – na území bylo sedm RNV, z toho 5 na území Prahy VII, dva v ostatních částech.⁴⁵

Praha VII – veřejná volba Revolučního národního výboru proběhla v prvních dnech povstání v holešovické Domovině – vzniklo pět národních výborů – Trója,

⁴¹ Personální spis R. Pelantové je uložen v Archivu hlavního města Prahy. Za pomoc při hledání materiálů děkuji kolegyni PhDr. Haně Svatošové, vedoucí oddělení městské správy do roku 1945.

⁴² Personální spis dr. Františka Krásy je uložen tamtéž, dopis jsem našla v jeho složce.

⁴³ Opět se odvolávám na personální spis tamtéž.

⁴⁴ Informace o Ladislavu Pičmanovi jsem našla tamtéž.

⁴⁵ K tomu Květnové povstání na Starém Městě pražském, vydal Obvodní svaz protifašistických bojovníků v Praze 1, Praha 1985.

Letná, Bubeneč a dva v Holešovicích a to ve spolupráci komunistů a sociálních demokratů.⁴⁶

Praha VIII – vzniklo zde pět RNV – Libeň – předseda Emanuel Famíra (KSČ). Střížkov – výbor vznikl před povstáním předsedou byl Karel Bureš.⁴⁷

Praha IX – bylo zde pět národních výborů. V Hloubětíně byla 15. dubna 1945 svolána porada k Ladislavu Holému, čp. 80, Hloubětín a byl tam ustaven revoluční národní výbor – předseda NV – Antonín Chyba, bytem Hloubětín, čp. 637. Výbory byly také na Proseku a ve Vysočanech.⁴⁸

Praha X – jeden výbor byl v Karlíně – předsedou František Neumeister František, bývalý soc. dem. poslanec.

Praha XI – jeden výbor – Žižkov, Hrdlořezy a Malešice – duben 1945 – vedl jej Antonín Jiřina (KSČ). To je také jediný výbor, kde se mi podařilo nalézt kompletní složení, byli v něm 2 komunisté, 2 soc. dem., 1 národ. soc. a štábní kapitán. Zachovalo se i svědectví předsedy. Podle něj 5. května převzal správu obce Žižkova, pomáhali jim pomocné výbory na Kněžských lukách, Hrdlořezích a Jarově, které po revoluci splynuly s NV pro Praha XI.⁴⁹

Praha XII – jeden výbor – na Vinohradech, NV sídlil na vinohradské radnici a jeho předsedou byl Oldřich Halas.

Praha XIII – na obvodu vytvořeno šest revolučních NV, 1 vytvořen v autodílárnách opraven ČSD ve Vršovicích

Praha XIV – vzniklo zde od poloviny roku 1943 pět revolučních národních výborů – v Michli začátkem dubna 1945. Ve Lhotce žil Václav Vacek – březen 1945 – předsedou RNV tam byl zvolen Josef Dvořák (KSČ). Na území Prahy 4 je nejvíce ulic pojmenovaných po aktérech Pražského povstání. Na Chodově vzniknul RNV již v roce 1943 – předseda Ladislav Říha, v Kunraticích vzniknul roku 1944, měl 10 členů – 6 za KSČ, předsedou byl Stanislav Sobolák.⁵⁰

Praha XV – vzniklo zde pět RNV, V Braníku a Hodkovičkách vzniknul výbor koncem dubna 1945 a tvořili ho zástupci 4 stran.

Praha XVI – vzniklo zde pět NV. Na Smíchově byl výbor již od roku 1944, výbory byly např. v Radlicích (předseda Václav Zuska) a v Hlubočepích (předseda Karel Bártl).⁵¹

⁴⁶ K tomu Květnové povstání v Praze VII, vydal Obvodní svaz protifašistických bojovníků v Praze 7, Praha 1985.

⁴⁷ K tomu Uher, Boris: Květnové povstání v Praze 8, vydal Obvodní svaz protifašistických bojovníků v Praze 8, Praha 1988.

⁴⁸ K tomu Květnové povstání na území Prahy 9, Obvodní svaz protifašistických bojovníků v Praze 9, Praha 1985.

⁴⁹ K tomu Kokoška, Stanislav – Štefaník, Ludvík: Praha 3 v Květnovém povstání 1945, Obvodní svaz protifašistických bojovníků v Praze 3, Praha 1985.

⁵⁰ K tomu Praha 4 v bojích povstání českého lidu v květnu 1945, Obvodní svaz protifašistických bojovníků v Praze 4, Praha 1985.

⁵¹ K tomu Květnové povstání v Praze 5, Obvodní svaz protifašistických bojovníků v Praze 5, Praha 1985.

Praha XVII – ustanovili se čtyři RNV – například v Košířích již před povstáním (předseda Václav Jílek) a v Jinonicích roku 1944 (předseda Josef Štěpina).

Praha XVIII – vznikly zde čtyři RNV.

Praha XIX – vzniklo zde šest RNV. Bližší informace o těchto městských částech se mi nepodařilo zjistit.

Mimo tehdejší území Prahy vznikly revoluční národní výbory např. v obcích Vinoř, Horní Počernice, Dolní Počernice, Satalice, Kyje, Kbely, Letňany a Čakovice.⁵²

Summary

This article focuses on the establishing of the Prague city government in 1945. The World War II interrupted the traditional form of city government in Prague and it wasn't possible to carry on with it after 1945. There were established many National councils in Prague during the revolt – the communist party assigned the most of its presidents. During the first post-war months the Prague government was reorganized many times. In summer 1945 the Prague city government lost its autonomy and was subordinated to the Czechoslovak government departments.

⁵² V tomto výčtu jsem vycházela z publikace Květnové povstání na území Prahy 9, vydal Obvodní svaz protifašistických bojovníků v Praze 9, Praha 1985. Počátkem roku vznikl ilegální NV ve Vinoři a Horních Počernicích, v Satalicích byl RNV již před povstáním a tvořili ho – Ervín Kotala (tajemník obce), Antonín Kavan (strážmistr), František Šusta (řídící učitel), Karel Čížek (inspektor drah), Josef Žižka (zřízenec), Leon Charous (bývalý starosta), Josef Fiala, Ludvík Volf, Josef Kundrát (velitel hasičů). V Dolních Počernicích vznikl RNV v I. v dílně Josefa Brožovského – podle pokynů Moskvy. KSČ měla navázat styky s ostatními politickými stranami a ustavit výbor. Počátkem dubna zástupci KSČ ČSSD – předseda – Jan Bílek (KSČ), náměstek Josef Staněk. V Kyjích se ustavil RNV z odbojové skupiny KSČ, která jediná zůstala, za předsedu výboru zvolili Ladislava Staňka. V Kbelích vznikl RNV v době povstání – předseda Václav Kulhánek. Stejně tak před povstáním vzniknul RNV v Letňanech – předseda Josef Mixan a Čakovicích, kde se stal předsedou Josef Hulínský (KSČ).

PRAHA 1989–1990. PŘECHOD OD LIDOVÉ SPRÁVY K DEMOKRATICKÉ SAMOSPRÁVĚ

VÁCLAV LEDVINKA

1. Úvodem

Zhroucení politického systému tzv. reálného socialismu a mocenského monopolu KSČ bylo vzhledem k celkovému politickému vývoji v Evropě i ve světě nejpozději od poloviny 80. let 20. století reálně předvídatelné a bylo částí české společenské elity, ať opoziční (disentem) nebo do systému zapojené (establishmentem) dříve či později očekáváno. Vývoj situace po událostech 17. listopadu 1989 byl však tak překotný a samodestrukce dosavadního politického systému tak překvapivě rychlá, že vytváření nového uspořádání a nových struktur se nemohlo opřít o předem připravené a promyšlené plány či projekty (nepřikládáme-li ovšem váhu za vlasy přitaženým teoriím o operacích, manipulacích či komplotu všemocných tajných služeb). Bylo vlastně improvizací, vynucenou náhle vzniklým stavem – „sametovou“ revolucí. To platilo stejně pro sféru „vysoké“ státní politiky, jako pro sféru politiky místní, komunální či regionální.¹

¹ Vyplývá to z již dosti hojně a různorodě literatury odborné i memoárové. Viz např. Blehová, Beata: *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei*, Wien 2006; Suk, Jiří: *Labyrintem revoluce: aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 2000)*, Praha 2003; Měchýř, Jan: *Velký převrat, či snad revoluce sametová*, Praha 1999; Otáhal, Milan: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu*, Brno 1999; Laciņa, Jan: *Havel na Hrad*, Praha 1998; Hvizďala, Karel: *Výslech revolucionářů z roku '89*, Praha 2000.

Příčinou popsané situace byla zejména skutečnost, že značná část společnosti sice již v 70. letech zaujala a udržovala si distanci od „normalizačního“ režimu a že tento odstup se s poznáním iluzornosti stále platonicky proklamované ekonomické reformy i faktické planosti přestavby (perestrojky), nově deklarované po nástupu zcela neschopného Jakešova komunistického vedení, měnil v pasivní opozici a posléze i pasivní resistenci, že však aktivní úsilí o změnu systému vyvíjela až do roku 1988 pouze nepatrná hrstka disidentů, takřka bez jakékoli rezonance u pasivní většiny pražské veřejnosti.² Ani představitelé disentu ovšem nepředpokládali brzký převrat. Zaměřovali se především na obecné požadavky demokratizace, pluralizace a humanizace systému, na snahu o jejich šíření a propagaci. Nepřipravovali, pokud je známo, konkrétní politické plány či modely, jak tuto proměnu realizovat. Uvádí se zpravidla, že určité představy o potřebných přeměnách či reformách, především ekonomických, měli pouze pracovníci tehdejšího Prognostického ústavu ČSAV.³

Ještě improvizovaněji a zcela „na zeleném drnu“ se po 17. listopadu 1989 odehrála restrukturalizace obecní správy a místní samosprávy. V Praze, která byla dějištěm všech zásadních událostí sametové revoluce, probíhala tato proměna v úzké návaznosti na celkový politický vývoj, tvořila však jeho do značné míry autonomní a z pohledu veřejnosti leckdy i skrytější součást.⁴

² Bývalý poradce premiéra L. Adamce Oskar Krejčí s odvoláním na tajné zprávy tehdejšího Federálního úřadu pro tisk a informace uvádí, že před rokem 1987 působilo v tehdejší Československu pouze 5 opozičních (disidentských) skupin – Charta 77, Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, Československo-polská Solidarita, Jazzová sekce a Výbor na ochranu práv maďarské menšiny. V roce 1987 přibýly další 4 skupiny a teprve v roce 1988 nastal výraznější nárůst o dalších 14. V srpnu 1989 bylo napočítáno již 39 opozičních seskupení a vycházelo 129 ilegálních periodik, z toho 61 vyhraněné politických. Srv. Krejčí, O.: Sametová revoluce. Pohled ze Strakovky, Knihovna Britských listů 15, 2004, s. 17.

³ K tomu srv. např. Komárek, Valtr: Prognóza a program, Praha 1990.

⁴ Reflexe a zhodnocení vývoje pražské obecní správy a samosprávy po r. 1989 v odborné literatuře historické, správněhistorické, ani právnické dosud neexistuje. Pouze stručný základní faktografický přehled více či méně přihlížející k „vnitřnímu“ správnímu vývoji obsahují některé obecné příručky a přehledy např.: výstavní publikace: Ledvinka, V. (ed.): Osm století pražské samosprávy, Praha 2000, s. 87–166; Kaplan, Jan – Ledvinka, Václav – Šlajchrt, Viktor: Praha 1900–2000. Sto let stověžatého města, Praha 1999, s. 321–349; Míka, Alois a kol.: Dějiny Prahy v datech, Praha 1999 (2. vyd.), s. 274–293 a příl.; Ledvinka, Václav – Pešek, Jiří: Praha. Dějiny českých měst, Praha 2000, s. 655–657 a 691–702.

2. Konec „lidové správy“ hlavního města Prahy. Vyřešení otázky moci po sametové revoluci

Situace na pražské radnici byla před listopadem 1989 odrazem situace ve městě a v celé české společnosti, avšak akcelerace opozičních postojů zde byla ještě zpomalena, respektive utlumena specifickou povahou nejvyššího orgánu pražské „lidosprávy“ a tomu odpovídající jeho personální skladbou. Národní výbor hlavního města Prahy (NVP) byl, jak to odpovídalo konečné fázi vývoje československé lidové správy, pouze nesamostatným stvrzovacím („odkývávacím“) a výkonným orgánem (v dobovém politickém slangu „převodní pákou“), zatímco těžiště jakéhokoli závažnějšího rozhodování bylo soustředěno v řídicích stranicko byrokratických aparátech Městského výboru Komunistické strany Československa (MV KSČ) a příslušných oddělení ÚV KSČ. Výsledkem tohoto rozložení moci byla převažující pasivita NVP i dalších nižších článků lidové správy, obvodních a místních národních výborů (ObNV, MNV) ve všech oblastech komunální a místní politiky.⁵

Přesto na NVP čas od času ožívala nevýrazná tendence k určitému oddělení obecní správy od systému vřezasahujícího stranickopolitického řízení. Například v tehdejšímu odboru vnitřních věcí vznikla rok před listopadem 1989, tváří in tvář množícím se pouličním demonstracím a střetům s bezpečnostními složkami, zajímavá autonomní iniciativa – pokus o jistou, velmi opatrnou liberalizaci vládnoucího normalizačního systému návrhem na povolení opozičních projevů na vyhrazených místech formou jakéhosi pražského Hyde parku. Měl být na dobře kontrolovatelném od ostatního města odděleném místě – na Střeleckém ostrově. Po „zkusmém“ povolení opozičního shromáždění ke Dni lidských práv (28. prosince 1988) na Škroupově náměstí v Praze 3 však tvrdá kritika ze strany ortodoxních zastánců mocenského a ideologického monopolu KSČ další kroky v tomto směru zcela zastavila. Bylo rozhodnuto podobnou „politickou chybu“ již neopakovat.⁶ Následovaly naopak systematické tvrdé zásahy bezpečnostních sil proti opozičním demonstrantům v tzv. Pala-

⁵ Suk, J.: (ve spolupráci s J. Cuhrou a F. Koudelkou): Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985–1990, Praha 1999; Ledvinka, V.: Purkmistři, starostové a primátoři Prahy 1784–1997: Zuska, Zdeněk; Mladá fronta Dnes, 1997, č. 153, příl. Praha Dnes, s. 2; Štafa, František; tamtéž č. 160, s. 2; Horčík, Zdeněk, Hájek, Josef; tamtéž č. 166, s. 2.

⁶ Osobní diářové zápisky autora tohoto referátu z rozhovorů s tehdejšími vedoucími odboru vnitřních věcí NVP, jemuž byl Archiv hl. města Prahy podřízen (listopad 1988 – leden 1989).

chově týdnu (15.–21. ledna 1988), při nepovolených shromážděních k výročí a svátkům 21. srpna, 28. září a 28. října 1989 a posléze brutální zásah proti účastníkům úředně povolené studentské manifestace 17. listopadu 1989.⁷

Lze dovozovat, že právě opakované použití vodních děl a slzného plynu proti manifestantům, jejichž naprostou většinu tvořili vysokoškolští a středoškolští studenti, rozhodlo o konečném rozchodu jejich rodičů, většiny Pražanů a celého veřejného mínění se zdiskreditovaným, ustrnulým a od reality odtrženým pozdně normalizačním režimem. Bezohledný útok státní moci na demonstranty v podvečer 17. listopadu pak byl jen posledním podnětem, který vyvolal sametovou revoluci.

Také na pražské radnici vzniklo necelý týden po 17. listopadu občanské fórum, které opakovaně svolalo shromáždění zaměstnanců. Zde se ukázalo, že naprostá většina úředníků, včetně členů KSČ, sympatizuje s požadavky Občanského fóra (OF) a mnozí se aktivně účastní jeho manifestací i dalších aktivit. Vlastní radniční občanské fórum bylo však složeno pouze z nižších úředníků několika odborů NVP, postrádalo výrazné osobnosti, a proto zůstalo zcela bez vlivu na další vývoj událostí. Proměna dosavadního NVP byla provedena zvenčí – nátlakovým působením nově vzniklých struktur, především Koordináčního centra Občanského fóra (KC OF) a Pražské rady Občanského fóra (PR OF). Revoluční nátlak těchto seskupení měl ovšem také na úrovni městské politiky ryze „sametové“ formy. Bylo to předkládání písemných požadavků a rezolucí, kuloárové osobní vyjednávání, otevřené kolektivní jednání o vznesených požadavcích – tzv. kulaté stoly, a uzavírání politických dohod o řešení konkrétních politických a personálních problémů.⁸ Přesto transformace NVP do nových podmínek měla charakter politickomocenského převratu. Jeho výsledkem byla likvidace mocenského monopolu KSČ na pražské radnici, pluralizace složení orgánů NVP jdoucí daleko za úzké hranice dosavadní Národní fronty (NF) a nastolení dominance OF, ovšem při zachování podílu KSČ na moci. Toto rozložení sil včetně nikoli bezvýznamného zastoupení KSČ v nových demokratických orgánech bylo posléze potvrzeno i svobodnými komunál-

⁷ Holubec, Petr: *Kronika sametové revoluce*, Praha 1990; Suk, J. (ve spolupráci s J. Cuhrou a F. Koudelkou): *Chronologie zániku komunistického režimu*, pass. k přísl. datům; Míka, Alois a kol.: *Dějiny Prahy v datech*, Praha 1999 (2. vyd.), s. 274–293.

⁸ Zde i v dalších částech tento referát vychází, není-li uvedeno jinak, z údajů osobního archivu diářových a pamětních záznamů a z počítačové databáze záznamů autora tohoto referátu, který byl osobním účastníkem či svědkem všech podstatných událostí, o nichž se v textu hovoří. Jde tedy o příspěvek do jisté míry též pamětnický.

ními volbami ve dnech 23. a 24. listopadu 1990. Ty v pražských poměrech znamenaly ukončení revoluční etapy politického dění 1989–1990 a začátek regulérního, téměř klasicky fungujícího politického systému nové demokratické obecní samosprávy.

Hlavní kroky mocenskopolitického převratu na pražské radnici lze ve stručných tezích popsat takto:

a) Výměna vedoucích orgánů města pod tlakem dění v ulicích

Na mimořádném plenárním zasedání NVP 8. prosince 1989 byl dohodou poslaneckých klubů odvolán primátor Zdeněk Horčík, dosavadní rada NVP, tajemník NVP Zbyněk Kieseletter a předseda Výboru lidové kontroly (VLK). Novým primátorem byl zvolen PaedDr. Josef Hájek, dosud jeden z primátorových náměstků, který přišel na pražskou radnici po volbách roku 1981 z vedoucích funkcí v aparátu Socialistického svazu mládeže a Mezinárodního svazu studentstva. Jeho náměstky se stali J. Klíma, M. Horský, V. Klíma, P. Nebeský a J. Němec, tajemníkem NVP J. Málek. Podle dohody poslaneckých klubů bylo politické složení nově zvolené rady NVP následující: bezpartijní 4, strana socialistická 4, strana lidová 4, KSČ 6. Přestože J. Hájek vystoupil 12. prosince 1989 s desetibodovým programem koaličního demokratického řízení města a hlavních směrů nové radniční politiky, vykonával primátorský úřad pouze necelé dva měsíce. Již 15. prosince byl nucen zahájit jednání u kulatého stolu se zástupci Občanského fóra, občanských a studentských iniciativ, které zmařilo představy dosavadních vedoucích struktur pražské radnice o jakési platonické „revoluci shora“.⁹

b) Zásadní rekonstrukce NVP

Dne 19. prosince se ustavila Pražská rada OF jako městský orgán vedle celostátního KC OF, a přestože byla s koordinačním centrem často v konfliktu a koncepčních i osobních sporech, dokázala formulovat programové

⁹ Čerpáno z běžnému bádání dosud nepřístupných dokumentů samosprávných orgánů hlavního města Prahy, především ze zápisů (protokolů) z jednání pléna NVP a pléna Zastupitelstva hlavního města Prahy a z usnesení Rady NVP a Rady Zastupitelstva hlavního města Prahy z období listopad 1989 – prosinec 2000. Srv. Laštovka, Marek – Mendelová, Jaroslava: Soupis protokolů předsednictva, plenárního zasedání a rady Ústředního národního výboru a Národního výboru hlavního města Prahy (1945–1990). Dílčí inventář k arch. fondu Magistrát hl. města Prahy II, Praha 1996. Některé informace lze ověřit též v pražském tisku z doby popisovaných událostí. Ke změnám z 8.–12. prosince 1989 tak srv. např. redakční článek Nic bez občanů, nic bez poslanců. In: Praha '90, Měsíčník NVP, 1990, č. 1, s. 2–3. K jednání z 15. prosince tamtéž, č. 2, s. 9.

prohlášení, s kterým veřejně vystoupila na plenárním zasedání NVP 22. prosince 1989.¹⁰ Představy OF o nové komunální politice, deklarované v programovém prohlášení, se výrazně lišily od koaličních kompromisů dosavadních radničních frakcí a vynutily si záhy zcela zásadní změny ve složení vrcholného samosprávného orgánu metropole. Na základě ústavního zákona ze dne 23. ledna 1990 o odvolání poslanců zastupitelských sborů a o volbě nových poslanců byla na mimořádném zasedání NVP 1. února 1990 provedena rozsáhlá rekonstrukce dosavadního pléna i rady. Podle dohod uzavřených u kulatého stolu bylo z 207 poslanců 45 odvoláno a 33 dobrovolně rezignovalo. Na jejich místa bylo zvoleno (vlastně kooptováno) 78 nových poslanců, z toho 57 členů OF, 9 lidovců, 8 členů Čs. strany socialistické a 4 poslanci za KSČ. Nahrazeno bylo též 8 členů rady z 18. Primátorem byl jednomyslně zvolen Jaroslav Kořán (OF), tajemníkem NVP Dušan Uhlíř (OF).¹¹ Cílem změn bylo odstranění dosud trvajícího monopolního postavení KSČ a vytvoření skladby zastupitelského sboru, která by odpovídala poměru politických sil, jak se vytvořil po sametové revoluci. Josef Hájek opustil funkci primátora i poslanecký mandát v NVP a přešel do diplomatických služeb. Dne 7. února 1990 pak ukončila činnost NFJ střechová a usměrňující organizace systému „uzavřené“ socialistické demokracie, plně ovládaná komunistickou stranou.

V popsanych dvou krocích byl uskutečnen politický převrat sametové revoluce na pražské radnici a prozatím dále přetrvávající organizační struktura lidové správy byla naplněna novými lidmi a novým vnitřním obsahem.

3. Hledání nové koncepce (demokratické) obecní samosprávy

Vyřešení otázky moci otevřelo prostor pro hledání nové perspektivy a nového modelu pluralitní demokracie na pražské komunální úrovni. Ve spíše psychologicky nežli logicky vysvětlitelném porevolučním chvatu a závodě s časem mělo toto hledání převážně charakter spěšného formování nepřilíš do hloubky propracovaných vizí.¹² Vytváření těchto politic-

¹⁰ Publikováno pod názvem První prohlášení v revui Praha '90, 1990, č. 2, s. 8.

¹¹ Archiv hl. města Prahy (dále jen AMP), fond Magistrát hl. města Prahy II (Národní výbor hl. města Prahy, NAD č. 5), zápis z mř. zasedání pléna NVP 1. února 1990. Srv. též stař Nové vedení města. Praha '90, 1990, č. 4, s. 6–7, kde otiřtěn i nástupní projev primátora Kořána.

¹² Zpráva o stavu Prahy, kterou jako programové prohlášení nového vedení města přednesl 15. března 1990 na 16. plenárním zasedání NVP primátor Jaroslav Kořán, předpokládala

kosprávních představ, respektive nových správních modelů přitom probíhalo hned na několika úrovních: Podílely se na něm dosavadní struktury NVP a ústřední státní orgány, ve vedoucích funkcích nově obsazené ale vnitřně staronové (například ministerstvo vnitra osobou Dr. Pavla Zářeckého, česká vláda a její premiér Petr Pithart, legislativní složky Federálního shromáždění a České národní rady). Jejich cílem bylo především novelizovat v duchu polistopadových idejí dosavadní zákon o obcích a zákon o hlavním městě Praze. Nezávisle na těchto státních a městských správních institucích a jejich záměrech vyvíjel značnou aktivitu nově či znovu založený Svaz měst a obcí, pod jehož egidou prosazovala své představy především venkovská města a tzv. místní iniciativy. V Praze se k nim připojili někteří předsedové ONV (starostové obvodů), předsedové MNV přičleněných obcí a členové místních sdružení několika bývalých obcí (Malé Strany, Hradčan ad.), sledující záměr co nejrozsáhlejší decentralizace městské správy.¹³ Do hry na všech uvedených úrovních vstupovaly také porevoluční politické struktury – KC OF, PR OF, a později i nové politické strany, které se z nich formovaly.¹⁴ Protože hledání nových modelů nevycházelo z hlubších analýz aktuálního stavu, nýbrž převážně jen z obecně pocítované potřeby změny, nutnosti oddělit se od právě překonané totalitní etapy a vrátit se k osvědčeným demokratickým hodnotám, zazníval v mnohdy vášnivých diskusích velmi zřetelně také hlas kulturních a vědeckých autorit, zejména historiků, kteří mohli argumentovat konkrétními znalostmi o organizaci a vývoji městské samosprávy od středověku až po konstituční systém v rakousko-uherské monarchii a po organizaci demokratické obecní samosprávy v meziválečné ČSR. Například autor tohoto referátu spolu s kolegou prof. Jiřím Peškem se aktivně podí-

novou koncepci základního článku místní správy a samosprávy města a jeho nové územně správní řešení. Neobsahovala však žádnou konkrétní představu, jak by nový správní model měl vypadat. Srv. Kořán, Jaroslav: Praha uprostřed Evropy. (Zpráva přednesená na 16. plenárním zasedání NVP). Národní výbory, 39, 1990, č. 14, s. 2–3, 6–7; č. 15, s. 2–4; Týž: Zpráva o stavu Prahy ... a jak dál. Praha '90, 1990, č. 5, s. 4–7.

¹³ Vedle skupiny zástupců pražských obvodních národních výborů zasahovala v té době do diskuse velmi aktivně zejména „nezávislá“ Pražská rada měst a obcí, sdružující radikální stoupence decentralizace.

¹⁴ Viz pozn. č. 8. Jednání probíhala od března 1990 na různých úrovních a různých politických fórech, opakovaně i v prostorách pražské Nové radnice. V červnu 1990 dospěla při rokováních v Písniči (15. 6.) a v zámku Kolodějích (23. 6.) k hledání kompromisních principů a formulací pro nový zákon o hlavním městě Praze. Ve hře stále ještě bylo i zemské uspořádání, v němž by Praha měla statut spolkové země České republiky.

leli na uvedených diskusích a publikovali v roce 1990 i několik „dobově účelových“ materiálů na toto téma.¹⁵

V diskusích o novém uspořádání demokratické veřejné a obecní správy se řešily především tři okruhy problémů:

a) Problém volby nejhodnějšího modelu územní správy a samosprávy

Šlo zde o rozhodování mezi zachováním, respektive úpravou dosavadního modelu národních výborů, opřeného o tradici revolučního roku 1848, převratového roku 1918 a květnového povstání roku 1945, nebo návratem k modelu obecních (okresních, krajských) zastupitelstev, který existoval v obecní samosprávě od roku 1861 do roku 1939. Nakonec zvítězila tendence opustit systém národních výborů, který v období 1945–1989 nenaplnil svůj proklamovaný smysl svěřit výkon veřejné správy v jednom orgánu přímo do rukou volených zástupců lidu a naopak zdegeneroval v beztvary nástroj prosazování stranicko-byrokratické diktatury KSČ.¹⁶ Znovuzavedení systému obecních zastupitelstev bylo zdůvodněno nejen potřebou distancovat se od zdiskreditovaného modelu lidové správy, ale také záměrem dosáhnout dříve již osvědčeným způsobem jasně oddělení legislativy a exekutivy, oddělení rozhodovací pravomoci volených zástupců lidu a výkonné působnosti profesionálních nepolitických úředníků. Proto součástí nové správní koncepce bylo též obnovení výkonných a servisních úřadů „ve službách“ samosprávy – v případě Prahy a statutárních měst se jimi staly magistráty.¹⁷

b) Problém vztahu státní správy a územní (obecní) samosprávy

Podstatným požadavkem obnovy plurality a demokracie bylo omezení vzezahrnující moci státu a státního aparátu, obnovení osobní suverenity

¹⁵ Např. stati: Ledvinka, Václav – Pešek, Jiří: Praha – tradice a budoucnost správy města. In: Praha jaká byla, je a bude. Pražská rada Občanského fóra, Praha 1990, s. 3–11.; Tíž: Firemní značka Praha – historikovy poznámky na okraj polemiky o návrhu zákona o hlavním městě Praze. Česká politika, 1, 1990, č. 2 s. 5; Ledvinka, Václav: Praha, město měst a obcí nebo město Pražanů? Praha '90, 1990, č. 12, s. 6–8, ad.

¹⁶ Nejzvěrubnější popis správního systému národních výborů v Praze podal Merta, Andělín: Pražské národní výbory a jejich organizace v letech 1945–1965, Praha 1966.

¹⁷ Systém zastupitelsko-magistrátní byl původně zakotven v Obecním řádu král. hl. města Prahy z 27. dubna 1850 (č. 85/1850 Zemského zákoníku), který s řadou novel byl platný až do 1. dubna 1949. Srv. Obecní řád král. hl. města Prahy daný dne 27. dubna 1850 a doplněný novějšími zákony zemskými jakož i říšskými zákony, Praha 1913; Řád volení v obcích a novela k obecnímu zřízení. Sb. zákonů a nařízení republiky Československé, sv. 1, Praha 1919; Štědrý, Bohumil: Sbíрка zákonů, nařízení a předpisů platných pro hlavní město Prahu, I, Praha 1938, oddíl I. Obecní řád pražský, s. 1–111.

a svéprávnosti občanů i jejich územních a zájmových seskupení a sdružení. Základní součástí tohoto procesu bylo obnovení majetkové a správní samostatnosti obcí, tj. restituce jejich historické majetkové držby a jejich co nejúplnější samosprávy. Zasahování státu do této sféry mělo být omezeno na vytváření základního ústavního a legislativního rámce či pravidel fungování občanské společnosti a na zajišťování její ochrany, řádu, práva a bezpečnosti. Navíc výkon části administrativně správních funkcí států na nižší než celostátní úrovni měl být svěřen do rukou samosprávy. Stalo se tak obnovením osvědčeného institutu výkonu státní správy prostřednictvím orgánů místní samosprávy v tzv. přenesené působnosti (vedle jejich vlastní samosprávné působnosti, nazvané dnes působností samostatnou; v období 1850–1939 se nazývala působností přirozenou).

c) Problém decentralizace městských obcí

Největší jablko sváru představovaly otázky míry centralizace či decentralizace samosprávy. V reakci na totalitní povahu a tuhou centralismus předlistopadového politického a správního systému se intenzivně uplatňovala protichůdná tendence, přičemž v diskusích a sporech docházelo k častému zaměňování a matení pojmů demokratizace-pluralizace-decentralizace a v důsledku toho byly prosazovány i krajně partikularistické představy. V Praze se na jaře roku 1990 zformovaly do koncepce „svazku samostatných obcí“, jež měl nahradit jednotnou obec Hlavní město Prahu, právně existující od spojení pražských měst v roce 1784.¹⁸ Tato koncepce se sice neprosadila, nicméně podstatně ovlivnila novou administrativně správní strukturu Prahy. Hlavní město České republiky se, narozdíl od všech předchozích etap svého vývoje po roce 1784, stalo značně decentralizovaným územním samosprávným celkem.

4. Znovuuplatnění zastupitelského principu obecní samosprávy

Nový systém obecní správy a samosprávy byl zaveden přijetím zákona o obcích (č. 367/1990 Sb.). Pro Prahu se stalo historickým mezníkem navazující schválení nového zákona o hlavním městě Praze č. 418/1990 Sb. dne 9. října 1990. V něm byl právně zakotven návrat k zastupitelsko-magistrátnímu modelu samosprávy, který nahradil dosavadní soustavu pražských

¹⁸ Viz výše pozn. 13 a 14.

národních výborů a celý systém „lidové správy“. V základních rysech byl inspirován uspořádáním správy Velké Prahy v období 1922–1939, nebyl však jeho prostou obnovou a nebyl s ním zdaleka totožný. Především se změnila pozice a rozsah působností výkonného úřadu – magistrátu (první tři roky obnovené existence působil pod tautologickým názvem Magistrátní úřad), jenž zdaleka nenabyl významu a pravomocí svého předválečného předchůdce. Zcela novým prvkem pak byla již zmíněná značná decentralizace samosprávy spočívající ve vytvoření 57 samosprávných městských částí. Ač formálně byly součástí dosavadních 10 městských obvodů, byly vybaveny rozsáhlými samosprávnými pravomocemi a převzaly, ovšem v nestejně míře a pro běžné občany málo přehledně, rovněž významnou část výkonu státní správy v přenesené působnosti. Nutno podotknout, že v novém uspořádání se Praha stala právně dosti problematickým celkem: městskou obcí, která je právním subjektem a je složena z obvodů (správních obvodů) a z městských částí, přičemž všechny tyto součásti jsou rovněž samostatnými právními a správními (samosprávnými) subjekty.¹⁹

Tento nový systém pražské obecní samosprávy byl fakticky uveden v život prvními polistopadovými svobodnými komunálními volbami do zastupitelstev obcí, které se konaly 23. a 24. listopadu 1990. V nich jednotlivé volební strany získaly v Praze následující procento hlasů: OF 46,61 %, KSČM 14,18 %, ČSL 5,12 %, ČSSD 5,42 %, SZ 3,20 %, Rep. unie 3,11 %, ČSS 1,84 %, KAN 1,64 %, nezávislí 4,12 % atd.²⁰ Dne 12. prosince 1990 se konalo ustavující zasedání Zastupitelstva hlavního města Prahy. V poslaneckých lavicích Nové radnice zasedlo 76 členů zastupitelstva (35 OF, 11 KSČM, 9 SZ, 5 KAN, 4 ČSSD, 4 Rep. unie, 3 ČSL, 3 ČSS, 2 nez.). Primátorem byl zvolen Jaroslav Kořán, radu ZHMP spolu s ním vytvořilo 6 náměstků pri-

¹⁹ Sb. zákonů České republiky, částka 71, 15. 10. 1990, zákon ČNR č. 418/1990 Sb. ze dne 9. 10. 1990, o hlavním městě Praze. Byl v následujících letech několikrát novelizován a r. 2000 nahrazen novým zákonem o hlavním městě Praze č. 131/2000 Sb. ze dne 13. 4. 1990. Rozsah působností svěřených v souladu se zákonem o hlavním městě jeho městským částem stanoví Statut hlavního města Prahy, vydávaný obecně závaznou vyhláškou hlavního města Prahy, schvalovanou Zastupitelstvem hlavního města. Statut od svého vzniku v roce 1991 (Statut hl. města Prahy, I.–III. část, vyhlášky č. 9, 16 a 17/1991 Sb. obecně závazných vyhlášek hl. města Prahy) byl a je Zastupitelstvem velmi často měněn a vyznačuje se krajní nepřehledností (nyní platný Statut, vydaný obecně závaznou vyhláškou č. 55/2000 Sb. HMP z 21. 12. 2000, má k 30. listopadu 2006 již 62 novel a doplňků, vydaných dalšími vyhláškami).

²⁰ Míka, A. a kol.: Dějiny Prahy v datech, tab. na s. 319; viz též Numeri Pragenses – Statistická ročenka hl. města Prahy, Praha 1991.

mátora a 9 uvolněných radních ze široké radniční koalice všech stran s výjimkou KSČM.²¹

Symbolickou formální tečkou za popsanou zásadní změnou správního modelu hlavního města, vyvolanou politickým převrácením sametové revoluce, bylo vytvoření nového znaku hlavního města Prahy, zbaveného (ne)heraldických „socialistických“ atributů vnesených do jeho podoby roku 1964. Znak byl schválen a vstoupil do užívání dne 21. února 1991.²²

5. Závěr: praxe obnovené demokratické samosprávy a úpravy jejího modelu

Přes výše naznačené problémy a vzdor tomu, že chyběla jakákoli zkušenost a obnovené zastupitelské demokracii se všichni její protagonisté museli učit „za pochodu“, metodou pokusů i omylů při jejím praktickém uplatňování, ukázal se nový systém životaschopným. Praha vedená novými lidmi v nových orgánech po roce 1990 neztroskotala, naopak prošla totální transformací, která ji z omšelé a v základních životních funkcích umrtvené socialistické metropole v neuvěřitelně krátké době proměnila v renovované, dobře udržované, moderní a životem kypící evropské velkoměsto.²³

Princip samosprávy zastupitelského typu se tedy, již po několikáté v pražských dějinách (počínaje vrcholným středověkem), osvědčil jako účelný a funkční základ uspořádání správy obce. Z pražské perspektivy v něm lze vidět systém, jenž při skutečném, ne pouze fiktivním uplatňo-

²¹ AMP, fond Magistrát hlavního města Prahy III (Zastupitelstvo hl. města Prahy, 1990 – dosud), zápis ustavujícího zasedání z 12. prosince 1990. Jmenovitý seznam členů a funkcí nářů prvního Zastupitelstva byl zveřejněn v revue Praha '91, 1991, č. 2, s. 2–3.

²² Vyhláška č. 1/1991 o znaku a praporu hl. města Prahy a jeho užívání. Sb. obecně závazných vyhlášek hl. města Prahy, roč. 1991, částka 1, vydána 31. 7. 1991. Autorem nového znaku je ak. mal. Karel Pánek. Srv. též Jakub Hrdlička, Nová právní úprava městské a obecní heraldiky a znak hlavního města Prahy. Heraldická ročenka 1991, Praha 1991, s. 93–104. Na okraj dodávám, že doplnění symbolů hlavního města o znělku (fanfáru, intrády) města nebylo již v letech 1994–1996 dovedeno do konce, ač pro tuto funkci byla vybrána a Posádkovou hudbou Praha nahrána skladba Jindřicha Koníře. Viz přísl. spis. složka v neuspořádané registratuře ředitele Archivu hl. města Prahy.

²³ Srv. sebereflexi druhého listopadového pražského primátora: Jan Koukal, Pražská komunální politika v období po listopadu 1989. In: Pešek, J. a Ledvinka, V. (ed.): Mezi liberalismem a totalitou. Komunální politika ve středoevropských zemích 1848–1948. Sb. příspěvků z konference AMP 1994, Documenta Pragensia 14, Praha 1997, s. 235–238.

vání dává těm, kdo na něm participují, tedy občanům, přiměřenou míru osobní svobody či autonomie a také perspektivu nebo přinejmenším reálnou možnost vlastní životní seberealizace i aktivního uplatnění při správě věcí veřejných. Každodenní skutečnost však přirozeně není takto jednoznačná a konkrétní dějinný proces přináší řadu problémů, peripetií i krizových okamžiků. Pro historiky představují především řadu otázek předestřenou k zodpovězení, řadu námětů k bádání, poznání a pochopení.

Jednou z možností tohoto hlubšího historiografického poznání a pochopení je komparace, srovnání v čase. Žádoucí je například konfrontace praxe polistopadové samosprávy se samosprávou meziválečné Prahy. I při vědomí odlišnosti dobových podmínek a souvislostí zde lze na první pohled vidět řadu odlišností, které si zaslouží bližší prozkoumání. Jednou z nich může být například viditelný rozdíl mezi v podstatě důsledným uplatňováním nosných principů zastupitelské demokracie v Praze 1918–1938 „padni komu padni“ a sklonem k účelovému přizpůsobování či až lehkovážnému přehlížení těchto principů v Praze polistopadové. Jako konkrétní případ lze uvést uplatňování proporcionality při rozdělování míst v městské radě a při obsazování vedoucích funkcí (primátora a jeho náměstků) podle výsledků voleb. Za první republiky byl princip proporcionality uplatňován zcela striktně, a místa v radě i vedoucí funkce proto zaujímali v přímé závislosti na počtu obdržených hlasů pravidelně i představitelé opozice: nacionalisté, komunisté, Němci.²⁴ Naproti tomu po roce 1990 se bez ohledu na složení zastupitelstev dané výsledkem voleb opakovaně uplatňuje zásada „vítěz bere vše“, a není-li vítěz jednoznačný, zásada účelových koalic směřujících bez ohledu na proklamované politické či volební programy přímočaře k ovládnutí městské rady a k vyloučení jakéhokoliv vlivu opozice.

Druhou poznávací možností je studium vývojového trendu polistopadové zastupitelské demokracie, tedy změn a úprav, jež do jejího systému vnesly následné novely zákona o hlavním městě Praze, změny Statutu hlavního města Prahy i postupně se utvářející a vžívající metody a správní postupy nových orgánů pražské samosprávy. Zde je patrné především další posilování pozice městských částí na úkor centra, tedy na úkor Zastupitel-

²⁴ Ledvinka, Václav: Vznik Velké Prahy a politický profil správy města ve dvacátých letech 20. století. In: *Documenta Pragensia* 5/1, Praha 1985, s. 91–111; Jelínek, Tomáš: Komunální volby v hlavním městě Praze mezi světovými válkami. In: *Documenta Pragensia* 21, Praha 2002, s. 157–165.

stva, Rady a Magistrátu hlavního města. Zřetelný je též růst pravomocí městské rady, která se z Rady Zastupitelstva hlavního města Prahy změnila v Radu hlavního města Prahy a do značné míry se emancipovala jako samostatný orgán vedle „velkého“ Zastupitelstva. Souběžně s tím lze sledovat další oslabování role Magistrátu (výkonného úřadu). Příčiny těchto procesů může objasnit teprve jejich hlubší soustavné studium.

Zcela mimo zorné pole historického bádání pak zatím zůstává dopad nejnovější etapy reformy veřejné správy spočívající ve zřízení tzv. vyšších územních samosprávných celků. Ustavení kraje Praha je po právní stránce skutečností, avšak formování jeho vztahu k obci Hlavní město Praha a dělba pravomocí či působností uvnitř vzniklého dvojjedineho právního subjektu se nachází teprve v počátečním stadiu. Tyto čerstvé změny lze již zaznamenat, nikoli však historiograficky hodnotit.

Summary

This article describes the situation in the city administration of Prague after the events from the November 17 1989. The changes which took place in the first days after the Velvet revolution were unexpected, nobody was prepared, there was no theoretical concept how to handle them. The article shows the first negotiations between the communist-set city government and the shortly after November 17 established Civic forum about the personal questions and about governing the city. At this time appeared many ideas how to change the city government organization – the model from 1861–1939 period was found as the best. Consequently it served as the theoretical mould for the city-government-law from the October 9 1990.

BUDOVÁNÍ NEZÁVISLÉHO ÚSTAVNÍHO SOUDNICTVÍ V NĚMECKU V LETECH 1945–1949

PETR MLSNA

Na úvod této studie je nutné zdůraznit, že by bylo iluzí se domnívat, že existuje obecná instituce ústavního soudnictví, která by byla společná v nějaké podobě všem společenským řádům a která by byla součástí dělby moci či psaných ústav.¹ Takovouto obecnou instituci lze samozřejmě právně dogmaticky zkonstruovat, což se také ve většině případů děje, nicméně politická realita je jiná. Máme zde co do činění s nejrůznějšími politickými institucemi, které sebe samé označují za ústavní soudy.² Všem těmto ústavním soudům je společné, že je zřizuje ústava, že jsou jim normativním způsobem poskytnuty kompetence a jejich funkční obsazování a ústavní rámec pro jejich jednání. Tyto instituce nejsou ovšem zřízeny ve všech státech, v některých zemích plní funkci ústavního soudu nejvyšší soudní orgány dané země. Pojem ústavního soudnictví je možné označit za funkční pojem, který je vytvořen jako rámec pro rozhodování jemu příslušných otázek. Pro definici všeobecně použitelného pojmu ústavního soudnictví je nutné vyjít zejména z kombinace typu organizace instituce a druhu řízení. Podle názoru Ernsta Friesenhahna náleží ústavní soudnictví k institucionálnímu porozumění. Podle názoru Hermanna Moslera je nutné vycházet z druhu soudního řízení, v jehož rámci se ústavnost poměřuje a jenž

¹ Friesenhahn, Ernst: *Wesen und Grenzen der Verfassungsgerichtsbarkeit*, s. 129.

² Např. das Bundesverfassungsgericht der Bundesrepublik Deutschland, der Verfassungsgerichtshof der Republik Österreich, Corte Costituzionale Italiens, der Verfassungsgerichtshof der Türkei, der Supreme Constitutional Court Zyperns.

garantuje dodržení ústavy, proto je vyžadována také analýza množství takovýchto druhů řízení. Z těchto důvodů je vhodné chápat ústavnost jako druh soudního řízení, které je ve všech svých formách vázáno na ústavu. S ohledem na téma a charakter této studie je nutné se zmínit o historicko-politických zkušenostech, které měly podstatný vliv na formování soustavy ústavního soudnictví v Německu.

1. Předchůdci Spolkového ústavního soudu na území Německa

Vznik Spolkového ústavního soudu (dále jen „SÚS“) v roce 1951 představuje v německém ústavně právním systému novou instituci, která má ovšem kořeny a své vývojové předchůdce již ve středověké německé právní oblasti. Počátky ústavního soudnictví v Německu se objevují již v 15. a 16. století.³ V roce 1495 byl ve Svaté říši římské národa německého ustaven Říšský komorní soud (*Reichskammergericht*) a v roce 1518 zřízena Rada říšského dvora. Říšský komorní soud byl oprávněn rozhodovat kromě jiného spory týkající se porušení zemského míru, tj. spory i násilného charakteru mezi zemskými feudály.⁴ Zároveň tomuto orgánu náležela i pravomoc přezkoumávat, zda teritoriální právo je v souladu či nikoliv s právem císařství nebo se základními právními principy. Pojem právních principů byl velmi mlhavým a bylo z převážné části na vůli císaře, jak byl tento pojem vykládán. Na dlouhou dobu zůstával tento stav kontroly ústavnosti na německém území zachován. S počátky moderní formy ústavního soudnictví nebo nejméně s jeho základy se lze setkat až v okamžiku prosazování myšlenky vázanosti všech státních mocí na právo a zákon, kdy tak dochází v úvahách k možnostem omezení politického vlivu při řešení sporů mezi nejvyššími státními orgány.⁵

Na Vídeňském kongresu v roce 1815 ztroskotaly plány Rakouska a Pruska na vytvoření spolkového soudu na odmítavém postoji jihoněmeckých států. Kontrola ústavnosti se přenesla na zemskou úroveň a funkci kontrolně ústavních orgánů naplňovala nejrůznější shromáždění nebo

³ Scheuner, Ulrich: Die Überlieferung der deutschen Staatsgerichtsbarkeit im 19. und 20. Jahrhundert, in: Starck, Christian: Bundesverfassungsgericht und Grundgesetz, Festgabe aus Anlass des 25-jährigen Bestehens des Bundesverfassungsgerichts, sv. 1, Tübingen, 1976, s. 1.

⁴ Blahož, Josef: Soudní kontrola ústavnost. Srovnávací pohled, Praha 2001, s. 50.

⁵ Häberle, Peter: Das Bundesverfassungsgericht in der Krise?, in: Das Bundesverfassungsgericht zwischen Recht und Politik, 1996.

dokonce obecné soudy. V rámci Německého spolku v letech 1815–1820 byl pro řešení sporů mezi jednotlivými státy zřízen tzv. *geordnetes Austrägalverfahren* u apelačního soudu některého členského státu, kterému byl poté předložen Spolkovým shromážděním neformální návrh o zprostředkování jednání mezi znesvářenými stranami.⁶ Právní podklad pro její vytvoření položil čl. 11 odst. 4 Německých spolkových aktů z 8. června 1815⁷ a čl. 21–24 Vídeňských závěrečných aktů z 15. května 1820. Další možností bylo také vytvoření zvláštního výboru v rámci parlamentu členského státu se souhlasem Spolkového shromáždění, který měl za úkol dosáhnout vyřešení sporu. Po dlouhých vyjednávacích procedurách bylo nutné k plné moci rozhodnutí výše uvedených orgánů schválení Spolkovým shromážděním. Toto mělo za úkol interpretovat také všeobecně platné zákony Spolku. Takové zvláštní výbory bylo možno vytvářet na základě čl. 13 Německých spolkových aktů a čl. 57 Vídeňských závěrečných aktů.

Spolkové shromáždění a jeho výbory byly sice velmi flexibilními orgány pro ujednávání sporů, ale neměly na základě silné závislosti na členských státech předpoklady pro to, aby se staly silnými soudními orgány. Také právní argumenty hrály až vedlejší roli, nejdůležitějšími byly mocensko-politické a účelové argumenty.⁸

V roce 1834 byl na německém území vytvořen Spolkový rozhodčí soud, který ovšem nikdy nezačal svou činnost. Měl pravomoci nejenom prosazovat svá rozhodnutí, ale také při nejrůznějších vyšetřováních podporovat činnost Spolkového shromáždění. Jeho rozhodnutí měla mít formu rozsudků, ale fakticky se jednalo o nejednoznačná právní rozhodnutí, která formálními a materiálními znaky měla velmi málo společného s rozsudkem. Německo pod vlivem Velké francouzské revoluce a revoluce z roku 1830 začalo uplatňovat v praxi materiální prvky dělby moci. Kontrola ústavnosti se objevuje v bavorské ústavě z roku 1818, v saské ústavě z roku 1832. Podle rigidní saské ústavy řešil spory vznikající mezi jednotlivými státními orgány z interpretace a aplikace ústavy Státní soudní dvůr. Skládal se z předsedy a 12 soudců, z nichž 6 soudců a předsedu jmenoval král ze soudců Nejvyššího soudu, zbylých 6 soudců pak volily po třech osobách

⁶ Rinken, Alfred: Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 2. vydání, svazek 2, Neuwied, 1989 (Reihe Alternativkommentare), s. 978.

⁷ Hubert, Ernst Rudolf: Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte, sv. 1, 3. vydání, Stuttgart 1978, s. 84n.

⁸ Hikel, Karl Reinhard: Verfassungsgerichtsbarkeit zwischen Recht und Politik, Herford 1984, s. 57.

obě komory zákonodárného sboru. Předmětem sporů podle čl. 154 saské ústavy byly zákony a nařízení nebo jiná činnost státních orgánů.⁹ Proces před soudem byl písemný. Zákony, nařízení nebo jiná činnost prohlášené za neústavní byly považovány za neplatné. Rozhodnutí Státního soudního dvora ale mohlo být změněno na základě rozhodnutí obou komor parlamentu a ztíženou procedurou předepsanou pro změnu ústavy. Model ústavního soudnictví v Sasku byl inspirací i pro další německé státy. Po těchto náznacích ústavního soudnictví v Německu dochází k zásadnímu vývoji v březnu 1849, kdy přijetím Ústavy Německého císařství¹⁰ vzniká na základě čl. 126 Říšský soud¹¹ (*Reichsgericht*), který měl rozsáhlé pravomoci pro řešení sporů mezi císařstvím a jednotlivými státy, mezi orgány císařství – parlamentem a senátem nebo mezi vládou a parlamentem jednotlivého státu, pokud se jednalo o výklad státní ústavy.¹² Říšský soud měl rozhodovat v přísně formálním řízení a soudcům byla zaručena jejich plná nezávislost. Článek 126 připouštěl stížnosti občanů pro porušování práv garantovaných ústavou. Upřesnit tuto kompetenci měl zákon, který ale nebyl nikdy vydán. Frankfurtská ústava nikdy jako celek nevstoupila v platnost. V rámci Německého spolku bylo v roce 1863 zrušeno ustanovení o nezřízeném Říšském soudu; zachováno zůstalo řešení ústavních konfliktů pouze prostřednictvím Spolkového rozhodčího soudu z roku 1834, který měl nadále silně omezené kompetence a byl závislý na Spolkovém shromáždění. V období německého císařství panovala shoda, že kontrola ústavnosti by měla náležet jednomu z nejvyšších federativních orgánů. Takovýmto orgánem byla spolková rada, která byla silně závislá na kníža-

⁹ Blahož, J.: Soudní kontrola ústavnost. Srovnávací pohled, Praha 2001, s. 43.

¹⁰ Kühne, Jörg Detlef: Die Reichsverfassung der Paulskirche, Frankfurt am Main 1985, s. 198n.

¹¹ Říšský soud je oprávněn jako první a jediná instance příslušná rozhodovat o: „1. für die föderativen Streitigkeiten innerhalb des Reiches, nämlich solche zwischen Reich und Land oder zwischen Regierung mehreren Ländern, 2. für Verfassungsstreitigkeiten innerhalb des Reiches und innerhalb eines Landes, insbes. solche zwischen Regierung und Volksvertretung, 3. für Verfassungsbeschwerden einzelner Staatsbürger wegen Aufhebung oder verfassungswidriger Änderung der Landesverfassung wegen Verletzung ihrer reichsverfassungsmäßigen Rechte oder wegen Justizweigerung, 4. für die Ministeranklagen gegen Reichs- oder Landesminister“. – „1. o federativních sporech uvnitř Říše, zejména ty mezi Říší a zemí nebo mezi vládou a více zeměmi, 2. o ústavních sporech uvnitř Říše a uvnitř země, zejména ty mezi vládou a zástupci lidu, 3. o ústavních stížnostech jednotlivých občanů na zrušení protiústavních částí zemských ústav nebo na porušení jejich říšskou ústavou garantovaných práv nebo na nečinnost soudů, 4. o ministerských žalobách na říšské nebo zemské ministry“ (překlad autora).

¹² Blahož, J.: Soudní kontrola ústavnost. Srovnávací pohled, Praha 2001, s. 51.

tech jednotlivých států. Většinou se ale vyhýbala odpovědnosti za rozhodnutí, neboť raději využívala své kompetence a přenášela tak v souladu s nimi řešení ústavních sporů na soudy nebo na právnické fakulty.¹³

Frankfurtská ústava byla při tvorbě Výmarské ústavy jedním z inspiračních zdrojů v oblasti řešení kontroly ústavnosti. Hugo Preuß byl jedním z nejvýznamnějších a zároveň nejhroliivějších zastánců ústavního soudnictví. V dané době existovala právní i politická shoda pro vytvoření ústavního soudnictví, ale při samotné tvorbě ústavy se neshody ohledně formy a principů ústavního soudnictví ukázaly natolik nepřekonatelnými, že nakonec nebylo ústavní soudnictví do Výmarské ústavy zakotveno. Sporným bodem byla především kontrola říšských zákonů. Říšský soudní dvůr neměl žádnou pravomoc k přezkumu zákonů, proto oprávnění k incidenční kontrole norem převzaly odborné soudy.¹⁴ Na základě článku 108 byl vytvořen Státní soudní dvůr, který ovšem nebyl povolán k řešení ústavních a politických sporů v takovém rozsahu jako to činil čl. 126 frankfurtské ústavy. V jeho působnosti se nacházelo rozhodovat o ministerských, kancléřských a prezidentských žalobách, dále řešení federativních sporů, popř. řešení ústavněprávních sporů v rámci jednotlivých zemí. Chyběla zde příslušnost k rozhodování sporů mezi nejvyššími říšskými orgány a pravomoc k přezkumu říšských zákonů a jejich souladu s ústavou. Neexistovalo také řízení, které by chránilo základní práva.¹⁵ Říšský soudní dvůr ztratil v roce 1933 význam a fakticky zanikl. Řešení problémů z jeho působnosti mělo být od této doby přeneseno na politickou úroveň.

Říšský soudní dvůr ovšem během své existence vynesl i velmi zásadní rozhodnutí, kterým umožnil praktickou soudní kontrolu ústavnosti. Rozhodnutí bylo vyneseno 8. prosince 1923 a soud v něm konstatoval, že soudci jsou v zásadě zmocněni zkoumat jak formální, tak materiální ústavnost obecně závazných předpisů. V roce 1925 pak soud poprvé přistoupil i ke zkoumání ústavnosti zákonů.¹⁶ Vyslovil názor, že ustanovení zákona mohou být aplikována pouze, neporušují-li podle názoru soudu ustanove-

¹³ Scholz, Ruppert: Fünfzig Jahre Bundesverfassungsgericht, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, sv. 37–38/2001, s. 7.

¹⁴ Rinken, A.: *Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, 2. vydání, svazek 2, Neuwied, 1989 (Reihe Alternativkommentare), čl. 93, marg. č. 31 a 32.

¹⁵ Tamtéž, marg. č. 33 a 34.

¹⁶ V německé právní vědě začíná zapouštět kořeny doktrína o soudní kontrole ústavnosti zákonů, není-li to pozitivním právem vyloučeno.

ní zákona články ústavy; porušují-li je, nejsou tato ustanovení zákona závazná pro soudce, který je není povinen aplikovat při řešení případu. Říšský soudní dvůr při této výrazné extenzi svých pravomocí argumentoval tím, že ústava nikde výslovně nezakazuje soudu položit si otázku ústavnosti zákona, který má aplikovat. Říšský soudní dvůr se tak přiklonil na stranu ústavních teoretiků v čele s Hugo Preußem. Kritériem pro zkoumání ústavnosti byl pouze striktně pojímaný text ústavy. Oproti poválečnému vývoji v Německu po roce 1945 je nutné poznamenat, že v této době byla odmítána koncepce nadústavního práva. Jedinou výjimkou té doby bylo usnesení pléna Říšského soudu z 5. ledna 1924, který odsoudil postup vlády a uvedl, že počínání vlády, která odmítala v období lavinovité inflace předložit parlamentu zákon, odporuje principu *Treu und Glauben*, který je nadřazen nad zákony a stojí nad pozitivním právem. Příčiny tohoto dalekosáhlého pokusu je nutno hledat ve společenských podmínkách, protože v krizové inflační situaci byla přijata řada nouzových zákonů, které byly podle mnoha demokraticky smýšlejících právníků v rozporu s pojmem právního státu.¹⁷ Tyto společenské podmínky byly příčinou odvrácení se od pozitivní legality směrem ke konstrukci principů nadpozitivního práva.¹⁸ Soudní kontrola ústavnosti ve Výmarské ústavě vyvolala rozsáhlou vědeckou diskusi. Hlavními aktéry byli Carl Schmitt, Hans Kelsen a Heinrich Triepel. Schmitt považoval kontrolu ústavnosti za legislativní činnost, naproti tomu Kelsen označoval tuto pravomoc za výkon soudnictví. I Kelsen ale konstatoval, že výsledkem je zrušení zákona a tudíž lze ústavní soudnictví označit za negativního zákonodárce.¹⁹ Podle Kelsena ústava, která nezavedla ústavní soudnictví ke zrušení neústavních aktů, může znamenat pouze nezávazné přání; je světlem, které nesvítí.²⁰

2. Vznik SÚS v představách ústavního konventu v Herrenchiemsee

Ústavní konvent v Herrenchiemsee měl za úkol po pádu nacionálně socialistického režimu vyhovět požadavku spojenců a pokusit se o vytvo-

¹⁷ Goldschmidt, J.: Gesetzdämmerung, in: Juristische Wochenschrift, 53, 1924, s. 90.

¹⁸ Blahož, J.: Soudní kontrola ústavnosti. Srovnávací pohled, Praha 2001, s. 54.

¹⁹ Marcic, René: Verfassungsgerichtsbarkeit und reine Rechtslehre, Wien 1966, s. 1.

²⁰ Kelsen, Hans: Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit, In: VVDStR, Berlin, 1929, sv. 5, s. 56.

ření politické dohody na novém demokratickém uspořádání Německa.²¹ Tento požadavek byl zakotven v dokumentu č. 1 Frankfurtských dokumentů, které předali vojenští správci západních obsazených území 1. července 1948 ministerským předsedům západoněmeckých zemí. Podle dokumentu č. 1 měl být naplněn požadavek Londýnské konference šesti mocností,²² který požadoval pro území v západních obsazených zónách svolání ústavodárného Národního shromáždění nejpozději do 1. září 1948. Ministerští předsedové se k tomuto požadavku stavěli velmi liknavě, neboť se nejednalo o požadavek, na kterém by se shodly všechny okupační mocnosti. Předsedové zemských vlád sdělili své pochyby vojenským správcům a vypracovali alternativní návrhy. Dne 25. července 1948 svolali Výbor zplnomocněnců pro ústavní otázky a uložili mu následující úkol: „*Richtlinien für ein Grundgesetz auszuarbeiten, die dem auf Grund des Frankfurter Dokuments zu berufenden Parlamentarischen Rat als Grundlage für eine Arbeit unterbreitet werden könnten*“.²³ Ústavní výbor přijal pozvání bavorského ministerského předsedy Hanse Eharda a za sídlo svých jednání si vybral zámek krále Ludvíka II. v Herrenchiemsee. Zde započal ustavený ústavní výbor 10. srpna 1948 svá jednání, která trvala do 23. srpna 1948. Konvent se skládal ze zmocněnců 11 zemí v západních okupovaných zónách doprovázených 14 spolupracovníky a ze 4 dalších odborníků. Organizační výbor rozdělil konvent do 3 podvýborů, z nichž podvýbor č. III se zabýval organizačními otázkami (výstavba, funkce spolkových orgánů). Tento podvýbor upravil a navrhl řešení organizace ústavního soudnictví v Německu. Celkem se konalo 34 jednání všech podvýborů, přičemž podvýbor č. III se sešel celkem 11krát. Vedle těchto jednání probíhalo také plenární zasedání konventu, které se konalo 12krát. Jako výsledek pak organizační výbor zpracoval 24. srpna 1948 zprávu, která obsahovala návrh Základního zákona s komentovanou částí a část s otázkami, které považoval za nejdůležitější a ke kterým navrhl několik možných řešení.

²¹ Ke svolání a jednání konventu v Herrenchiemsee viz Golay, John: *Ford The Founding of the Federal Republic of Germany*; Merkl, Peter H.: *Die Entstehung der Bundesrepublik Deutschland*, s. 67–70; Maunz, Theodor: *Deutsches Staatsrecht*, s. 7; Vogel, Walter: *Westdeutschland, 1945–1950*.

²² Londýnské konference se zúčastnily Belgie, Francie, Velká Británie, Lucembursko, Nizozemí a Spojené státy. Blíže k Londýnské konferenci Merkl, P. H.: *Die Entstehung der Bundesrepublik Deutschland*, Stuttgart, 1965, s. 27n.

²³ „Vypracovat zásady Základního zákona, které by sloužily jako pracovní materiál Parlamentární rady svolané na základě požadavku Frankfurtských dokumentů (překlad autora).“

2.1 Myšlenka SÚS

Členové konventu velmi dobře rozuměli svému poslání a snažili se maximálním způsobem vyhnout jakémukoliv politickému vlivu. Členové byli, pokud je možné v dobrém slova smyslu se tak vyjádřit, politicky velmi naivní a zřejmě si nebyli ani vědomi toho, jaký dopad na systematiku ústavního systému bude mít jimi navržená koncepce SÚS. V mnohém se při přípravě koncepce ústavního soudnictví snažil konvent navázat na tradice Výmarské republiky. Jednání probíhala velmi chaoticky a nebyla prakticky vůbec připravena. Pouze bavorská delegace učinila výjimku, když konventu předložila vlastní návrh Základního zákona nesoucí název *Bayerische Leitgedanken für die Schaffung des Grundgesetzes*.²⁴ V žádném případě se ovšem nejednalo o návrh bavorské vlády jako takové, ale o soukromou iniciativu, která měla otevřít výměnu myšlenek mezi všemi stranami. Návrh vytvořil tvůrce bavorské ústavy z roku 1946 a ústavní právník Hans Nawiasky²⁵, který byl žákem Maxe von Seydela, který se již dříve vyslovil pro zakotvení institucionální ochrany ústavnosti do ústavy Německé republiky,²⁶ a dále také Hans Kelsen, tvůrce rakouského ústavního soudu z roku 1920.²⁷ Ačkoliv se pracovní dokumenty zabývaly zejména otázkou vlastní státnosti zemí v celoněmeckém státě, otázkami federalismu a jeho organizací,²⁸ a žádné ustanovení se konkrétně instituci ústavního soudnictví nevěnovalo, nešlo přehlédnout, že konkludentně se s touto institucí počítalo. Bavorský návrh obsahoval institut soudního přezkumu práva, který měl být soustředěn u jednoho spolkového ústavního soudu, který bude vytvořen na základě nové německé ústavy. Ostatní mimo bavorští členové konventu takovou představu odmítali, ovšem bavorský návrh jako takový se stal základem pro pracovní jednání.²⁹ Lze proto říci, že bavorské představy o ústavním soudnictví ovlivnily představy konventu při úvahách o postavení a úloze ústavního soudu na federální úrovni.

²⁴ „Bavorské myšlenky pro tvorbu Základního zákona“ (překlad autora).

²⁵ Merkl, P. H.: Die Entstehung der Bundesrepublik Deutschland, s. 68n.

²⁶ Seydel, M.: Bayerisches Staatsrecht, s. 373. Seydel se domnívá, že funkce ochránce ústavního práva by měla náležet zemskému sněmu. Obdobně také Knöpfle, Franz: Die Berufung des Bayerischen Verfassungsgerichtshofes zum Schutze der verfassungsmäßigen Ordnung, s. 73.

²⁷ Marcic, René: Verfassung und Verfassungsgericht, s. 80.

²⁸ Nawiasky, Hans: Probleme einer deutschen Gesamtstaatsverfassung, in: Frankfurter Hefte, s. 221–223.

²⁹ Sitzungsprotokoll des Verfassungskonvents von Herrenchiemsee, svazek 2, část 4.

Protokoly z jednání konventu ukazují, že podvýbory se mnohem více věnovaly otázkám federalismu, nicméně ani ústavní soudnictví nebylo úplně opomenuto. Tento stav byl zapříčiněn zejména nedostatkem zkušeností s fungováním takové instituce a nepřipravenými koncepčními variantami. V podvýboru č. III Hermann Brill (Hesensko) konstatoval, že je nutné do budoucí ústavy bezpodmínečně zakotvit ústavní soudnictví, na čemž se podvýbor bez výhrad shodl, a zároveň stanovil, jaké kompetence by měl takovýto ústavní orgán mít. Později ovšem při diskusi o spolkovém soudu jako vrchní instituci soudní moci se rozhořela diskuse, zda by měla být svěřena soudní kontrola ústavnosti tomuto orgánu nebo zda by měla být rozdělena mezi více vyšších soudů. Otto Küster (Württembersko-Bádensko), Paul Zücher (Bádensko), Carlo Schmid (Württembersko-Hohenzollernsko) argumentovali ve prospěch zřízení pouze jednoho Spolkového soudního dvora, aby tak došlo k jasnému završení soudní moci na území Německa a za vzor uváděli obdobnou právní úpravu ve Spojených státech a Švýcarsku. Domnívali se, že takto bude třetí moc ve státech plnohodnotně na úrovni ostatních mocí a bude moci vystupovat navenek jednotně. Odpůrci jednoho nejvyššího soudního orgánu byli zejména Hermann Brill (Hesensko) a Claus Leusser (Bavorsko), kteří označili názory o jednotě soudní moci za módní trend. Odmítali také srovnání s jinými státy a zpochybňovali zřízení takového obrovského soudního orgánu. Opírali se o historickou tradici Výmarské republiky s tím, že sídla jednotlivých nejvyšších soudů budou v různých německých městech. Ke shodě v této otázce tedy v podvýboru nedošlo. Shoda panovala pouze v názoru, že by soud s kompetencemi ústavního přezkumu měl být zřízen. Otto Küster přišel s návrhem, aby takový soud nesl název Spolkový ústavní soud a podle Clause Leussera by měl být zařazen do výčtu ústavních orgánů vedle spolkového sněmu, spolkové rady, spolkového prezidenta a spolkové vlády, ale měl by být oddělen jak od zákonodárné, tak od soudní a výkonné moci.

Carlo Schmid se již v té době vyjádřil, že členové tohoto orgánu by měli být politické osoby, které požívají kvalifikované politické důvěry. Učinil návrh, aby soudci byli jmenováni parlamentními orgány. Podrobnější diskuse na téma volby ústavních soudců se ovšem v podvýboru nekonala. Ačkoliv podvýbor nenalezl dohodu o politickém charakteru takovýchto soudců, shodl se na tom, že ne všichni členové tohoto soudního orgánu by nutně museli být soudci z povolání. Otázkou také zůstalo, jaké právní účinky by rozhodnutí ústavního soudu mělo mít. Podle návrhu Paula Zürchera by rozhodnutí o protiústavnosti měla mít za následek prohlášení

neplatnosti takového zákona se zpětnými účinky. Zürcher navrhl, aby ústavní soud byl vybaven pravomocí udělovat určité pokyny k tomu, aby jeho rozsudky byly provedeny. Podle záznamů z jednání byly všechny tyto návrhy bez větších námitek ostatními členy podvýboru schváleny, velký vliv na tom měla časová tíseň, ve které se konvent nacházel. Nakolik ovšem o těchto návrzích probíhala diskuse mimo jednání dostupné prameny mlčí.

Rozdílné názory na způsob organizace ústavního soudnictví v Německu z jednání v podvýboru č. III nepomohla vyřešit ani plenární zasedání konventu. Přesto dospělo plenární zasedání k závěru, že je nutné navrhnout předpisy upravující pozici a pravomoci SÚS, čímž lze dospět k názoru, že si konvent byl vědom významu této instituce a jejího postavení na úrovni ostatních spolkových ústavních orgánů. Ovšem otázka přidělení kompetencí jednomu orgánu či více nejvyšším soudům zůstala pořád nedořešena. Konvent ponechal tuto otázku otevřenou. Ve svém návrhu v čl. 97 konstatoval, že „*Bundesverfassungsgericht ist das oberste Gericht oder eines der obersten Bundesgerichte*“.³⁰ Konvent se shodl na tom, že kromě zakotvení ústavního soudnictví do Základního zákona by měly být v Základním zákoně také vymezeny jeho kompetence. Jednotlivosti by pak dle konventu měly upravit speciální ústavní normy. Konvent se nechtěl zabývat otázkou zřízení soudu a procesními aspekty řízení před ním. Zakotvením SÚS mezi nejvyšší spolkové orgány byla jasně zaručena nezávislost tohoto orgánu v rámci ústavního uspořádání poválečného Německa. Na otázce jmenování soudců se konvent také neshodl a tak v čl. 100 odst. 4 návrhu uvádí, že polovina soudců by měla pocházet z nejvyšších spolkových soudů a nejvyšších zemských soudů. Předseda SÚS by měl mít navíc pro výkon své funkce zkušenosti s procesním řízením před soudními orgány. Předpoklady pro povolání druhé poloviny soudců přenechal konvent zákonodárci. Konvent se také neshodl na otázce, zda by ústavní soudci měli být soudci v hlavním pracovním poměru nebo zda by tuto činnost měli vykonávat jak vedlejší úřad. V politické rovině svěřil konvent ve svém návrhu v čl. 79 odst. 1 předsedovi SÚS kompetenci zastupovat spolkového prezidenta, pokud by tento nemohl vykonávat dočasně svou funkci nebo pokud by spolkový prezident zemřel. Při této právní úpravě konvent vycházel z čl. 51 Výmarské ústavy, která obdobnou kompetenci svěřovala předsedovi Říšského soudního dvora. Konvent se rozhodl svěřit

³⁰ „Spolkový ústavní soud je nejvyšším soudem nebo jedním z nejvyšších spolkových soudů.“ (vlastní překlad autora).

tuto pravomoc předsedovi SÚS také proto, že při jednání konventu nedošlo k jasné shodě, jak by měla vypadat budoucí soustava nejvyšších spolkových soudů (v případě takové shody by kompetence zastupování spolkového prezidenta mohla připadnout také předsedovi spolkového soudu pro civilní nebo trestní věci). V této právní úpravě ovšem viděl konvent značný problém, neboť v případě žaloby na spolkového prezidenta před SÚS, by musel být předseda SÚS, který by po dobu řízení vykonával úřad spolkového prezidenta, vyloučen z takového řízení. Menšina členů konventu proto v té době navrhovala zastupování spolkového prezidenta předsedou spolkové rady a nikoliv předsedou SÚS. Návrh konventu předpokládal, že by paritně byla polovina soudců volena spolkovým sněmem a polovina soudců spolkovou radou a soudci jmenováni spolkovým prezidentem (čl. 100 odst. 1 návrhu). Účinky rozhodnutí SÚS by měly být závazné pro všechny orgány soudní moci i pro všechny jiné orgány. Pokud by rozhodnutím byl zrušen zákon nebo jeho část, pak dle návrhu konventu měla být rozhodnutí SÚS vyhlášována jako zákony. Rozhodnutí by v takových případech měla účinky platného práva (čl. 99 návrhu). Zároveň konvent zdůraznil, že ačkoliv rozhodnutí o zrušení zákona bude mít sílu zákonného aktu, je SÚS jako takový vyloučen ze zákonodárné činnosti, aby nedocházelo k promíchávání a narušování dělby moci.

2.2 Úprava soudních pravomocí

V podvýboru č. III panovalo přesvědčení, že kompetence SÚS by měly být upraveny co možná nejširším způsobem. Členové předpokládali, že SÚS bude řešit veškeré možné spory mezi politickými institucemi spolku a zemí. Dle názoru konventu měl být SÚS garantem vnitrostátního míru a ochráncem ústavy v pravém slova smyslu. Proto podvýbor č. III neustále pravomoci SÚS rozšiřoval, neboť se snažil zpracovat pokud možná co nejucelenější systematiku ústavně soudních kompetencí. Katalog těchto kompetencí byl sepsán v čl. 98 návrhu.

Navrhované pravomoci SÚS podle závěru konventu v Herrenchiemsee:

- SÚS měl dle čl. 85 návrhu konventu posuzovat žaloby na spolkového prezidenta,
- SÚS měl rozhodovat spory mezi nejvyššími spolkovými orgány a podle čl. 44 návrhu také spory mezi spolkem a zemí,
- SÚS měl dále rozhodovat o ústavnosti zákonů, což upravovaly čl. 105–108 návrhu,

- čl. 47 odst. 4 návrhu předpokládal rozhodování o protiústavnosti politické strany,
- čl. 51 návrhu předpokládal, že SÚS bude soudem pro volební přezkum,
- čl. 54 odst. 1 věta druhá ovšem předpokládal také možnost, že by volební soudnictví vykonával zvláštní volební soud,
- SÚS měl rozhodovat o stížnostech při porušení Základním zákonem zaručených základních práv,
- SÚS podle čl. 20 návrhu mohl rozhodovat o pozastavení základních práv,
- podle čl. 57 odst. 5 návrhu měl SÚS rozhodovat o stížnostech proti rozhodnutím vyšetřovacího výboru, pokud se někdo cítil rozhodnutím tohoto výboru dotčen na své cti.

Jak vyplývá z výše uvedeného stručného výkladu, formování ústavního soudnictví v Německu na federální úrovni bylo ovlivněno nejrůznějšími právními názory. Konečná podoba systému ústavního soudnictví pak byla přijata při projednávání návrhu Základního zákona v Parlamentární radě.

3. Ústavně právní debaty o SÚS v Parlamentární radě

Tři západoněmečtí vojenští guvernéři pověřili západoněmecké ministerské předsedy, aby svolali ústavodárné shromáždění. Tento požadavek byl poté během jednání ministerských předsedů s vojenskými guvernéry změněn tak, že ústavodárné shromáždění se mělo nazývat Parlamentární rada a dokument, který vzejde z tohoto jednání, Základní zákon. Byly tak vytvořeny předpoklady proto, aby se sešlo shromáždění, které nebude klasickým ústavodárným konventem, ale také nebude poradním orgánem ústavodárného konventu z Herrenchiemsee. Úkolem tohoto shromáždění mělo být přijetí dokumentu, který nebude ústavou v klasickém slova smyslu, ale který se pokusí konstituovat politickou jednotu, která je potřebná pro přijetí základního dokumentu, na kterém by německý stát měl spočívat. Parlamentární rada vytvořila Základním zákonem předpoklady pro nové politické uspořádání části německého území a rozvinula systém úřednické správy tohoto území, při které měl SÚS hrát zásadní roli. Koncepty, diskuse a rozhodnutí Parlamentární rady mají pro pochopení celého úkolu, který Parlamentární rada měla, klíčový význam. Na jedné straně jednání ukazují, jak probíhal vznik SÚS a jaké měly být původní kompetence tohoto orgánu, na druhé straně je

možné vysledovat intence ústavodárců, zejména jednotlivých nově se tvořících politických elit, které byly za pozdější fungování či nefungování SÚS zodpovědné.

Parlamentární rada se sešla 1. září 1948 v Bonnu ke svému ustavujícímu zasedání. Měla 65 členů, kteří byli zvoleni na základě jednotných principů 11 zemskými sněmy působícími na západním území Německa, přičemž poslanci ze západního Berlína měli pouze statut pozorovatelů. Poslanci nebyli členěni podle zemí, nýbrž podle politického zařazení.³¹ Rada zvolila Konrada Adenauera (CDU) za svého prezidenta, předsedou hlavního výboru se stal Carlo Schmid (SPD). Vedle hlavního výboru, který měl 21 členů, byly zřízeny ještě Výbor pro základní otázky (12 členů), Výbor pro otázky vymezení kompetencí (10 členů), Výbor pro finanční otázky (10 členů), Výbor pro organizaci Spolku (10 členů), Výbor pro Ústavní soudní dvůr a právní otázky (10 členů), Výbor pro okupační statut (12 členů) a Výbor pro otázky volebního práva (10 členů). Vedle těchto orgánů ještě fungovala rada starších, Výbor pro jednací řád, Všeobecný redakční výbor a Výbor tzv. pěti, resp. sedmi.

Otázkou ústavního soudnictví se zabýval nejintenzivněji zejména Výbor pro Ústavní soudní dvůr a právní otázky, který formoval koncepci SÚS a jeho kompetencí. Ve Výboru se nejvýrazněji profiloval Josef Schwalber (CSU), Georg-August Zinn (SPD), známý právní expert Wilhelm Laforet (CSU) a Hermann von Mangoldt (CDU). Jak bude popsáno níže, na formování statutu SÚS se podíleli i jiné osobnosti Parlamentární rady – např. Elisabeth Selbert (SPD) a Otto Heinrich Greve (SPD), dále pak také členové jiných výborů Paul de Chapeaurouge (CDU), Thomas Dehler (FDP), Carlo Schmid (SPD) a Walter Strauß (CDU).

Ze záznamů Parlamentární rady vyplývá, že její členové neměli žádnou ucelenou představu o tom, jak by mělo vypadat ústavní soudnictví v Německu. Navíc většina členů Parlamentární rady neměla zvláštní zájem na vytvoření SÚS. Znalosti členů Výboru o otázkách ústavnosti v jiných demokratických zemích nebyly příliš velké, např. Supreme Court v USA, od roku 1920 Ústavní soudní dvůr v Rakousku, stejně jako nebyla v Německu příliš rozvinutá vědecká diskuse o ochraně ústavnosti jako celku. Proto byly debaty o ústavnosti v jednotlivých výborech Parlamentární rady spíše

³¹ Parlamentární rada měla následující složení: CDU/CSU 27 poslanců – 1 z Berlína; SPD 27 poslanců – 3 z Berlína; LDP (FDP) 5 poslanců – 1 z Berlína; DP 2 poslanci; Z 2 poslanci; KPD 2 poslanci.

technického rázu, postupovaly jimi zejména klasické kategorie německé státovédy jako oddělení práva od politiky a probírání zkušeností z Výmarské republiky a zpochybňování statutu Státního soudního dvora pro Německou říši. Ze záznamů nelze vystopovat žádnou ucelenou koncepci ústavnosti, která by odpovídala novému ústavnímu a institucionálnímu uspořádání Německa. V mnohém se proto Parlamentární rada odvolávala a také akceptovala návrhy Ústavodárného konventu z Herrenchiemsee. Tyto návrhy ovšem nebyly použity jako základní a výchozí pracovní materiál, nýbrž byly z velké části převzaty jako návrh právní úpravy ochrany ústavnosti do konečné verze Základního zákona. Vedle zmiňovaných návrhů sloužily jako pracovní podklady také spis *Der Zonenbeirat zur Verfassungspolitik* a spis Waltera Strauße *Die Oberste Bundesgerichtsbarkeit*, který byl dokonce předložen Výboru pro právní otázky jako materiál na začátku jeho práce. Oba spisy našly v Parlamentární radě své zastánce a dokázaly tak napomoci sjednocení rozdílných představ o fungování soudnictví na území Německa. Na závěr bych se rád zabýval otázkou, která stála ve středu zájmu Výboru pro právní otázky, a to zda má být postavení SÚS upraveno v samostatné kapitole Základního zákona nebo má být začleněno jako zvláštní ustanovení mezi nejvyšší spolkové soudní orgány. Výbor se zabýval otázkou, jaký rámec by ochrana ústavnosti v rámci celého soudního systému měla v Německu mít a jaké osoby by měly být členy SÚS a jak by měla být upravena organizace a fungování SÚS.

3.1 Inspirační zdroje formulující představy o SÚS

3.1.1 Spis vypracovaný Zónovou poradní komisí (Zonenbeirat)

Ve spisu vypracovaném *Zónovou poradní komisí*³² se požadovalo, aby nejvyšší a nezávislé soudní instance, ať již jako součást kompetencí Státní-

³² Zónová poradní komise (Zonenbeirat) byla zřízena na základě rozhodnutí vojenské správy ze dne 15. února 1946 jako německý poradní orgán v rámci britské okupační zóny. Zonenbeirat se skládala ze zástupců zemských vlád, odborů, politických stran a hospodářských svazů a její členové byli jmenováni vojenskou správou. Poprvé se Zónová poradní komise sešla na svém zasedání dne 6. března 1946 v Hamburgu. Zpočátku měla 27 členů, později 32 členů. Po prvních volbách do Zemského sněmu (Landtagu) se počet členů Zónové poradní komise (Zonenbeirat) zvýšil na 37 tak, aby se v zastoupení v tomto orgánu odrážel výsledek voleb. Před svoláním Parlamentární rady byla Zónová poradní komise orgánem, ve kterém významné osoby německého politického i hospodářského života formovaly své názory na budoucí uspořádání Spolkové republiky a jejímiž členy byli například Konrad Adenauer, Kurt Schumacher či Erich Ollenhauer.

ho soudního dvora³³ nebo SÚS nebo Spolkového soudního dvora, měly možnost chovat se jako strážci ústavy a chránit tak základní práva a svobody. Takto konstituovaný soudní dvůr měl rozhodovat o ústavních sporech, ústavnosti zákonů a ministerských žalobách, popř. žalobě podané na spolkového prezidenta z důvodu jeho zaviněného porušení ústavy nebo zákonů. Ve spisu se navrhovalo, aby tento soud měl možnost, bez ohledu na existující rozsah soudní kontroly práva, přezkoumávat materiální ústavnost tzv. říšských zákonů. Vypracovaný spis kladl velký důraz na to, aby ústavní soud mohl rozhodovat spory mezi spolkem (v jeho terminologii říší) a jednotlivými zeměmi. K tomuto se vyjádřil na 17. zasedání *Zonenbeiratu* také Konrad Adenauer: „*Dieser Staatsgerichtshof soll die Aufgabe haben, einmal die Zentralgewalt zu schützen vor Ungehorsam oder Übergriffen der Länder. Umgekehrt soll dieser Staatsgerichtshof auch die Aufgaben haben, die Länder zu schützen gegenüber Übergriffen seitens der Zentralgewalt*“.³⁴

Adenauer a Blücher (pozdější vicekancléř Adenauerových vlád) viděli ve Státním soudním dvoře ochránce základních práv jednotlivců proti státní moci. V tomto duchu se na stejném zasedání Adenauer vyjádřil takto: „*Dieser Staatsgerichtshof soll weiter die Aufgabe haben, einem jeden einzelnen Einwohner Deutschlands den nötigen Schutz zu gewähren gegen Beeinträchtigung der ihm verfassungsmässig zugesicherten Grundrechte. Auch darin erblicken wir eine absolute Notwendigkeit. Es gibt nur eine Diktatur des einzelnen, es kann auch eine Diktatur der parlamentarischen Mehrheit geben, und davor wollen wir einen Schutz haben in der Form des Staatsgerichtshofs*“.³⁵

3.1.2 Návrhy Waltera Strauße

Walter Strauß chtěl podle svých vlastních slov spisem upozornit na nespokojenost s nedostatečným uspořádáním nejvyššího německého soudnictví v době císařství a Výmarské republiky. Tento spis tak měl posloužit

³³ Ze záznamů z jednání Výboru pro právní otázky z 30. července 1948 vyplývá, že Výbor se převážně shodl na tom, že měla být dána přednost názvu Spolkový ústavní soud před označením Státní soudní dvůr.

³⁴ „Tento Státní soudní dvůr má mít za úkol někdy chránit ústřední moc před neposlušností a zásahy zemí. Někdy naopak má tento Státní soudní dvůr mít za úkol chránit země proti zásahům ze strany ústřední moci“ (překlad autora).

³⁵ „Tento Státní soudní dvůr má mít dále za úkol garantovat potřebnou ochranu jednotlivému obyvateľovi Německa před zasahováním do jeho ústavně zaručených práv. V tomto spatřujeme jeho absolutní potřebnost. Existuje sice diktatura jednotlivce, ale může vzniknout také diktatura parlamentní většiny, a proto chceme mít ochranu v podobě Státního soudního dvora“ (překlad autora).

jako inspirace pro výstavbu poválečného německého soudnictví tak, aby byla zajištěna jeho bezpečnost, stabilita a svoboda rozhodování.³⁶ Strauß dával přednost zejména dvěma tezím: „Für die Entscheidung der Rechtsfragen grundsätzlicher Art, die das Bundesrecht betreffen, ist ein einheitliches oberstes Bundesgericht zu errichten. Ausgenommen hiervon sind die vorwiegend politischen Streitigkeiten. Sie werden von einem besonderen Verfassungsgerichtshof entschieden“.³⁷

Spolkový soudní dvůr měl být podle tohoto plánu koncipován jako jediný soud tak, aby byla zajištěna právní jednota ve spolkovém státě, a v nejrůznějších právních oblastech zároveň. Strauß chtěl posílit soudní moc do té míry, že by v budoucnosti nemohlo dojít k „utiskování“ soudní moci ze strany exekutivy nebo legislativy. K naplnění tohoto cíle rozpracoval detailní návrhy organizace Spolkového soudního dvora a otázky opravných prostředků.³⁸ Tato koncepce si vzala za svůj základ zejména americký Supreme Court, což bylo pro německé právní prostředí naprosto novum. Realizace těchto myšlenek by znamenala naprosto nové uspořádání německého soudnictví, což by ve své podstatě mělo demonstrovat posílení soudní moci v rámci systému dělby moci. Strauß ovšem zůstal, jak to ukazuje i druhá část výše citované teze, někde na půli cesty budování celého soudního systému. Strauß se totiž domníval, že soudní moc by měla i nadále rozhodovat o otázkách ústavních sporů, k čemuž uvedl: „das würde auch mit dem demokratischen Gedanken übereinstimmen, wonach für die Streitigkeiten, welche die Verfassung betreffen, kein Sondergericht zu schaffen, sondern das Gericht für zuständig zu erklären sei, vor dem auch der gewöhnliche Staatsbürger in Streitigkeiten sein Recht nimmt“.³⁹ Podle jeho názoru si totiž ještě německá veřejnost nestačila zvyknout na to, že soudní moc může rozhodovat o ústavních sporech jako o sporech, které jsou obdobné rozhodování soudní moci v jiných věcných otázkách.⁴⁰ Rozhodnutí, která se dotýkají politické oblasti, by totiž mohla být podle jeho názoru posuzována jako politická rozhodnutí, což by mohlo Spolkový soudní dvůr ohrozit

³⁶ Strauß, Walter: Die Oberste Bundesgerichtsbarkeit, s. 9.

³⁷ „Pro rozhodování o právních otázkách zásadního významu, které se týkají spolkového práva, je nutné zřídit jednotný nejvyšší spolkový soud. Z toho byly měly být vyjmuty převážně politické spory. O těch by měl rozhodovat zvláštní ústavní soud“, (překlad autora), originál in: W. Strouf, W.: Die Oberste Bundesgerichtsbarkeit, s. 10.

³⁸ Tamtéž, s. 18–27.

³⁹ „Bylo by v souladu s demokratickými myšlenkami, pokud by o sporech, které se dotýkají ústavy, nerozhodoval zvláštní soud, nýbrž soud, který by byl prohlášen za příslušný a u kterého by se mohl také běžný státní občan domáhat svého práva“ (překlad autora).

⁴⁰ Strauß, W.: Die Oberste Bundesgerichtsbarkeit, s. 18–27.

v jeho náhledu na věc a vystavit jej tak pod silný tlak, který by mohl ohrozit jeho nezávislost. Strauß proto navrhoval, aby byl zřízen zvláštní ústavní soud, který by se skládal z 11 osob, z nichž 5 by byli soudci Spolkového soudního dvora volení z jejich středu podle vlastního uvážení a zbývajících 6 členů by bylo politickými osobnostmi volenými oběma komorami. Příslušnost ústavního soudu by byla založena tehdy, pokud by měl soud rozhodovat pouze o otázkách politického akcentu. Ústavní soud by se podle jeho názoru neměl zabývat otázkami přezkumu ústavnosti zákonů. Strauß zdůvodňoval toto omezení argumenty, které měly povahu čistě právního charakteru, do okruhu kompetencí Spolkového soudního dvora by proto nemělo náležet rozhodování politických otázek. Z tohoto důvodu také nezastával názor, aby ústavní soud přezkoumával slučitelnost zákonů s ústavou; bylo by podle něho svévolí, aby bylo soudní moci upřeno právo rozhodovat na poli soudního přezkumu a aby byla tato kompetence svěřena zvláštnímu soudnímu orgánu. Taková úprava by podle něj nebyla v souladu s tradicí německého právního pořádku. Strauß uváděl, že je věcí právní logiky, aby soudci mohli posuzovat ústavnost zákonů, nebyla to pouze otázka dělby moci, ale obecná systémová záležitost, která by ve svém konečném důsledku mohla oslabit soudní moc a právo jako celek. Na druhé straně ale není možné nezdůraznit, že právě rozhodování sporů politického charakteru by mohlo vnést političnost do rozhodování obecných soudů. Ústavní soud měl být tedy pouze orgánem rozhodujícím ryze politické otázky, zbytek měl být záležitostí obecného soudnictví.⁴¹

Straußova koncepce Spolkového soudního dvora byla s ohledem na model ústavního soudnictví v praxi nepoužitelná. I přes jeho odvážné myšlenky jednotného Spolkového soudního dvora, se mnohem více ukázalo Straußovo zajetí v myšlenkách „čistého“ práva, které má sloužit, bez ohledu na momentální politickou situaci, pouze apolitickým právníkům k prosazování práva. Strauß velmi pečlivě odlišoval politickou sféru od právní sféry; ta první je ovládána politickými orgány, ta druhá je tvořena soudy. Politická sféra je podle Strauße ovládána bojem, korupcí a vzájemnou negací, naopak právní sféra je sférou logiky, vzájemného střetávání názorů a důvěry. Strauß chtěl svým modelem zamezit politickému vlivu do právní sféry a rozhodování ústavních otázek tak přenechat zvláštnímu orgánu, kterým měl být ústavní soud. Podle Straußova pojetí tak měl být ústavní soud čistě politickým orgánem a nikoliv soudem, neboť soud nemůže být

⁴¹ Tamtéž, s. 29–36.

vystavován útokům na jeho nezávislost. Straußův spis nejlépe ukazuje problém, kterým byly ideové spory, jak by mělo vypadat ústavní soudnictví v moderním ústavním státě. Strauß se ovšem pohyboval v tradičním kategorickém uvažování odlišujícím přísně mezi pojmem právního a politického, tato hranice byla pro Strauše nepřekročitelná. Záznamy ze zasedání Parlamentární rady ukazují, že problém práva a politiky byl středobodem celé diskuse o budoucím ústavním soudnictví.

3.2 Průběh jednání v Parlamentární radě

Výbor pro právní otázky přijal již na svém prvním zasedání rozhodnutí, kterým odmítl návrh konventu z Herrenchiemsee, aby ústavnímu soudnictví byla v Základním zákoně vyčleněna samostatná kapitola VIII. Výbor se rozhodl, že ústavní soudnictví bude začleněno do nové XII. kapitoly Základního zákona, která by nesla název Soudnictví a právní péče.⁴² Tímto krokem mělo být tedy nejvyšší soudnictví v Německu upraveno v rámci jedné kapitoly, která by se kompletně věnovala soudní moci. Takto zvolená koncepce ovšem podle mého názoru mnohem více oslabil postavení SÚS, než kdyby došlo k akceptaci Straußových výše popsaných návrhů. Zvláštní zakotvení ústavního soudnictví do samostatné kapitoly, jak to učinil konvent z Herrenchiemsee, mělo sledovat zdůraznění role SÚS v ústavním systému a postavení SÚS na úroveň ostatních ústavních orgánů. Pokud by byla Parlamentární rada akceptovala návrh konventu z Herrenchiemsee, nemusel by SÚS v počátečním období své existence tak tvrdě bojovat o statut ústavního orgánu a své postavení na roveň ostatním ústavním orgánům.

Samotnému rozhodnutí Parlamentární rady vyčlenit soudnictví jako celku samostatnou kapitolu v Základním zákoně nelze nic vytknout, neboť to mělo vést k posílení významu soudnictví. Strauß toto zdůraznil při 2. zasedání Výboru pro právní otázky, kdy uvedl, že třetí moc znovu získala své staré místo vedle dvou silnějších mocí. Strauß souhlasil s tím, aby na vrcholu soudní moci stál Spolkový soudní dvůr, který měl zastřešovat celou soudní soustavu.⁴³ Vedle Spolkového soudního dvora ovšem Strauß neopomněl prosazovat zřízení nezávislého ústavního soudu, který by rozhodoval jako instituce o politických ústavních otázkách.⁴⁴ Poslanec

⁴² Drs. č. 586/II, č. 353.

⁴³ Drs. č. 213/II.

⁴⁴ Drs. č. 213/II.

Zinn (SPD) navrhl, aby byl vytvořen soud, který by byl příslušný pro rozhodování ústavních sporů, stížností týkajících se základních práv, v případech odchýlení se od judikatury nejvyšších soudů a pro rozhodování právních otázek zásadního významu. Za určitých okolností měl ústavní soud rozhodovat o kontrole norem. Zinn chtěl ústavní soud koncipovat jako „super soud“ a vytvořením různých senátů dát ústavnímu soudu možnost rozhodovat i o jiných než jenom politických otázkách.⁴⁵ Strauß i Zinn se nakonec dohodli na tom, že musí být zřízen Spolkový soudní dvůr, který bude požívat stejně jako ústavní soud statutu soudu s nejvyššími opravnými prostředky.⁴⁶ Ve Výboru pro právní otázky ovšem vyvstaly pochybnosti, zda je nutné zřizovat jednotný „super soud“. Při rozhodování o této otázce členové Výboru nevycházeli z návrhu konventu z Herrenchiemsee, ale z návrhů z okruhu odborné soudní veřejnosti. Prezident Nejvyššího soudu pro britskou zónu (Oberster Gerichtshof für die britische Zone) se sídlem v Kolíně nad Rýnem a Nejvyššího soudního dvora zón, soudci Ruscheweyh a Wolff, kteří byli přizváni k jednání jako poradci, se vyslovili pro oddělení Spolkového soudního dvora a SÚS. Byli toho názoru, že institucionální jednotka může více či méně ohrozit právní sféru rozhodování politickými zásahy. Politické otázky mohly být podle jejich názoru řešeny pouze politickými a nikoliv právními možnostmi. Navíc jmenování soudců Spolkového soudního dvora se musí uskutečňovat podle jiných kritérií než jmenování soudců ústavního soudu.⁴⁷ Tyto argumenty znovu rozvířily debatu o poměru právního a politického rozhodování. Strauß při této příležitosti znovu upozornil na nedostatečnou vypělost současné politické scény a považoval oddělení obou soudů za nutnost. Poslanec Selbert (SPD) zpochybnil naopak možnost oddělit politické a právní rozhodování a vyslovil se pro zřízení jednoho soudu, zatímco ostatní poslanci SPD ústy Greveho zastávali nutnost institucionálního i personálního oddělení.⁴⁸ Jako kompromis navrhl poslanec Zinn oddělit oba soudy institucionálně, ale personálně je nechat propojené.⁴⁹ Většina právního výboru se nakonec shodla na institucionálním oddělení obou soudů.⁵⁰

⁴⁵ Drs. č. 224/II.

⁴⁶ Drs. č. 239/II.

⁴⁷ Drs. č. 280/II.

⁴⁸ Drs. č. 280/II.

⁴⁹ Drs. č. 586/II.

⁵⁰ Drs. č. 586/II.

Poslanci Zinn (SPD), Strauß (CDU) a Dehler (FDP) pak vypracovali v rámci Všeobecného redakčního výboru návrh, který by zajistil institucionální oddělení Spolkového soudního dvora a SÚS. Návrh předpokládal, že Spolkový soudní dvůr bude mít kompetenci rozhodovat na návrh příslušných soudů na místo nich v případech, kdy je to nutné pro dosažení jednoty při rozhodování o zásadních otázkách spolkového práva. Tímto návrhem tak byla fakticky dána přednost a výsavnější postavení Spolkovému soudnímu dvoru před SÚS. Poslední pokus poslance Strauße vedle personálního propojení obou soudů dosáhnout také „optického“ propojení obou institucí, aby tak byla završena a podtržena jednotu soudní moci, ztroskotat na odporu Thomase Dehlera (FDP), který byl toho názoru, že bude vhodné, pokud se Spolkový soudní dvůr bude pohybovat pouze v čisté právní sféře a nebude zasahovat do rozhodování politických sporů.⁵¹

Poté, co se Výbor pro právní otázky rozhodl pro institucionální oddělení obou soudů, navrhl Všeobecný redakční výbor Parlamentární rady následnou formulaci pro definování soustavy soudů na území Německa: „*Die rechtsprechende Gewalt wird durch das Oberste Bundesgericht, das BVerfG, durch die im Grundgesetz vorgesehenen Bundesgerichte und durch die Gerichte der Länder ausgeübt*“.⁵² Na tomto návrhu se shodl jak Výbor pro právní otázky, tak Hlavní výbor v rámci čtení konaném dne 8. prosince 1948. Carlo Schmid (SPD) SÚS nazýval nejvyšším spolkovým soudem, čímž chtěl podtrhnout jeho právní význam, neboť soud, jehož rozsudky měly mít částečně sílu obdobnou zákonům, musí stát nad soudem, který vydává pouze rozsudky s platností inter partes. Tento názor ovšem nesdílel poslanec Strauß, který byl toho názoru, že Spolkový soudní dvůr stojí na vrcholu soudní soustavy jako reprezentant všech soudů a který pečuje o právní otázky celého německého území. SÚS, který měl mít spoustu specifických kompetencí, tak byl soudem *sui generis*.⁵³ Na základě tohoto Straußova stanoviska odmítl Hlavní výbor Schmidův návrh. Na následujícím zasedání se Výbor pro právní otázky znovu zabýval návrhem poslance Zinna, aby byl SÚS zmíněn před všemi ostatními soudy. Výbor pro právní otázky tedy 11. ledna 1949 v návrhu textu uvedl dva odlišné pojmy „Oberstes Bundesgericht“ a „Bundesverfassungsgericht“, čímž chtěl zdůraznit, že SÚS je soudem, který akcentuje při svém rozhodování politické

⁵¹ Drs. č. 586/II.

⁵² „Soudní moc bude vykonávána Nejvyšším spolkovým soudem, SÚS a spolkovými soudy a soudy zemí, jak to předpokládá základní zákon“ (překlad autora).

⁵³ Drs. č. 340 ze dne 10. prosince 1948.

otázky.⁵⁴ Toto znění pak bylo schváleno také při druhém čtení Hlavním výborem Parlamentární rady na svém 37. zasedání konaném 13. ledna 1949.⁵⁵ Toto konečné znění tak do jisté míry korigovalo představy CDU a FDP o Spolkovém soudním dvoru, zatímco představy SPD, i když nikoliv výslovně, o SÚS jako speciálním orgánu tak byly posíleny. Uvedenou formulací vzrostly šance SÚS na samostatné postavení, což později ukázala i snaha ústavních soudců v rámci boje o pozici SÚS jako samostatné ústavní instituce.

3.3 Personální, institucionální a kompetenční otázky týkající se SÚS

3.3.1 *Personální a institucionální otázky*

Obsazení SÚS soudci záviselo na vyřešení otázky institucionálního oddělení Spolkového soudního dvora od SÚS. V okamžiku, kdy se poslanci dohodli na institucionální samostatnosti SÚS, musela se začít řešit také otázka, zda SÚS bude obsazen soudci z povolání nebo soudci laiky, a otázka, zda soudci SÚS budou moci být zároveň soudci Spolkového soudního dvora nebo členy jiných nejvyšších spolkových soudů.

Poslanci Zinn, Strauß a Dehler zpracovali pro Výbor pro právní otázky návrh, který předpokládal, že SÚS bude personálně obsazen zejména soudci spolkových soudů za částečné účasti laických soudců. Spolkoví soudci měli zároveň náležet ke svému „mateřskému“ soudu.⁵⁶ Po schválení Výborem pro právní otázky se návrhem zabýval Hlavní výbor, který konečné rozhodnutí o poměru mezi spolkovými soudci a soudci přísedícími nepřijal, rozhodnutí o obsazování SÚS tak zůstalo vyhrazeno spolkovému zákonu.⁵⁷ O kvalifikačních předpokladech soudců panovala při projednávání v Hlavním výboru shoda, že by se mělo jednat o osoby, které jsou způsobilé zastávat úřad spolkového soudce. Pro funkci předsedy, místopředsedy a předsedů senátů SÚS měla postačovat kvalifikace pro zastávání vyšší funkce ve státní správě, jako přísedící měli působit laičtí soudci. Jimi měl být posílen politický prvek ve SÚS. Stejně jako Výbor pro právní otázky, tak i Hlavní výbor byl toho názoru, že funkce soudce SÚS nebo Spolkového soudního dvora by měla být inkompatibilní se členstvím ve spolkovém

⁵⁴ Drs. č. 492 ze dne 12. ledna 1949.

⁵⁵ Drs. č. 535 ze dne 20. ledna 1949.

⁵⁶ Drs. č. 586 ze dne 6. prosince 1948.

⁵⁷ Drs. č. 492 ze dne 12. ledna 1949.

sněmu, spolkové radě, spolkové vládě a také funkcemi odpovídajícími výše uvedeným funkcím na zemské úrovni. Obdobnou úpravu již obsahoval návrh konventu z Herrenchiemsee.

O vnitřní organizaci SÚS se v Parlamentární radě nevedly téměř žádné debaty. Na návrh Všeobecného redakčního výboru rozhodl Hlavní výbor, že problematika řízení před SÚS bude ponechána úpravě spolkovým zákonem.⁵⁸ Otázka statutu SÚS a postavení soudců byly Parlamentární radou opomenuty. Později se ovšem ukázalo, že ohledně všech těchto otázek muselo být svedeno mnoho bitev a střetnutí mezi SÚS a politickou reprezentací. Na druhé straně je možné říci, že právě toto opomenutí Parlamentární rady se stalo pro SÚS užitečným. Pokud by totiž ústavodárce podrobně upravil veškeré otázky týkající se SÚS, pak by zřejmě neměl SÚS možnost ovlivnit své budoucí postavení. Řešení těchto otázek mělo nastat až v budoucnosti.

3.3.2 Kompetenční otázky

Úprava kompetencí SÚS zabrala Parlamentární radě značný prostor. Zejména ve Výboru pro právní otázky a v Hlavním výboru vyvolaly návrhy konventu z Herrenchiemsee vášnivou debatu. Členové Parlamentární rady převzaly pouze část těchto návrhů, které pak byly zapracovány i do konečné podoby kompetencí SÚS. Velká část kompetencí SÚS byla přepracována a upravena jinak, zejména došlo k výraznému rozšíření kompetencí SÚS, což se promítlo v konečném textu Základního zákona. V následujícím výkladu se tedy budu nejprve zabývat kompetencemi, které Parlamentární rada převzala do svého návrhu ze závěrů přijatých v Herrenchiemsee bez rozporů. Teprve poté se budu zabývat kompetencemi, které navrhla Parlamentární rada, a poté návrhy, které pro svoji rozpornost ani nemohly najít oporu v Parlamentární radě.

Bez větších zásahů a problémů přejala Parlamentární rada návrhy konventu z Herrenchiemsee, které se týkaly kompetencí SÚS ve vztahu k žalobě na spolkového prezidenta, řešení sporů mezi Spolkem a zeměmi o výklad spolkových zákonů, řešení sporů mezi jednotlivými spolkovými zeměmi. Ve věci žaloby na spolkového prezidenta byl návrh z Herrenchiemsee pozměněn na návrh Všeobecného redakčního výboru, který pak schválil i Hlavní výbor, aby SÚS mohl přijímat při žalobě na spolkového prezidenta rozhodnutí, že spolkový prezident porušil Základní zákon nebo spolkový

⁵⁸ Drs. č. 679 ze dne 10. února 1949.

zákon.⁵⁹ Kompetence SÚS rozhodovat o sporech při provádění spolkového zákonodárství mezi jednotlivými zeměmi a o dozoru Spolku nad prováděním tohoto zákonodárství byla akceptována beze změn.⁶⁰ U kompetencí týkajících se rozhodování ústavních sporů uvnitř zemí konvent z Herrenchiemsee v čl. 129 odst. 4 návrhu pouze předpokládal, že obecně může být zemským zákonem svěřeno rozhodování takovýchto sporů některému z nejvyšších spolkových soudů (SÚS nebo Spolkovému soudnímu dvoru) jako poslední instanci pro rozhodování takového sporu. Poslanci Zinn, Strauß a Dehler tento návrh převzali a upřesnili, když navrhli, aby ústavní spory uvnitř země mohly být řešeny SÚS pouze na základě zemského zákona. Výbor pro právní otázky a Hlavní výbor tento závěr akceptovaly bez dalšího.⁶¹

Konvent z Herrenchiemsee ve svém návrhu nezohlednil možnou kompetenci SÚS rozhodovat o soudcovské žalobě na spolkové soudce a možnost SÚS rozhodovat o vztahu mezi spolkovým a zemským právem, které nepocházelo z období po vzniku Spolkové republiky. Návrh konventu z Herrenchiemsee v čl. 133 odst. 1 věť 1 předpokládal, že soudci mohou být proti své vůli zbaveni funkce pouze soudním rozhodnutím, a to pouze za podmínek stanovených zákonem, kdy formou ztráty jejich funkce může být trvalé nebo dočasné omezení výkonu funkce soudce nebo tzv. „poslání“ na odpočinek. Osobní nezávislost soudců tak měla být podle návrhu normativně posílena a zbavení funkce soudce mohlo nastat pouze způsobem a procesem přesně vymezeným zákonem. Nemohla být tudíž řeč o politické odpovědnosti soudců, která se v té době již objevila v některých zemských ústavách.⁶² Frakce SPD v Parlamentární radě požadovala od samého počátku zavedení institutu soudcovské žaloby. Poslanec Zinn navrhoval, aby o zbavení soudcovské funkce a o soudcovské žalobě jako takové rozhodovaly zemské soudy, které jsou příslušné k rozhodování ústavních sporů. Tyto zemské soudy by pak mohly soudce zbavit jeho úřadu, popř. přeložit k jinému soudu nebo „poslat“ na odpočinek. Důvodem tako-

⁵⁹ Drs. č. 370 ze dne 13. prosince 1948.

⁶⁰ Viz návrh Všeobecného redakčního výboru týkající se katalogu kompetencí SÚS Drs. č. 343 ze dne 5. prosince 1948; Drs. č. 340 ze dne 10. prosince 1948; Drs. č. 370/394 ze dne 13./18. prosince 1948.

⁶¹ Drs. č. 353 ze dne 5. prosince 1948; Drs. č. 340 ze dne 10. prosince 1948; Drs. č. 535 ze dne 20. ledna 1949; Drs. č. 679 ze dne 10. února 1949; Drs. č. 850 ze dne 5. května 1949.

⁶² Např. čl. 88 ústavy Württemberska-Bádenska; čl. 127 odst. 4 Hesenské ústavy; čl. 111 ústavy Bádenska; čl. 132 ústavy Rheinland-Pfalz.

vého postupu a kvalifikovaným důvodem pro odvolání soudce z funkce by měla být nemožnost soudce vykonávat svůj úřad v demokratickém duchu Základního zákona a s ohledem na jeho sociální charakter.⁶³ Zinn navrhoval, aby ve věcech žalob na spolkové soudce byl příslušným soudem SÚS, kdy rozhodnutí SÚS by nutně nemuselo předcházet kvalifikované provinění soudce. Politická odpovědnost soudců a příslušnost soudu, který by rozhodoval o soudcovských žalobách, se stala předmět rozporů mezi jednotlivými politickými stranami v Parlamentární radě. Debaty probíhaly ve Výboru pro právní otázky a v Hlavním výboru. SPD, CDU a FDP předložily Všeobecnému redakčnímu výboru návrh poslanců Zinna, Strauße a Dehlera, který navrhoval tuto úpravu soudcovských žalob: *„Wenn ein Richter oder außerhalb des Amtes gegen die Grundsätze des Grundgesetzes oder die verfassungsmäßige Ordnung eines Landes verstößt, so kann bei Bundesrichtern das BVerfG, bei Landesrichtern das für Verfassungsstreitigkeiten zuständige Gerichte des Landes ihn seines Amtes für verlustig erklären und zugleich bestimmen, ob er in ein anderes Amt oder in den Rubestand zu versetzen oder zu entlassen ist“*.⁶⁴ Obecně se Výbor pro právní otázky i Hlavní výbor shodly na tom, že institut soudcovské žaloby bude zaveden. Na svém 9. a 10. zasedání se Výbor pro právní otázky a na svém 25., 37., 38., 50. a 57. zasedání se Hlavní výbor zabýval přesným vymezením hranice příslušnosti SÚS při rozhodování o soudcovských žalobách a zakotvením možnosti vznášet soudcovskou žalobu také na soudce zemských soudů.

FDP na zasedání Hlavního výboru nesouhlasila s tím, aby o soudcovských žalobách proti spolkovým soudcům rozhodoval SÚS, a navrhla, aby soudcovská žaloba mohla být vznesena pouze při určitém kvalifikovaném porušení práva.⁶⁵ Poslanec Dehler byl přesvědčen o tom, že možnost SÚS rozhodovat o soudcovských žalobách s ohledem na politický charakter tohoto soudu není slučitelná s principy právního státu a nezávislostí soudců jako takových. Dehler nepovažoval takovouto kompetenci SÚS za nutnou. Za nejlepší prostředek proti selhání soudce, ať již ve věcné rovině nebo osobním chování, považoval Dehler dostatečný systém právních pro-

⁶³ Drs. č. 243 ze dne 3. listopadu 1948.

⁶⁴ „Proviní-li se soudce při výkonu svého úřadu nebo mimo něj proti zásadám Základního zákona nebo proti ústavnímu zřízení země, může u spolkových soudců SÚS, u zemských soudců soud příslušný k rozhodování ústavních otázek rozhodnout, aby byl soudce zbaven úřadu a zároveň stanovit, zda bude soudce přeložen do jiného úřadu nebo dán na odpočinek nebo propuštěn“. (vlastní překlad autora), in: Drs. č. 343 ze dne 5. prosince 1948.

⁶⁵ HA-Prot. – stenografický záznam, s. 298.

středků zavedených a obecně platných na celém území Německa. Při trestně právním provinění podle Dehlera postačovala aplikace trestních předpisů, na jejichž základě by byl soudce potrestán.⁶⁶ S ohledem na tento názor pak FDP navrhovala, aby byl příslušný při rozhodování o soudcovských žalobách Spolkový trestní soud pro státní službu na místo SÚS, kdy žaloba by byla přípustná pouze při kvalifikovaném porušení zákona.⁶⁷ Poslanec Becker (FDP) Dehlerův návrh podpořil argumentem, že navrhovaná formulace soudcovské žaloby se blíží trestně právním skutkovým podstatám, a proto by mohla být veřejností velmi negativně chápána. Zároveň podle něj není možné, aby o soudcovské žalobě rozhodoval jiný soud, neboť tím nemusí být úplně garantována možnost nezávislého rozhodování soudu. Becker proto navrhoval a podporoval, aby o soudcovské žalobě rozhodoval Spolkový trestní soud pro otázky státní služby (*Dienststrafgericht*).⁶⁸ Obdobný názor nastával i poslanec Seebohm (DP), který nejprve institut soudcovské žaloby odmítal úplně.⁶⁹

Naproti tomu poslanci CDU a CSU, jejichž mluvčím v této záležitosti byl poslanec Strauß, byli jednomyslně pro zakotvení kompetence SÚS rozhodovat o soudcovských žalobách. Strauß byl názoru, že právě postavení SÚS dává jistotu, že kompetence nebude politicky zneužívána.⁷⁰ CDU/CSU se v tomto bodě odlišovala od představ FDP. Poslanci Laforet a Chapeaurouge se při všech debatách zasazovali o zakotvení předpokladu vznesení soudcovské žaloby pouze při kvalifikovaném porušení spolkového práva a Základního zákona v podobě úmyslu nebo hrubé nedbalosti. Obávali se totiž, že pokud by žaloba nebyla vázána na úmyslné zavinění nebo hrubou nedbalost, tak by mohla být porušena nezávislost soudů a existence soudní moci jako takové. Poslanec Brockmann (Zentrum) vyjádřil podobné obavy.⁷¹ Proti těmto návrhům se postavila podrobná koncepce SPD, kterou zpracovali poslanci Carlo Schmid, Greve, Zinn a Selbertová. Schmid odmítal přijetí požadavku úmyslu jako podmínky pro vznesení soudcovské žaloby, neboť takové ustanovení by bylo právně obsolentní. Pokud by se soudce úmyslně dopustil některého protiprávního jednání, pak by byla založena již jeho trestněprávní odpovědnost pro porušení určité trestní skutkové

⁶⁶ HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 298.

⁶⁷ Drs. č. 492 ze dne 12. ledna 1949.

⁶⁸ HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 470n.

⁶⁹ Drs. č. 439, HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 468n.

⁷⁰ Drs. č. 586.

⁷¹ HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 477.

podstaty bez ohledu na možnost zbavení soudcovského úřadu.⁷² Podle Schmidta nebyla ovšem ani tato trestněprávní ustanovení dostatečnou zárukou pro lid, že soudy a soudci nebudou zneužívat své nezávislosti a privilegií, kterých požívají. Musí proto existovat určitá opatření, která zabrání tomu, aby soudci zneužívali svých výsad v politickém směru nebo pro naplňování nějakých politických cílů. Může totiž nastat situace, kdy soudce zneužije svých výsad, aniž by se přitom nutně musel dopustit trestného činu či jiného protiprávního jednání. Schmid přitom upozornil na některé špatné zkušenosti se soudci z doby Výmarské republiky, aby se v budoucnosti Německo vyvarovalo takových excesů. Jak Schmid zdůrazňoval, tak je nutné, aby výsadám soudců odpovídala také míra jejich zodpovědnosti ve vztahu k jiným úřadům či institucím. Soudce musí být při výkonu svého úřadu, právě s ohledem na svoji nezávislost, mnohem více pečlivý a svědomitý než jiné osoby. K otázce vhodného soudu, který by o těchto věcech měl rozhodovat, Schmid uvedl, že se v těchto případech pořád jedná o rozhodnutí, ve kterých je obsažen značný politický prvek, ale podstatou těchto rozhodnutí je vyjádření, že určitá osoba na základě svého chování není hodna zastávat funkci soudce a aplikovat právo Spolkové republiky. V podstatě je to podle Schmidta rozhodnutí politického charakteru a proto se Schmid vyslovil pro zakotvení této kompetence SÚS, neboť jiné soudy nejsou k přijetí takových rozhodnutí vhodnými orgány.⁷³ Také poslanec Greve byl názoru, že porušení zásad ústavně právního charakteru je specificky politickým proviněním a proto, v rozporu s názorem poslance Dehlera, by měl o tomto porušení rozhodovat SÚS.⁷⁴ Poslanci SPD Zinn a Selbertová se vyslovili pro vypuštění podmínky úmyslu nebo hrubé nedbalosti, protože při posuzování soudcovské žaloby v podstatě nejde o zaviněné jednání ve smyslu trestního práva. Rozhodující je, aby měl SÚS možnost bez aplikace trestněprávních předpisů zbavit soudce jeho funkce, pokud již v budoucnosti nemůže být řádným zástupcem soudnictví v rámci ústavněprávního státu. Taková kontrola proto může být účinná pouze tehdy, pokud se nebude omezovat na úmyslné nebo hrubě nedbalostní jednání soudce.⁷⁵ Poslankyně Selbertová se vyjádřila, že soudci by měli být vnitřně povinováni dodržovat zásady, na nichž stojí nově budovaný právní

⁷² HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 299.

⁷³ „Eine Krähe hackt der anderen kein Auge aus“, in: HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 484.

⁷⁴ HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 298n.

⁷⁵ Drs. č. 492 ze dne 12. ledna 1949; HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 469.

stát a v tomto duchu by měli také rozhodovat. Selbertová byla přesvědčena o tom, že nejdůležitější je institucionální jistota, že soudci budou soudci demokratického právního státu, kteří jsou vnitřně ztotožnění se zásadami demokracie a pro které je soudnictví a humanita při rozhodování samozřejmou věcí. Selbertová upozornila, že zásadní je cítění a postoj soudce k základním právům, lidskosti, lidské důstojnosti a svobodě člověka. Výchova soudců k takovýmto hodnotám je možná tedy jedině tehdy, pokud bude moci SÚS vykonávat odpovídající kontrolu nad soudci jako takovými.⁷⁶ Poslanec Zinn navíc upozornil, že ústavou garantovaná nezávislost zaručuje soudcům obrovskou moc. Podle Zinna je nutné, aby ten, kdo má v rukách takovou moc, mohl být za určitých okolností volán k odpovědnosti, pokud by tuto moc zneužíval. Zinn navíc namíтал, že SÚS nebude politickým soudem, jak to tvrdil poslanec Dehler (FDP). Nedůvěra, kterou Dehler ke SÚS má, je podle Zinna vlastně nedůvěrou vůči jednomu z nejvyšších spolkových orgánů a tím také nedůvěrou k německé demokracii jako celku. Zinn považoval budoucí SÚS za instituci, která bude pečlivě a objektivně posuzovat soudcovské žaloby, a domníval se, že tyto předpoklady by nemusel nutně splňovat *Dienststrafgericht*.⁷⁷

Obecně je možné na základě výše uvedeného výkladu konstatovat, že koncepce SPD ve věci soudcovské žaloby odpovídala demokratické koncepci německého státu. FDP byla naopak zastáncem tradičních státoprávních představ a teorií 19. století. FDP se domnívala, že právo je neustále uzavřeným oborem, kdy soudce je osobou stojící nad společností jako celkem, a jedině, čemu by se měl soudce zodpovídat, je právo jako systém norem. FDP ve svých představách nebrala v potaz zkušenosti z Výmarské republiky ani z období nacistické hrůzovlády. FDP nereflektovala, že soudnictví je do jisté míry odrazem politického uspořádání státu, a tak nelze v případě zkorumpovaného státního aparátu vyloučit, že v určité míře obdobné jevy nenastanou ani v soudnictví. Demokratický právní řád nemůže zamezit tomu, že se demokratické uspořádání nepokříví, pokud soudci nebudou vědět buď, jak mají s demokratickým právním řádem nakládat, nebo jak mají s určitou právní normou v případě nedemokratických změn ve státě nakládat a jak ji mají interpretovat. SPD v rámci jednání Parlamentární rady tento problém velmi dobře rozpoznala a prosadila se při jednáních ve Výboru pro právní otázky a v Hlavním výboru proti vůli FDP,

⁷⁶ HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 539.

⁷⁷ HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 539.

ačkoliv se na závěr jednání o soudcovské žalobě pokusila odstranit všechna ustanovení o soudcovské žalobě z návrhu Základního zákona.⁷⁸ CDU/CSU zastávala oba názory, mluvčí CDU Strauß se přikláněl více na stranu koncepce navržené SPD, naopak mluvčí CSU Laforet se přikláněl k návrhům FDP. Parlamentární rada nakonec schválila kompromisní znění, kdy soudce může být propuštěn z funkce, pokud úmyslně poruší zásady Základního zákona nebo zásady ústavního zřízení spolkové země, která podala návrh SÚS na zahájení řízení s takovým soudcem.

Další kompetencí SÚS, kterou neobsahoval návrh konventu z Herrenchiesee, bylo oprávnění SÚS rozhodovat při názorových rozdílech o platnosti práva, které by mělo charakter spolkového práva. Článek 140 návrhu konventu z Herrenchiesee předpokládal, že by při sporech o otázku, zda je zákon nebo nařízení součástí zemského nebo spolkového práva, rozhodoval spolkový ministr spravedlnosti ve shodě s ministrem země nebo zemí, kterých se takový právní předpis dotýká. Konvent návrhem sledoval zejména rychlé řešení takových sporů, protože se obával negativních účinků nejasnosti, zda je předpis součástí zemského nebo spolkového práva, na právní a hospodářský život Spolku či spolkové země. V případě, pokud by nedošlo ke shodě mezi spolkovým ministrem spravedlnosti a zemským ministrem, nemohl by o takové otázce rozhodnout spolkový ministr spravedlnosti sám a bez dalšího. Teprve v případě nedosažení shody mezi ministry by rozhodoval SÚS. Menšina členů Parlamentární rady namítala, že rozhodování SÚS, zda je předpis součástí spolkového nebo zemského práva, zpochybňuje princip dělby moci, a proto navrhovala, aby takové rozhodování bylo svěřeno zástupcům zemí. Organizační výbor Parlamentární rady dne 1. prosince 1948 Všeobecnému redakčnímu výboru navrhl, aby o této otázce rozhodoval SÚS.⁷⁹ Tato právní úprava byla přijata zejména pod vlivem názoru předsedy Účetního dvora spolkové země Hamburg Fuchse, který uváděl, že je z hlediska ústavního práva neúnosné, aby o takovýchto sporech rozhodoval spolkový ministr spravedlnosti, neboť na základě tohoto rozhodnutí ministra spravedlnosti by pak byla založena další legislativní činnost buď spolkového nebo zemského zákonodárce. Všeobecnému redakčnímu výboru se zdálo, že tato kompetence se nejlépe blíží svým obsahem posuzování kontroly norem, a proto rozhodl, že by

⁷⁸ Drs. č. 543 ze dne 25. ledna 1949. Poslanci Strauß a Zinn se pokusili o tuto změnu v rámci třetího čtení v Hlavním výboru, kdy navrhli vyškrtnutí předpokladu zaviněného jednání soudce z návrhu zpracovaného Všeobecným redakčním výborem.

⁷⁹ Drs. č. 291 ze dne 18. ledna 1949.

o těchto sporech měl rozhodovat SÚS. Návrh Organizačního výboru byl pak Hlavním výborem akceptován.

Velká debata v Parlamentární radě nastala zejména o návrzích konventu z Herrenchiemsee týkajících se kompetencí SÚS pozastavovat výkon základních práv, rozhodovat o zákazu politických stran, vykonávat volební soudnictví a o jiných kompetencích SÚS, které jsou obsahem současného čl. 93 ZZ.

Při debatách o čl. 18 odst. 2 ZZ, který se týká pozastavení výkonu základních práv, panovaly spory o to, zda by měl být SÚS výlučným orgánem, který o takové otázce bude rozhodovat, nebo zda by měl poslední instancí tohoto rozhodovacího procesu. První stanovisko Všeobecného redakčního výboru se přiklánělo k návrhu konventu z Herrenchiemsee, aby o této otázce rozhodoval SÚS.⁸⁰ Předpokládalo se, že SÚS bude jedinou institucí, která by rozhodovala o této zásadní otázce. Návrh chtěl zabránit kterémukoliv správnímu úřadu, aby mohl v konkrétním případě správním aktem rozhodnout o pozastavení výkonu základních práv. Výbor pro základní principy s tímto návrhem ovšem nesouhlasil a poslanci von Mangoldt (CDU) a Bergsträsser (SPD) výlučnou kompetenci SÚS odmítali.⁸¹ V návrhu zpracovaném tímto výborem bylo rozhodování SÚS o této otázce bez náhrady vypuštěno.⁸² Poslanec von Mangoldt (CDU) vypuštění zdůvodnil slovy: *„Das Verfahren vor dem BVerfG wird sich immer lange hinziehen. Wenn es sich aber um einen Missbrauch dieser Grund- und Freiheitsrechte zum Kampf gegen die freiheitliche demokratische Grundordnung handelt, dann kann nicht so lange gewartet werden, sondern da muß sofort eingeschritten werden können. Durch dieses sofortige Einschreiten werden ja demjenigen, der davon betroffen wird, nicht die Rechte genommen, mit den Möglichkeiten, die ihm das Recht sonst gibt, gegen eine solche Verfügung anzugehen. Er kann also, da wir jetzt die Generalklausel in dem verwaltungsgerichtlichen Verfahren haben, ohne weiteres mit einer solchen Klage im verwaltungsgerichtlichen Verfahren vorgehen. Man kann vielleicht auch vorsehen – das muß an anderer Stelle des Grundgesetzes geschehen –, daß im letzten Rechtszug das BVerfG über eine solche Klage entscheidet“*.⁸³

⁸⁰ Drs. č. 370.

⁸¹ Stenografický záznam – s. 78n.

⁸² Drs. č. 495 ze dne 11. ledna 1949.

⁸³ „Řízení před SÚS se vždy velmi potáhne. Pokud se ale bude jednat o zneužití základních práv a svobod k boji proti svobodnému demokratickému uspořádání, pak nelze tak dlouho čekat, nýbrž je nutné ihned zasáhnout. Tímto okamžitým zásahem nebudou těm, kterých se to týká, odebírána jejich práva, nýbrž se budou moci možnostmi, které jim právo umož-

V popředí úvah CDU o pozastavení výkonu základních práv tedy stála ochrana státu, eliminování narušitelů státního uspořádání a možnost pozastavení výkonu základních práv jako nedotknutelné kategorie. Osobní sféra občanů zneužívajících lidská práva byla až na druhém místě v úvahách CDU. Při zneužívání základních práv tedy měl mít každý správní úřad možnost zasáhnout. Je pozoruhodné, že poslanci CDU vůbec nevzali v potaz, že takovou právní úpravou by se otevřely dveře svévůli správních úřadů.⁸⁴ Proti tomuto návrhu se postavil poslanec Dehler, který považoval samotný institut pozastavení základních práv za důležitý a užitečný pro ochranu svobodného demokratického uspořádání, který by byl ale aplikovatelný za velmi striktně stanovených podmínek a pouze k tomu speciálně povoláním orgánem, nikoliv tedy obecně každým správním orgánem, jak to navrhoval von Mangoldt. Dehler k tomu uvedl následující: *„Ein solcher Absatz scheint mir unbedingt notwendig zu sein, weil andernfalls die Tragweite dieser Bestimmung der Verwirkung der Grundrechte gar nicht abzusehen ist. Wer gegen irgendeines dieser Grundrechte verstößt, wäre praktisch vogelfrei. Jede Verwaltungsstelle könnte ihm die Grundrechte absprechen. Er müsste sich dann an das Gericht wenden und sehen, wie und wann er wieder zu seinem Recht kommt. Das gleiche könnte gegen eine Gruppe von Menschen geschehen. Jede Polizeibehörde könnte sagen: Du hast ein Grundrecht verletzt, jetzt hast du nicht das Recht der Meinungsfreiheit, du hast nicht das Recht der Versammlungsfreiheit, du hast dieses Recht verwirkt. Das wäre die Statuierung des Polizeistaates. Die Polizei könnte jeden vogelfrei machen. Darum halte ich die Fassung, die wir im Redaktionsausschuß gefunden haben, nach der ein so weittragender Verlust von Grundrechten nur durch den Verfassungsgerichtshof ausgesprochen werden kann, für notwendig. Nur der Verfassungsgerichtshof kann Ausmaß und Dauer des Verlustes der Grundrechte regulieren. Die andere Fassung ist nach meiner Meinung viel zu vage und unbestimmt“*.⁸⁵ Dehlerovy názory nakonec byly

ňuje, proti takovémuto zacházení bránit. Tato osoba tedy může, neboť nyní máme obecnou klauzuli ve správním řízení, vznést bez dalšího žalobu ve správním soudnictví. Lze snad předpokládat – to musí být ale stanoveno na jiném místě Základního zákona – že jako poslední soudní instance by o takové žalobě rozhodoval SÚS“ (překlad autora), originál in: HA.-Prot., s. 78n.

⁸⁴ HA.-Prot., s. 619.

⁸⁵ „Takový odstavec se jeví jako bezpodmínečně nutný, protože jinak by nebylo možné předvídat dosah ustanovení o pozastavení základních práv. Kdo by zneužil některé z těchto základních práv, by byl prakticky bez práv. Každý správní úřad by této osobě mohl odepřít základní práva. Tento by se pak musel obrátit na soud a sledovat, jak a kdy znovu nabude své právo. Totéž by bylo použitelné proti skupině obyvatel. Každý policejní úřad by mohl

Hlavním výborem akceptovány a bylo rozhodnuto hlasy v poměru 13:7, že SÚS bude výlučnou institucí, která rozhodne o pozastavení výkonu základních práv.⁸⁶ Opakovaný pokus CDU vypustit toto ustanovení z návrhu Základního zákona narazil na přesvědčivou argumentaci poslance Dehlera a nebyl ani opakovaně prosazen.⁸⁷

Debata ohledně kompetence SÚS zakazovat politické strany se věnovala zejména rozsahu takové kompetence. Zůstávalo otázkou, zda by skutková podstata pro zákaz politické strany měla být schválena v podobě návrhu konventu z Herrenchiemsee, nebo zda by SÚS měl o zákazu politické strany rozhodovat na základě vlastní úvahy. Přicházel v úvahu model, kdyby SÚS pouze konstatoval porušení skutkové podstaty směřující k zákazu politické strany, přičemž následný zákaz strany jako takové by byl již v kompetenci správních orgánů.

Poslanci Lehr a Fecht (CDU), Schwalber (CSU), Katz (SPD) a Löwenthal (SPD) se vyslovili pro přijetí návrhu, aby SÚS nebylo přikázáno, jak má přesně postupovat při zakazování politické strany, neboť za určitých okolností musí být i zdánlivě protiústavní strana tolerována, protože jinak by mohlo dojít k přechodu takové strany do ilegality, což by ještě více ztížilo její kontrolu.⁸⁸ Shoda mezi poslanci již nepanovala v otázce, jaké následky by mělo mít konstatování protiústavnosti politické strany SÚS. Debatující se shodli na tom, že bez ústavněprávního rozhodnutí není možné, aby byla politická strana zakázána či omezena v činnosti jakýmkoli úřadem či orgánem, což samo o sobě znamenalo významnou pojistku pro existenci nejrůznějších politických stran a uskupení. Potíže nastaly při debatě, zda by se SÚS měl sám po konstatování protiústavnosti politické strany postarat o její odstranění, nebo zda by tento úkol měl či mohl být přenesen na některý správní úřad. Otázkou pak také bylo, zda konstatování protiústavnosti politické strany znamená její zánik jako celek nebo zda je tato strana pouze vyloučena z možnosti účastnit

řici: ty jsi porušil základní právo, nyní tedy nemáš právo na svobodu projevu, ty nemáš právo na svobodu shromažďování, ty jsi tato práva zneužil. To by bylo budování policejního státu. Policie by mohla každého zbavit práv. Proto považuji znění, ke kterému jsme dospěli v Redakčním výboru, podle kterého tak dalekosáhlou ztrátu základních práv může konstatovat pouze ústavní soud, za potřebné. Jen ústavní soud může upravovat rozsah a trvání ztráty základních práv. Jiná úprava by podle mého názoru byla příliš vágní a neurčitá“ (překlad autora), originál in: HA-Prot., s. 590.

⁸⁶ Drs. č. 535 ze dne 20. ledna 1949.

⁸⁷ Drs. č. 584a ze dne 5. února 1949.

⁸⁸ Stenografický záznam ze 6. zasedání Organizačního výboru ze dne 24. září 1948, s. 34–39.

se voleb.⁸⁹ Nakonec se poslanci dohodli, že by v návrhu Základního zákona měla být zakotvena skutková podstata pro možné konstatování protíústavnosti politické strany, přičemž SÚS by rozhodoval, zda politická strana tuto skutkovou podstatu naplnila nebo nikoliv. Všechny ostatní otázky a souvislosti měl podle názoru Organizačního, Všeobecného redakčního a Hlavního výboru rozhodnout v budoucnosti zákonodárce.

Sporným bodem jednání Organizačního výboru byla kompetence SÚS jako volebního soudu. Poslanci se shodli na tom, že přezkumem v rámci volebního soudnictví by se neměl zabývat žádný zvláště k tomu vytvořený soud, ale jak to zdůraznil poslanec Schwalber (CSU) právě a jedině SÚS, pokud se ústavodárce vůbec rozhodne, že bude chtít zakotvit do Základního zákona institut volebního soudnictví.⁹⁰ Problematický byl rozsah volebního přezkumu. Poslanec Fecht (CDU) navrhoval, aby SÚS neměl tuto kompetenci obligatorně, ale aby rozhodoval o volebním přezkumu ad hoc, pokud se na tom shodne spolkový sněm. Poslanec Loebe (SPD) zase varoval, aby nedošlo k rozšíření možností pro zneužívání demokracie, a požadoval, aby přezkum voleb ze strany SÚS následoval až v případě, pokud by rozhodnutí parlamentu při přezkumu voleb bylo sporné. Poslanec Chapeaurouge (CDU) se vyslovil proto, aby spolkový sněm rozhodoval většinovým způsobem tak, aby byla dotčenému zaručena ochrana, což by znamenalo, že SÚS se vlastně stává při rozhodování této otázky nadbytečným. Ve stejném duchu se vyjádřil poslanec Wirmer (CDU) a připojil k tomu, že dotčený nebude mít možnost se obrátit na jakýkoliv soud, pokud bude určitá strana nebo koalice disponovat ve spolkovém sněmu většinou hlasů, a všechny případy tak budou rozhodnuty ve prospěch těchto stran nebo koalic.⁹¹ Poté, co Organizační výbor souhlasil s návrhem poslance Katze (SPD), aby SÚS rozhodoval v případě, pokud by byla platnost volby poslance nebo voleb jako celku sporná, navrhl poslanec Süsterhenn (CDU) Hlavnímu výboru, aby proti každému rozhodnutí spolkového sněmu existovala možnost se odvolat ke SÚS.⁹² Hlavní výbor po některých redakčních úpravách tuto právní úpravu akceptoval. Úprava volebního přezkumu tak byla vyjmuta z permanentní kontroly ze strany parlamentu jako orgánu.

⁸⁹ Tamtéž, s. 34–39.

⁹⁰ Tamtéž, s. 48n.

⁹¹ Stenografický záznam z 11. zasedání Organizačního výboru ze dne 7. října 1948, s. 63–68.

⁹² 2. zasedání Hlavního výboru, HA-Prot., s. 12.

Při debatách o podobě čl. 100 návrhu ZZ došlo k poměrně rychlé shodě na tom, aby soudní přezkum práva a souladu spolkových a zemských zákonů se Základním zákonem byl v kompetenci SÚS.⁹³ Otázka, zda by měl v této věci rozhodovat SÚS nebo Spolkový soudní dvůr, vyvolala v orgánech Parlamentární rady rozsáhlou diskusi zejména ve vztahu dopadu pravidel mezinárodního práva jako součástí spolkového práva a v otázce, jak se tato práva dotýkají práv a povinností jednotlivých státních občanů. Ve Výboru pro právní otázky navrhoval poslanec Zinn (SPD), aby spory, které se týkají nadstátního práva, byly rozhodovány SÚS, pokud se budou týkat ústavních otázek. Poslanci Dehler a Strauß zastávali názor, aby kompetenci rozhodovat o této otázce měl Spolkový soudní dvůr, protože se podle nich jednalo o rozhodování o právní otázce (Dehler), která nemá nic společného s politickým aspektem typickým pro rozhodování SÚS.⁹⁴ Obdobná debata probíhala také v Hlavním výboru, ve kterém proti sobě stály návrhy poslanců Strauße a Zinna, kdy se většina členů nakonec přiklonila na stranu návrhů poslance Zinna.⁹⁵

Na návrh poslanců Zinna, Strauße a Dehlera bylo akceptováno, aby SÚS rozhodoval při rozdílných výkladech Základního zákona ústavními soudy zemí; tato kompetence je v současné době zakotvena v čl. 100 odst. 3 ZZ.⁹⁶

Nejproblematictější byla diskuse o podobu současného čl. 93 Základního zákona, který shrnuje největší část kompetencí SÚS. Podle představ Parlamentární rady měl být akceptován návrh konventu z Herrenchiemsee, kde byly kompetence SÚS obsaženy v čl. 98. Parlamentární rada předpokládala, že kompetence SÚS budou doplněny pouze o některá chybějící ustanovení. Článek 93 měl shrnout kompetence SÚS obsažené na jiných místech Základního zákona a zároveň obsahovat kompetence SÚS, o kterých se Základní zákon doposud nezmiňoval. Při jednání ve Výboru pro právní otázky a v Hlavním výboru byl tento koncept akceptován, ovšem při 3. čtení v Hlavním výboru byl vzat v potaz návrh Všeobecného redakčního výboru, aby v čl. 93 nebyly opakovány kompetence, které pro SÚS vyplývají z jiných

⁹³ 3. zasedání Pléna ze dne 9. září 1948; stenografický záznam, s. 31; Drs. č. 343 ze dne 5. prosince 1948; 7. zasedání Výboru pro právní otázky ze dne 5. prosince 1948, stenografický záznam, s. 172; 26. zasedání Hlavního výboru ze dne 10. prosince 1948, Drs. č. 340, HA-Prot., s. 305.

⁹⁴ Stenografický záznam ze 7. zasedání Výboru pro právní otázky, s. 51–71.

⁹⁵ HA.-Prot., s. 305.

⁹⁶ Drs. č. 343 ze dne 5. prosince 1948.

ustanovení Základního zákona. Článek 93 tak měl vymezit pouze obecné kompetence SÚS nezmiňované na jiných místech návrhu Základního zákona.⁹⁷ Poté, co tento postup odsouhlasil Výbor pěti, byl návrh přijat Hlavním výborem.⁹⁸ Článek 93 návrhu tedy obsahoval pouze zkrácenou verzi kompetencí SÚS a v bodě 5 prvního odstavce odkazoval na kompetence SÚS uvedené na jiných místech návrhu Základního zákona. Tato formulace čl. 93 ukazuje velmi špatnou redakční práci Parlamentární rady. Úprava do jistý míry snižuje politický význam SÚS, a to i s ohledem na fakt, že se Parlamentární rada nedokázala shodnout na tom, zda by SÚS měl mít samostatný oddíl v Základním zákoně, jak to navrhoval konventu z Herrenchiemsee. Parlamentární rada nechtěla podtrhnout význam SÚS tím, že by v jednom ustanovení Základní zákon uváděl souhrnný přehled všech jeho kompetencí. Jasně se tak ukázalo, že členové Parlamentární rady nebyly jednotní v tom, jakou roli by v německém ústavním systému měl SÚS hrát.

Ustanovení o rozhodování kompetenčních sporů a soudním přezkumu práva, jak je zakotvil čl. 93 návrhu, byla ve své podstatě a s přihlédnutím k době velmi sporná. Ke sporům docházelo zejména mezi Výborem pro právní otázky a Hlavním výborem, kdy zůstávalo nedořešené, zda by měl o kompetenčních sporech mezi ústavními orgány rozhodovat SÚS nebo zda by mělo být řešení těchto sporů raději přenecháno politickým činitelům. Nejisté také bylo, kdo by měl být účastníkem řízení o kompetenčních sporech. Druhý okruh rozporů nastal při debatách o přezkumu slučitelnosti právních norem s ústavou. Někteří namítali, že by o této slučitelnosti měl rozhodovat Spolkový soudní dvůr.

Výbor pro právní otázky navrhl při prvních jednáních, aby SÚS byla odejmuta možnost rozhodovat o kompetenčních sporech mezi nejvyššími spolkovými orgány,⁹⁹ Všeobecný redakční výbor naopak navrhl, aby SÚS rozhodoval o výkladu Základního zákona mezi nejvyššími spolkovými orgány, mezi nejvyššími spolkovými orgány a ostatními účastníky, přičemž za ostatního účastníka měl být považován ten, kterému ze Základního zákona vyplývají nějaká práva.¹⁰⁰ Ve výboru pro právní otázky tento návrh odůvodnil poslanec Zinn (SPD), který uvedl, že okruh aktivně legitimovaných účastníků je stanoven samotným Základním zákonem a lze se tak vyvarovat rozšiřujícím

⁹⁷ Drs. č. 543.

⁹⁸ HA.-Prot., s. 628 a 665.

⁹⁹ 5. zasedání – stenografický záznam, s. 60–64; 6. zasedání – stenografický záznam, s. 4.

¹⁰⁰ Drs. č. 343 ze dne 5. prosince 1948.

výkladu judikaturou.¹⁰¹ Naopak poslanec Strauß (CDU) odmítal rozhodování těchto sporů SÚS.¹⁰² Straußův návrh ovšem narazil na odpor některých členů Výboru pro právní otázky (Dehler – FDP a Chapeaurouge – CDU), kteří namítali, že musí být zajištěna dostatečná ochrana parlamentních menšin. Dehler navrhoval, aby byla dokonce v jednáních řádech nejvyšších spolkových orgánů zakotvena možnost těchto orgánů jako nositelů určitých ústavních práv se podílet jako účastníci na ústavně soudním řízení. Naopak poslanec Laforet (CSU) navrhl zakotvit tuto možnost do samostatného spolkového zákona. V Hlavním výboru pak poslanec Zinn navrhl vyškrtnout z kompetencí SÚS slova, že SÚS rozhoduje o výkladu Základního zákona, a na místo toho zakotvit formulaci, že SÚS rozhoduje při sporech o rozsahu Základního zákona.¹⁰³ Laforet tak chtěl otevřít cestu pro řízení před SÚS v kompetenčních sporech nejenom pro ústavní orgány, ale také pro části ústavních orgánů. SÚS by se tak stal rozhodujícím orgánem i pro parlamentní menšiny a vládní koalice. SÚS neměl být při svém rozhodování vázán pouze Základním zákonem, nýbrž měl mít možnost volně rozhodovat o rozsahu práv a povinností nejvyšších spolkových orgánů a jiných účastníků, a to v každém případě ad hoc. Tím by vlastně došlo k tomu, že by se politické spory posunuly na úroveň ústavně právních sporů, což by znamenalo, že sám SÚS by se mohl ocitnout v nebezpečí, že bude stranicko politickým orgánem. Na toto nebezpečí upozornil poslanec Strauß (CDU), který se vyslovil proti Zinnovu návrhu. Strauß poukázal na obdobnou debatu na Kolínských právnických dnech v roce 1926, kdy se navrhovalo, aby podobnou kompetenci měl tehdejší Státní soudní dvůr. Tehdy oponenti upozorňovali na to, že většina takových sporů má politický charakter, které by měly rozhodovat samy politické orgány, které jsou k tomu povolány, a že ústavní soud by v těchto případech pouze těžko nacházel právní prvek, o kterém by měl rozhodovat. Strauß proto podpořil návrh, aby Výbor pro právní otázky svěřil SÚS pouze kompetenci, která by se týkala výkladu Základního zákona. Tato kompetence by byla vlastně teprve následkem nevyřešeného politického sporu, a to pouze v rovině výkladu Základního zákona o rozsah kompetencí nejvyšších spolkových orgánů. Strauß se obával, že jinak by SÚS mohl být zatažen do rozhodování případů, které jsou mimo hranice soudní moci.¹⁰⁴

¹⁰¹ 7. zasedání, stenografický záznam, s. 18n.

¹⁰² Tamtéž, s. 18n.

¹⁰³ HA.-Prot., s. 271.

¹⁰⁴ HA.-Prot., s. 271.

Strauß vyvolal diskusi o otázce, jak by měla být zajištěna ochrana menšin v jednotlivých nejvyšších spolkových orgánech. Poslanec Zinn (SPD) uvedl, že menšinám – ve většině případů půjde o parlamentní frakce – se musí zabránit, aby se mohly přímo obracet na SÚS. Zinn navrhoval návrat k formulaci „*Beteiligten, die in diesem Grundgesetz mit eigenen Rechten ausgestattet sind*“.¹⁰⁵ Bylo tak sporné, jestli frakce nebo menšiny ve spolkovém sněmu mají vlastní práva, a zda je možné na ně hledět jako na případné účastníky řízení před SÚS. V druhém případě pak vyvstávala otázka, zda se zákonodárce – tj. parlamentní většina – může bez dalšího rozhodnout na základě čl. 93 odst. 2 ZZ vytvářít a rozšiřovat okruh těchto účastníků. Jak správně upozornil poslanec Schmid (SPD), podle obecného ustanovení čl. 93 odst. 2 ZZ by bylo možné, pokud by se našla potřebná parlamentní většina, aby mohlo být toto právo parlamentní menšiny zpochybněno.¹⁰⁶ Poslanec Dehler k tomuto uvedl, že v případě ústavního sporu jsou aktivně legitimováni pouze ti, kterým Základním zákonem přiznává určitá práva jako nejvyšším spolkovým orgánům. Pokud tedy Základní zákon někomu přiznává práva jako nejvyššímu ústavnímu orgánu, může zákonodárce z takové právní úpravy vyvodit, že nikdo další nemůže být nositelem takovýchto práv. Pokud ovšem podle Dehlera bude parlamentní menšina napaadat ústavnost určitého zákona, musí se umožnit této menšině, aby mohla podat návrh na zahájení řízení SÚS. Na základě této úvahy dospěl Dehler k myšlence, aby byl v návrhu Základního zákona učiněn obecný odkaz na jednacím řádu nejvyšších spolkových orgánů.¹⁰⁷ Hlavní výbor akceptoval tento návrh a svěřil SÚS kompetenci rozhodovat o těchto otázkách, aniž by tím vznikalo nebezpečí radikální politizace SÚS.

Strauß navrhoval již při jednání Výboru pro právní otázky, aby SÚS neměl kompetenci přezkoumávat ústavnost spolkových nebo zemských zákonů a právo přezkoumávat slučitelnost zemských zákonů se spolkovými. Strauß chtěl tuto kompetenci svěřit Nejvyššímu spolkovému soudu.¹⁰⁸ Jeho názor, že posuzování slučitelnosti spolkového a zemského práva se Základním zákonem je primárně úkolem soudní moci, byl Výborem pro právní otázky odmítnut.¹⁰⁹ Na návrh poslanců Chapeaurougea a Dehlera bylo přijato znění, že takovýto návrh na přezkum může podat také 1/3 čle-

¹⁰⁵ „Účastníci, kteří mají podle Základního zákona vlastní práva“ (překlad autora).

¹⁰⁶ HA.-Prot., s. 273.

¹⁰⁷ HA.-Prot., s. 273.

¹⁰⁸ 5. zasedání, stenografický záznam, s. 69; 6. zasedání, stenografický záznam, s. 4n.

¹⁰⁹ 7. zasedání, stenografický záznam, s. 744n.

nů spolkového sněmu. Výbor pro právní otázky nakonec přijal návrh, kdy SÚS bylo svěřeno rozhodování o výkladu ustanovení Základního zákona a Spolkovému soudnímu dvoru pak byla dána kompetence rozhodovat o výkladu ostatního spolkového práva. SÚS tak byl do jisté míry zbaven velké části pracovního zatížení, které v současné době vykonává Spolkový soudní dvůr.¹¹⁰ Pokud by byl totiž SÚS příslušný pro výklad ostatního spolkového práva, pak by z toho bylo možné usuzovat, že je SÚS nejvyšším soudním orgánem na území Spolkové republiky, a to jak z hlediska kompetencí, tak i navenek vůči ostatním spolkovým soudům, což by samotný SÚS vzhledem k jeho personálnímu obsazení velmi přetížilo a zřejmě i ztížilo rychlost rozhodování v ostatních ústavních řízeních.

V Hlavním výboru tak začala od počátku debata o tom, jaké kompetence by SÚS měl mít. Poslanec Strauß (CDU) uvedl, že soudní přezkum práva je své podstatě činností, která je právního a nikoliv politického rázu, což potvrdil svými slovy: „*Wir glauben, daß es sich hier um die unmittelbare Anwendung der richterlichen Gewalt handelt, aufgrund deren der Richter in jedem Rechtsstreit zu prüfen hat, ob das Gesetz, das er anwendet, wirklich Gesetz ist. Wir befürchten, daß eine wesentliche Aufgabe des reinen Obersten Bundesgerichts herausgebrochen wird, wenn diese Fälle dem BVerfG und nicht dem Obersten Bundesgericht übertragen werden. Es scheint uns dem Wesen der reinen Obersten Bundesgerichtsbarkeit zu widersprechen, wenn man diese Fälle einem Kollegium entzieht, das nur aus Richtern zusammengesetzt ist, und einem Kollegium überweist, das gemischt zusammengesetzt ist*“.¹¹¹ Naproti tomu poslanec Zinn zpochybňoval, že by v případě rozhodování SÚS o právních otázkách vstupovaly do hry jako nejdůležitější faktory zájmy politického významu. Hlavní výbor tento argument SPD akceptoval a odmítl úpravu navrženou CDU, a to i přesto, že se tato pokoušela návrh několikrát prosadit. Stejně tak Hlavní výbor odmítl návrh poslance Seebohma (DP), aby bylo zakotveno právo podat návrh na zahájení řízení o slučitelnosti spol-

¹¹⁰ Drs. č. 343 ze dne 5. prosince 1948: „Das Bundesverfassungsgericht entscheidet: 3a) über die Auslegung gemäß Art. 137 Abs. 3“.

¹¹¹ „Jsme toho názoru, že se zde jedná o bezprostřední uplatnění soudní moci, na jehož základě má v každém právním sporu rozhodovat soudce, zda zákon, který má být aplikován, je skutečně zákonem. Obáváme se proto, že by šlo o vybočení z podstatných kompetencí Spolkového soudního dvora, pokud by o těchto případech rozhodoval SÚS na místo Spolkového soudního dvora. Zdá se nám, že by odporovalo existenci nejvyššího spolkového soudnictví, pokud by v těchto případech nerozhodovalo kolegium, které je složeno pouze ze soudců, ale kolegium, které je složeno smíšeným způsobem“ (překlad autora), In: HA.-Prot., s. 274n.

kového a zemského práva také spolkovému prezidentovi, 1/5 členů spolkového sněmu nebo zemského sněmu.¹¹² Seebohm jako argument pro svůj návrh uváděl nutnost ochránit menšiny ve spolkovém sněmu, což by mělo být jedním z úkolů ústavního soudnictví. Toto odmítali jak Schmid (SPD), tak i Zinn (SPD). Schmid uváděl, že právo prezidenta podat návrh na zahájení řízení by bylo neslučitelné s jeho postavením „pouvoir neutre“. Zinn zase poukázal na odmítavé stanovisko 34. sněmu německých právníků a stanovisko prezidenta Říšského soudu Simonse, kteří takovouto právní úpravu odmítli již v dobách Výmarské republiky. Schmid upozornil na skutečnost, že spolkový prezident může podat SÚS návrh na vydání ústavně právního posudku, čímž se SÚS může stát politicky odpovědnou institucí, která může uvést do chodu určitý ústavně právní spor. Zinn odmítl také aktivní legitimaci části poslanců spolkového a zemského sněmu s poukazem na ostatní kompetence SÚS.

3.3.3 Odmítnutí úpravy kompetencí formulovaných v návrhu z Herrenchiemsee

Parlamentární rada se nemohla shodnout na převzetí následujících pasáží z návrhu konventu z Herrenchiemsee týkajících se kompetencí SÚS: a) rozhodnutí při názorových rozdílech, zda je zákon přijat podle Základního zákona (*zustande*) nebo zda spadá pod čl. 105–108; b) rozhodování o stížnostech, že byla porušena základní práva garantovaná Základním zákonem; c) stížnost proti vyšetřovacímu výboru.

Příslušnost SÚS v prvním případě byla odmítnuta Výborem pro právní otázky již na jeho prvním zasedání, když se začal zabývat kompetencemi SÚS. Výbor byl přesvědčen, že tato kompetence je dostatečně pokryta ostatními kompetencemi, na nichž se Výbor shodnul. Příslušnost SÚS rozhodovat o ústavních stížnostech přinesl na jednání Výboru poslanec Strauß, který navrhoval, aby možnost podat ústavní stížnost měl každý občan Spolkové republiky, pokud se domníval, že byl ve svých základních právech dotčen rozhodnutím či konáním soudu nebo správního orgánu. V případě ústavní stížnosti ovšem měla být zakotvena kompetence nikoliv SÚS k rozhodování, nýbrž kompetence Spolkového soudního dvora, a to v případě, kdy se občan domníval, že byl poškozen ve svých právech konáním nebo rozhodnutím spolkového orgánu nebo úřadu, který bezprostředně náležel pod správu Spolku. Také poslanec SPD Zinn se k tomuto

¹¹² HA.-Prot., s. 275.

návrhu připojil a navrhoval, aby v případě ústavní stížnosti rozhodoval Spolkový soudní dvůr (velký spolkový senát), pokud záležitost ústavní stížnosti přesahovala zájem jednotlivce, a pokud bylo možné předpokládat, že by v budoucnosti mohl nastat obdobný případ. Prostřednictvím této kompetence tak měl Spolkový soudní dvůr plnit funkci sjednocování judikatury.¹¹³ Tyto návrhy, které byly také předloženy Výboru pro právní otázky, ovšem nebyly akceptovány, a to ani při jednání v Hlavním výboru. Náměty na úpravu ústavní stížnosti tak neměly vliv na diskusi v Parlamentární radě. Výbor pro právní otázky i Hlavní výbor totiž v první fázi jednání bez diskuse převzaly návrh konventu z Herrenchiemsee. Mezi prvním a druhým čtením ovšem Všeobecný redakční výbor tento návrh pozměnil a určil, že SÚS bude příslušný rozhodovat o pozastavení výkonu základních práv. Hlavní výbor tento návrh převzal bez diskuse, později bylo toto ustanovení z návrhu vypuštěno, neboť bylo zakotveno již do jiné části návrhu Základního zákona (čl. 18 odst. 2 ZZ).¹¹⁴ Tím odpadla jedna významná kompetence SÚS; tato kompetence sice byla později SÚS svěřena spolkovým zákonem, nicméně bylo by mnohem vhodnější, pokud by byla tato kompetence v katalogu kompetencí SÚS od samého počátku, a to nejenom z „optických“, ale také výchovně-politických důvodů.

Právo SÚS přezkoumávat nálezy či zjištění vyšetřovacího výboru bylo na návrh poslance Katze (SPD) při jednání v Organizačním výboru bez dalšího vypuštěno. Obecně totiž převládal názor (výjimkou byl pouze Thomas Dehler z FDP), že soudní přezkum nálezů vyšetřovacího výboru by nemusel být ústavně konformní.¹¹⁵

Ve výborech Parlamentární rady bylo navrženo mnoho kompetencí či variant kompetencí, které nakonec nebyly do návrhu Základního zákona převzaty. Např. poslanec Chapeaurouge (CDU) navrhl, aby SÚS rozhodoval o stížnosti proti zbavení nebo zamítnutí návrhu na zbavení imunity poslanců. Tento návrh nebyl ovšem Výborem pro právní otázky akceptován. Převládal totiž názor, že otázka zbavení či nezbavení imunity poslance je ryze politickou otázkou (formulace poslance Greveho z SPD), a proto by o ní neměly rozhodovat soudy.¹¹⁶ Ve Výboru pro právní otázky převládal názor, že zbavení imunity je rozhodnutím parlamentu s velkým pro-

¹¹³ Drs. č. 243.

¹¹⁴ Drs. č. 492 ze dne 12. ledna 1949; 37. zasedání Hlavního výboru, in: HA.-Prot., s. 461; 50. zasedání Hlavního výboru, HA.-Prot. – stenografický záznam, s. 628.

¹¹⁵ 6. zasedání Organizačního výboru ze dne 24. září 1948, Stenografický protokol s. 59.

¹¹⁶ 5. zasedání, stenografický záznam, s. 80.

storem pro uvážení, a proto by měly být vytýčené jasné hranice mezi politickým a soudním rozhodováním. Tento názor jasně dokládá, že většina členů Výboru pro právní otázky si neuměla představit, že by v právním demokratickém státě všechny akty ústavních orgánů, včetně interních aktů, mohly podléhat ústavně soudnímu přezkumu. Pokud se totiž podíváme na rozhodnutí Spolkového sněmu, která se týkala otázek imunity poslanců, tak téměř veškerá rozhodnutí nebyla sporná a proto se ani ústavně soudní kontrola nezdála být nutným a účelným institutem. Návrh poslance Chapeaurougea sice nebyl Výborem pro právní otázky akceptován, nicméně podle mého názoru by tato kontrola stížností proti rozhodnutí o zbavení nebo nezbavení imunity mnohem lépe odpovídala modelu demokratického právního státu.

Také návrh Deutsche Partei, aby měl spolkový prezident možnost nechat přezkoumat SÚS zákonná opatření před jejich vydáním, nenašel podporu. Podle názoru Deutsche Partei měl SÚS na návrh posuzovat, zda byly splněny všechny zákonné předpoklady pro vydání zákonného opatření. Pokud by totiž tyto předpoklady nebyly splněny, měl spolkový prezident na návrh SÚS bezodkladně pozastavit platnost takového zákonného opatření. Návrh měl zabránit zneužití práva na vydávání zákonných opatření.¹¹⁷

Kompetence SÚS, aby mohl rozhodovat o majetkoprávních sporech při novém členění spolkového území nebo při změnách hranic jednotlivých spolkových zemí (čl. 134, 135 ZZ), byl při jednáních Parlamentární rady omylem odmítnut. Při jednáních na konventu v Herrenchiemsee nebylo dosaženo shody, jak by mělo být členěno spolkové území, a proto ani návrh z Herrenchiemsee se nezabýval otázkami či možnostmi členění spolku. Z důvodu chybějící úpravy proto bylo opomenuto upravit v těchto otázkách odpovídajícím způsobem také kompetence SÚS. Návrh konventu z Herrenchiemsee neobsahoval žádná ustanovení, která by se týkala převodu říšského majetku nebo ustanovení upravující majetková vypořádání při změně příslušnosti k dané spolkové zemi. S ohledem na omezený prostor této studie se nemohu zabývat jednotlivými návrhy, které se týkaly uspořádání Spolku a zemí, nicméně je nutné se zmínit o tom, že Hlavní výbor na svém 57. zasedání dne 5. května 1949 odmítl zakotvit do návrhu Základního zákona kompetenci SÚS, aby rozhodoval o majetkoprávních sporech

¹¹⁷ 36. zasedání Hlavního výboru, HA.-Prot., s. 458; obdobný návrh byl odmítnut již na 27. zasedání Organizačním výborem dne 6. prosince 1948; Stenografický záznam, s. 27.

vyplývající z nového členění spolkového území, popř. o sporech týkajících se převodu říšského majetku nebo změny území jednotlivých spolkových zemí. Zároveň se Hlavní výbor rozhodl zredukovat katalog kompetencí SÚS uvedených v čl. 93 návrhu ZZ.¹¹⁸

4. Ústavně právní úprava vztahu SÚS k jiným ústavním orgánům

Také členové Parlamentární rady se zabývaly vztahem SÚS k jiným ústavním institucím pouze v rozsahu, v jakém ji vymezil návrh konventu z Herrenchiemsee, a to zejména ve vztahu volby soudců SÚS a závaznosti rozsudků SÚS. Parlamentární rada návrh konventu z Herrenchiemsee nijak více nerozpracovávala a nezabývala se vztahem SÚS k ostatním ústavním orgánům. Nebyl například řešen vztah existence SÚS k čl. 79 odst. 3 ZZ ani počet soudců SÚS, což svědčí o tom, že koncepce SÚS byla velmi vágní a nepropracovaná.

4.1 Volba ústavních soudců

Návrh konventu z Herrenchiemsee narazil při projednávání ve Výboru pro právní otázky na těžkosti spočívající ve snaze sloučit všechny úkoly Spolkového soudního dvora a SÚS do kompetencí náležejících jednomu soudu. To by znamenalo, že volba ústavních soudců by musela být provázána s volbou soudců nejvyšších spolkových soudů. Navrhovalo se, aby volba soudců Spolkového soudního dvora nenáležela zvláštnímu volebnímu orgánu, aby tak nedocházelo k rozdílnému obsazování jednotlivých senátů soudu a tím k vytváření „super soudu“, který se mohl stát ve své konečné podobě práce neschopnou institucí.¹¹⁹ Poslanec Zinn navrhoval, aby byli všichni spolkoví soudci (tj. včetně soudců SÚS) voleni střídavě spolkovým sněmem a spolkovou radou a aby byli jmenováni spolkovým ministerstvem spravedlnosti. Spolkový sněm měl mít přitom pouze právo na slyšení, kdy jmenování soudcem by bránilo zamítavé stanovisko spolkového sněmu. Spolkový sněm měl na návrh spolkové rady volit pouze spolkové soudce přísedící.¹²⁰ Tento návrh by z velké části eliminoval spol-

¹¹⁸ HA.-Prot., s. 744, 750, 757 a 764.

¹¹⁹ 5. zasedání ze dne 10. listopadu 1948, stenografický záznam, s. 82n.

¹²⁰ Drs. č. 243 ze dne 3. listopadu 1948.

kový sněm jako volební grémium a Výbor pro právní otázky se proto tímto návrhem vůbec nezabýval. Na místo toho navrhli poslanci Strauß (CDU), Zinn (SPD) a Dehler (FDP) Všeobecnému redakčnímu výboru prostřednictvím Výboru pro právní otázky, aby došlo k institucionálnímu oddělení Spolkového soudního dvora a SÚS. Spolkoví soudci měli být podle návrhu voleni ze soudců Spolkového soudního dvora a jiných spolkových soudů. Členové SÚS pak měli být z poloviny voleni spolkovým sněmem a z poloviny spolkovou radou, přičemž každá z komor by volila soudce z návrhu, který by jí postoupila druhá komora. Předsedové a místopředsedové senátů pak měli být voleni z řad ústavních soudců samotným SÚS.¹²¹ Výbor pro právní otázky zamítl, aby byli ústavní soudci voleni komorou parlamentu z návrhu postoupeného druhou komorou, neboť obě volební grémia nutně nemusí být navzájem propojena a měla by mít možnost volit ústavní soudce z návrhů, které vzejdou z jednání uvnitř té které komory.

Hlavní výbor ovšem učinil v této otázce některé změny již v prvním čtení, když na návrh poslanců Strauße a Schönfeldera (SPD) označil všechny členy SÚS za soudce, aby tím byly vyloučeny veškeré rozpory uvnitř soudu. Na návrh CDU a SPD bylo rozhodnuto, že předseda SÚS a místopředseda senátu SÚS budou voleni na návrh spolkové vlády.¹²² Ve druhém čtení pak Hlavní výbor provedl redakční změny, přičemž neakceptoval návrh Výboru pro právní otázky, a ponechal způsob volby ústavních soudců na prováděcím spolkovém zákoně.¹²³ Pokud by byl akceptován návrh Výboru pro právní otázky, postačovala by pouze prostá většina k tomu, aby mohl být měněn způsob obsazování míst ústavních soudců a každá parlamentní většina by měla možnost prosazovat ústavní soudce podle svých vlastních představ. V situaci, kdyby bylo ustavování činitelů ústavních orgánů upraveno ústavními předpisy, by schválením návrhu poslance Laforeta došlo k situaci, která by nebyla slučitelná s myšlenkou ústavního státu, a to zejména s ohledem na skutečnost, že SÚS byl pojmán jako ústavní instituce, jejíž obsazování by bylo pouze v rukách vládní většiny, k čemuž by jí postačovala pouze prostá a nikoliv ústavní vět-

¹²¹ 7. zasedání ze dne 6. prosince 1948, stenografický záznam, s. 90–92; Drs. č. 343 ze dne 5. prosince 1948.

¹²² HA-stenografický záznam, s. 279; Drs. č. 340 ze dne 10. prosince 1948.

¹²³ 9. zasedání ze dne 7. prosince 1948; stenografický záznam, s. 71; Drs. č. 492 ze dne 12. ledna 1949; 37. zasedání Hlavního výboru, HA-stenografický záznam, s. 464, Drs. č. 535 ze dne 20. ledna 1949.

šina hlasů v parlamentu. Ve čtvrtém čtení pak Hlavní výbor na doporučení Všeobecného redakčního výboru vypustil z návrhu ustanovení o volbě předsedy a místopředsedy SÚS samotným orgánem z řad vlastních ústavních soudců. Úprava volby představitelů SÚS byla ponechána spolkovému zákonu.¹²⁴

4.2 Zřízení SÚS

Parlamentární rada upravila v návrhu Základního zákona otázku týkající se zřízení SÚS jako instituce (čl. 92 ZZ) a poté základní kompetence SÚS, které byly obsaženy v čl. 18, 21b věta druhá, 41 odst. 2, 61, 84 odst. 4, 93, 98 odst. 2 a 5, 99, 100 a 126. Článek 94 odst. 1 pak obsahoval základní ustanovení týkající se obsazování SÚS, volby soudců a podmínky inkompatibility výkonu funkce ústavního soudce s jinými činnostmi. V čl. 93 odst. 2 pak bylo obsaženo zmocnění pro zákonodárce rozšířit zákonem o SÚS kompetence SÚS o jiné v Základním zákoně neuvedené kompetence. Jak uvedl Theodor Maunz, zákonodárce mohl rozšiřovat kompetence SÚS pouze při respektování platného ústavního práva a materiálních hranic, které jím byly nastaveny.¹²⁵ V čl. 94 odst. 2 nakonec ústavodárce stanovil zmocnění pro vydání zákona o SÚS: „*Ein Bundesgesetz regelt seine Verfassung und das Verfahren und bestimmt, in welchen Fällen seine Entscheidungen Gesetzskraft haben*“.¹²⁶ Tímto ustanovením Parlamentární rada uložila zákonodárci povinnost přijmout zákon, aniž by nutně musel SÚS jako instituce existovat. Poté, co zákonodárce vytvoří předpoklady pro zřízení SÚS, bude upravena otázka volby soudců, právní síla a výkon rozhodnutí SÚS a ostatní náležitosti fungování soudu, teprve pak mohl SÚS jako instituce začít vykonávat svoji činnost, tj. být schopen vydávat rozhodnutí a vést jednotlivá řízení.¹²⁷ Z návrhu Parlamentární rady vyplynulo, že tvorba nového zákona bude stejně významným právním předpisem pro fungování SÚS jako samotné zakotvení kompetencí SÚS v návrhu Základního zákona. Zákonem o SÚS mělo být vlastně vytvořeno procesní ústavní právo tak, aby SÚS měl dostatečný rámec pro ochranu svobodného demokratického uspořádání.

¹²⁴ 57. zasedání Hlavního výboru, HA-Prot., s. 757; Drs. č. 850 ze dne 5. května 1949.

¹²⁵ Maunz, Theodor: Kommentar zum BVerfGG, č. 5 a 33 – viz poznámky před komentářem k zákonu.

¹²⁶ „Spolkový zákon upravuje organizaci a jednání a stanoví, ve kterých případech mají jeho rozhodnutí sílu zákona“ (překlad autora).

¹²⁷ Maunz, Theodor: Kommentar zum BVerfGG, č. 33 – viz poznámky před komentářem k zákonu.

Přijetí zákona o SÚS se stalo jedním z prvních a nejdůležitějších rozhodnutí, které musel parlament po vzniku Spolkové republiky učinit. Toto rozhodnutí mělo ukázat, nakolik jsou vládní a opoziční strany schopné se dohodnout na systému fungování ústavních orgánů, které měly být teprve konstituovány.¹²⁸

5. Závěr

Popis historických okolností vzniku SÚS je nevyhnutelný, protože bez nich a bez znalosti aktuální společenské a politické situace doby není možné pochopit reakce některých politických činitelů na instituci ústavního soudnictví. Domnívám se, že tyto deskriptivní historické popisy nejsou na újmu této studii.

Je možné si položit otázku, jak silná či slabá je vlastně pozice SÚS při konfliktech s politickou reprezentací, protože síla postavení SÚS jako ústavního orgánu má bezprostřední vliv na formování nezávislosti tohoto orgánu jako takového. V literatuře lze nalézt dva názory na tuto otázku. Na jedné straně se hovoří o tom, že SÚS je institucionálně zranitelný,¹²⁹ a hovoří se o tzv. „tezi o mdlobách SÚS“.¹³⁰ Z tohoto pohledu se jeví pozice parlamentu a vlády jako silnější. Na druhé straně se objevují názory, že parlament je při konfliktu se SÚS vždy tím poraženým.¹³¹ Pokud se podíváme na právní stránku problému, pak SÚS se skutečně jeví jako zranitelný. Parlament má mnoho legálních možností jak omezovat činnost SÚS. Zejména činnost ústavodárce je limitována velmi málo a parlament může proti SÚS „vytáhnout“ ty nejsilnější zbraně. Zákonodárce má možnost zrušit některá řízení před SÚS bez náhrady. Stejně jako ústavodárce, tak i jednoduchý zákonodárce má potenciál, který nelze podceňovat. Činnost jednoduchého zákonodárce lze přitom vztáhnout na volební mechanismus, stejně jako na změnu jednoduchého práva spočívající ve zvýšení kvórum nutných pro přijetí platného rozhodnutí. SÚS má velmi omezený prostor

¹²⁸ Viz Krawecki – Neureither: *Oppositionelles Verhalten im ersten Deutschen Bundestag 1949–1953*, tato studie ukazuje na příkladu SÚS spolupráci mezi vládními a opozičními stranami při přípravě zákonů.

¹²⁹ Bryde, B. O.: *Verfassungsentwicklung*, s. 353–354; Alberts: *Änderungsbefugnisse*, s. 136–137.

¹³⁰ Benda, E.: *Schlusswort*, s. 93–94.

¹³¹ Gusy, Ch.: *Wahlorgan*, č. 50.

pro obranu, jediným jeho prostředkem je taková ustanovení jednoduchého práva zrušit pro rozpor s ústavním řádem. Na druhou stranu je s pozicí SÚS spojena otázka, jestli a do jaké míry může SÚS svá rozhodnutí politicky prosadit. Pokud se podíváme na politické vztahy, pak je s ústavním soudnictvím jako modelem ochrany ústavnosti spojen jeden zásadní problém. Zatímco v trestním, civilním nebo správním řízení je mezi stranami sporu vztah s jasnými hranicemi, kdy soudy mohou prostřednictvím politické moci prosadit svá rozhodnutí, tak v ústavním soudnictví platí naprosto jiné výchozí pozice a vztahy. Procesní strany jsou většinou součástí veřejné moci s vlastní rozpočtovou kapitolou, zatímco SÚS je při výkonu svých rozhodnutí plně odkázán na spoluúčast jiných ústavních orgánů.¹³²

S ohledem na výše nastíněné právní a organizační pozice SÚS je překvapující, že pozice SÚS nebyla v mnoha konfliktech v minulosti tak slabá, jak by se mohlo zdát. Zejména v padesátých letech se SÚS podařilo prosadit rozhodnutí i proti silnému odporu vládní většiny a obhájit tak oprávněnost své existence. Ve sporu o statut SÚS musela vládní většina zmírnit svá útočná stanoviska, protože si nemohla být jistá plnou podporou ani ve vlastních řadách. Tehdejší spolkový ministr spravedlnosti Dehler (FDP) se nakonec stal jedinou osobou, která na ostré spory se SÚS doplatila ztrátou křesla. Navíc Adenauerův pokus o novelu zákona o SÚS, týkající se změny volby soudců, byl vším jiným než úspěchem. Jelikož je v současné době pozice SÚS silnější než v padesátých letech, lze konstatovat, že politická „vymahatelnost“ rozhodnutí SÚS je vyšší.

Je obecným fenoménem ústavního soudnictví, že ústavní justice má i přes svou právní a organizační pozici relativně velký politický vliv. Toto lze přičíst zejména shodě všech politických subjektů na zachování ústavního soudnictví jako instituce.¹³³ Pro politicky slabé je cesta ke SÚS zárukou jak dosáhnout ochrany svých cílů. Spolkové země mohou prostřednictvím SÚS prosadit svá práva vůči spolku, stejně jako parlamentní opozice žalobou mezi spolkovými orgány může zmařit cíl vládní většiny. Pro politicky silné zase může být SÚS cestou jak posílit vliv a oprávněnost své politiky a rozhodnutí. Vítězství v Karlsruhe může přispět k větší akceptovatelnosti zákonů obyvatelstvem. Vládní strany přitom musí počítat také s tím, že se mohou ocitnout po příštích volbách v opozici. Toto vše vede politické síly k zachování ústavního soudnictví.

¹³² Dopatka, F. W.: Umwelt, s. 75.

¹³³ Tamtéž, s. 85–86; Gusy, Ch.: Wahlorgan, č. 38–40.

Mnohdy bývá SÚS označován jako přirozený spojenec opozice, neboť zpravidla ruší zákony schválené vládní většinou právě na návrh opozice. Politická opozice tak má vždy eminentní zájem na zachování ústavního soudnictví jako celku. Mnohem méně pochopení pro silnou politickou pozici SÚS lze shledat v zájmu politických aktérů, že by z rozumových důvodů bylo ústavní soudnictví jako celek nutnou součástí ústavního pořádku. SÚS si svou pozici vybudoval zejména tím, že ústava a ústavnost se staly součástí politického vědomí.¹³⁴ Zvýšení politického významu SÚS je závislé na akceptaci ústavy a ústavnosti veřejností jako jednoho z nosných pilířů demokracie.

Summary

This essay focuses on the process of the creation of the constitutional judicial system in the Federal Republic of Germany. The Federal Constitutional Court has become a model for the creation of independent constitutional courts in the countries of the Central Europe, including the Czech Republic. The idea of constitutional judicial system was elaborated especially during the conference in Herrenchiemsee, which set basic institutional and competence pre-requisites for the creation of the Federal Constitutional Court. Suggestions of the Herrenchiemsee conference were developed by the Parliamentary Council which concluded its session by the adoption of the Grundgesetz as the constitution of the newly founded state. This essay shows that constitutional judicial system was expected to fulfill – according to politicians – substantively different tasks. Some of the leaders preferred the idea of a weak institution, some of them wanted strong Constitutional Court. Even the competencies of the Constitutional Court were not defined in 1949 for some of the key competencies (e.g. constitutional complaint) were originally rejected. The essay describes also basic theoretical conflicts between lawyers who participated in the congress Herenchiemsee and members of the Parliamentary Council. It is possible to say that the Federal Constitutional Court of present time is one of the cornerstones of the constitutional system of the Federal Republic of Germany and that it deserves its denomination as “the guardian of the Constitution” especially thank to its persuasive and highly qualified decisions.

¹³⁴ Dopatka, F. W.: Umwelt, s. 85.

KATOLICISMUS MEZI UNIVERZALISMEM, PARTIKULARISMEM A AUTONOMIÍ – PŘÍSPĚVEK K TYPOLOGII STŘEDOEVROPSKÉ NÁBOŽENSKÉ KULTURY

MIROSLAV KUNŠTÁT

1. „Všeobecná“ církev versus moderní národní společnost

Univerzalita (universalismus) katolické církve je tradičně považována, a to nejenom ve vlastní katolické sebereflexi, za jeden z jejích základních atributů, odvozovaný běžně ze samotných evangelních výroků, z textů křesťanského vyznání víry (Kréda), formulovaných všeobecnými koncily a z celé „křesťanské a apoštolské tradice“, jak ji katolická věrouka chápe.¹ Základní součástí katolické fundamentální teologie (základního bohosloví) je rovněž eklesiologie – nauka o církvi – jejíž tradiční téze, uplatňovaná ve většině učebních textů tohoto oboru ve 20. století zněla jednoznačně a svým způsobem „nemilosrdně“: *Ecclesia romano-catholica est vere catholica seu universalis. Confessiones acatholicae non sunt universales.*² Jako charakteristické znaky takto pojímané katolicity jsou uváděny například:

¹ V hutných formulacích předkoncilních katechismů čteme „krystalicky čisté“ a zdánlivě jednoznačné formulace: „Pravá církev je toliko j e d n a, protože Ježíš Kristus toliko j e d n u církev založil. [...] Že církev římskokatolická jest jedna, poznáváme po tom: 1. že má jednu společnou nejvyšší hlavu; 2. že vyznává všude jedno učení, koná touž obět a uděluje tytéž svátosti. [...] Že církev římskokatolická jest obecná, poznáváme po tom: 1. že trvá již od času Ježíše Krista a bude podle příslibení Páně trvati až do skonání světa; 2. že jest rozšířena po celém světě mezi všemi národy a stále se rozšiřuje“. Srov. Hronek, Josef (red.): *Velký katechismus katolického náboženství*, Praha 1947, s. 44–45.

² Kubalík, Josef: *Theologia fundamentalis*. II. díl: *Eklesiologie – O církvi*, Praha 1983, s. 79–80.

katolicita času (poukaz na existenci církve od apoštolských dob), katolicita národů (= katolická církev nikdy nebyla církví národní, nýbrž vždy obecnou, univerzální pro všechny lidi a národy) či katolicita místa (= církev je de facto rozšířena po celém světě). Tento fakt jako by dosvědčovali i nekatoličtí teologové, zvláště výmluvně pak jeden ze zakladatelů moderní evangelické teologie Adolf von Harnack, který ve svém známém díle *Das Wesen des Christentums* o římské církvi říká, že je „[...] nejrozsáhlejší a neohromnější, nekomplikovanější a přece nejjednodušší výtvar, který dějiny, pokud je známe, vytvořily. Všechny síly lidského ducha a duše a všechny elementární síly, kterými lidstvo disponuje, stavěly na této stavbě. Římský katolicismus svou mnohostranností a přísným sjednocením daleko předčí řecký“.³ Týž Harnack pak spatřuje – ve shodě s většinou autorů zabývajících se dějinami teologického myšlení – za závěrečný kámen budovy, v němž se „římská církev zjevila jako autokratické panství Pontifika Maxima“, koncilní definici univerzálního nároku římských papežů na neomylnost (1870), „když mluví ex cathedra, tj. když ve svém úřadě nejvyššího pastýře a učitele křesťanů svou nejvyšší apoštolskou autoritou definuje nauku víry či mravů závaznou pro celou církev, má ve svatém Petru zaslíbenou božskou pomoc neomylnosti“.⁴

Mentalita „obležené pevnosti“, jíž tehdy katolická církev plně podlehla (a ve světě věcí viditelných byla úspěšně živena postupným zánikem církevního státu) vedla paradoxně k posílení univerzalistické dimenze církve. Vyhlášení dogmatu o papežské neomylnosti ji ještě více oddělilo od konkrétních profánních společností a států (což se pak často promítlo do sekulárního církevního zákonodárství v rozsahu, který církev resp. mnohé místní církve zaskočil), zároveň však dodalo církvi ještě více podobu „státu ve státech“, státu centralisticky a hierarchicky uspořádaného způsobem, který si – na první pohled – v ničem nezadá s hypertrofií nově vznikajících moderních států. Tato událost postupně vnese napětí i ke vztahu k existujícím či právě vznikajícím národním societám, posílí dojem postulátu dvojí, ba trojí loajality: k církvi a k římskému papeži, ke státu a světským vrchnostem – a nyní i k vlastnímu národu. Třetí plochy mezi těmito loajalitami se staly zjevnými na první pohled a právě ve střední Evropě se rozpor

³ Harnack, Adolf von: *Das Wesen des Christentums*, Berlin 1900, s. 153 (cit. pasáž přeložil J. Kubalík).

⁴ Harnack, Adolf von: *Dějiny dogmatu* (přeložil F. Žilka), Praha 1903, s. 345–346. Definice jurisdikčního primátu římských pontifiků citována z nového překladu dle Schatz, Klaus: *Dějiny papežského primátu* (přeložil V. Kolmačka), Brno 2002, s. 190.

universalismu římské církve a partikularismu moderních národních hnutí a společností bude různým způsobem projevovat. V následujících desetiletích se pak staneme svědky ještě dalších, navzájem protisměrných pohybů: církev bude prostřednictvím papeže, římské kurie a také moderních komunikačních prostředků stále více centralizována a disciplinována (projeví se to i první celocírkevní kodifikací církevního práva v roce 1917), v důsledku modernizačních a sekularizačních procesů bude však načas a přechodně „ohroženými státy“ více tolerována a „osvobozována“ – přinejmenším do nástupu velkých totalitních systémů 20. století, které – vedle mnoha jiných podobností – spojovala apriorní, často až obsesivní nenávisť ke katolicismu a ke křesťanství vůbec.⁵

Tradiční katolické církevní dějepisectví pojímalo vztah universalismu a partikularismu většinou automaticky jako vztah různých druhů partikularismů (vnímaných vesměs negativně) k univerzální kategorii věčné a neomylné římské církve. Tento pohled do značné míry kulminoval v období po 1. vatikánském koncilu, kdy byl do značné míry ignorován základní rozdíl mezi církví a společností respektive potlačeno i vnímání církve jako specifické lidské society. Ultramontánní katolicismus mobilizoval vnitřní integrační síly církve a přispěl i k prohloubení širšího povědomí katolíků jako součásti světové katolické církve, ba i k solidarizaci mezi nimi. Jak ovšem připomíná Franz Xaver Kaufmann, cenou za „tuto vnitřní integraci byla dalekosáhlá opozice resp. ‚zapouzdření se‘ a izolace vůči duchovním i praktickým proudům nové doby, aniž by ovšem byla provedena úplně“.⁶ Formulováno vyostřeněji: navzdory nelineárnosti modernizačních a sekulari-

⁵ Horst, Ulrich: Unfehlbarkeit und Geschichte. Studien zur Unfehlbarkeitsdiskussion von Melchior Cano bis zum 1. Vatikanischen Konzil, Mainz 1982, s. 232–335. Ke vztahu náboženství (církví) a moderních národů viz např. Geyer, Michael – Lehmann, Hartmut (eds.): Religion und Nation – Nation und Religion. Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte (Bausteine zu einer europäischen Religionsgeschichte im Zeitalter der Säkularisierung), Göttingen 2004; Heinz – Haupt, Gerhard – Langewiesche, Dieter (eds.): Nation und Religion in Europa. Mehrkonfessionelle Gesellschaften im 19. und 20. Jahrhundert, Frankfurt am Main – New York 2004. Speciálně ke střeoevropskému regionu viz zejména Maner, Hans-Christian – Schulze-Wessel, Martin (eds.): Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa Bd. 16, Stuttgart 2002; Schulze-Wessel, Martin: Religion und Nation. Anmerkungen zu Arbeitsfeldern und Perspektiven moderner Religionsgeschichte Osteuropas, Nordost-Archiv (Neue Folge, Bd.7), 1998, s. 353–364.

⁶ Kaufmann, Franz Xaver: Zur Einführung: Probleme und Wege einer historischen Einschätzung des II. Vatikanischen Konzils, in: Franz Xaver Kaufmann – Arnold Zingerle (edd.), Vatikanum II und Modernisierung. Historische, theologische und soziologische Perspektiven, Paderborn – München – Wien – Zürich 1996, s. 18.

začnících procesů (jež nelze popisovat či spojovat „jedním dechem“ mezi sebou jako nerozlučnou či neoddelitelnou dvojici) se od konce 19. a během 20. století poměr paradigmatu *univerzální-partikulární* ve vztahu *církev – moderní (národní) společnost* mění: katolická *Ecclesia universalis* se postupně stane v hodnotově rozkolísané západní civilizaci pouze partikulární, ne-li zcela diasporní nabídkou na přepestrém náboženském a světonázorovém trhu.⁷ Zbytky někdejšího monopolu (monopolů) budou znovu pod tlakem revize postmoderních legislativních změn, v nichž někdejší „čestné“ postavení církve (církví) mizí pod hesly občanské rovnosti, světonázorové resp. náboženské indiference a tzv. antidiskriminačního hnutí, neseného obhajobou lidských práv, tentokráté již nijak nezakotvených nábožensky respektive metafyzicky.⁸ Naznačená „změna paradigmatu“ vnáší zpětně do církevního prostředí problematiku uchování respektive redefinice katolické identity v nové multikulturní situaci.⁹

Bipolarismus univerzální versus partikulární (autonomní) bude v následujícím textu představen na několika charakteristických případech, jež dokládají průnik národně emancipačních procesů v jejich různých fázích do tradičních, tedy předmoderních církevních vzdělávacích a správně-organizačních a pastoračních institucí (kněžské semináře, teologické fakulty, diecéze, katedrální kapituly aj.). Naznačen má být i „inaugurační“ či diferenciací vliv těchto procesů na nové katolické společenské formy či organizace původně obranného či misijního charakteru (katolické sjezdy, stavovské organizace katolických duchovních, organizace katolických laiků

⁷ V současné české diskusi o nové církevní legislativě resp. o (ne)potřebnosti nové Smlouvy mezi Českou republikou a Svatým stolicem o úpravě vzájemných vztahů (podepsána 25. 7. 2002, avšak dosud neratifikována) padají v tomto duchu např. argumenty, že podobné zákony podvazují „zdravé tržní vztahy“ a potřebnou konkurenci i na náboženském trhu. Srov. Loužek, Marek: Církví prospívá konkurence, in: Loužek, M. (ed.): Vztah církví a státu. Sborník textů, Praha 2004, s. 31–46.

⁸ S tím je ovšem spojen aktuální problém „univerzality“ západně definovaného katalogu lidských práv (s jeho nespornými liberálně protestantskými kořeny), jak je představuje např. Všeobecná deklarace lidských práv, přijatá Valným shromážděním OSN v r. 1948. Srov. Panikkar, Raimon: Je pojem lidská práva součástí výhradně západní kultury? Teologický sborník 3 (1997), s. 3–21; Boff, Leonardo: Problém lidských práv v církvi, tamtéž, s. 44–60.

⁹ Přehledně např. Greshake, Gisbert: Transparenz auf die Mitte hin. Systematische Überlegungen zur Glaubensidentität in kultureller Vielfalt. In: Renöckl, Helmut – Halík, Tomáš (eds.): Katholische Identität in multikultureller Lage?, Bonn 1996, s. 41–51; Ried, M.: Kirchliche Einheit und kulturelle Vielfalt. Zum Verhältnis von Kirche und Kultur, ausgehend vom Zweiten Vatikanischen Konzil, Frankfurt (M.) 1993.

apod.). Trvalý zřetel bude brán na josefinistický respektive postjosefinistický charakter katolicismu v českých zemích respektive značné části „středoevropského“ katolicismu jako takového, na kterém se paradoxně nic nezměnilo ani po nástupu komunistických režimů po 2. světové válce – tedy na úzkém, byť různě zaměřeném sepětí církve a státu s klady i zápor, které z něho vyplývají. Na závěr pak budou zařazeny úvahy o recepci tzv. modernismu v prostředí středoevropského katolicismu – tedy svým způsobem univerzálního, reformního konceptu obnovy církve a vztahu církve k měnící se společnosti, který však paradoxně uvolňoval i potenciál „přiblížení se“, ne-li splynutí se zdejšími národně emancipačními snahami a nacionálně motivovanými nároky.

2. Národnostní utrakvizace teologického vzdělání

Jako pars pro toto může sloužit především problematika národnostních poměrů na ústavech pro výchovu kněží, tedy socioprofesionální skupiny, o jejímž velkém, ne-li určujícím významu v procesu vzniku některých moderních národních společností nemůže být pochyb. Transparentní projekční plochu diferenciací a polarizace ve vztahu univerzální – partikulární (národní) představuje především nejdůležitější, ba privilegované zařízení tohoto druhu v Čechách – katolická teologická fakulta pražské univerzity. Diskuse o jejím rozdělení (zdvojení, paralelizaci etc.) trvala na různých úrovních nejenom déle než v případě rozdělení univerzity jako takové (protáhla se ze známých důvodů až do roku 1890 respektive 1891), nýbrž zahrnovala i úvahy a pohledy, které zejména politická sféra již artikulovat nechtěla, nemohla a někdy i neuměla: v sázce se jevilo i udržení dosavadního statu quo mezi státem a církví, znejistělou květnovými zákony z roku 1874 a stále silnější proticírkevní rétorikou (především z německých liberálních resp. i českých svobodomyšlných kruhů), předmětem diskuse byl vztah církve k jazyku, národnosti a nacionalismu – z jejího hlediska jevům mravně indiferentním, v případě nacionalismu pak explicitně škodlivým, svoji roli hrála i nově akcentovaná diskuse o postavení teologie v rámci moderní univerzity, úvahy o profilu akademicky vzdělaného duchovního v měnící se společnosti, snaha zachovat stavovskou a hierarchicky definovanou jednotu kněžského stavu v českých a moravských diecézích, verbis expressis i hledání účinné protilátky proti chorobě nazvané tehdy Wenzelem Frindem „*Contagio des Nationalismus*“ (nákaza naciona-

lismu), hrozící rozleptat věkovité struktury a instituce.¹⁰ Bylo-li však zřízení samostatné české univerzity jedním z ústředních emancipačních cílů české politiky, bylo nutno vyřešit i postavení teologické fakulty – v 80. letech prestižní cíl spíše symbolického charakteru, spjatý především se staročeskou politikou a jejím hlavním protagonistou Františkem L. Riegerem. Když se pak stalo v roce 1882 rozdělení Karlo-Ferdinandova učení na českou a německou univerzitu skutečností, byla navíc – v palbě silící liberální kritiky, ale nejen jí – stále více ohrožena samotná existence teologické fakulty v rámci státní univerzity (či univerzit).¹¹

Postoje arcibiskupa kardinála Bedřicha Schwarzenberga k tomuto problému jsou obecně známy: proti jeho vůli – coby kancléře teologické fakulty – bylo stěží možno fakultu rozdělit (kardinál ještě před přijetím říšského zákona č. 24 ř.z. z 28. února 1882 prohlásil, že předlohou tohoto zákona se nikterak necítí být zavázán). Bylo to však stále silící přání profesorského sboru této fakulty, jenž se však podle Schwarzenberga i ministra von Eybesfelda nacházel „pod neblahým vlivem Německého kasina“ (!), jakož i akademických senátů obou univerzit.¹² Schwarzenbergovy předsta-

¹⁰ Frind, Wenzel (vyšlo však anonymně): Eine eventuelle Teilung (Verdoppelung) der Prager theologischen Fakultät ist mit dem Prinzip und der Aufgabe der Kirche vereinbar. Zugleich als Studie über das Verhältnis der Kirche zur Nationalität, Prag – Warnsdorf 1884. Některé již zde formulované myšlenky dále rozvinul (s ohledem na vášně rozpoutané Baderiho jazykovými nařízeními) o 15 let později ve spisu *Das sprachliche und sprachlich nationale Recht in polyglotten Staaten und Ländern mit besonderer Rücksichtnahme auf Österreich und Böhmen vom sittlichen Standpunkte aus beleuchtet*, Wien 1899 – zejména na základě této práce si později vysloužil přídomek „neojosefinista“. Srov. Kann, Robert A.: Ein deutschböhmischer Bischof zur Sprachenfrage, in: Hantsch, H. – Nowotny, A.: *Festschrift für Heinrich Benedikt*, Wien 1957, s. 162–178 a týž: *Das Nationalitätenproblem der Habsburger Monarchie*, sv. II, Graz Köln 1964, s. 210–214.

¹¹ K rozdělení pražské univerzity (i její teologické fakulty) viz zejména Wolfsgruber, Cölestin: *Friedrich Kardinal Schwarzenberg*, Bd. 3, Wien 1917, s. 745–768; Goll, Jaroslav: *Rozdělení pražské university Karlo-Ferdinandovy roku 1882 a počátek samostatné university české*, Praha 1908; Huber, Kurt Augustin: *Die Prager theologischen Fakultäten von 1883/1891 bis 1945*. In: Seibt, Ferdinand (ed.): *Die Teilung der Prager Universität*, München 1984, s. 37–54; Burian, Peter: *Die Teilung der Prager Universität und die österreichische Hochschulpolitik*, tamtéž, s. 25–36; Vaněček, Václav „V Praze budou ...dvě university...“, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (AUC–HUCP)*, 22/1, 1982, s. 7–14; Čedík, Miloslav – Syllaba, Theodor: *Národnostní otázka a rozdělení pražské univerzity*, tamtéž, s. 15–26; Havránek, Jan: *Česká univerzita v jednání rakouských úřadů do roku 1881*, tamtéž, s. 35–70; Havránek, Jan (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy III (1802–1918)*, s. 108–116, 183–188; Kunštát, Miroslav: *Ecclesia universalis versus ecclesia nationalis?*, in: Binder, Harald – Křivohlavá, Barbora – Velek, Luboš (eds.): *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918.*, Praha 2003, s. 241–246 aj.

¹² Wolfsgruber, Cölestin: c. d., s. 767–768.

vykrystalizovaly – jako reakce na memorandum skupiny staročeských politiků z března 1884 – v témže roce v projekt od univerzity odloučené, jazykově utraquistické vysoké školy teologické (odhlédnuto od dominantní latiny); inspiraci pro tento typ zařízení nacházel především v Německu.¹³ Jakou druhou variantu navrhl poměrně komplikované spojení dosud nerozdělené teologické fakulty s českou i německou univerzitou se složitým systémem průběžné rotace děkanů, obesílání obou akademických senátů apod. I tento plán narazil na odpor jak v akademických senátech obou univerzit, tak u profesorského sboru teologické fakulty, pro rozdělení se rovněž vyslovila – vyzvána coby jakýsi dodatečný „arbitr“ – i teologická fakulta vídeňská. Zatímco se v literatuře častěji parafrázuje dobré zdání z pera prof. Emila Otta, stanovisko německé je spíše zmiňováno v souvislosti se zmíněným spiskem Wenzela Frinda.¹⁴

Ten v něm rozvíjel své starší názory vyjádřené již v posudku z doby těsně před přijetím zákona o rozdělení univerzity (z 15. ledna 1882), nicméně zde je uvedl do širších teologických a společenských souvislostí. Snažil se přitom vyhybat všem dosavadními polemikami zatíženým termínům: místo *Teilung* (dělení) volí neutrální respektive pozitivní formulaci *Verdoppelung* (zdvojení), nemluví o české nebo německé fakultě nýbrž – vzhledem k reálné jazykové struktuře výuky – o fakultě latinsko-české (lateinisch-böhmisch) respektive latinsko-německé (lateinisch-deutsch). Frind se také obává, nedojde-li k vyřešení problému v brzkém časovém horizontu, eventuálního vydělení (exkorporace) teologických studií ze svazku univerzity, které by ohrozilo prestiž a postavení teologie mezi ostatními vědami, pootažmo i katolického kléru. Byly-li na ostatních rakouských univerzitách teologické fakulty vždy součástí univerzity, mohla by její exkorporace

¹³ Pod dojmem historických zkušeností 20. století (s opakovaným snahami o exkorporaci teologické fakulty ze svazku univerzity) je nepochybně zajímavé, že historicky první návrh na samostatnou existenci fakulty formuloval právě její kancléř – arcibiskup pražský a „svým způsobem tak předznamenal nesamozřejmé postavení teologické fakulty v rámci univerzity“. Srov. Vaňáč, Martin: Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy v letech 1891–1939. Příspěvek k dějinám vztahu mezi státem, církví a univerzitou na přelomu 19. a 20. století. Diplomová práce, Filozofická fakulta UK – Praha 1999, s. 56–57.

¹⁴ Frindův posudek byl vypracován však již dříve, tj. jako reakce na kardinálovy aktivity jako takové. Sama teologická fakulta se s ním ztotožnila i tím, že jej vždy po několika exemplářích sama expedovala. Např. 8. dubna 1884 jej s průvodním listem děkana prof. Schindlera odeslala (na vyžádání) místodržiteli Krausovi i ministroví kultu a vyučování Konradovi von Eybesfeld. Srov. AUK (= Archiv Univerzity Karlovy), fond Teologická fakulta Německé univerzity (TF NU), spisy běžné, čj. 114/1884.

v Praze (na první pohled provedená jen z národnostních důvodů) prejudikovat budoucí osud těchto ústavů v celé monarchii. Prezence teologické fakulty v rámci univerzity je podle něho nutná právě v přítomné době: „Gerade in der Eingliederung desselben besteht dessen Universitätsstellung, an welcher festzuhalten ein hervorragendes Interesse der Kirche ist, wenn nicht die soziale Coordinierung des Klerus mit den übrigen höheren Berufsständen von Universitätsbildung gefährdet werden soll“.¹⁵ Autor pak na jiném místě varuje před obavami, že by začlenění teologie do národně definovaných univerzit (české, německé) mělo rozkladný vliv na povahu jejich činnosti. Naopak: instituce univerzity není a nemůže být podle něho nacionalistická: obě univerzity mají být odlišné, avšak nikoliv proti sobě vystupující instituce. Až příliš optimisticky pak předvídá: „In dem Masse, als diese Institutionen sich einleben, verlieren sie auch jenen Charakter, welcher ihnen aus dem Übergangsstadium persönlicher Gereiztheiten einige Zeit nachhängt, wie dies schon jetzt die Polytechnik beweist, aus welcher gerade durch die Trennung die nationalen Missheiligkeiten gebannt worden sind“. Frind považuje za přirozené, že kandidáti kněžství budou větší část výuky absolvovat v mateřtině – při narůstajícím počtu absolventů „slovanských gymnázií“, kteří již neovládají dobře němčinu, je to naprostou nezbytností, zpočátku alespoň u všech praktických disciplín. „Zdvojení“ fakulty by nemělo kandidáty kněžství navzájem odcizit, ba naopak: měli by sdílet stejnou budovu (Frind zcela konkrétně navrhuje zvýšit dosavadní klementinský trakt o 3. nové patro), měli by být též duchovně formováni ve společném arcibiskupském semináři. Frind přenáší rozhodnutí pro kandidátovu praktickou „dvojjazyčnost“ do roviny osobní volby resp. závazku: nikoliv fakulta, nýbrž spíše ředitelství semináře respektive biskup musí posoudit, zda kandidát může platně působit v národnostně smíšené diecézi (diecézích). Autor výslovně podporuje výuku druhého zemského jazyka, nikoliv však pasivním sledováním českých či německých přednášek, nýbrž aktivní účastí na jinojazyčných kolokviích, jež by měla být samozřejmostí. Argumentuje například srovnáním s poměry na technice, kde si čeští posluchači i po rozdělení často a rádi zapisují různé předměty i u německých profesorů.¹⁶

Své praktické úvahy zasazuje však teprve zpětně do obecného rámce. Církev musí podle něho vždy rozlišovat mravně indiferentní, přirozené

¹⁵ Frind, Wenzel: Eine eventuelle Teilung, s. 4.

¹⁶ Tamtéž, s. 8.

kategorie jako jazyk či národnost (a přiměřenou, přirozenou péči o ně) od „nadměrné lásky k národu“ (Nationalsucht, Nationalismus). S prvními církev nebojuje, nýbrž je pouze používá ve své činnosti pro záchranu a blaho lidských duší (Frind zde odkazuje na postup Sv. Pavla, který před Židy vystupuje jako Žid, či v Athénách na aeropagu explicitně navazuje na řeckou náboženskou tradici). Na této zásadě pak pěstuje v rámci teologických oborů praktické disciplíny jako pastorální teologii, homiletiku a katechetiku. V případě rozdělení pražské univerzity církev již byla postavena před nezvratné skutečnosti. Rozdělení samotné „však postrádá nacionalistického smyslu“ a univerzity jako takové podle Frinda neplodí národnostní protiklady. Církev však jen stěží může prolomit hráz nedůvěry, která se vytvořila pouze postupným, neochotným naplňováním pochopitelných českých požadavků ohledně rovnoměrného přidělování univerzitních stolic. Sama se však na konfliktech tohoto druhu nepodílela, a proto by se neměla zdráhat na nově vzniklých, národnostně definovaných ústavech zaujmout místo, které jí náleží („[...] und eben weil Sprache und Nationalität für die Kirche indifferente Dinge sind, darf sie in denselben keine sittlichen Hinderungsgründe erblicken. [...] Und das, dass slawischböhmische Volk darin eine Errungenschaft in der Geschichte seiner geistigen Entwicklung erblickt – das verletzt kein sittliches Gebot und kein kirchliches Interesse, und darf deshalb für die Kirche kein Hindernis werden, ihrer Aufgabe auch in der neuen Ordnung der Dinge zu entsprechen, was sie dermalen nur durch die Einwilligung in die Verdoppelung der Fakultät erreichen kann“. Naopak jednotná fakulta by se mohla stát stále více kolbištěm maličerných sporů (církev nemůže sice být nacionalistická, ale zároveň musí vnímat, že její údové nejsou anacionální); *contagio* nacionalismu by se neřešením nastalé situace mohlo šířit ještě více. Při podrobnější analýze Frindova textu nabýváme dojmu, že v něm nepolemizoval ani tak s kardinálem Schwarzenbergem a jeho konkrétními plány, jako spíše s jeho poradcem, filozofem Janem H. Loewem. Ze závěru lze ostatně vyrozumět, že jeho hlavním cílem bylo uchovat teologii jako obor v univerzitním svazku a uchovat ji tam jako disciplínu požívající akademické svobody – tedy hodnoty, která se při počínající expanzi novoscholastiky (s ambiciózně formulovaným monopolním nárokem, který bylo možno paralelně sledovat např. na jezuitské teologické fakultě v Innsbrucku) nejevila jako zcela samozřejmá.¹⁷ Tato základní idea konvenovala i s přesvědčením kardinála Schwarzenberga, ostatně žáka proskribovaného Antona Günthera; ten ovšem nesl s nelibostí „neposlušný“, polemický tón

Frindova memoranda a při osobní audienci mu to tvrdě vyčetl. Marně jej Frind pak písemně ujišťoval o tom, že „nakažlivost národního principu“ vidí stejně ostře jako on – cesty k jeho překonání však vidí jinak a jinde.¹⁸

O další vyjádření byla fakulta ministerstvem požádána po instalaci Schwarzenbergova nástupce Františka de Paula Schönborna (15. srpna 1885), a sice k výsledkům jednání, která krátce předtím proběhla „ohledně budoucího uspořádání teologického studia v Praze“.¹⁹ Nový arcibiskup byl v intencích svého předchůdce zprvu proti rozdělení fakulty. Jako provizorní opatření navrhol modalitu, že se na ní zvýší počet již existujících stolic, „bei deren Besetzung auf solche Lehrkräfte Bedacht zu nehmen wäre, welche der böhmischen Sprache vollkommen mächtig sind“ – základním kritériem tedy bylo zvládnutí českého jazyka, nikoliv česká národnost. Schönborn navrhl i zřízení tří nových stolic, ovšem „mit Zuhilfenahme der böhmischen Sprache“. Po delší diskusi pak děkan Josef Sprinzl formuloval stanovisko profesorského sboru, které trvalo – v duchu starší pozice z roku 1882 – na aktivaci samostatné české bohoslovecké fakulty při české univerzitě.²⁰

Na české straně následovaly ve prospěch samostatné české fakulty další intervence u nejvyšších vídeňských míst, v roce 1889 pak přijal český zemský sněm rezoluci, v níž zřízení české bohoslovecké fakulty označil dokonce za nezbytnou „potřebu zemskou“. V návrhu této rezoluce (F. L. Rieger a další staročestí poslanců) z 22. února 1889 se přímo říká, že doplnění české univerzity o fakultu bohosloveckou je záležitostí celonárodního zájmu: „Národ český žádá zřízení úplné university české, jako své právo uvedeným zákonem mu dané (= tj. zákonem č. 24 ř. z. z 28. února 1882), a poněvadž proti rozdělení bohoslovecké fakulty ani na straně vlády, ani na straně církevních úřadů nelze činiti žádných důvodných překážek, navrhují níže podepsaní [...], aby 1. říjnem 1890 c.k. česká universita [...] o fakul-

¹⁷ Goller, Peter: *Katholisches Theologiestudium an der Universität Innsbruck vor dem Ersten Weltkrieg (1857–1914)*, Innsbruck – Wien 1997, s. 46–58.

¹⁸ Wolfgruber, Cölestin: *Friedrich Kardinal Schwarzenberg*, Bd. III, s. 745–768, zde vvl. s. 765–767; Huber, Augustinus Kurt: *Weihbischof Dr. Wenzel Frind (1843–1932)*, *Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen-Mähren-Schlesien*, Bd. III, Königstein/Ts. 1973, s. 287–289.

¹⁹ AUK, f. TF NU, spisy běžné, čj. 10/1885.

²⁰ Tamtéž. Český člen sboru prof. Smolík ovšem nechal zaprotokolovat separátní votum, v němž celý nynější stav fakulty označuje za provizorium. V r. 1882 mohly být podle něho aktivovány české fakulty právnická a filosofická resp. 1883 i lékařská jenom díky tomu, že zde již reálně byly k dispozici četné české stolice. „Proto i na teologické fakultě musí být dostačující „kmen“ českých stolic, zřízených již na německé univerzitě, aby o to snadněji mohla být v příhodný čas uvedena v život fakulta česká.“

tu bohosloveckou byla doplněna²¹. V dochovaných rukopisných poznámkách někdejšího profesora církevního práva a později svatovítského kanovníka (jakož i vydavatele Časopisu katolického duchovenstva) Klementa Borového, určených osobně F. L. Riegerovi, lze spatřovat esenci tehdejší (staro)české argumentace ve prospěch nacionálního rozdělení fakulty. Borovský především poukazuje na přetrvávající asymetrii v počtu českých a německých posluchačů, který činil v předchozích 5 letech celkem 240–270, z toho bylo německé národnosti 40–50, české národnosti pak 200–230. Tomu podle něho neodpovídá rozložení 11členného učitelského sboru, kde z řádných profesorů „pouze jediný jest mocen jest jazyka českého“, 1 český extraordinariát byl vyhrazen pro pastorální teologii, jeden z dvou docentů katechetiky byl Čech a u docenta církevního práva poznamenává s výhradou, že je „rodem Čech“. Borový konstatuje, že „[...] fakulta theol. přivtělena dosud k německé universitě, ač bezprávně, jelikož se některým předmětů jazykem českým vyučuje. Slouží tudíž fakulta pouze k rozmnožení počtu posluchačů university německé“. V okamžitém zřízení české teologické fakulty však Borový vůbec nevidí problém, neboť podle něho se nachází schopných učitelských sil v Praze, Hradci Králové, Českých Budějovicích, Olomouci a Brně „nejen dostatečný, ale nadbytečný počet, mezi nimi spisovatelé na slovo vzatí“. Podobně jako Wenzel Frind se i Borovský domnívá, že potřebné místnosti lze snadno získat přímo v budově fakulty respektive arcibiskupském semináři. Závěr jeho posudku pak obsahuje tvrzení, které je spíše argumentem proti liberálním snahám přehodnotit přítomnosti teologie ve svazku státních univerzit vůbec: „Věc kusá, jakou jest dosud česká universita, vždy snáze podléhá nebezpečí zaniknutí. Bude-li fakultou theol. universita česká doplněna, nic tak snadno ji nevyvrátí“.²²

Přetrvávající výhrady církevních úřadů byly v sněmovní rezoluci jen taktně, s tradičním staročeským rozmyslem naznačeny: i kardinál Schönborn své zprvu odmítavé stanovisko natolik revidoval, že si na jaře 1890 vyžádal slyšení u panovníka (společně s F. L. Riegerem). František Josef I. poté vydal 9. července 1890 Nejvyšší rozhodnutí, aby počátkem studijního roku 1891 byla uvedena v život teologická fakulta české univerzity. „Akti-

²¹ I. zasedání sněmu Království českého, tisk LXVI č. 325. sněm/1889 z 22. února 1889; Srov. Archiv Národního muzea (ANM), fond: František Ladislav Rieger – pozůstalost, kart. 125, i. č. 1.

²² Tamtéž.

vování české bohoslovecké fakulty bylo od veškerého českého duchovenstva a českého národa přijato s velikou radostí. Hlavní zásluha o to náleží Jeho Eminenci panu kardinálu Františku de Paula Schönbornovi, který jest vlastním otcem české bohoslovecké fakulty. Jeho jméno stkví se bude vždycky zlatým písmem v dějinách české theologické fakulty a celé české univerzity. Český národ mu za to bude vždy žehnatí“.²³ Nadšené hodnocení církevního historika Františka Xavera Kryštůfka lze sice v této souvislosti brát s rezervou, v podobném tónu se ovšem tehdy ještě nesla drtivá většina českých ohlasů, samozřejmě především ohlasů staročeských.²⁴ To samozřejmě neznamená, že by v českém konzervativním táboře nebylo i odlišných hlasů. Ještě v listopadu 1889 píše z Vídně Alois Pražák F. L. Riegerovi: „Nelze pochybovati, že i ustavení zvláštního utraquistického theologického učení mělo mnoho pro sebe“. Pražák ale považoval v tomto bodě za důležitou jednotu všech českých poslanců, i když bylo zřejmé, že „positivní vyřešení“ této otázky si bude chtít připsat k dobrému především staročeská politika. Pražák viděl ve vyřešení tohoto problému i jinou souvislost – vzhledem k očekávanému jednání o punktacích (leden 1890) mohlo představovat úspěšné rozdělení fakulty respektive dokončení rozdělení univerzity pozitivní precedens: rozdělení theologické fakulty mu bylo jakýmisi „punktacemi v malém“.²⁵

Vypjaté národnostní rozpory ovšem nemohly nepoznamenat i studenty bohoslovecké fakulty a logicky se projevy i na zdánlivě neutrální půdě arcibiskupského semináře. Tak například čeští bohoslovci odmítali po roce 1882 při imatrikulaci přísahat v němčině, a proto jim bylo umožněno skládat akademický slib do rukou děkana – v latině.²⁶ V lednu 1884 jejich šestičlenná deputace požadovala u místodržitele co nejrychlejší otevření české

²³ Kryštůfek, František Xaver: Dějiny církve katolické v státech rakousko-uherských s obzvláštním zřetelem k zemím Koruny české, sv. II, Praha 1899, s. 748.

²⁴ Tak např. Národní politika uvedla 3. října 1891 v souvislosti se zahájením akademického roku na české fakultě: „Dávno pocitovaná potřeba věcná a spolu i požadavek národní došel splnění. [...] I tato fakulta česká náleží ještě k vymoženostem staročeským“. Netrvalo ovšem dlouho a v r. 1897 byla již instalace českého rektora z řad theologické fakulty (prof. Eugen Kadeřávek) provázena studentskými protesty, jak je např. zaznamenal i Viktor Dyk ve svém románu Prosinec.

²⁵ ANM – f. F. L. Rieger (pozůstalost), kart. 47, dopis A. Pražáka F. L. Riegerovi z 18. 11. 1889.

²⁶ AUK – fond TF NU, spisy běžné, čj. 24/1884. Akademický senát NU i tehdejší nacionálně velmi angažovaný rektor (známý filozof a fyzik) Ernst Mach se slibem v latině zásadně nesouhlasili. Čeští bohoslovci tak nakonec svoji přítomnost při theologických imatrikulacích trvale reagovali na děkana TF. Neobešlo se to ovšem bez opakované ingerence místodržitele Krause... Srov. též Čihák, Josef: Theologus čili studium katolické teologie I, Praha 1927, s. 32.

teologické fakulty. Jejich němečtí kolegové s nimi v této vzrušené atmosféře odmítali sdílet dormitář i společný stůl, v dopise kardinálu Schwarzenbergovi z 9. prosince 1883 se dovolávali tři roky starého rozhodnutí, které je však podle nich stále porušováno. Kardinála velmi pobouřila ta pasáž dopisu, v níž zdůvodňují, proč se nechtějí zúčastňovat cvičných českých kázání, „da bei der Unkenntnis der Sprache für uns die Anwesenheit bei der Predigt wenig geistlichen Nutzen erzeugt und dies nicht der geeignete Modus zu sein scheint, die andere Sprache zu lernen.“ Poměry v semináři byly zkrátka vším možným, sotva však bratrským společenstvím modlitby a přípravy na duchovní posláním.²⁷ Tyto neutěšené poměry se rozdělením teologické fakulty v roce 1891 příliš nezměnily. Optimistická očekávání Wenzela Frinda, že po opadnutí vášní si budou studenti dobrovolně doplňovat znalosti druhého zemského jazyka a využívat též možnosti návštěvy přednášek i kolokvií na druhé teologické fakultě, se evidentně nenaplnila. Pravidlem se stala spíše separace, občasná výlety „na druhý břeh“ pak spíše neobvyklou, ba i „podezřelou“ výjimkou.²⁸ Bez zajímavosti ovšem není skutečnost, že někteří Češi na německé fakultě dostudovali (mj. i proto, že si nechtěli zvykat na nové a většinou neznámé vyučující). Tak ještě v zimním semestru 1890/91 studovalo na německé fakultě 36 českých řádných posluchačů (ze 76), ale ještě v roce 1897/98 8 Čechů z celkového počtu 42.²⁹

Jak výstižně před časem konstatoval Kurt A. Huber, z institucionálního společenství obou fakult zůstal jen společný úřad „velkého kancléře“ fakulty – arcibiskupa pražského, který uděloval (výjimečně i odnímal) pro-

²⁷ Wolfsgriber, C.: c.d., s. 758–759. Je ovšem zajímavé, že v dochovaných fakultních spisech z let 1882–1891 se tyto spory téměř neodrážejí, nikdy např. nebyly samostatným předmětem jednání na schůzích profesorského sboru.

²⁸ „Přechodnost“ mezi oběma fakultami byla největší těsně po rozdělení, na první pohled ještě spojená s těmi ročníky, které začaly studovat na nerozdělené fakultě. Čeští mimořádní posluchači na německé fakultě jednoznačně převažovali, v r. 1896 jich zde bylo zapsáno ještě sedm, 1897 třináct, 1898 šest, 1899 pět a v roce 1900 již nikdo. Opakované pobídky kardinála Schönborna ke „dvoj kolejnému“ studiu tedy vyznívaly zcela naprázdno. Čeští posluchači si na německé fakultě zapisovali kursy ze semitských jazyků, přednášky z církevních dějin a z exegeze Nového zákona, oblíbeny byly i kursy Wenzela Frinda, který ovšem v této době již na fakultě působil jen jako honorární profesor a přednášel aktuální témata jako např. Křesťanství a socialismus. Srov. Schmid-Egger, Barbara: Klerus und Politik in Böhmen um 1900, München 1974, s. 28–29.

²⁹ Vysoké, střední a odborné školy v Republice Československé ve školním roce 1921/22, Praha 1924, s. 39; Vaňáč, Martin: Posluchači české teologické fakulty pražské univerzity v letech 1891–1939 (seminární práce), Filozofická fakulta UK, Praha 1997, s. 3–9.

fesorům kanonickou misi či vysílal svého komisaře do zkušebních komisí. Studující obou fakult však povětšinou i nadále pobývali ve společném arcibiskupském semináři, jehož rektorem byl zpravidla Čech, zatímco vicerektorem Němec. Toto „společenství sdíleného prostoru“ přetrvalo, navzdory občasným problémům a napětím až do osudového roku 1938 respektive 1939. Řada drobných afér ilustruje atmosféru všeobecné podrážděnosti, některé z nich se dostaly i na stránky denního tisku (jakkoliv se mohou z dnešní perspektivy jevit jako malicherné). Tak například během adventu 1903 řešilo vedení semináře (a nakonec i arcibiskup) slovní potyčky mezi českými a německými seminaristy v improvizované „německé kuřárně“ Klementina (kudy ovšem z kuřárny české museli čeští seminaristé procházet); předmětem prvotního sporu bylo, zda pozdrav „Servus Březina!“ na adresu českého bohoslovce byl prosloven urážlivým tónem či nikoliv. Na spor se pak „nabalil“ údajně svévolný zpěv českých písní k zemským patronům po společných latinských hodinkách, který vnímali němečtí seminaristé jako svévolnou provokaci svých českých kolegů. V podstatě banální spor byl však široce medializován (Národní listy, Katolické listy, Reichspost, Bohemia). Obsáhlý komentář v Bohemii odvodil i od tohoto incidentu opětnou aktuálnost staršího požadavku českých Němců – tj. zřízení uzavřených německojazyčných diecézí v českých zemích: „Der ganze Vorfall ist ein neuer Beleg für die Berechtigung und Dringlichkeit der schon längst aufgestellten Forderung des deutschen Volkes nach Teilung der Diözesen, oder wenigstens nach Teilung des Seminars“.³⁰ Společné zůstalo po roce 1891 i kolegium doktorů teologie – archaická korporace, která již od roku 1873 nebyla ve spojení s univerzitou a neměla významnější vliv. Profesorům obou fakult byly též nadále udělovány kanonikáty v Královské kolegiální kapitule u Všech Svatých na Pražském hradě, vyhrazené tradičně pražským profesorům teologie. Vyučující a studující se ovšem pravidelně setkávali i při četných liturgických slavnostech v katedrále, při procesí Božího Těla, při intronizaci nového arcibiskupa, dalších biskupských svěceních, kněžských svěceních apod. Velmistr řádu křížovníků s červenou hvězdou Dr. Václav Horák († 1902), který byl i profesorem nerozdělené fakulty a prvním děkanem samostatné fakulty české, zavedl pro své kolegy z obou fakult pravidelnou slavnostní večeři (1x ročně); v této tradici pak pokračovali i jeho následovníci.

³⁰ Nationale Hetze gegen deutsche Theologen, Bohemia 18. 12. 1903. Srov. též Reichspost, 16. 12. 1903, Národní listy 15. 12. 1903 či Katolické listy 16. 12. 1903.

K podobným, méně formálním příležitostem, zval na Hradčany do své rezidence i pražský arcibiskup.³¹

Po roce 1918 došlo k rychlé změně v poměru počtu studujících teologie na pražské a německé teologické fakultě (v letním semestru 1920 bylo na české fakultě zapsáno jen 18 posluchačů – „bod mrazu“, který pak už nikdy v historii nebyl překonán!), stigma domnělé „bezbožnosti“ jako by přešlo po 1. světové válce na Čechy, jež v opojení tehdy dosáhli své nečekaně dalekosáhlé národní a státní emancipace. Poválečná hrozba vyloučení teologických fakult z univerzit však vedla i k určité míře spolupráce a koordinace postupu mezi nimi, i když fakulta německá se mohla – na rozdíl od marginalizované fakulty české – v rozjitřené situaci spolehnout na účinnou podporu světských fakult německé univerzity. Vnější hrozba také obě fakulty (a spolu i s nimi teologickou fakultu olomouckou) přiměla ke společné reakci v letech 1933–34, kdy v souvislosti s hospodářskou krizí vznikl návrh na přeložení obou pražských fakult do Olomouce a jejich sloučení s tamní fakultou; návrh opět předpokládal národnostní a jazykovou utrakvizaci takto vzniklé instituce. V nábožensky již stabilizovaných poměrech 1. poloviny 30. let se však česká fakulta mohla opřít i oporu vedení univerzity, zejména jejího tehdejšího rektora prof. Karla Domina.³² Kontakty mezi studujícími obou pražských fakult byly i nadále minimální, i když v některých případech se zejména posluchači z řad církevních řádů, působících v národnostně smíšeném prostředí, občas zapisovali na „jinonárodní fakultu“. Tak například ve 30. letech posílal broumovský opat Dr. Dominik Prokop německé seminaristy na českou fakultu, neboť v pastorační působnosti tamního kláštera byly i národnostně smíšené farnosti.³³

³¹ Huber, Kurt A.: Die Prager theologischen Fakultäten von 1883/1891 bis 1945, s. 40–42.

³² Denkschrift des Professorenkollegiums der Theologischen Facultät der Deutschen Universität in Prag, betreffend die Zusammenlegung der Theologischen Fakultäten der Tschechoslowakischen Republik, Prag 1933; Pamětní spis bohoslovecké fakulty Univerzity Karlovy o návrhu sjednotiti katolické bohoslovecké fakulty v jedinou utrakvistickou fakultu v Olomouci, Praha 1933. Srov. Vaňáč, Martin: Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy, s. 58–60; Domin, Karel: Můj rektorský rok, Praha 1935, s. 18–21. Úsporné návrhy, které byly formulovány především na půdě parlamentu, ovšem neměly primárně „proticírkevní“ zaměření, což lze odvodit i ze záměru zrušit z finančních důvodů i filosofickou a přírodovědeckou fakultu brněnské univerzity.

³³ Dominik Prokop ovšem v tomto ohledu představoval mezi německými řádovými představenými v ČSR spíše výjimku, která se ostatně potvrdila i ve srovnání s jeho empatickými postoji po 2. světové válce. Srov. Opasek, Anastáz: Dvanáct zastavení. Vzpomínky opata břevnovského kláštera, Praha 1992, s. 42.

Dramatické události roku 1938 v českých seminářích (zvláště v těch národnostně smíšených) byly již poměrně podrobně popsány, jejich interpretace však není zcela jednoznačná.³⁴ V krátkém sledu za sebou následovalo rozpuštění německého křesťansko-sociálního poslaneckého klubu a začlenění této dosud aktivistické strany do lůna Sudetoněmecké strany (24. března 1938), korunované výrokem jejího někdejšího předsedy, profesora německé teologické fakulty Karla Hilgenreinera o „blahoslaveném dni, v němž jsme se nejenom sloučili, ale i stali jedním tělem“.³⁵ Logicky následovalo ukončení činnosti většiny sudetoněmeckých mládežnických organizací a jejich integrace do henleinovské Volksjugend – a nakonec i vstup většiny německých studujících bohosloví do Henleinovy strany. Tehdy žilo například v pražském arcibiskupském semináři 94 německých a 88 českých bohoslovců (tedy poměr zhruba 1:1), v litoměřickém semináři 68 Němců a 32 Čechů (3:1), v ostatních pak tvořili Němci menšinu – s výjimkou specifické situace ve slezské Vidnavě, kde studovalo v roce 1938 18 Poláků, 12 Čechů a 10 Němců. „Henleinizace“ německých kandidátů kněžského úřadu však byla často vynucena pohružkami (ti, kteří nevstoupí do SdP do 1. května 1938 měli být veřejně vyhlášeni za „nepřítele lidu“), v tehdejšímu konfliktu seminaristů a jejich (převážně českých) církevních představených hrála značnou roli i archaická, od běžného života zcela separovaná a v „rakousko-uherském“ duchu vedená seminární výchova. K tomu přistoupila i mnohá nenaplněná očekávání z nového studijního řádu pro katolické teologické fakulty v ČSR (vládní nařízení č. 151 a 152/1937 Sb.), nahlas artikulovaná populárními sudetoněmeckými duchovními, pracujícími s akademickou mládeží (Eduard Winter, Paulus Sladek a další). Tato kritika byla v německém prostředí hlasitější – uměrně s menším respektem vůči konzervativním biskupům převážně české národnosti. Údajný římský centralismus byl v této optice často ztotožňován s „katolickým centralismem českým“, personifikovaným

³⁴ Huber, Kurt A.: *Das Jahr 1938 in den Priesterseminarien von Böhmen-Mähren*, AKBMS 7 (1985), s. 152–188. V königsteinském Institutu für Kirchengeschichte von Böhmen-Mähren-Schlesien je kromě toho uložena sbírka strukturovaných interview s bývalými seminaristy z 1. poloviny 80. let, kteří na toto období vzpomínají poměrně nesourodě (v Huberově studii také mohla být využita jen omezeně); obdobný pramen coby český pandám k této jedinečné orálněhistorické kolekci citelně chybí.

³⁵ *Deutsche Presse*, 27. 3. 1938 (překlad M. K.). Ještě radikálněji vyzněl např. jeho výrok, pronesený 1. května 1938 v Mariánských Lázních: „V tomto státě nyní nejde o víru a nevěru, nejde o církve a náboženství, nýbrž o to, abychom Němci byli a Němci zůstali. Nyní je třeba nésti v čele prapor Konráda Henleina“. Cit. dle *Nedělní lidové listy*, 8. 5. 1938.

kardinálem Karlem Kašparem.³⁶ Tyto heterogenní motivy jsou však v některých výpovědích současníků řazeny až příliš aditivním způsobem vedle sebe. Ačkoliv se tehdy Svätý stolec nakonec neodhodlal k publikaci chystaného Syllabu nacionálnésocialistických bludů respektive i připravované antirasis-tické encykliky, encyklika Pia XI. *Mit brennender Sorge* (14. března 1937) byla již v Sudetech dostatečně známa – a ostatně i ze Sudet tajně a maso-vě kolportována do Říše.³⁷ Při zmíněném hromadném vstupu do Sudeto-německé strany tedy nešlo o úplnou absenci „duchovního kompasu“ z katolické strany („věděli, co činí“), spíše však o oportunistus a osudové selhání tváří tvář vypjaté situaci, někdy však i otevřenou identifikaci jedno-tlivců s cíli Henleinovy politiky. Snaha Sv. Stolce a biskupů potrestat inkri-minované bohoslovce zákazem respektive odložením kněžského svěcení vyzněla nakonec naprázdno.³⁸

Noví vládcí Sudet ovšem konformní a „patriotický“ postoj řady kato-lických duchovních během krize v roce 1938 nakonec stejně příliš neoceni-li – v poměrně důkladné prověrce duchovních všech církví na územích při-

³⁶ Tamtéž, s. 155nn; Winter, Eduard: *Mein Leben im Dienst des Völkerverständnisses. Nach Tagebuchaufzeichnungen, Briefen, Dokumenten und Erinnerungen*, Bd. 1, Berlin 1981, s. 87–89, 105–112; Kudrnovský, Alois: *Nová úprava studia na katolických bohosloveckých fakultách*, Praha 1937.

³⁷ K tomu souhrnně Wolf, Hubert: *Vertagt auf unbestimmte Zeit*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 12. 4. 2003; K distribuci nacisty proskribovaných katolických spisů z ČSR do Německa viz Huber, Kurt A.: *Eduard Schlusche (1894–1945). Ein christlicher Streiter in neuerer Zeit*, München 1985, s. 39–40; Grulich, Rudolf: *Sudetendeutsche Katholiken als Opfer des Nationalsozialismus*, Brannenburg 1999, s. 56–59.

³⁸ Římská *S. Congregatio de Seminariis* vydala koncem května 1938 z pověření papeže Pia XI. písemný zákaz svěcení těch sudetoněmeckých kandidátů kněžství, kteří veřejně demonstrovali příslušnost k Henleinově straně. Odvolávala se přitom na nedávnou encykliku *Ad catholicis Sacerdotii*: „[...] officium sacerdotis non res spectat humanas ac fluxas, quantumvis aestimatione laudeque digna videntur, sed divinas easdemque aeternas“. Jeho obsah sdělila pražská nunciatura kardinálu Karlu Kašparovi, který v té době dlel na „mimořádně úspěšné“ vizitační návštěvě na Karlovarsku, telefonicky 31. 5. 1938. Kašpar se později snažil tento zákaz – ve snaze uklidnit beztak již napjatou situaci – revokovat, k čemuž mu posloužil i dopis většiny postižených bohoslovců z 9. června 1938, v němž vyjádřili lítost nad svým unáhleným chováním: „Unser unüberlegter Schritt könnte in dieser unvorhergesehenen, ungeahnten Weiterentwicklung Folgen bringen, die wir damals nie vorausgesehen, erwünscht und erwartet haben“. Později však převládlo v sudetoněmeckém katolickém prostředí přesvědčení, že sám Kašpar byl hlavním iniciátorem tohoto římského kroku; jeho pozdější snaha o smířlivé řešení nastalé situace byla označena za licoměrnou a sotva u nich našla uznání. Srov. např. Pro memoria k této otázce, sepsaná osobně Kašparem dodatečně dne 9. 4. 1939 po návratu z volby nového papeže Pia XII. Srov. Institut für Kirchengeschichte für Böhmen-Mähren-Schlesien, Königstein /Ts., soubor kopií dokumentů k r. 1938 v českých a moravských seminářích.

pojených k Říši, provedené bezprostředně po Mnichovské dohodě, zůstali v jejich hodnocení spíše skeptičtí a na loajalitu značné části z nich příliš nesázeli.³⁹ Výsledky těchto prověrek (jakkoliv musíme mít na mysli, že se jednalo o prověrky, v nichž hrály roli i osobní dojmy pověřených hodnotitelů – vždy členů SdP, denunziace, snaha jednotlivcům pomoci či jim naopak uškodit) jsou díky své komplexnosti zajímavé, neboť podobné údaje v tak velkém rozsahu nemáme pro další období k dispozici. Výsledky jsou zajímavé i jako obraz resp. odhad potenciálu loajality, jaký si ve vztahu církev – nový režim sama strana skicovala a jaký předstírala – jako věrohodný – u berlínských stranických a státních úřadů. O určitém vztahu k realitě však není třeba pochybovat:⁴⁰

Tabulka 1: Politické smýšlení duchovních v říšské župě Sudety

	Římští katolíci	Německá evangelická církev	Starokatolíci	Celkem
1. Statistické záznamy SdP (NSDAP) zachycovaly celkem	1066	62	9	1137
2. Z toho bylo				
a) Němců	a) 958	a) 62	a) 8	a) 1028
b) Čechů	b) 108	b) –	b) 1	b) 109
3. Z Němců bylo členem SdP	472	57	6	535
Z Němců v bodu 2a	49,3 %	91,9 %		
4. Z Němců – nečlenů SdP – se zapojilo do boje o německví	182	4	1	187
Z Němců v bodu 2a	19 %	6,5 %		

³⁹ Bundesarchiv Berlin (Barch), fond R 5101 (Reichskirchenministerium)/ 22209. Acta betreffend die sudetendeutschen Gebiete nach ihrer Loslösung von der Tschechoslowakei, ihre Vereinigung mit dem Reich und die Regelung der katholischen kirchlichen Verhältnisse (1938–1941).

⁴⁰ Tamtéž. Tabulka beze změny přejata z výše uvedeného fondu (pouze přeložena do češtiny). Zahrnovala však pouze 50,5 % všech duchovních v odtrženém pohraničí. Srov. též Macek, Jaroslav: Pronásledování a odpor katolické církve v letech 1938–1945, in: Kural, V. – Radvanovský, Z. (eds.): Sudety pod hákovým křížem, Ústí nad Labem 2002, s. 427–454, 428–429.

	Římští katolíci	Německá evangelická církvev	Starokatolíci	Celkem
5. Němci chovající se neutrálně	266	1	1	268
Z Němců v bodu 2a	27,8 %	1,6 %		
6. Němci ztěžující boj o němectví	37	–	–	37
Z Němců v bodu 2a	3,9 %	–	–	
7. Češi pracující proti němectví	56	–	–	56
8. Češi chovající se neutrálně	52	–	1	53

Je příznačné, že uzavření českých vysokých škol nacisty – tedy i bohosloveckých fakult – nevyvolalo u jejich (sudeto)německých kolegů žádné známky solidarity (s výjimkou některých ryze soukromých projevů). Německá fakulta tak prožila svá poslední léta v Praze v rámci do správy Říše převedené Deutsche Karls-Universität – v neustálých obavách ze zrušení, poslední léta jen s hrstkou studentů. Prožila jej v srdci města (Seno-vážné náměstí), které se od ní vzdálilo mnohem dříve, než na počátku května 1945 definitivně zanikla.⁴¹

3. *Demonstrationes catholicae*

Jednou z církevních reakcí na hluboké společenské změny 1. poloviny 19. století byla i společenská aktivizace nižšího kléru a katolických laiků. V německém prostředí se vyvinula hluboká, dosud nepřerušovaná tradice tzv. katolických dnů respektive sjezdů (Katholikentage), které je však nutno odlišovat od synod (například provinciálních či diecézních), určených pouze osobám duchovním a rozhodujících – po dodatečném schválení Sv. Stolcem – zejména o přiměřených pastoračních strategiích v daném historickém či politickém prostředí. *Katholikentage* však mají kořeny v maso-

⁴¹ Kunštát, Miroslav: Epilog dějin teologické fakulty býv. Německé univerzity v Praze (1938–1945), in: Hledíková, Z. (ed.): *Traditio et cultus. Miscellanea historica bohemia Miloslao Vlk archiepiscopo Pragensi ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata*, Praha 1993, s. 241–252.

vém hnutí katolických duchovních i laiků, které vzniklo z aktivit organizace Piusverein für Freiheit, založené v revolučním roce 1848 mohučským dómským kanovníkem P. Adamem Franzem Lenningem. Za první katolické dny v Německu tak bývá považováno generální shromáždění jednotlivých organizací Piusvereinu, které se sešlo v Mohuči v říjnu 1848; v literatuře figuruje povětšinou jako první „Allgemeiner Deutscher Katholikentag“, na němž se zúčastnili i delegáti z rakouských zemí. V prvním období se jich konalo pět na rakouském území – Linec (1850), Vídeň (1853), Linec (1856), Salcburk (1857) a Praha (1860).⁴² Právě pražské katolické dny – v soudobé české terminologii označeny za „generální schůzi katolických spolků“ (24.–27. září 1860) – byly pozoruhodné nejenom místem konání (multinacionální Praha), ale i celkovým programovým uspořádáním. Pro důstojný rámec měla i význam bezprostřední časová návaznost na pražskou provinciální synodu, kterou kardinál Schwarzenberg svolal se souhlasem Sv. Stolce na 9.–23. září 1860 a jejíž pastorální směrnice v návaznosti na diecézní synody z let 1863 a 1873 zůstaly v mnohém (pokud nebyly nahrazeny jinými normami vyšší síly) v platnosti až do začátku 21. století.⁴³ V rámci navazujícího sjezdu byly využity nejenom předpokládané církevní a veřejné prostory (Žofín, pražské kostely, náměstí), nýbrž i akademická půda pražské univerzity (malá i velká aula Karolina). Druhý a třetí den se konala následně německá a česká veřejná shromáždění. Pořadatelé si byli dobře vědomi jedinečnosti faktu, „že toto sejití se katolických jednot jest první, při kterém se ve velkých shromážděních odbývati budou řeči ve dvou jazycích. Zařízení toto zajisté vhod a vděk přijde mnohým nábožným katolíkům z Čech, Moravy atd., kteří by před slavností dědice českého, Sv. Václava, Prahu navštívice rádi podíl brali na jednáních smysl církevní oživujících“. Účastníci obou zemských kmenů tak měli podat „důkaz, jak

⁴² Riedl, Franz: Die deutschen Katholikentage zwischen 1848 und 1867 und Österreich, in: Katholischer Glaube und deutsches Volkstum in Österreich (ed. Volksdeutscher Arbeitskreis österreichischer Katholiken), Salzburg 1935, s. 160–175; Leisching, Peter: Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, in: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. 4 – Die Konfessionen, Wien 1985, s. 204–210 aj.

⁴³ Jejich výklad pak byl v návaznosti na základní kurs pastorální teologie po dlouhá desetiletí samostatným předmětem na obou pražských teologických fakultách (viz Seznamy přednášek pražské univerzity). Srov. Raban, Miloš: Sněm české katolické církve, Praha 2000 (a zde připojenou podrobnou bibliografii k problematice církevních sněmů a synod v historii i současnosti); Synoda provinciální pražská r. 1860 (Anonym, patrně však Vinařický, Karel), ČKD 1863, s. 360; Winter, Eduard: Ein internationaler Katholikentag in Prag vor 75 Jahren, Stimmen der Jugend 3/6 (1935), s. 83–86; Kryštůfek, František X.: Dějiny církve katolické ve státech rakousko-uherských, s. 247–260 a 291–292.

věrní synové sv. katolické církve, byť byli rozličných jazyků, spojeni jsou jednotou víry a lásky“.⁴⁴ Ačkoliv měl tento sjezd smíšený česko-německý charakter, elegantně byla vyjádřena i naděje, že přijedou i ostatní katoličtí Slované („[...] i přejeme z toho srdce, aby celá bývalá arcidiecéze svatého Vojtěcha na shromáždění tom měla své družné representanty. Žádáme všechny ctěné redakce Moravských a Slovenských časopisů, aby onen program a připojené přání naše svým krajanům laskavě sděliti neváhali“).⁴⁵ V programu sjezdu – v němž dominovala myšlenka věrnosti shromážděných stavů a národů ohroženému Petrovu stolci (sjezd se konal jen několik dnů po bitvě u Castelsidarda, kde papežské vojskou utrpělo drtivou porážku) – byla však věnována pozornost i národnostním otázkám. Tak například P. Dr. Jan Bílý (Předklášteří u Tišnova) ve svém referátu v české sekci varoval před „modlou národnosti“, která podle něho měla být spíše „řečištěm, kterým se dovádí do duchů bohorodá osvěta a blaživá láska“. Naopak německý referent na toto téma, P. Michaelis (Paderborn), rozeznával dle tehdejšího komentátora (jistě i s ohledem na právě ohrožený církevní stát) „národnost dvojí: skutečnou a smyšlenou. Na příklad prohlásil národnost Čechů za skutečnou, národnost Vlachů za smyšlenou“. Již tehdy byla výrazně oslovena i potřeba české pastorace pro 80.000 Slovanů ve Vídni (P. František Bystřický z Telče), v níž přítomný kardinál Schwarzenberg přislíbil přímluvu a pomoc.⁴⁶ Podobné problémy byly osloveny i v sekci německé: tisíce německých katolíků ve „velkosvětském“ Londýně byly podle tamního kněze P. Purcella-Dillona vystaveny „fatální náboženské indiferenci“.⁴⁷ Na rozloučenou byl pak účastníkům rozdáván pamětní tisk s anonymní básní, jež oslovila i potřebu spolupráce mezi Čechy a Němci:

„Na jedné roli potkaly se dva rody:
Bratra slovem vřelým bratr budě k činu,
Bohumilé v svaté lásce slavil hody.
(...)“

⁴⁴ Podobně na německé straně bylo vyjádřeno očekávání, že „Unsere dort zu haltende Versammlung wird an einem erhebenden Beispiele zeigen, wie das Christentum die Nationen vereinigen soll, und wie unsere heilige katholische Kirche, alle ihre treuen Söhne, wenn auch von verschiedenen Zungen, durch die Einheit des Glaubens und der Liebe auf der ganzen Erde verbindet“. Cit. dle Kissling, Johannes B.: Geschichte der deutschen Katholikentage, Bd. 1, Münster 1920, s. 378.

⁴⁵ Časopis katolického duchovenstva (= ČKD), 1860, s. 392.

⁴⁶ Tamtéž, s. 391–392, 476–492.

⁴⁷ Kissling, Johannes B.: Geschichte der deutschen Katholikentage, s. 379.

Naděje a touhy, co nám s nebe kynú,
Ozvaly se z hrudi jedné matky synů.
Rýn i Dunaj, Morava i Visla jará –
German, Slovan o své lásce k Církví svědčil,
A čím srdce plane a čím duše hárá,
Bratr bratru s důvěrou se vděčil“.⁴⁸

Zdá se, že bezprostřední očekávání hlavního hostitele – kardinála Bedřicha Schwarzenberga – se částečně naplnila, především ohledně mimořádných finančních sbírek ve prospěch ohroženého papeže. Účast však mohla být podle něho lepší, i když z dopravních důvodů nemohla dorazit řada pozvaných hostů z Německa. Kardinál si v jednom ze svých projevů přál, aby se sjezdu zúčastnili všichni Pražané, všichni obyvatelé Čech. „Ob dieselben čechisch oder deutsch sprechen, der Geist der katholischen Kirche einige alle Nazionen; an der Brust der Kirche seien alle gleich“.⁴⁹ Dlouhodobá očekávání se však dala naplnit jen stěží. Praktický význam pražského katolického sjezdu však byl v následném založení některých důležitých katolických spolků – českého Dědictví sv. Prokopa (původně sv. Vojtěcha) a německého Bonifatiusvereinu, samozřejmě i Bratrstva Michaela Archanđela, jež v pozdějších letech organizovalo výběr tzv. Svatopetrského halěře pro potřeby papežské kurie. Převážně německé *Katholikentage* se ovšem po pražské premiéře v národnostně smíšeném prostředí již nikdy neopakovaly. V roce 1877 se německé a rakouské katolické dny organizačně i tématicky zcela oddělily. Jejich další osud názorně ukazuje, že základní cíl těchto masových akcí – tj. mobilizaci širokých katolických kruhů proti odcizení od církve a náboženství (dobově však chápaných jako „jed liberalismu, ateismu a svobodného zednářství“) – nebylo možné uskutečnit na celorakouské a multinacionální základně současně. Šest tzv. všeobecných rakouských *Katholikentage* se konalo v letech 1877–1905 ve výlučně němčině, teprve po roce 1907 byly připuštěny i jazyky dalších národů monarchie. Plánovaných 7. celorakouských katolických dnů se však Češi a Slovinci nakonec odmítli zúčastnit kvůli protislovanské a německonacionální rétorice vídeňských křesťanských sociálů (uskutečnily se až v roce 1910 v Innsbrucku). Ve stále se přirostující nacionálně-konfrontační atmosféře nakonec jejich organizační výbor v roce 1912 na další katolické dny rezig-

⁴⁸ ČKD, 1860, s. 491.

⁴⁹ Tamtéž, s. 646.

noval a doporučil jejich konání na zemské respektive národní úrovni. Ty ovšem měly v českých zemích již zavedenou tradici: od roku 1887 se z iniciativy P. Ambrose Opitze konaly tzv. severočeské katolické dny (pro katolíky německého jazyka), které byly po roce 1904 rozšířeny na celé německy mluvící pohraničí. České katolické dny (tj. pro Čechy a Moravu a v českém jazyce) se konaly pravidelně od roku 1894 a zejména poslední z nich – Hradec Králové (1909), Olomouc (1909) a Kolín (1913) – překvapily moderností zvolených ústředních témat.⁵⁰

Po dramatických peripetiích prvních let existence Československa přinesla postupná konsolidace církevněpolitických a náboženských poměrů nejenom uzavření modu vivendi mezi novým státem a Sv. Stolcem (1928)⁵¹ či velkolepé oficiální festivity (s participací státu) na počest Svatováclavského milénia (1929), nýbrž i – i s ohledem na prudce se zhoršující mezinárodní situaci – iniciativy církve, které stát chápal jako sofistikovanou podporu svého mezinárodního postavení i vnitřní stability ČSR (zejména s ohledem na problematickou německou menšinu). Mezi ně lze zařadit i Celostátní katolický sjezd, který se uskutečnil 28.–30. června 1935 z iniciativy československých biskupů (byť na samém počátku zřejmě stála iniciativa předsedy ČSL Msgre Jana Šrámka). V jistém smyslu navázal na tradice binacionálního katolického sjezdu z roku 1860 (této souvislosti si všiml např. Eduard Winter v článku pro *Stimmen der Jugend*), jeho poselství však spočívalo hned v několika rovinách najednou: 1. demonstrovat konsolidované postavení katolické církve v rámci ČSR, 2. zdůraznit vyrovnané, ne-li přátelské vztahy mezi státem a církví, respektive mezi ČSR a Svatým Stolicem, 3. vysláním papežského legáta – pařížského arcibiskupa Jeana Verdiera i naznačit vatikánské porozumění pro úzké československo-francouzské spojení, 4. přispět k lepšímu porozumění a posílit loajalitu menšin vůči ČSR (po parlamentních volbách s nečekaným úspěchem Henleinovy strany, které se konaly krátce před sjezdem, však byl tento záměr značně zpochybněn), 5. zlepšit vztahy s oběma katolickými sousedními státy – Rakouskem a Polskem (i díky osobní přítomnosti kardinálů Innit-

⁵⁰ Rziha, Karl: *Geschichte der nordböhmisches Katholikentage*, in: *Festschrift zum Sechsten Allgemeinen österreichischen Katholikentag (16.–19. November 1907)*, Wien 1907, s. 7–13; Leisching, Peter: *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, s. 207–209; Kadlec, Jaroslav: *Přehled církevních dějin českých*, sv. 2 (skriptum CMBF v Litoměřicích), Praha 1977, s. 124–127.

⁵¹ Dejmek, Jindřich: *Československo-vatikánská jednání o modus vivendi 1927–1928*, ČČH 92, 1994, s. 268–285; František KOP, *Modus vivendi*, Praha 1937; Halas, František X.: *Fenomén Vatikán*, Brno 2004, s. 554–561 aj.

zera a Hlonda), 6. vyslat i vstřícný signál na Slovensko, a to i vzhledem k uvažované kandidatuře Edvarda Beneše na úřad prezidenta republiky. V Berlíně si poselství z pražského katolického sjezdu (a jeho celkové scenario) vyložili po svém: čestné místo kardinála Innitzera, ostatně rodáka z krušnohorských Vejprt, v programu pražského sjezdu chápali nacisté – a s nimi spojené kruhy v ČSR – jako snahu politické Prahy a Vídně dostat sudetoněmecký katolicismus více pod kuratelou rakouské církve a sudetoněmecké hnutí pod silnější vliv Rakouska vůbec. I když se rozhodně nejednalo o promyšlenou a rozpracovanou strategii, i její náznaky se staly trnem v oku a předmětem preventivních propagandistických útoků.⁵² Völkischer Beobachter dokonce svým čtenářům sugeroval rafinovanou snahu o vytvoření „vatikánsko-francouzské-československé fronty“, projevující se nejenom „otevřenou podporou“ Sv. Stolce tzv. Východnímu paktu, nýbrž prý i dlouhodobým trendem katolické církve nečinit rozdíly mezi národním socialismem a bolševismem; za cenu příliš vysokou si tak Vatikán chtěl údajně otevřít cestu od modu vivendi k plnohodnotnému konkordátu s ČSR. Nacistický list v závěru svého komentáře tuší další projev mezinárodního spiknutí, což dokládá i blahopřejným dopisem pražského vrchního rabína Dr. Deutsche organizátorům pražského sjezdu.⁵³ Při vyhodnocení mediálního ohlasu celé akce (podrobné a „pozitivní“ zpravodajství přinesla většina rakouských, francouzských, nizozemských, ale

⁵² Tak např. Völkischer Beobachter z 14. 7. 1935 vložil v souvislosti se zpravodajstvím o Celostátním sjezdu katolíků v Praze v r. 1935 do úst kardinála Innitzera výrok (zprostředkovaný „informovanými vídeňskými kruhy“): „[...] wäre es vom katholischen und auch vom tschechoslowakischen Standpunkt ratsamer, den Versuch zu unternehmen, die sudetendeutsche Bevölkerung der C.S.R. unter Aufsicht des österreichischen Katholizismus zu stellen. [...] Die katholische Kirche müsse zwar ihre scharfe Kampfstellung gegenüber dem Nationalsozialismus bewahren, sie dürfe doch keineswegs den Fehler begehen, einen Kampf gegen Deutschland und das deutsche Volk zu führen. Unter den Katholiken Österreichs und insbesondere unter den Sudetendeutschen bleibe die „natürliche Empfindung“ nach wie vor bestehen, dass das deutsche Volk eine Einheit darstelle. [...] Es wäre aber ein großer Fehler, dem Katholizismus die Aufgabe zu stellen, grundsätzlich gegen eine Bewegung Stellung zu nehmen, die außerhalb der Grenzen des Deutschen Reiches für einen Zusammenschluss aller deutschen Stämme eintrete“. – Srov. též Barch (= Bundesarchiv Berlin), R 4902 – DAW, Archivsign. 10875, Pressemappe Regierung-Vatikan.

⁵³ Tamtéž. Ve zpravodajství a komentářích stranického listu Völkischer Beobachter se ostatně během roku 1935 opakovaně objevuje konstrukt o neblahém spojení Prahy s německým politickým katolicismem, s emigranty z Německa, ba i katolické církve a (sudeto)německých komunistů. To dokládá např. komentář z 1. 11. 1935, poukazující na tisk německých komunistických brožur v tiskárně Union, spojené s duchovní správou poutního kostela v Mariánských Radčicích na Mostecku.

i italských listů) zaujme ale věcný tón pražského zpravodaje agentury DNB (a listů přejímajících její zpravodajství) a také například dlouhodobě „nejserióznějšího“ německého deníku v období nacismu Frankfurter Zeitung.⁵⁴

Z pohledu církve byl ovšem pražský katolický sjezd (někdy označovaný i jako „eucharistický“) spojován i s řadou dalších nenaplněných očekávání. Jakkoliv totiž tento sjezd byl efektní *demonstratio catholica* (v němž spolupůsobila mediálně účinná „choreografie“ liturgických slavností, rozhlasové přenosy, mezinárodní ohlas, slavnostní osvětlení sjezdových prostranství, samozřejmě i vydání buly papeže Pia XI. spojené se zvláštním breve o udělení odpustků pro účastníky sjezdu atd.), nepředstavoval však nějakou zvláštní mobilizaci nepraktikujících, politicky či spolkově neorganizovaných, tzv. matrikových katolíků. To si uvědomovali, zdá se, především účastníci ze sudetoněmeckých řad. Navíc – podobně jako v r. 1860 – neexistovala mezi jednotlivými národními sekcemi sjezdu žádná horizontální komunikace, vše se omezilo na návštěvy či pozdravné adresy nejvyšších církevních hodnostářů. Společné akce měly spíše formální, triumfalistický a někdy i vynuceně „lojalistický“ ráz. Se zde používanou (převažující) latinou kontrastovala moderně pojatá „Bet-Sing-Messe“ v pražské Stromovce, celebrowaná vídeňským arcibiskupem kardinálem T. Innitzerem. Některá vystoupení sudetoněmeckých katolíků (zejména mládeže ve stejnokrojích) splynula v očích české veřejnosti se stereotypem Hitlerových „hnědých košil“, dalších malých nedorozumění bylo více. Jednalo se však o poslední společné veřejné „vystoupení“ českých a sudetoněmeckých katolíků. Jako takové si pak po letech zajistilo místo v řadě memoárů a drobnějších studií na německé straně.⁵⁵ Rekonstrukci soudobé české katolické percepce této pozoruhodné události přináší nejnověji kniha Jaroslava Šebka o „politickém prostředí“ sudetoněmeckého katolicismu (2005).⁵⁶

⁵⁴ Zvláště podrobně např. Frankfurter Zeitung z 29. 6. 1935.

⁵⁵ Např. Bendel, Rainer: Aufbruch aus dem Glauben? Katholische Heimatvertriebene in den gesellschaftlichen Transformationen der Nachkriegsjahre 1945–1965, Leipzig 2003, s. 220–224; Nittner, Ernst: Gesamtstaatlicher Katholikentag Prag 1935. Ein fast unbeachtetes Jubiläum, Bohemia 26 (1985), s. 331–346; týž: Ein spätes Signal guten Willens: Der Gesamtstaatliche Katholikentag in Prag 1935. In: Klötzl, W. (red.): Begegnung und Entfremdung im Spannungsfeld von Volk und Glaube Beiträge – Kleine Reihe des Institutum Bohemicum, Bd. 9, München 1988, s. 29–56; Winter, Eduard: Mein Leben im Dienst des Völkerverständnisses, s. 79–82.

⁵⁶ Šebek, Jaroslav: Mezi křížem a národem, Praha 2005.

4. Katolický modernismus a místní církve

V souvislosti se základním tématem tohoto příspěvku je užitečné se zamyslet i nad způsobem, jakým probíhala v prostředí české a (sudeto)německé církve respektive i v dalších středoevropských místních církvích recepce tzv. modernismu – v našem kontextu heterogenního teologického proudu, který byl v atmosféře difirencujících se „národních katolicismů“ odlišně recipován co do intenzity a míry. Pořadí dobových problémů a priorit v jednotlivých místních církvích (národnostní otázka, sociální otázka, výzvy sekularizace) ovlivnily rozdílnou recepci modernistických podnětů, chápaných například ve specifické české perspektivě do značné míry i jako import německé teologie.⁵⁷ Přitom je příznačné, že v českém prostředí mluvíme spíše o „katolické moderně“, spjaté v prvotních asociacích především s jejími literárními aktivitami (P. Sigismund Bouška OSB, Karel Dostál-Lutinov a mnozí další), i když tyto se shodou okolností (nikoliv jen náhodných) protly s evropským reformně teologickým a reformně církevním proudem tzv. katolického modernismu.⁵⁸ Papež Pius X. tak v roce 1907 značně nediferencovaně označil velmi různorodý teologický proud v katolické církvi (Alfred Loisy, Georges Tyrell, Ernesto Buonaiuti, Romolo Murri, v Německu především Herman Schell, Albert Ehrhard, Franz Xaver Kraus, Josef Müller a další), který usiloval o sblížení katolické teologie a moderního myšlení, a to i na základě nekatolické biblické kritiky a teorií o vývoji dogmatu. Skupina reformních duchovních (Josef Svozil, Jan Šrámek, Emil Dlouhý-Pokorný, František Světlík aj.), kterým šlo méně o záležitosti kulturní či literární, ale především o modernizaci katolické církve v duchu sblížení tradičních duchovních hodnot s moderním způsobem života (což bylo dáno i skutečností, že většina přívrženců Katolické moderny pocházela z řad nižšího kléru), ovlivnili postupnou transformaci spíše literárně uměleckého hnutí v hnutí církevně reformní. Návrhy modernistů, postupně

⁵⁷ I mnohem později – např. po 2. vatikánském koncilu – bude nezbytná recepce a „import“ německé katolické teologie v českém prostředí přijímána nejednoznačně, v konzervativních resp. tradicionalistických kruzích převládne často tendence považovat německou katolickou teologii (a německé teologické fakulty) za „modernistické“ a nedostatečně loajální vůči Sv. Stolci.

⁵⁸ Podle Martina C. Putny termín „katolická moderna“ u nás ponejprv razila (se známkami zjevných sympatií) revue Naše doba vydávaná T. G. Masarykem. Srov. (anonym): Katolická „moderna“ proti klerikalismu Vlasti a Čecha, Almanach katolických básníků a nová katolická revue, Naše doba 2 (1895), s. 844–845. Srov. Putna, Martin C.: Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848–1918, Praha 1998, s. 273.

stále více a častěji ze strany jejich církevních nadřízených šikanovaných, zahrnovaly mimo jiné reformy bohosloveckých studií, kongruu, povolení vedlejších zaměstnání kněží, úpravy patronátních vztahů a pojetí církevní autority. Teoreticky byly ovlivněny – a to raději nikoliv explicitně – myšlenkami některých německých modernistických teologů (především již zmíněných Hermana Schella, Franze Xavera Krause či Alberta M. Ehrharda), jejichž u nás poměrně hojně recenzovaná a posléze i opatrně recipovaná díla byla později církevní autoritou zakázána.⁵⁹

Otázce recepcce modernistického myšlení u nás byla až donedávna věnována minimální pozornost, novější studie Zdeňka Kučery, Jiřího Vogela, Daniela Totha, Martina C. Putny, Pavla Marka a dalších (pro německé katolické prostředí v českých zemích pak četné příspěvky Kurta A. Hubera) však hrubá schémata značně korigovaly – především základní tezi, že modernismus měl v českém a moravském prostředí pouze literárně-uměleckou, případně jen opatrnou „reformně-církevní“ podobu, směřující jen k demokratizaci či synodalizaci katolické církve. V roce 1897 přinesl časopis *Nový život* první zevrubný referát o knihách Hermana Schella, o dva roky později se na jiném místě Karel Dostál-Lutinov k Schellovi a k celoevropskému modernistickému hnutí výslovně přihlásil. V tzv. druhé fázi *Nového života* (po roce 1899) nacházíme na jeho stránkách nejenom překlady a recenze z Schellova díla, nýbrž i práce Josefa Müllera a amerického „amerikanistického“ biskupa J. L. Spaldinga. Martin C. Putna zároveň

⁵⁹ Weiss, Otto: *Der Modernismus in Deutschland*, Regensburg 1995; týž: *Der katholische Modernismus. Begriff – Selbstverständnis – Ausprägungen – Weiterwirken*, in: *Antimodernismus und Modernismus in der katholischen Kirche. Beiträge zum theologiegeschichtlichen Vorfeld des II. Vatikanums*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1998, s. 108–112; Weitlauf, Manfred: *Modernismus als Forschungsproblem*. Zeitschrift für Kirchengeschichte (ZfKG) 93 (1982), s. 312–314; týž: *Kirche zwischen Aufbruch und Verweigerung*, Stuttgart – Berlin – Köln 2001, s. 498–544; týž (ed.), *Kirche im 19. Jahrhundert (= Themen der Katholischen Akademie in Bayern)*, Regensburg 1998; Weinzierl, Erika (ed.): *Der Modernismus*, Graz – Wien – Köln 1974; Schroeder, Oskar: *Aufbruch und Missverständnis. Zur Geschichte der Reformkatholischen Bewegung*, Graz – Wien – Köln 1969; Rübel, Johannes: *Geschichte des katholischen Modernismus*, Tübingen 1909 a mn.j. K českému modernismu (moderně) viz zejm. Kučera, Zdeněk – Lášek, Jan B.: *Modernismus – historie nebo výzva? Studie ke genezi českého katolického modernismu*, Brno 2002; Kučera, Zdeněk: *Hoře a milost. Ke kořenům teologie radikálního modernismu*, Brno 2001; Kadeřávek, V. – Trtík, Zdeněk: *Život a víra ThDr. Karla Farského*, Praha 1982; Marek, Pavel: *Český katolicismus 1890–1914. Kapitoly z dějin českého katolického tábora na přelomu 19.–20. století*, Olomouc-Rosice u Brna 2003, s. 279–484; Putna, Martin C.: *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848–1918*, Praha 1998, s. 261–354, 515–521; Vogel, Jiří: *Herman Schell, apologeta a dogmatik. Dílo katolického modernisty a jeho vliv na církev československou husitskou*, Brno 2001 aj.

doložil opatrnost českých modernistů před příliš provokujícími jmény jako Alfred Loisy, Maurice Blondel či George Tyrell a své závěry formuloval zjednodušující, byť výstižnou tezí, že čeští modernisté chtěli reformovat církev – a nikoliv měnit katolické náboženství.⁶⁰ Tato teze platí ovšem pouze kondicionálně, pro mainstream naší katolické moderny – nikoliv pro tzv. rozvojisty (kněžskou skupinu nazvanou podle v roce 1902 církevními autoritami zakázaného časopisu Rozvoj) či pro protagonisty dalšího nového kněžského periodika – Bílého praporu, věnovaného již téměř výhradně problematice církve (vychází v letech 1902–1906). Zde se již volá po „svobodě pro Loisyho“, v roce 1905 pak na jeho stránkách najdeme i překlad částí z knihy „nejradikálnějšího“ z německých modernistů Otto Sickenbergera.⁶¹

Ovšem ani centrální a „nejoficiálnější“ katolické odborné periodikum – Časopis katolického duchovenstva (ČKD) – modernistické teologické podněty zcela neignorovalo, přinášelo příslušné recenze (A. Ehrhard, H. Schell) a o celém sporu respektive jeho potlačení po nástupu Pia X. na papežský trůn informovalo poměrně střízlivě. Ocenit lze i informativní hodnotu početných statí Jana Olivy o německých teologických diskusích (a to i protestantských), byť občas dobově apologeticky přikořeněných. Ostatně právě na stránkách ČKD vyšly například v roce 1904 i rané statě o vztazích vědy a víry (na základě rozboru prací Herberta Spencera) z pera Karla Statečného, jednoho z pozdějších „nejradikálnějších“ českých modernistů, profesora poválečné Husovy čs. evangelické fakulty bohoslovecké (nominovaného za nově vzniklou Církev československou) či Josefa Tumpacha, který ve své recenzi spisu H. Vaughama *The Young Priest* (1904) požaduje otevření se teologických fakult směrem k veřejnosti, zavedení fakultních přednáškových extenzí a dalších novinek, neboť prý „nám katolíkům není třeba vědy se báti“. ⁶² Takový názor byl i víceméně otevřenou polemikou s později univerzálně prosazeným návrhem zákazu alumnům světským i řeholním bez důvodu či církevní licence navštěvovat výuku na světských fakultách univerzit.⁶³ Na kvas v německojazyčném bohosloveckém pro-

⁶⁰ Putna, Martin C.: c.d., s. 288–291.

⁶¹ Tamtéž, s. 292–296.

⁶² Statečný, Karel: Spencerovo „Nepoznatelné“, Časopis katolického duchovenstva 45 (1904), s. 32–36; Tumpach, Josef: Tamtéž, s. 37–38.

⁶³ Tento zákaz vydal ještě papež Lev XIII. v r. 1896 pro italské území; papež Pius X. pak zákaz rozšířil dle dekretu Sacrorum Antistitum na celý svět a byl potvrzen i Kodexem církevního práva z r. 1917. Srov. Pejška, J.: Církevní právo se zřetelem k partikulárnímu právu československému I., Praha – Obořiště 1932, s. 157.

středí pak ČKD upozorňoval i v drobných notickách – s nenápadným potěšením například v roce 1900 zaregistroval, že přednášky modernisty A. Ehrharda jsou na vídeňské teologické fakultě u posluchačů ty nejoblíbenější...⁶⁴ Modernismu byla postupně věnována stále větší pozornost i v prvním českém katolickém literárněkritickém časopisu Hlídky literární (zal. 1884), a to i v četných informativních referátech jejího zakladatele P. J. Vychodila; ta se od počátku 20. století však věnovala spíše „stravitelnější“ verzi modernismu v duchu historickokritických impulsů tzv. tübingské školy (příspěvky z oboru biblistiky, komparativní religionistiky a psychologie náboženství).⁶⁵

Podněty modernistické teologie působily mnohem bezprostředněji mezi německojazyčným katolickým klérem habsburské monarchie. Ostatně klíčové dílo německého modernismu – „Katholicismus a 20. století ve světle církevního vývoje nové doby“ od Adolfa Ehrharda – spatřilo světa právě v době jeho vídeňského působení.⁶⁶ Na německé teologické fakultě v Praze sice nikdo z neznámějších modernistů nepůsobil, avšak zdejší prostředí bylo těmto podnětům bezpochyby otevřenější než teologická fakulta česká (k rozdělení dosud jednotné teologické fakulty došlo až v roce 1891). Dokazuje to i skutečnost, že když po pensionování profesora církevních dějin Josefa Schindlera v 1904 fakulta uvažovala o jeho nástupci, rozhodovala nakonec mezi dvěma výraznými modernisty – Josefem Grevingem a Hugo Kochem – a modernismem rovněž silně ovlivněným historikem a dogmatickým teologem Augustem Naeglem. Tübingský modernista Hugo Koch (1869–1940) byl dokonce navržen „primo loco“ – jeho jmenování však mj. zabránil lehce denunciační dopis rottenburského biskupa von Keplera kardinálovi L. Skrbenskému. I Josef Greving byl vehementně prosazován samotným A. Ehrhardem a pražským světícím biskupem Wenzelem Frindem – mužem, o jehož sympatiích k modernismu nemohlo být pochyb.⁶⁷ Výsledné jmenování Augusta Naegleho bylo jistě

⁶⁴ ČKD 41 (1900), s. 67–73; tamtéž 44 (1903), s. 644–648.

⁶⁵ Putna, Martin C.: c.d., s. 245–258.

⁶⁶ Ehrhard, Albert: *Der Katholizismus und das zwanzigste Jahrhundert im Lichte der kirchlichen Entwicklung der Neuzeit*, Stuttgart – Wien 1902. K životu a dílu A. Ehrharda viz souhrnně Dempf, Alois: *Albert Ehrhard. Der Mann und sein Werk in der Geistesgeschichte um die Jahrhundertswende*, Colmar 1941; Dachs, Herbert: *Albert Ehrhard – Vermittler oder Verräter?*. In: Weinzierl, E. (ed.): *Der Modernismus*, Graz – Wien – Köln 1974, s. 213–233.

⁶⁷ Na katolické teologické fakultě univerzity v Münsteru t.č. připravuje Klapczynski, Gregor doktorskou disertaci o Hugo Kochovi (1869–1940); srov. též Jedin, Hubert: *Joseph Greving (1868–1919)*, Münster 1954, s. 23.

kompromisem, avšak i od něho – kdysi Schellova žáka a Ehrhardova chráněnce – se očekávaly v Čechách nové podněty i v oboru, ve kterém proslul předtím nejvíce, tj. dogmatické teologii. Ve vypjaté atmosféře pontifikátu Pia X. se však Naegle věnoval spíše své nominální katedře církevních dějin, a na ní – ovšem nepřilíši zdařile – z hlediska církevního magisteria „bezpečnější“ tématům: českým církevním dějinám a stále více i národoveckému politickému zápasu českých Němců. „Modernistické ovládnutí“ pražské německé teologie se tak po jeho příchodu rozhodně nekonalo.⁶⁸

Smrtný úder jakýmkoliv domácím reformním diskusím pak načas přineslo razantní odsouzení modernismu dekretem papeže Pia X. *Lamentabili sane exitu* a krátce nato následující encyklikou *Pascendi dominici gregis* (obojí 1907).⁶⁹ Vnitřní návaznost církevního rozkolu let 1919–1920 na předchozí snahy českých modernistů je však zřetelná, mnozí modernističtí kněží se stali jeho aktéry a řada z nich se svého kněžství vzdala. V poválečném tzv. přestupovém hnutí a především v hledání teologického profilu nově vzniklé Církve československé (1920) znovu pozoruhodně ožily základní ideje katolického modernismu z přelomu století a nejen to: celé části slavné Schellovy „Katolické dogmatiky“ figurují mnohdy i v doslovném překladu (aniž by byly citovány) v dílech Aloise Spisara, Karla Statečného či prvního patriarchy ČČS Karla Farského.⁷⁰

S problematikou katolického modernismu v českých zemích souvisí i otázka (oslabené) modernistické recepce v dalších katolických zemích střední a východní Evropy. Polská katolická církev představovala zvláště viditelné a hluboké pouto mezi Poláky v Rusku, Německu a Rakousku, tedy v „Království“, pruském záboru a v Haliči. Její národně-obranný charakter se přirozeně doplňoval o apologetický, Římu a novoscholastice zcela oddaný rozměr teologický. Populární i odborný katolický tisk byl především pastoračně zaměřený, na vysoké úrovni vedený jezuitský *Przegląd Powszechny* (založen 1883) hleděl na modernistickou teologii (především v recenzní části) s obranářskou nedůvěrou. A tak se termín „modernismus“ stal v pol-

⁶⁸ Huber, Kurt A.: August Naegle (1869–1932). Ein Leben zwischen Wissenschaft und Nationalitätenpolitik, *AKBMS* 8 (1987), s. 10–17.

⁶⁹ K oběma dokumentům srov. zejm. Trippen, Norbert: *Theologie und Lehramt im Konflikt. Die kirchlichen Massnahmen gegen den Modernismus im Jahre 1907 und ihre Auswirkungen in Deutschland*, Freiburg/Br. – Basel – Wien 1977, s. 17–45.

⁷⁰ Vogel, Jiří: Myšlení reformního katolicismu Hermana Schella v díle Aloise Spisara, in: Kučera, Zdeněk – Lášek, Jan B. (eds.): *Modernismus – historie nebo výzva. Studie ke genezi českého katolického modernismu*, Brno 2002, s. 198–225.

ském kontextu pojmem spíše kulturněhistorickým, spjatým především s kritickou uměleckou generací tzv. Mladého Polska. Rovněž církev v Uhrách, především však katolicismus maďarský, nebyla vhodnou půdou pro modernistickou setbu: splynutí státního národa, oltáře a feudálně-aristokratických mocenských elit umožňovalo jen malé stavovské sebeuvědomění „prostého“ kléru. V modernismu obsažená pluralizace a individualizace (zejména ve vztahu k církevní autoritě) vedla sice např. v českém případě k určité synergii s národně emancipačním programem, ba někdy i s nacionalismem, v maďarském případě však svůj potenciál nerozvinula. Maďarská „katolická renesance“ po roce 1900 byla spíše omezenou, aristokratickou hierarchií řízenou reformou shora (s cílem aktivizovat katolické laiky ve smyslu větší kooperace s biskupy), představě modernismu – tedy sepětí reformem věroučného podání s demokratizací a větší otevřeností církve – odpovídal snad jen biskup, teolog a univerzitní kazatel Ottokar Prohászka (části jeho rozporuplného, i do cizích jazyků překládaného díla byly v roce 1911 Římem zařazeny na Index librorum prohibitorum); řada maďarských demokratů však viděla i v něm jen proroka inovovaného, tedy o to nebezpečnějšího klerikalismu: „Cožpak neráčíte vidět, že Ehrhardové a Prohászkové jsou jen [...] inteligentnější duchové stále stejné *ecclesia militans*?“ (Endre Ady, 1903).⁷¹

U slovenského katolického kléru se v té době jeho vzdor (či případná „kapacita vzdoru“) projevoval především v péči o národní jazyk a v jeho – nikoliv věroučném – odporu proti katolické hierarchii, plně se podílející na bezohledné maďarizační politice. Osobní kontakty jistě umožňovaly podrobnější vhled do problematiky české a moravské církve – vzpomeňme na působení Čecha P. Aloise Kolíska v Bratislavě, na jeho spojení s Vychodilovou Hlídou a na jeho přátelství s ružomerským kněžským rebalem P. Andrejem Hlinkou.⁷² Rovněž z kněžských příspěvků prvních dvou roč-

⁷¹ Csáky, Moritz: Die römisch-katholische Kirche in Ungarn. In: Wandruszka, A. – Urbanič, P. (eds.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. IV (Die Konfessionen), Wien 1985, s. 320–331. Citát z článku Endre Adyho přeložil M. K.

⁷² Známa Hlinkova kauza (spor s spišským biskupem Msgre Alexandrem Párwym) však byla vyvolána výhradně jeho národněpolitickými aktivitami a nelze v ní zaznamenat kritiku jeho náboženských resp. teologických názorů. Relace vídeňského nuncia Granita Pignatelli di Belmonte z 1. listopadu 1907 příslušné vatikánské kongregaci spíše líčí Hlinku jako šovinistu, „který má všechny vlastnosti fanatického agitátora“. Později ovšem nuncius svůj názor na Hlinku revidoval, což vedlo ke zrušení jeho suspense papežem Piem X. ještě v r. 1909. Srov. Bagin, Anton: Spor kníza Andreja Hlinku s biskupom Mons. Alexandrom Párwym,; in: Bielik, František – Borovský, Štefan (eds.), Andrej Hlinka a jeho miesto v slovenských dejinách, Bratislava 1991, s. 26–41.

níků časopisu Hlas (1898–1899, později zcela vymizely) z pera P. Jána Kempného, P. Jozefa Budaje (Budaye) a P. Ferdinanda Jurigy lze vytušit novou postoj k roli církve ve společnosti a v národě, otevřený i spolupráci s nekatolíky a bezvěrci. O „národních modernismech“ (polském, maďarském, slovenském či chorvatském) však hovořit nelze. O modernismu českém to platí podmíněně – bez výhrad a zcela v oblasti kulturní a společenské, existuje i v oblasti teologické: nová „národní“ církev československá se po 1. světové válce stala církví radikálního českého katolického modernismu, která jen dodatečně – a spíše v duchu českého kněžského obrozenství – hledala své ideové zdroje též v starší české reformaci husitské a bratrské, ba vytýčila si za neskromný cíl „dokončit reformaci českou [...]“. Jediným výraznějším recepčním prostředím modernistických impulsů tak zůstal – vedle katolicismu německého a v slabší míře i rakouského – rodící se specifický katolicismus sudetoněmecký.⁷³

5. Závěrečná poznámka

Uvedené tři *case microstudies* naznačují potřebu zařazení „církevněhistorických“ témat do širších koordinátů: jejich výzkum z hlediska tzv. náboženské kultury může představovat jejich vyjmutí z dosavadní úzce, ba exoticky vnímané rezervace. Převažují-li nyní ve výzkumu moderny opatrné přístupy k sekularizační teorii, tedy i k automatismu sekularizačních efektů modernizace – například Maxem Weberem pojmávané jako epochální a nezvratný proces (jakkoliv si s obavami kladl otázku co přijde „poté“), přinášejí s sebou i přehodnocení (vlastně zhodnocení) významu církve a náboženství pro studium tohoto období.⁷⁴

Problematika jazykové a národnostní utrakvizace dosavadních tradičních církevních institucí (církevní dignity obecně, církevněsprávní celky,

⁷³ Jedin, Hubert: Handbuch der Kirchengeschichte VI/2. Kirche der Gegenwart, Freiburg/Br. – Basel – Wien 1973, s. 437nn.

⁷⁴ Max Weber ovšem ve poslední tvůrčí fázi intenzívně promýšlel, co bude následovat po definitivním „odkouzlení“ starého náboženství (termíny jako sekularizace resp. modernizace u něho samozřejmě téměř nenacházíme, a pokud ano, tak použité v jiném smyslu). Již v lůně moderny tak předvídá „neosobní polyteismus“ jako signum nového věku: „Die alten vielen Götter, entzaubert und daher in Gestalt unpersönlicher Mächte, entsteigen ihren Gräbern, streben nach Gewalt über unser Leben und beginnen untereinander ihren ewigen Kampf“. Srov. Weber, Max: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre (Hg. von J. Winkelmann), Tübingen 1968, s. 605.

ústavy pro výchovu kněží, dómské a kolegiální kapituly, v našem případě pak specialiter bohoslovecké fakulty univerzit) naznačuje sice jejich použitelnost respektive využitelnost v rámci moderní národní společnosti, nikoliv ovšem jejich nezbytnost, například při současně formulovaném postulu pěstování národní vědy jako prestižního nacionálně konstitutivního instrumentu, a to v postosvícenském pojetí vědy 19. století. Církev postupným přijetím této nabídky vlastně přistoupila na redukovanou inkluzivitu moderních národních společností, nepřímo tedy i na jejich samovolný spád k exkluzivitě menšin (zprvu menšin národnostních, pak i menšin jinak definovaných, zejména v moderních totalitních systémech); s tím spojená úskalí si bude uvědomovat až s velkým zpožděním. Katolicismus v Rakousku se jako základní státotvorná instituce nemohl zcela identifikovat se vznikajícími národními hnutími. Národní katolicismy vzniklé na jeho půdě tak podlehnou v různé míře erozím moderny, český případ je však mírou celkového „odcírkevnění“ nejpokročilejší.

Analýza konceptu a průběhu vybraných masových katolických shromáždění – tzv. katolických dnů (Katholikentage) – v předkonjunkturním období moderních nacionálních a státních emancipací (1860) a v jejich fázi vrcholné (1935) naznačují klesající integrativní sílu a schopnost hierarchické církve mobilizovat věřící lid. Dokonalá inscenace této *demonstrationis catholicae* navozuje sice ve světě moderních médií a technických prostředků mohutný dojem, avšak nezastře národnostní a politickou fragmentalizaci shromážděného „katolického lidu“, jehož hlas zde sice zaznívá ve zpěvech či modlitbách, méně již v konkrétním dialogu, diskusích a naslouchání, tedy i v těch rovinách které se například pak v poválečném rakouském a (západoněmeckém) katolicismu uplatnily ve velké míře.

Recepce katolického modernismu ve střední Evropě naznačuje, že zatímco „velké“ katolicismy (německý, francouzský) jej přijímaly, spoluvytvářely, multiplikovaly či zavrhovaly v celé šíři a síle jeho reformního programu, ve střední Evropě byla tato recepce buď omezená (věrnost Římu a tradiční nauce měla identitotvornou, národně-obrannou sílu pro katolicismus polský, ale i litevský, slovenský, slovinský či chorvatský) či fázově rozložená respektive částečně postponovaná (katolicismus český, zprvu kulturně-literární, posléze i církevně reformní – s nejviditelnější, avšak pozdní modernistickou apostazi po roce 1918). Zvláštní případ zde představuje katolicismus maďarský, nesvázaný sice austrokatolickými pouty, avšak právě proto – v akordu katolicismu státního a národního – méně přístupný k reformám a zejména reformnímu teologickému myšlení.

Společným jmenovatelem těchto tří naskicovaných témat je bezpochyby sledování vtahu mezi deklarovaným univerzálním charakterem katolické církve (a konkrétními projevy její katolicity) a moderními partikularismy 19. a 20. století, především však nacionalismem jakožto doposud neúspěšnější sekulární integrační ideologií, rozleptávající tradiční nábožensko-církevní struktury, vazby a kulturní modely, do značné míry je nahrazující či jim úspěšně konkurující. Tato konkurence nemusela přinést zničení či pokoření, naopak: navodila různé formy a stupně hybridizace. Nadkonfesní, univerzální koncepty vyústily často v „konfesionalizované koncepty národa“, pádem železné opony dokonce oživené či dovršené. I triáda zde uvedených témat nejenom mapuje různé formy a stupně kompromisů a kohabitace odlišných táborů a prostředí, ale poukazuje na nedoceněný význam církve a náboženství v zobrazení podrobné „mentální mapy“ českých zemí i střední Evropy.

Summary

The author deals with the specific aspects of the Central European religious *culture* in the 19th and 20th century, i.e. generally with the relations of the „universal“ Roman Catholic Church to the new established modern national societies, more detailed in three *case studies* (related mostly to the Czech lands): the first one analysis the national separation and division of the traditional catholic institutions based on the national principles (not only of the Catholic theological studies at the University of Prague or of the other bishopric seminaries and higher theological schools, but also of the old historical bishoprics). In the second study is the author's interest focused to the elements of national parallelism and concurrency in the organization of the greatest catholic public assemblies, so-called *Katholikentage* (katolické dny), between 1860–1935. The third study deals with the differences in the perception and acceptance of the *Catholic Modernism* by the Czech, Sudeten German, Austrian, Hungarian and Slovak Catholics or official regional church institutions respectively.

SEZNAM LITERATURY A PRAMENŮ

1. Literatura

- Anweiler, Oskar – Fuchs, Hans-Jürgen – Dorner, Martina – Petermann, Eberhard: Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990, Bonn 1992.
- Arendt, Hannah: Besuch in Deutschland (1950). Die Nachwirkungen des Naziregimes, in: Arendt, Zur Zeit. Politische Essays, Berlin 1986, s. 43–70.
- Ash, Mitchell G.: Verordnete Umbrüche – Konstruierte Kontinuitäten: Zur Entnazifizierung von Wissenschaftlern und Wissenschaften nach 1945, Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft 43. 1995, s. 903–923.
- Bagin, A.: Spor kňaza Andreja Hlinku s biskupom Mons. Alexandrom Párwym. In: Bielik, F. – Borovský, Š. (eds.): Andrej Hlinka a jeho miesto v slovenských dejinách, Bratislava 1991, s. 26–41.
- Baginski, C.: Un aspect de la politique universitaire française en Allemagne. „L'affaire Josef Schmid“. Fribourg/Mayence 1945–1952, Allemagne d'aujourd'hui, Vol. 134, 1995, No. 6, s. 69–91.
- Baginski, Christopher: Frankreichs Universitätspolitik am Beispiel der „Affäre Josef Schmid“, Freiburg i. Br/Mainz 1945–1952, Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte 22. 1996, s. 353–371.
- Bendel, R.: Aufbruch aus dem Glauben? Katholische Heimatvertriebene in den gesellschaftlichen Transformationen der Nachkriegsjahre 1945–1965, Leipzig 2003.
- Bergsdorf, Wolfgang: Jeden Tag eine Reform. Die Impulse des Erfurter Gründungsrektors, Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte 52. 2005/10, s. 36–38.
- Bleek, Wilhelm – Mertens, Lothar: Bibliographie der geheimen DDR-Dissertationen, Bd. 1, 2, München 1994.
- Bleek, Wilhelm – Mertens, Lothar: DDR-Dissertationen. Promotionspraxis und Geheimhaltung von Doktorarbeiten im SED-Staat, Opladen 1994.
- Blehova, Beata: Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei, Wien 2006.
- Boehm, Laetitia – Müller, Rainer A. (eds.): Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Eine Universitätsgeschichte in Einzelndarstellungen, Düsseldorf – Wien 1983.

- Boff, L.: Problém lidských práv v církvi, *Teologický sborník* 3/1997, s. 44–60.
- Bolewski, A. – Pierzchała, H.: *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989.
- Boockmann, Hartmut: *Wissen und Widerstand. Geschichte der deutschen Universität*, Berlin 1999.
- Böttcher-Ilal, Tatjana: *Identitäten im Umbruch: eine empirische Untersuchung zu Voraussetzung der sozialen Integration zwischen ost- und westdeutschen Professoren an der Humboldt-Universität zu Berlin*, Berlin 1999.
- Buck-Bechler, Gertraude – Jahn, Heidrun (eds.): *Hochschulerneruerung in den neuen Bundesländern: Bilanz nach vier Jahren*, Weinheim 1994.
- Buchholz, Werner: *Die Geschichte der Universität Greifswald vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis zum 20. Jahrhundert im Kontext der allgemeinen Universitätsgeschichte. Eine Skizze*, in: Werner Buchholz, *Die Geschichte der Universität Greifswald und die deutsche Hochschullandschaft im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart 2004, s. 381–444.
- Burian, P.: *Die Teilung der Prager Universität und die österreichische Hochschulpolitik*, in: Seibt, F. (ed.): *Die Teilung der Prager Universität*, München 1984, s. 25–36.
- Connelly, J.: *Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*, Chapel Hill – London 2000.
- Csáky, M.: *Die römisch-katholische Kirche in Ungarn*. In: Wandruszka, A. – Urbanič, P. (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. IV (Die Konfessionen)*, Wien 1985, s. 320–331.
- Čedík, M. – Syllaba, T.: *Národnostní otázka a rozdělení pražské univerzity*, *Acta Universitatis Carolinae Pragensis – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (AUC-HUCP)*, 22/1, 1982, s. 15–26.
- Čihák, J.: *Theologus čili studium katolické teologie I*, Praha 1927.
- Decker-Hauff, H. (ed.): *Contubernium. Beiträge zur Geschichte Eberhard-Karls-Universität Tübingen*, Tübingen 1971.
- Defrance, C.: *L'enseignement supérieur en Zone Française d'Occupation en Allemagne. 1945–1949*, Francia, Vol. 22/3, 1995, s. 43–64.
- Defrance, C.: *La politique culturelle de la France sur la rive gauche du Rhin. 1945–1955*, Strasbourg 1994.
- Defrance, C.: *Les Alliés occidentaux et les universités allemandes. 1945–1949*, Paris 2000.
- Defrance, Corine: *Die Franzosen und die Wiedereröffnung der Universität Mainz 1945–1949*, in: Clemens, Gabriele (ed.): *Kulturpolitik im besetzten Deutschland 1945–1949*, Stuttgart 1994.
- Dejmek, J.: *Československo-vatikánská jednání o modus vivendi 1927–1928*, *Český časopis historický* 92, 1994, s. 268nn.
- Dempf, A.: *Albert Ehrhard. Der Mann und sein Werk in der Geistesgeschichte um die Jahrhundertswende*, Colmar 1941.

- Dobrowolski, A. B.: Nowa ciemnota czyli nowe niebezpieczeństwo grożące cywilizacji. Pólinteligencja i ćwierćinteligencja. Twórczość, R. 1, 1945, č.1, s. 77–80.
- Dybiec, J.: Nie tylko szablą. Nauka i kultura polska w walce o utrzymanie tożsamości narodowej 1795–1918, Kraków 2004.
- Eckert, Willehad Paul: Kleine Geschichte der Universität Köln, Köln 1961.
- Ellwein, Thomas: Die deutsche Universität vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Frankfurt (M) 1992.
- Fallon, Daniel: The German University. A Heroic Ideal in Conflict with the Modern World, Boulder 1980.
- Fassnacht, W.: Universitäten am Wendepunkt? Die Hochschulpolitik in der französischen Besatzungszone 1945–1949, Freiburg 2000.
- Faust, Anselm: Professoren für die NSDAP. Zum politischen Verhalten der Hochschullehrer 1932/33, in: Heinemann, Martin (ed.): Erziehung und Schulung im Dritten Reich, Bd. 2, Stuttgart 1980, s. 31–49.
- Feige, Hans-Uwe: Aspekte der Hochschulpolitik der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (1945–1948), Deutschlandsarchiv 25. 1992, s. 1169–1180.
- Feige, Hans-Uwe: Zur Entnazifizierung des Lehrkörpers an der Universität Leipzig, Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft 42. 1994, s. 795–808.
- Fischer, Bernd-Reiner: Bildung und Wissenschaft im Einigungsprozess, in: Jesse, Eckhard – Mitter, Armin (eds.): Die Gestaltung der deutschen Einheit. Geschichte – Politik – Gesellschaft, Bonn 1992, s. 336–364.
- Fleck, Christan: Autochtone Provinzialisierung. Universität und Wissenschaftspolitik nach dem Ende der nationalsozialistischen Herrschaft in Österreich, Österreichischer Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 7/1 (1996), s. 67–92.
- Frind, W. (= vyšlo anonymně): Eine eventuelle Teilung (Verdoppelung) der Prager theologischen Fakultät ist mit dem Prinzip und der Aufgabe der Kirche vereinbar. Zugleich als Studie über das Verhältnis der Kirche zur Nationalität, Prag – Warnsdorf 1884.
- Frind, W.: Das sprachliche und sprachlich nationale Recht in polyglotten Staaten und Ländern mit besonderer Rücksichtnahme auf Österreich und Böhmen vom sittlichen Standpunkte aus beleuchtet, Wien 1899.
- Fuchs, Hans-Werner – Reuter, Lutz R.: Bildungspolitik seit der Wende. Dokumente zum Umbau des ostdeutschen Bildungssystems (1989–1994), Opladen 1995.
- Funke, Manfred: Universität und Zeitgeist im Dritten Reich. Eine Betrachtung zum politischen Verhalten von Gelehrten, Aus Politik und Zeitgeschichte 12. 1986, s. 3–14.
- Fürstenau, Justus: Entnazifizierung. Ein Kapitel deutscher Nachkriegspolitik, Neuwied – Berlin 1969.
- Geiler, Karl – Hallstein, Walter – Radbruch, Gustav (eds.): Richtlinien für die Reform der Hochschulverfassungen in den Ländern des amerikanischen Besatzungsgebietes. Vorschläge eines Sachverständigenausschusses, Heidelberg 1948.

- Geyer, M. – Lehmann, H. (eds.): Religion und Nation – Nation und Religion. Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte (Bausteine zu einer europäischen Religionsgeschichte im Zeitalter der Säkularisierung), Göttingen 2004.
- Glaser, Hermann: Deutsche Kultur. Ein historischer Überblick von 1945 bis zur Gegenwart, Bonn 1997.
- Goll, J.: Rozdělení pražské university Karlo-Ferdinandovy roku 1882 a počátek samostatné university české, Praha 1908.
- Goller, P.: Katholisches Theologiestudium an der Universität Innsbruck vor dem Ersten Weltkrieg (1857–1914), Innsbruck – Wien 1997, s. 46–58.
- Gottwald, Herbert – Ploenus, Michael (eds.): Aufbruch – Umbruch – Neubeginn. Die Wende an der Friedrich-Schiller-Universität Jena 1988 bis 1991, Rudolstadt – Jena 2002.
- Gralak, B.: Szkolnictwo akademickie a nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej, Łódź 1984.
- Greshake, G.: Transparenz auf die Mitte hin. Systematische Überlegungen zur Glaubensidentität in kultureller Vielfalt. In: Renöckl, H. – Halík, T. (eds.): Katholische Identität in multikultureller Lage?, Bonn 1996, s. 41–51.
- Groten, Manfred: Älteste Stadtuniversität Nordwesteuropas. 600 Jahre Kölner Universität, Köln 1988.
- Grulich, R.: Sudetendeutsche Katholiken als Opfer des Nationalsozialismus, Brandenburg 1999.
- Halas, F. X.: Fenomén Vatikán, Brno 2004.
- Hammerstein, Notker: Die Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main. Von der Stiftungsuniversität zur staatlichen Hochschule, Bd. 1: 1914–1950, Neuwied – Frankfurt 1989.
- Harnack, A. von: Dějiny dogmatu (přeložil F. Žilka), Praha 1903.
- Hartmann, K.: Hochschulwesen und Wissenschaft in Polen 1918–1960, Frankfurt (M) – Berlin 1962.
- Haupt, H. G. – Langewiesche, D. (eds.): Nation und Religion in Europa. Mehrkonfessionelle Gesellschaften im 19. und 20. Jahrhundert, Frankfurt am Main – New York 2004.
- Havránek, J. (ed.): Dějiny Univerzity Karlovy III (1802–1918), Praha 1997.
- Havránek, J.: Česká univerzita v jednání rakouských úřadů do roku 1881, Acta Universitatis Carolinae Pragensis – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (AUC-HUCP) 22/1, 1982, s. 35–70.
- Heimbüchel, Bernd: Die neue Universität. Selbstverständnis – Idee und Verwirklichung, in: Kölner Universitätsgeschichte Bd. II. Das 19. und 20. Jahrhundert, Köln – Wien 1988.
- Heinemann, M. (ed.): Hochschuloffiziere und Wiederaufbau des Hochschulwesens in Westdeutschland. 1945–1952, Vol. 3, Die französische Zone, Hildesheim 1991.

- Heinemann, Manfred (ed.): Hochschuloffiziere der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (SMAD) und Wiederaufbau des Hochschulwesens in der Sowjetischen Besatzungszone 1945–1949, Berlin 1997.
- Heinemann, Manfred (ed.): Hochschuloffiziere und Wiederaufbau des Hochschulwesens im Westdeutschland, Teil 1: Die britische Zone, Hildesheim 1990, Teil 2: Die US-Zone, Hildesheim 1990, Teil 3: die französische Zone, Hildesheim 1991.
- Heinemann, Manfred (ed.): Umerziehung und Wiederaufbau. Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich, Stuttgart 1981.
- Herbert, Ulrich: Wer waren die Nationalsozialisten? Typologie des politischen Verhaltens im NS-Staat, in: Hirschfeld, Gerhard – Jersak, Thomas (eds.): Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionsebenen zwischen Mitwirkung und Distanz, Frankfurt a. M. – New York 2004, s. 17–42.
- Holubec, Petr: Kronika sametové revoluce, Praha 1990.
- Horst, U.: Unfehlbarkeit und Geschichte. Studien zur Unfehlbarkeitsdiskussion von Melchior Cano bis zum 1. Vatikanischen Konzil, Mainz 1982.
- Hrdlička, Jakub: Nová právní úprava městské a obecní heraldiky a znak hlavního města Prahy. Heraldická ročenka 1991, Praha 1991, s. 93–104.
- Hronek, J. (ed.): Velký katechismus katolického náboženství, Praha 1947.
- Hubenstorf, Michael – Walter, Peter Th.: Politische Bedingungen und allgemeine Veränderungen des Berliner Wissenschaftsbetriebes 1920 bis 1950, in: Fischer, Wolfram (ed.): Exodus von Wissenschaften aus Berlin, Berlin 1995.
- Huber, K. A.: August Naegle (1869–1932). Ein Leben zwischen Wissenschaft und Nationalitätenpolitik, AKBMS 8, 1987, s. 1–48.
- Huber, K. A.: Das Jahr 1938 in den Priesterseminarien von Böhmen-Mähren, Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien 7 (1985), s. 152–188.
- Huber, K. A.: Die Prager theologischen Fakultäten von 1883/1891 bis 1945, in: Seibt, F. (ed.): Die Teilung der Prager Universität, München 1984, s. 37–54.
- Huber, K. A.: Eduard Schlusche (1894–1945). Ein christlicher Streiter in neuerer Zeit, München 1985.
- Huber, K. A.: Weihbischof Dr. Wenzel Frind (1843–1932), Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien (AKBMS), Bd. III, Königstein/Ts. 1973, s. 287–289.
- Hübner, P.: Nauka polska po II wojnie światowej – idee i instytucje, Warszawa 1987.
- Hübner, P.: Rada Rektorów – instytucja samorządu akademickiego, Warszawa 1988, č. 7, s. 66.
- Hvízdala, Karel: Výslech revolucionářů z roku '89, Praha 2000.
- Chałasiński, J.: Przeszość i przyszłość inteligencji polskie, Warszawa 1997.
- Chałasiński, J.: Socjologiczne założenia reformy wychowania. Myśl Współczesna, R. 2, 1946, č.1, s. 5–8, 13–14.
- Cheval, R.: Die Bildungspolitik in der Französischen Besatzungszone, in: Heinemann, M. (ed.): Umerziehung und Wiederaufbau. Die Bildungspolitik der

- Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich (Stuttgart, Klett-Cotta, 1981), s. 190-200.
- Chodakowska, J.: Rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944–1951, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1981.
- Christoph Jahr in: Bruch, Rüdiger vom – Jahr, Christoph (eds.): Die Berliner Universität in der NS-Zeit. Band I. Strukturen und Personen, Stuttgart 2005.
- Chroust, Peter: Giessener Universität und Faschismus. Studenten und Hochschul-lehrer 1918–1945, Bd. 1, Münster – New York 1994.
- Chroust, Petr: Der verordnete Neubeginn. Grundzüge der Entnazifizierungspolitik an den deutschen Hochschulen, in: Aumüller, Gerhard – Lauer, Hans – Renschmidt, Helmut (eds.): Kontinuität und Neuanfang in der Hochschul-medizin nach 1945. Symposium zur Hochschulmedizin am 5. und 6. Juli 1996 in der Phillips-Universität Marburg, Marburg 1997, s. 102–112.
- Ihnatowicz, I. – Mączak, A. – Zientara, B. – Żarnowski, J.: Społeczeństwo polskie od X do XX wieku, Warszawa 1996.
- Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (eds.): Weg in den Untergang: der innere Zerfall der DDR, Göttingen 1999.
- Jarausch, Konrad H.: Die unverhoffte Einheit 1989–1990, Frankfurt a. M. 1995.
- Jarausch, Konrad H.: Deutsche Studenten 1800–1970, Frankfurt a. M. 1974.
- Jedin, H. (ed.): Handbuch der Kirchengeschichte VI/2. Kirche in der Gegenwart, Freiburg (Br.) – Basel – Wien 1973.
- Jedin, H.: Joseph Greving (1868–1919), Münster 1954.
- Jelínek, Tomáš: Komunální volby v hlavním městě Praze mezi světovými válkami. In: Documenta Pragensia 21, Praha 2002, s. 157–165.
- Jens, W.: Eine deutsche Universität. 500 Jahre Tübinger Gelehrtenrepublik, München 1977.
- Jessen, Ralph: Diktatorischer Elitenwechsel und universitäre Milieus. Hochschul-lehrer in der SBZ/DDR (1945–1967), Geschichte und Gesellschaft 24. 1998, s. 24–54.
- Jessen, Ralph: Professoren im Sozialismus. Aspekte des Strukturwandels der Hochschullehrerschaft in der Ulbricht-Ära, in: Kaeble – Kocka – Zwahr (eds.), Sozial-geschichte der DDR, Stuttgart 1994.
- Judt, Matthias – Ciesla, Burghard (eds.): Technology Transfer out of Germany, Chur 1995.
- Kadeřávek, V. – Trtík, Z.: Život a víra ThDr. Karla Farského, Praha 1982.
- Kadlec, J.: Přehled církevních dějin českých, sv. 2 (skriptum CMBF v Litoměřicích), Praha 1977.
- Kaeble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (eds.): Sozialgeschichte der DDR, Stuttgart 1994.
- Kann, R. A.: Das Nationalitätenproblem der Habsburger Monarchie, sv. II, Graz – Köln 1964.

- Kann, R. A.: Ein deutschböhmischer Bischof zur Sprachenfrage, in: Hantsch, H. – Nowotny, A.(eds.): Festschrift für Heinrich Benedikt, Wien 1957, s. 162–178.
- Kaplan, Jan – Ledvinka, Václav – Šlajchrt, Viktor: Praha 1900–2000. Sto roků stověžatého města, Praha 1999, s. 321–349.
- Kaufmann, F. X.: Zur Einführung: Probleme und Wege einer historischen Einschätzung des II. Vatikanischen Konzils, in: Kaufmann, F. – Zingerle, A. (eds.): Vatikanum II und Modernisierung. Historische, theologische und soziologische Perspektiven, Paderborn – München – Wien – Zürich 1996, s. 18nn.
- Kavka, František – Petráň, Josef (eds.): A History of Charles University, Prague 2001.
- Kersten, K.: Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948, Poznań 1990. Ogólnopolski zjazd oświatowy w Łodzi 18–22 czerwca 1945 r. Warszawa 1945.
- Kissling, J. B.: Geschichte der deutschen Katholikentage, Bd. 1, Münster 1920.
- Kleßmann, Christoph: Die doppelte Staatsgründung. Deutsch Geschichte 1945–1955, Bonn 1982.
- Kluge, Alexander: Die Universitäts-Selbstverwaltung. Ihre Geschichte und gegenwärtige Rechtsform, Frankfurt a. M. 1958.
- Kluge, Gerhard – Meinel, Reinhard: MfS und FSU. Das Wirken des Ministeriums für Staatssicherheit an der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Erfurt 1997.
- Kochański, A.: Polska 1944–1991. Informator historyczny. Tom I. Podział administracyjny. Ważniejsze akty prawne, decyzje i enucjacje państwowe 1944–1956, Warszawa 1996.
- Komárek, Valtr: Prognóza a program, Praha 1990.
- Königsberg und seine Universität. Eine Stätte ostmitteleuropäischen Geisteslebens (Nordost-Archiv N.F. III/2), Lüneburg 1994.
- Kop, F.: Modus vivendi, Praha 1937.
- Kowalenko, W.: Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945, Poznań 1961.
- Krasiewicz, B.: Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944–1948, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976.
- Krasuski, J.: Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945, Warszawa 1977.
- Krejčí, Oskar: Sametová revoluce. Pohled ze Strakovky, Knihovna Britských listů 15, 2004.
- Kröner, Peter: Vor fünfzig Jahren. Die Emigration deutschsprachiger Wissenschaftler 1933–1939, Münster 1983.
- Krönig, Waldemar – Müller, Klaus-Dieter: Anpassung, Widerstand, Verfolgung. Hochschule und Studenten in der SBZ und DDR 1945–1961, Köln 1994.
- Krönig, Waldemar – Müller, Klaus-Dieter: Nachkriegssemester. Studium in Kriegs- und Nachkriegszeit, Stuttgart 1990.
- Krüger-Bulcke, Ingrid: Universität in Zwielficht. Der Zustand der Universität Marburg und ihre Erneuerungsbemühungen unter amerikanischen Einfluss

- 1945/46, in: Aumüller – Lauer – Remschmidt (eds.): *Kontinuität und Neuanfang in der Hochschulmedizin nach 1945*, s. 13–36.
- Kryštofík, F. X.: *Dějiny církve katolické v státech rakousko-uherských s obzvláštním zřetelom k zemím Koruny české*, sv. II, Praha 1899.
- Kubalík, J.: *Theologia fundamentalis*. II. díl: *Eklesiologie – O církvi*, Praha 1983.
- Kučera Z. – Lášek J.B. (edd.), *Modernismus – historie nebo výzva? Studie ke genezi českého katolického modernismu*, Brno 2002.
- Kučera, Z.: *Hoře a milost. Ke kořenům teologie radikálního modernismu*, Brno 2001.
- Kudrnovský, A.: *Nová úprava studia na katolických bohosloveckých fakultách*, Praha 1937.
- Küenzlen, G.: *Die Religionssoziologie Max Webers*, Berlin 1980.
- Kunštát, M.: *Ecclesia universalis versus ecclesia nationalis?*, in: Binder, H. – Křivohlavá, B. – Velek, L. (eds.): *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918*, Praha 2004, s. 241–246.
- Kunštát, M.: *Epilog dějin teologické fakulty býv. Německé univerzity v Praze (1938–1945)*, in: Hledíková, Z. (ed.): *Traditio et cultus. Miscellanea historica bohemia Miloslao Vlk archiepiscopo Pragensi ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata*, Praha 1993, s. 241–252.
- Küpper, Mechthild: *Die Humboldt-Universität. Einheitsschmerzen zwischen Abwicklung und Selbstreform*, Berlin 1993.
- Ledvinka, Václav – Pešek, Jiří: *Firemní značka Praha – historikovy poznámky na okraj polemiky o návrhu zákona o hlavním městě Praze. Česká politika*, r. 1, č. 2, 13. července 1990, s. 5.
- Ledvinka, Václav – Pešek, Jiří: *Praha – tradice a budoucnost správy města*. In: *Praha jaká byla, je a bude. Pražská rada Občanského fóra*, Praha 1990, s. 3–11.
- Ledvinka, Václav – Pešek, Jiří: *Praha. Dějiny českých měst*, Praha 2000, s. 655–657 a 691–702.
- Ledvinka, Václav (red.): *Osm století pražské samosprávy*, Praha 2000, s. 87–166.
- Ledvinka, Václav – Pešek, Jiří: *Archivy žalují. Česká politika*, r. 1, č. 2, 13. července 1990, s. 13.
- Ledvinka, Václav: *Purkmistři, starostové a primátoři Prahy 1784–1997: Zuska, Zdeněk: Mladá fronta Dnes*, r. 8., 1997, č. 155, příl. *Praha Dnes*, s. 2; Štafa, František: tamtéž č. 160, s. 2 Horčík, Zdeněk – Hájek, Josef: tamtéž č. 166, s. 2.; Kořán, Jaroslav: tamtéž č. 172, s. 2.
- Ledvinka, Václav: *Praha, město měst a obcí nebo město Pražanů? Praha '90*, 1990, č. 12, s. 6–8.
- Ledvinka, Václav: *Vznik Velké Prahy a politický profil správy města ve dvacátých letech 20. století*. In: *Documenta Pragensia* 5/1, Praha 1985, s. 91–111.
- Leisching, P.: *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, in: Wandruszka, A. – Urbanitsch, P.: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. 4 – *Die Konfessionen*, Wien 1985, s. 204nn.

- Lemberg, Margret: Odebírání doktorského titulu na Filipově universitě v Marburku v letech 1933–1945, HUCP XLII. 2002 (2003), s. 123–146.
- Lemberg, Margret: Verboten und nicht verbrannt. I. Die Universitätsbibliothek Marburg und ihre Bücher von 1933 bis 1946, Universitätsbibliothek Marburg 2001.
- Lewandowski, C.: Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkolach wyższych w latach 1944–1948, Wrocław 1993.
- Loužek, M.: Církvím prospívá konkurence, in: Loužek M. (ed.): Vztah církví a státu. Sborník textů, Praha 2004, s. 31–46.
- Maner, H. Ch. – Schulze-Wessel, M. (eds.): Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa Bd. 16, Stuttgart 2002.
- Marek, P.: Český katolicismus 1890–1914. Kapitoly z dějin českého katolického tábora na přelomu 19.–20. století, Olomouc – Rosice u Brna 2003.
- Mathey, Helmut: Die Universität Mainz 1477–1977, Mainz 1977.
- Mathey, Helmut: Johannes-Gutenberg-Universität von Rheinland-Pfalz, Mainz 1997.
- Mayntz, Renate (ed.): Aufbruch und Reform von oben: ostdeutsche Universitäten im Transformationsprozeß, Frankfurt (M) 1994.
- Mayntz, Renate: Die Erneuerung der ostdeutschen Universitäten zwischen Selbstreform und externer Intervention, in: Mayntz, R. (ed.): Aufbruch und Reform von oben. Ostdeutsche Universitäten im Transformationsprozess, Frankfurt (M) – New York 1994, s. 283–312.
- Měchýř, Jan: Velký převrat, či snad revoluce sametová, Praha 1999.
- Merens, Lothar: Die geheimen Dissertationen der DDR-Hochschulen, Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft 1994, s. 825–834.
- Merta, Andělín: Pražské národní výbory a jejich organizace v letech 1945–1965, Praha 1966.
- Míka, Alois a kol.: Dějiny Prahy v datech, Praha 1999 (2. vyd.), s. 274–293 a příl.
- Milan Otáhal, Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu, Brno 1999.
- Möller, Horst: Exodus der Kultur. Schriftsteller, Wissenschaftler und Künstler in der Emigration nach 1933, München 1984.
- Moraw, Peter: Kleine Geschichte der Universität Gießen von den Anfängen bis zur Gegenwart, Gießen 1990.
- Namen und Schicksale der von 1945 bis 1962 in der SBZ/DDR verhafteten und verschleppten Professoren und Studenten. Verband Ehemaliger Rostocker Studenten e.V, Rostock 1994.
- Nic bez občanů, nic bez poslanců. Praha '90 (měsíčník NVP), 1990, č. 1, s. 2–3.
- Nittner, E.: Ein spätes Signal guten Willens: Der Gesamtstaatliche Katholikentag in Prag 1935. In: Klötzl, W. (ed.): Begegnung und Entfremdung im Spannungsfeld von Volk und Glaube. Beiträge – Kleine Reihe des Institutum Bohemicum, Bd. 9, München 1988, s. 29–56.

- Nittner, E.: Gesamtstaatlicher Katholikentag Prag 1935. Ein fast unbeachtetes Jubiläum, *Bohemia* 26 (1985), s. 331–346.
- Opasek, A.: Dvanáct zastavení. Vzpomínky opata břevnovského kláštera, Praha 1992.
- Panikkar, R.: Je pojem lidská práva součástí výhradně západní kultury?, *Teologický sborník* 3 (1997), s. 3–21.
- Pánková, L.: Školská a univerzitní politika převýchovy ve francouzské okupační zóně v Německu. 1945–1949, Praha 2004, diplomová práce.
- Parak, Michael: Hochschule und Wissenschaft in zwei deutschen Diktaturen. Elitenaustausch an sächsischen Hochschulen 1933–1952. (Geschichte und Politik in Sachsen Bd. 23), Köln – Weimar – Wien 2004.
- Pejška, J.: Církevní právo se zřetelem k partikulárnímu právu československému I., Praha – Obořiště 1932.
- Pešek, Jiří: Ve znamení kontinuity: nad novou literaturou k dějinám německých a rakouských universit let 1933–1945 (1950), *AUC Studia territorialia* III. 2001 *Studia germanica et austriaca*, Praha 2002, s. 151–188.
- Phillips, David: Zur Universitätsreform in der britischen Besatzungszone 1945–1948, Köln – Wien 1983.
- Pleśniarski, B.: Koncepcje oświaty powojennej w programach polskiej konspiracji 1939–1945, Warszawa 1981.
- Pross, Helge: Die deutsche akademische Emigration nach den Vereinigten Staaten 1933–1941, Berlin 1955
- Putna, M. C.: Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848–1918, Praha 1998.
- Raban, M.: Sněm české katolické církve, Praha 2000.
- Rausching, Dietrich – Verée, Domta von (eds.): Albertus-Universität zu Königsberg und ihre Professoren (Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen, Bd. XXIX. 1994), Berlin 1995.
- Ried, M.: Kirchliche Einheit und kulturelle Vielfalt. Zum Verhältnis von Kirche und Kultur, ausgehend vom Zweiten Vatikanischen Konzil, Frankfurt (M.) 1993.
- Riedl, F.: Die deutschen Katholikentage zwischen 1848 und 1867 und Österreich, in: *Katholischer Glaube und deutsches Volkstum in Österreich* (ed. Volksdeutscher Arbeitskreis österreichischer Katholiken), Salzburg 1935, s. 160–175.
- Ringer, Fritz K.: Die Gelehrten. Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890–1933, München 1987.
- Ringer, Fritz K.: *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community 1890–1933*, Cambridge 1969.
- Röder, Werner – Strauss, Herbert A. (eds.): *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*, 3 Bde in 4 Teilen, München 1980.
- Rüegg, W. (ed.): *Geschichte der Universität in Europa, Vol. III., Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg. 1800–1945*, München 2004.

- Rziha, K.: Geschichte der nordböhmisches Katholikentage, in: Festschrift zum Sechsten Allgemeinen österreichischen Katholikentag (16.–19. November 1907), Wien 1907, s. 7–13.
- Sabrow, Martin – Walther, P. T. (eds.): Historische Forschung und sozialistische Diktatur. Beiträge zur Geschichtswissenschaft der DDR, Leipzig 1995.
- Schatz, K.: Dějiny papežského primátu, Brno 2002.
- Schild, Axel: Im Kern gesund? Die deutschen Hochschulen 1945, in: König, Helmut – Kuhlmann, Wolfgang – Schwabe, Klaus (eds.): Vertuschte Vergangenheit. Der Fall Schwerte und die NS-Vergangenheit der deutschen Hochschulen, München 1997, s. 223–240.
- Schmid, M. – Schäfer, V. (eds.): Wiedergeburt des Geistes. Universität Tübingen im Jahre 1945. Eine Dokumentation, Tübingen 1985.
- Schmid-Egger, B.: Klerus und Politik in Böhmen um 1900, München 1974.
- Schröder, Richard: Wende und Wandel. Erwartungen der ostdeutschen Universitäten an die Zukunft, in: Bode, Christian – Becker, Werner – Klofat, Rainer (eds.): Universitäten in Deutschland, München 1995, s. 78–83.
- Schroeder, O.: Aufbruch und Missverständnis. Zur Geschichte der Reformkatholischen Bewegung, Graz – Wien – Köln 1969.
- Schulze-Wessel, M.: Religion und Nation. Anmerkungen zu Arbeitsfeldern und Perspektiven moderner Religionsgeschichte Osteuropas, Nordost-Archiv (Neue Folge, Bd. 7), 1998, s. 353–364.
- Sieber, Malte – Freytag, Ronald: Kinder des Systems. DDR-Studenten vor, im und nach dem Herbst 89, Hamburg 1993.
- Složení Zastupitelstva hl. města Prahy. Praha '91, 1991, č. 2, s. 2–3.
- Söllner, Alfons – Walkenhaus, Ralf (eds.): Ostprofile: Universitätsentwicklungen in den neuen Bundesländern, Opladen 1998.
- Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych w Polsce w latach 1939–1945, Warszawa 1947.
- Suk, Jiří: (ve spolupráci s J. Cuhrou a F. Koudelkou): Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985–1990, Praha 1999.
- Suk, Jiří: Labyrintem revoluce: aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 2000), Praha 2003.
- Štědrý, Bohumil: Sbírka zákonů, nařízení a předpisů platných pro hlavní město Prahu, I, Praha 1938, oddíl I. Obecní řád pražský, s. 1–111.
- Timmer, Karsten: Vom Aufbruch zum Umbruch. Die Bürgerbewegung in der DDR 1989, Göttingen 1999.
- Trippen, N.: Theologie und Lehramt im Konflikt. Die kirchlichen Massnahmen gegen den Modernismus im Jahre 1907 und ihre Auswirkungen in Deutschland, Freiburg (Br.) – Basel – Wien 1977.
- Tschacher, Werber: „Ich war also in keiner Form aktiv tätig“. Alfred Buntru und die akademische Vergangenheitspolitik an der RWTH Aachen 1948–1960, Geschichte im Westen 19. 2004, s. 197–229.

- Vaňáč, M.: Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy v letech 1891–1939. Příspěvek k dějinám vztahu mezi státem, církví a univerzitou na přelomu 19. a 20. století. Diplomová práce, Filozofická fakulta UK – Praha 1999.
- Vaňáč, M.: Posluchači české teologické fakulty pražské univerzity v letech 1891–1939 (seminární práce), Filozofická fakulta UK, Praha 1997.
- Vaněček, V.: „V Praze budou...dvě university...“, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (AUC-HUCP)*, 22/1, 1982, s. 7–14.
- Vogel, J.: Hermann Schell, apologeta a dogmatik. Dílo katolického modernisty a jeho vliv na církev československou husitskou, Brno 2001.
- Vysoké, střední a odborné školy v Republice Československé ve školním roce 1921/22, Praha 1924.
- Walczak, M.: Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i kupacji 1939–1945, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978.
- Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1968.
- Weber, W. E. J.: *Geschichte der europäischen Universität*, Stuttgart 2002.
- Weinzierl, E.(ed.): *Der Modernismus*, Wien – Graz – Köln 1974.
- Weisbrod, Bern: *The Moratorium of the Mandarins and the Self-Denazification of German Academe: a View from Göttingen*, *Contemporary European History* 12. 2003, s. 47–69.
- Weiss, O.: *Der Modernismus in Deutschland*, Regensburg 1995.
- Weitlauf, M. (ed.): *Kirche im 19. Jahrhundert (= Themen der Katholischen Akademie in Bayern)*, Regensburg 1998.
- Weitlauf, M.: *Kirche zwischen Aufbruch und Verweigerung*, Stuttgart – Berlin – Köln 2001.
- Weitlauf, M.: *Modernismus als Forschungsproblem. Zeitschrift für Kirchengeschichte (ZfKG)* 93, 1982, s. 312–314.
- Wendehorst, Alfred: *Geschichte der Friedrich-Alexander – Universität Erlangen-Nürnberg 1743–1993*, München 1993.
- Winter, E.: *Mein Leben im Dienst des Völkerverständnisses. Nach Tagebuchaufzeichnungen, Briefen, Dokumenten und Erinnerungen*, Bd. 1, Berlin 1981.
- Wolfsgruber, C.: *Friedrich Kardinal Schwarzenberg*, Bd. 3, Wien 1917.
- Zauner, S.: *Demokratischer Neubeginn? Die Universitäten in der französischen Besatzungszone. 1945–1949*, in: Rauch-Kühne, C. – Ruck, M. (eds.): *Regionale Eliten zwischen Diktatur und Demokratie*, München 1993), s. 333–361.
- Zauner, S.: *Erziehung und Kulturmission. Frankreichs Bildungspolitik in Deutschland. 1945–1949*, München 1994.
- Żebrowski, R.: *Żydowski Instytut Historyczny – Instytut Naukowo-Badawczy w Warszawie*. In: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, Kraków 1997, s. 39–47.
- Zwahr, Hartmut: *Die Revolution in der DDR 1989/1990 – Eine Zwischenbilanz*, in: Fischer, Alexander – Heydemann, Günther (eds.): *Die politische „Wende“*

1989/90 in Sachsen. Rückblick und Zwischenbilanz, Weimar – Köln – Wien 1995, s. 205–252.

Zwahr, Hartmut: Ende der Selbsterstörung: Leipzig und die Revolution in der DDR, Göttingen 1993.

2. Archivní prameny

Archiv hl. města Prahy (AMP), fond Magistrát hlavního města Prahy II–III, evid. Národního archivního dědictví (NAD) č. 5 (části: Národní výbor hl. města Prahy, 1960–1990, Zastupitelstvo a Magistrát hl. města Prahy, 1990 – dosud), zejm. Zápisy zasedání 8. prosince 1989–12. prosince 1990. Archivní pomůcka: Laštovka, Marek – Mendelová, Jaroslava: Soupis protokolů předsednictva, plenárního zasedání a rady Ústředního národního výboru a Národního výboru hlavního města Prahy (1945–1990). Dílčí inventář k arch. fondu Magistrát hl. města Prahy II, Praha 1996 (strojopis).

Archiv hl. města Prahy (AMP), registratura AMP, spis. agenda ředitele Archivu hl. města Prahy, per. 1987–2006 (neuspořádáno), spis. složky 1989–1990.

Archiwum Akt Nowych, sg. 235/XVII, 11–15. PPS – Centralny Komitet Wykonawczy. Wydział Oświatowy Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS.

Archiwum Akt Nowych, sg. 295/XVII, 57–60. PPR – Komitet Centralny. Wydział Oświatowy Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS.

Archiwum Akt Nowych, sg. 478/142, 150, 151, 156, 171. Stanisław Skrzesezski, Spuścizna osobowa.

Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej (dále jen DURP) 1938, 1945, 1946.

Journal Officiel du Commandement en Chef Français en Allemagne.

Kořán, Jaroslav: Praha uprostřed Evropy. (Zpráva přednesená na 16. plenárním zasedání NVP). Národní výbory, 39, 1990, č. 14, s. 2–3, 6–7; č. 15, s. 2–4

Kořán, Jaroslav: Zpráva o stavu Prahy ... a jak dál. Praha '90, 1990, č. 5, s. 4–7.

Koukal, Jan: Pražská komunální politika v období po listopadu 1989. In: Pešek, Jiří – Ledvinka, Václav (eds.): Mezi liberalismem a totalitou. Komunální politika ve středoevropských zemích 1848–1948. Sborník příspěvků z konference AMP 1994, Documenta Pragensia 14, Praha 1997, s. 235–238.

Ledvinka, Václav: Osobní archiv diářových a pamětních záznamů a počítačová databáze záznamů z l. 1989–1990. (Např. osobní zápisky z rozhovorů s tehdejším vedoucím odboru vnitřních věcí NVP, jemuž byl Archiv hl. města Prahy podřízen (listopad 1988–leden 1989); záznam událostí na radnici a v AMP (20. 11.–21. 12. 1989); osobní zápisky z jednání o reorganizaci správy a samosprávy hl. města Prahy a o koncepci nového zákona o hl. městě Praze (duben–červen 1990) ad.

Nové vedení města. Praha '90, 1990, č. 4, s. 6–7 (zde otištěn mj. nástupní projev primátora Kořána).

- Numeri Pragenses – Statistická ročenka hl. města Prahy, Praha 1991.
- Obecní řád král. hl. města Prahy daný dne 27. dubna 1850 a doplněný novějšími zákony zemskými jakož i říšskými zákony, Praha 1913.
- První prohlášení. Praha '90, 1990, č. 2, s. 8 (Prohlášení Pražské rady OF z 22. prosince 1989).
- Řád volení v obcích a novela k obecnímu zřízení. Sb. zákonů a nařízení republiky Československé, sv. 1, Praha 1919.
- Statut hlavního města Prahy. I. část, z 28. 3. 1991. Sb. obecně závazných vyhlášek hl. města Prahy (Sb. HMP), r. 1991, částka 2, č. 9; II. část, z 18. 6. 1991. Sb. HMP, r. 1991, částka 5, č. 16; III. část, z 27. 6. 1991. Sb. HMP, 1991, částka 5, č. 17; nynější Statut hl. města Prahy z 21. 12. 2000. Sb. HMP, 2000, částka 16, č. 54 a 55.
- Vyhláška č. 1/1991 o znaku a praporu hl. města Prahy a jeho užívání. Sb. obecně závazných vyhlášek hl. města Prahy, roč. 1991, částka 1, vydána 31. 7. 1991.
- Zákon ČNR č. 418/1990 Sb. ze dne 9. 10. 1990, o hlavním městě Praze. Sb. zákonů České republiky, částka 71, vyd. 15. 10. 1990.

O AUTORECH

Lucie Filipová, PhDr. (1981), je odbornou asistentkou na katedře Německých a rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Zabývá se německo-francouzskými vztahy a německými dějinami 20. století.

E-mail: Filipova@fsv.cuni.cz.

Kateřina Jíšová, PhDr. (1969), je pracovnící Archivu hlavního města Prahy. Specializuje se na otázku městské správy po roce 1945.

E-mail: Katerina.Jisova@cityofprague.cz.

Ota Konrád, PhDr., PhD. (1973), je odborným asistentem na katedře Německých a rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Zaměřuje se na dějiny vědy a univerzit ve 20. století.

E-mail: Ota.Konrad@hotmail.com.

Miroslav Kunštát, PhDr., PhD. (1958), je odborným asistentem katedry Německých a rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Specializuje se na problematiku česko-německých a česko-rakouských vztahů, univerzitních dějin a dějin vzdělanosti a vybraných problémů soudobých církevních a náboženských dějin.

E-mail: Miroslav.Kunstat@post.cz.

Václav Ledvinka, doc. PhDr., CSc. (1947), je ředitelem Archivu hlavního města Prahy a externím spolupracovníkem Filosofické fakulty Univerzity Karlovy a Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Ve svých četných studiích pojednává především o společenských a hospodářských dějinách raného novověku, dějinách měst a městské správy.

E-mail: Ledvinka@cityofprague.cz.

Karel Malý, prof. JUDr. Dr. hc., DrSc. (1930), je vedoucím Centra právně-historických studií Historického ústavu Akademie věd a Právnické fakulty

Univerzity Karlovy. Podílel se ve funkci prvního prorektora na reformě Univerzity Karlovy po roce 1989. Aktivně se účastnil tvorby vysokoškolského zákonodárství v České republice. Odborně zaměřeni zahrnuje především české právní dějiny od 15. do konce 19. století.

E-mail: Maly@prf.cuni.cz.

Petr Mlsna, JUDr. PhDr., Ph.D. (1978), je odborným asistentem na katedře Německých a rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a Právnické fakultě Univerzity Karlovy. Odborně se zaměřuje na hospodářský, společenský a ústavní vývoj v německy mluvících zemích po druhé světové válce.

E-mail: Petr.Mlsna@vlada.cz.

Tomáš Nigrin, PhDr. (1981), je odborným asistentem na katedře Německých a rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a specializuje se na hospodářské a sociální dějiny Německa po druhé světové válce.

E-mail: Nigrin@fsv.cuni.cz.

Jiří Pešek, prof. PhDr., CSc. (1954), je vedoucím katedry Německých a rakouských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a českým předsedou Česko-německé komise historiků. Odborně se zaměřuje na interdisciplinární problémy dějin kultury, vzdělanosti, měst a společnosti od 16. do 20. století.

E-mail: Pesek@fsv.cuni.cz.

Zdeněk Pousta, PhDr. (1938), je pracovníkem Archivu Karlovy Univerzity, do roku 2005 byl jeho vedoucím. Jeho výzkum se zaměřuje především na dějiny vzdělanosti a Karlovy Univerzity po roce 1882.

E-mail: Zdenek.Pousta@ruk.cuni.cz.

Jiří Vykoukal, doc. PhDr., CSc. (1961), je ředitelem Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Zabývá se moderními dějinami středovýchodní Evropy, především Polska, a dějinami nacionalismu.

E-mail: Jiri.Vykoukal@post.cz.

Bohdan Zylinskyj, PhDr. (1954), je odborným asistentem na katedře Ruských a východoevropských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Mezi jeho odborné zájmy patří především moderní dějiny Ukrajiny.

E-mail: Bohdan.Zylinskyj@pedf.cuni.cz.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA TERRITORIALIA

XIII – 2008

**OSTROVY OBČANSKÉ AUTONOMIE?
TRADIČNÍ SAMOSPRÁVNÉ INSTITUCE
V PŘEVRATOVÝCH LETECH 1944/45 A 1989/90**

Redakční rada: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc. (předseda)
doc. PhDr. Luboš Švec, CSc. (výkonný tajemník)
doc. PhDr. Miloš Calda, prof. PhDr. Jan Křen, DrSc.,
prof. PhDr. Michal Reiman, prof. PhDr. Lenka Rovná, CSc.,
doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc., PhDr. Miroslav Kunštát, Ph.D.,
prof. PhDr. Svatava Raková, CSc.

Prorektor-editor: prof. PhDr. Mojmír Horyna
Vědeckí redaktoři: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.
PhDr. Tomáš Nigrin

Recenzovali: prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.
doc. PhDr. Petr Svobodný

Obálku navrhla Kamila Schüllerová
Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1
Praha 2008

Sazba a zlom: DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání 1.
MK ČR E 18588
ISSN 1213-4449